

Τζέημς Τζòλ

**ΟΙ
ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ**

**Βολίν
Γκόλντμαν
Γκόντουϊν
Καφιέρο
Κροπότκιν
Μαλατέστα
Μάχνο
Μπακούνιν
Μπαμπέφ
Μπέρκμαν
Μπουοναρρότι
Ντουρρούτι
Όλιβέρ
Προυντόν
Στίρνερ
Φανέλλι
Φερρέρ
Φουριέ**

 ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Είσαγωγή	7
Μέρος Πρώτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I	
Αίρεση και λογική	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II	
Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης	39
Μέρος Δεύτερο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III	
Λογική και ἐπανάσταση: Προυντὸν	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV	
Ὁ Μπακούνιν και τὸ μεγάλο σχίσμα	88
Μέρος Τρίτο	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Τρομοκρατία και προπαγάνδα με τὴ δράση	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
Ἅγιοι και ἐπαναστάτες	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII	
Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε	193
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII	
Ἄναρχοὶ και συνδικαλιστὲς	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX	
Οἱ ἀναρχοὶ σὲ δράση: Ἰσπανία	251
ΚΕΦΑΛΑΙΟ X	
Συμπεράσματα	311
Σημειώσεις	319

Εἰσαγωγή

«Εἶσατε ἄθλια ἀπομονωμένα ὑποκείμενα. Χρεωκοπήσατε. Ὁ ρόλος σας τελείωσε. Πηγαίετε ἐκεῖ πού ἀνήκετε, στό σκουπιδογενεκέ τῆς ἱστορίας». Ἔτσι κατήγγειλε ὁ Τρότσκι τοὺς ἀντιπάλους του Μεγσεβίκους τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1917 — οἱ φράσεις του εἶναι χαρακτηριστικὲς ἐνὸς βασικοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ ἱστορικὸς θὰ πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τοὺς στόχους πού ἐπιτυγχάνονται, ἐνῶ τὰ κινήματα καὶ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα πού δὲν συμβάλλουν σ' αὐτὴ τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ προτσῆς θὰ πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται καὶ ν' ἀντιμετωζονται μὲ εἰρωνεία ἢ ν' ἀποκηρύσσονται σὰν ἀντιδραστικὰ καὶ ἀδιέξοδα. Δὲν εἶναι μόνο οἱ μαρξιστὲς πού ἀντιμετώπισαν τὴν ἱστορία μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο· οἱ χριστιανοὶ ἱστορικοὶ ἐκφράσανε τὴν ἴδια ἀποψη γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρεις καὶ οἱ φιλελεύθεροὶ ἱστορικοὶ γιὰ τοὺς συντηρητικοὺς. Οἱ ἐπαναστάτες ὁμῶς πού οἱ ἀγῶνες τους δὲν στέφθηκαν μ' ἐπιτυχία ἀποτέλεσαν βασικὰ θύματα αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν πού ἐνδιαφέρθηκαν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Ὅταν πετυχαίνει μιὰ ἐπανάσταση, οἱ ἱστορικοὶ ἐνδιαφέρονται ν' ἀνακαλύψουν τίς ρίζες της καὶ ν' ἀποκαλύψουν τίς καταβολές καὶ τὴν ἀνάπτυξή της· πολὺ συχνὰ λοιπὸν ὀλόκληρη ἢ ἀλυσιδωτὴ σειρά τῶν γεγονότων πού ὡδήγησαν σ' αὐτὴν, γιὰ πολλὰς δεκαετίες πρὶν, παρουσιάζεται σὰν ἀναπόφευκτο προτσῆς, καὶ κάθε ἰδέα ἢ ἐπεισόδιο κρίνεται ἀνάλογα μὲ τὴ βοήθεια ἢ τὰ ἐμπόδια πού πρόβαλε γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἐπαναστάσεις πού ἀπέτυχαν ἀντιμετωπίζονται σὰν ἀδιέξοδα, καὶ σπάνια γίνονται ἀντικείμενο μελέτης οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ ἰδέες πού τίς ἐμπνεύσανε. Κατὰ συνέπεια ἀγνοοῦνται καὶ ξεχνιοῦνται πάρα πολλὰ στοιχεῖα πού εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ ἄξια μελέτης, καὶ περιορίζονται σκόπιμα οἱ ἔρευνες τοῦ ἱστορικοῦ. Κι ὁμῶς, ἂν ὁ στόχος τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπως καὶ τοῦ καλλιτέχνη, εἶναι νὰ διευρύνει τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὸν κόσμον, νὰ μᾶς προσφέρει ἕνα νέο τρόπο θεώ-

ρησης τῶν πραγμάτων, τότε ἡ μελέτη τῆς ἀποτυχίας μπορεῖ συχνά νὰ εἶναι τόσο ἀποδοτικὴ καὶ διδακτικὴ ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐπιτυχίας. Ἡ περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀποτυχία καὶ οἱ αἰτίαι τῆς παρέχουν δυνατότητες ἀποσαφήνισης τόσο τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τῆς δομῆς τῶν κοινωνιῶν.

Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν ὑποστῆί πάρα πολλὰ πλήγματα, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη μειονότητα, ἀπὸ τῆ λατρεία τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Καμιά ἐπανάσταση ὅπου διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο οἱ ἀναρχικοὶ, δὲν πέτυχε. Οἱ πολιτικὲς τους θεωρίαι ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τωρινῆς λογικῆς καὶ περιέχουν ἀρκετὲς λαθεμένες ὑποθέσεις. Ἡ συμπάθεια ποὺ κατάφερε νὰ προκαλέσει κάποια πλευρὰ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνελέγητη καὶ χωρὶς νόημα βία καὶ τρομοκρατία ποὺ χαρακτηρίζε μίαν ἄλλη σχολὴ ἀναρχικῆς πρακτικῆς. Παρόλα αὐτά, ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν ἀναρχικῶν τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἔχει θέσει ἀρκετὰ θεμελιακὰ ἐρωτήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύση τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἐσκησαν ἐντονη καὶ συνεχῆ κριτικὴ ἐνάντια στὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος καὶ ἀμφισβήτησαν τὶς ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ὄλων σχεδὸν τῶν σχολῶν τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης. Ἐπιτέθηκαν, πολὺ συχνά μὲ τὸν πιὸ σκληρὸ καὶ ἄμεσο τρόπο, ἐνάντια στὶς ἀξίες καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως πραγμάτων. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειαι δὲν ἔφεραν ἀποτελέσματα, παρέμειναν ὀρισμένες φορὲς κωμικὲς καὶ ἄλλαι φορὲς ὀλοκάθαρα τραγικὲς. Κι ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος ἐκφράζουν μιὰ διαρκῶς ἐπανερχόμενη ψυχολογικὴ ἀνάγκη, καὶ μάλιστα μιὰ ἀνάγκη ποὺ δὲν κατάφερε νὰ ἐξαφανίσει ἡ φαινομενικὴ ἀποτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν σοβαρῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμεως.

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι προῖδον τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐνμέρει, τουλάχιστον, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀντίκτυπου ποὺ εἶχαν οἱ μηχανεὲς καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀγροτικὴ καὶ συντεχνιακὴ κοινωνία. Ἀναπτύχθηκε μὲ βάση τὸ μῦθος τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἐξελίχθηκε μετὰ τὸ 1789· ταυτόχρονα ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπαναστάσεις καὶ οἱ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις δὲν κατάφεραν νὰ ἐκανοποιήσουν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκαι, ὤθησε

τούς αναρχικούς να ἀμφισβητήσουν τίς μεθόδους καί τούς σκοπούς αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ ἀξίες πού προσπάθησαν νά καταστρέψουν οἱ αναρχικοὶ ἦταν οἱ ἀξίες τοῦ δλοένα καί ἰσχυρότερου συγκεντρωτικοῦ, βιομηχανικοῦ κράτους πού, στὸν 19ο καί στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἐμφανίστηκε σὰν τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο ἔτειναν ὅλες οἱ κοινωνίες. Οἱ αναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν λοιπὸν νά τούς ἀντιμετωπίσουν ὅλους σὰν ἐχθρούς: ὕστερα ἀπὸ τούς γαιοκτῆμονες καί τούς παπάδες τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων ἦρθε σέ λίγο ἡ σειρά τῶν «ἐπαναστατῶν» τυράννων καί γραφειοκρατῶν πού εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὰ κινήματα ἐκεῖνα πού ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία τῆς νέας κοινωνίας. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνίζονταν πάντοτε ταυτόχρονα σέ δυὸ τουλάχιστον μέτωπα.

Μολονότι τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι φαινόμενο τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ τωρινοῦ, ἀντιπροσωπεύει κάποιον εἶδος ἐξέγερσης πού οἱ ρίζες του μποροῦν νά βρεθοῦν σέ πιὸ μακρινὸ παρελθόν. Πάρα πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶναι περήφανοι γι' αὐτὲς τίς καταβολές κι ἔχουν θεωρήσει προγόνους τοῦ ἀναρχισμοῦ πάρα πολλοὺς πού σίγουρα θὰ ἔνιωθαν ἐκπληξῆ ἀν ἀνακάλυπταν τούς τωρινούς θεωρητικούς τους φίλους. Ὁ Ζήνωνας καί οἱ Στωϊκοί, οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ καί οἱ Ἀναβαπτιστὲς θεωρήθηκαν ὅλοι πρόδρομοὶ τοῦ σύγχρονου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πράγματι, κατὰ κάποιον τρόπο, αὐτὰ τὰ κινήματα θρησκευτικῆς καί κοινωνικῆς ἐξέγερσης ἢ ἀποχώρησης ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ρεύματα τῆς ἀναρχικῆς σκέψης καί δράσης. Οἱ ἀναρχικοὶ συνδυάζουν τὴν πίστη στὴ δυνατότητα βίαιης καί ξαφνικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καί στὴ δυνατότητα ἀνθρώπινης βελτίωσης καί τελείωσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, εἶναι κληρονόμοι ὅλων τῶν οὐτοπικῶν, χιλιαστικῶν θρησκευτικῶν κινήματων πού διακήρυξαν ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ κόσμου καί περίμεναν μ' ἐμπιστοσύνη τὴ στιγμή πού «θὰ ἠχήσουν οἱ σάλπιγγες καί θ' ἀλλάξουμε μέσα σέ μιὰ στιγμή, ὅσο ν' ἀνοιγοκλείσουμε τὰ μάτια μας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι καί τέκνα τοῦ Αἰῶνα τῆς Λογικῆς. (Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Μέττερνιχ ἀποκάλεσε κάποτε τὸν Προυντὸν γόθο τέκνο τοῦ Διαφωτισμοῦ). Εἶναι οἱ ἀνθρωποὶ πού

ᾠθοῦν τὴν πίστη τους στὴ λογικὴ, στὴν πρόοδο καὶ στὴν εἰρηνικὴ πειθῶ μέχρι τὰ ἔσχατα λαγικά της ὄρια. Ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τὴν παλιὰ του σημασία εἶναι τόσο πίστη πὸς θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ θρησκευτικοὺς ὄρους ὅσο καὶ ὀρθολογικὴ φιλοσοφία· καὶ πολλὲς ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις καὶ ἀσυμφωνίες του ὀφείλονται στὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο, καὶ στὴν ἔνταση πὸς ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στίς διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες πὸς τὸν ἐκπροσωποῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Αίρεση και λογική

1

Υπάρχουν κινήματα στην ιστορία όλων των θρησκειών που απορίπτουν κάθε εξουσία, έγκόσμια ή θείκη, και διακηρύχουν την απόλυτη έλευθερία δράσης σύμφωνα με κάποιο εσωτερο ψυχικό φως. Λόγω των διώξεων καθώς και σαν χαρακτηριστική ένδειξη της ολοκληρωτικής αποχώρησής τους από τον κόσμο, οι αφοσιωμένοι πιστοί πολλών αίρέσεων ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν στην παρανομία και τη συνωμοσία. Στο χώρο της χριστιανικής εκκλησίας μας είναι αρκετά γνωστά αυτού του είδους τα κινήματα. Έχουν μελετηθεί από τους κοινωνιολόγους που έρευνούν τους νόμους της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς του ανθρώπου· έχουν αναφερθεί από τους μαρξιστές συγγραφείς σαν παραδείγματα των πρώτων προλεταριακών εξεγέρσεων και σαν πρώιμα στάδια της πάλης των τάξεων. Άλλοι συγγραφείς (1) προσπάθησαν ν' αποδείξουν τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτούς τους τρόπους σκέψης και δράσης και στα ολοκληρωτικά κινήματα της εποχής μας. Ορισμένες απ' αυτές τις αίρέσεις προσέλκυσαν όπωσδήποτε ανθρώπους σαν κι αυτούς που άργότερα θα προσχωρούσαν στο αναρχικό κίνημα και θ' αποδέχονταν τις απόψεις του· και, πριν εξετάσουμε την ανάπτυξη του σύγχρονου αναρχισμού, θα πρέπει ίσως να εξετάσουμε συνοπτικά ποιές είναι αυτές οι διαρκώς επανερχόμενες ανθρώπινες ανάγκες που ικανοποιούνται απ' αυτές τις άκρατες πεποιθήσεις και ποιό άνθρωποι τις ακολουθούν.

Όλες οι αίρέσεις είναι κινήματα εξέγερσης ενάντια στην καθιερωμένη εξουσία, όρισμένες απ' αυτές, όμως, είναι καθαρά θρησκευτικές και δογματικές. Η επίθεσή τους κατευθύνεται ενάντια στις πεποιθήσεις που διατηρεί ή καθιερωμένη εκκλησία και ή κριτική τους ενάντια στην κοινωνική τάξη πραγμάτων άπλως υ-

ποδηλώνεται. Ο αντικειμενικός τους στόχος δέν είναι ή μεταβολή τών κοινωνικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλά ἀντίθετα ή ἀποχώρηση ἀπ' αὐτόν και ὁ ἐξαγνισμός τών θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σάν προετοιμασία για τόν ἐπερχόμενο κόσμο. Κι ὁμως κάθε αἵρεση πού ἀπαιτεῖ τήν ἀποχώρηση ἀπό τὰ ἐγκόσμια συνεπάγεται κάποια κριτική ἐνάντια στις ἀξίες τοῦ κόσμου τούτου. Κι ἐπιπλέον αὐτή καθαυτή ή πράξη τῆς ἀποχώρησης, ἰδιαίτερα ὅταν κατέληγε στή δημιουργία μιᾶς ὁμάδας ὁμοφρόνων πιστῶν, ὀδηγοῦσε συχνά ἐκείνους πού συμμετεῖχαν σέ ἐνέργειες πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνα ἀνατρεπτικές. Πολλές αἵρέσεις, στή θόρειο Ἰταλία και στή νότιο Γαλλία στις ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, προπαγάνδιζαν τή λατρεία τῆς ἀθλιότητος — κι ἔτσι κατακρίνανε ἕμμεσα τοὺς συμπολίτες τους πού ἐπιδιώκανε τὰ πλούτη. Ἄλλες αἵρέσεις, ὅπως ἀναφέρθηκε για μιᾶ ἀπ' αὐτές σ' ἕνα ἐκκλησιαστικό δικαστήριο κοντά στοῦ Τουρίνο γύρω στά 1030, εἶχαν πραγματοποιήσει κάποια μορφή κοινοκτημοσύνης «*Omniem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus*»⁽²⁾ Αὐτά τὰ κινήματα ἀπάρνησης δέν παρενοχλοῦσαν τίς ἀρχές και τὰ ἐνοστικὰ στά ὁποῖα βασίστηκαν ἦταν δυνατὸ νά τεθοῦν στήν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας και νά δημιουργηθοῦν ἔτσι οἱ τεράστιες στρατιές τῶν ζητιανοκαλόγερων.⁽³⁾ Ὑπῆρχαν ὁμως και αἵρέσεις πολὺ περισσότερο ἀνατρεπτικές, πού χωρὶς νά φτάνουν στοῦ σημεῖο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς ἐξέγερσης, ἀπέριπταν τίς ἀξίες τῆς κατεστημένης κοινωνίας σέ τέτοιο βαθμὸ πού οἱ ἀρχές τίς θεωροῦσαν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες. Πρόκειται για τὰ κινήματα πού χαρακτηρίζονται πλατιά σάν Γνωστικὲς αἵρέσεις. Στὸ μεσαίωνα ή πιὸ γνωστὴ ἦταν ή αἵρεση τῶν Καθαρῶν ἢ Ἀλβιγηνῶν, πού ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς κόμητες τῆς Τουλούζης τὸν 13ο αἰῶνα, και πού ἐξαφανίστηκε μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀγριούς διωγμούς κι ἕναν ἰδιαίτερα αἱματηρὸ ἐμφύλιο πόλεμο.

Ἡ βασική πεποίθηση τῶν Γνωστικῶν αἵρέσεων ἦταν ή ἐξῆς: ὁ ὑπάρχων κόσμος εἶναι ἐντελῶς διεφθαρμένος, ἐξωπραγματικός, ἐφήμερος και χωρὶς καμιά σημασία. Σημασία εἶχε μόνο ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, οἱ πνευματικὲς ἀξίες και οἱ δοκιμασίες πού διατηροῦσαν τήν ψυχὴ σέ διαρκῆ ἐπαφή με τήν αἰωνιότητα, για τήν ὁποῖα τελικὰ προορίζονταν ὕστερα ἀπὸ τήν ἀπόδρασή της ἀπὸ

τούς πειρασμούς και τις ψευδαισθήσεις του κόσμου αυτού. Ἡ στάση αὐτὴ μπορούσε νὰ ἔχει πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα στὴν πράξη. Ὅρισμένοι, ὅπως οἱ Καθαροὶ τῆς Λανγκντόκ ἀκολουθοῦσαν μιὰ ἀσκητικὴ καθαρότητα ζωῆς σὰν ἐνδειξὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπέριπταν τὶς ἐγκόσμιες ἀξίες. Αὐτὴ ὁμῶς ἡ ἀυστηρότητα δὲν θὰ ἦταν ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ εἶχε καταλυθεῖ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἠθικῆς. Ἐφόσον ὁ κόσμος ἀντιμετωπιζόταν σὰν ἐφήμερος, ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων δὲν εἶχε καμιὰ σημασία, μιὰ καὶ δὲν ἴσχυε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀποδεκτοὺς ἠθικοὺς κανόνες, καὶ οἱ πράξεις ποὺ ἀψηφοῦσαν αὐτοὺς τοὺς κανόνες μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἀληθινὴ, τὴ γνήσια πίστη. Εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ αἱρέσεις ποὺ προπαγάνδιζαν τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὶς ἀποδεκτὲς ἀξίες μπορούσαν πολὺ γρήγορα νὰ θεωρηθοῦν ὑποπτες γιὰ ἀνηθικότητα καὶ διαφθορά. Ἡ προπαγάνδα ἐνάντια στοὺς Ἀλβιγνοὺς, λογουχάρη, δὲν εἶναι παρὰ κατηγορίες γιὰ ὄλων τῶν εἰδῶν τὶς διαστροφές, ἰδιαιτέρως σεξουαλικές. Κάθε ομάδα ἀνθρώπων ποὺ διοργάνωνε μυστικὲς συναυτήσεις, ποὺ σύμφωνα μὲ κάποιες φήμες ἀποκήρυχνε τὸ γάμο, ποὺ ἀπέριπτε σὰν ἀσήμαντους τοὺς δεσμοὺς καὶ τὰ πρότυπα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἀργὰ ἢ γρήγορα ἔμελλε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές σὰν τεράστιος κίνδυνος. Ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει ὅτι στὴν ἱστορία τῶν αἱρέσεων βρίσκουμε παραδείγματα συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀνήθικα, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ ἀνάρμοστη σεξουαλικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐκολοὺς τρόπους γιὰ νὰ παρακινηθοῦν οἱ ἄνθρωποι σὲ δράση ἐνάντια σὲ κάποια μειονότητα. Ὅλα τὰ δόγματα, θρησκευτικὰ ἢ ἀναρχικά, ποὺ ἀρνοῦνται τελείως τὴν ἀξία τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων, μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τόσο πουριτανούς, ὅσο καὶ ἄτομα μὲ ἐλευθεριάζουσα ἠθικὴ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μονάχα ἀπὸ τὴ δευτέρη κατηγορία κάνει τὸν κόσμο νὰ ξεχνάει γρήγορα τὴν ὑπαρξὴ χιλιάδων ὁπαδῶν τῆς πρώτης.

Οἱ ἄνθρωποι προσχωροῦσαν στὶς Γνωστικὲς αἱρέσεις γιατί τοὺς συγκινοῦσε τὸ βίαιο μῖσος ἐνάντια σ' ὅλα ὅσα ἐμφανίζονταν σὰν

ψεύτικες αξίες τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Λόγω τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀναγκάζονταν νὰ σχηματίζουσαν μικρὲς παράνομες κοινότητες· καὶ πολὺ συχνὰ ἡ μυστικότητα ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ τηροῦν ἐξελισσόταν σὲ ὀλόθερμη ἀγάπη γιὰ τὴ συνωμοσία, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ γίνεταὶ συνωμοσία. Ἡ ἀπόριψη τῶν ἐγκοσμίων μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὶς ἀκραῖες θέσεις τῆς ἀσκητικῆς ἀφοσίωσης· ἢ ὀρισμένες ἄλλες φορὲς μποροῦσε νὰ καταλήξει σὲ πράξεις βίαιης καὶ τρομακτικῆς ἀπάρνησης τῆς ὑπάρχουσας ἠθικῆς. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐγκοσμίων ἀρχῶν ἐνάντια σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια: ὁ φόβος τῶν ἀνατρεπτικῶν συνεπειῶν ποὺ πηγάζουσαν ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν καθιερωμένων ἀξιῶν ὀδηγεῖ στὴν ἐξαπόλυση διωγμῶν, ποὺ βασίζονται σὲ διάφορες φῆμες γιὰ κάποια διαδεδομένη συνωμοσία γιὰ τὴν ἀνατροπὴ ὀλόκληρης τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων· καὶ οἱ φῆμες γίνονταν μὲ τὴ σειρά τους ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία ποὺ χρησιμοποιοῦσε κάθε εἶδος κατηγορία, συκοφαντικὸ ὑπαινιγμὸ καὶ δυσφήμιση ἐνάντια στὰ θύματα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους συμπεριφορὰ ἢ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ τους ἀδικήματα.

Ἐνῶ ὅμως οἱ θρησκευτικὲς αἱρέσεις, ποὺ ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τους βασίζονταν στὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ στὴν περιφρόνηση ἀπέναντι στὶς ἀξίες του, παρουσιάζουσαν ὀλοφάνερες ὁμοιότητες μὲ πολλὰς μεταγενέστερες οὐτοπικὲς πεποιθήσεις, καθὼς καὶ μὲ κάποιο ἀκραῖο εἶδος ἀναρχικοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀντικομφορμισμού, ἐκείνες οἱ αἱρέσεις ποὺ διέθεταν κάποιο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θεωρήθηκαν πρόδρομοι τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινήματων, καὶ πράγματι ἔχουσαν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μαζί τους. Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν αἱρέσεων εἶναι πλούσια σὲ κινήματα, ὅπως αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἠγήθηκε ὁ Τασέλμ στὴ Φλάνδρα τὸν δωδέκατο αἰῶνα, ποὺ ἔπεισε τοὺς ὀπαδοὺς του νὰ μὴν πληρώσουσαν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς φόρους γιὰτὶ «τὰ ἱερά μυστήρια δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ βεβήλωση, καὶ οἱ ἐκκλησίες δὲν εἶναι καλύτερες ἀπὸ τὰ πορνεῖα». (4) Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ δυσφορία ἐνάντια στὴν ἐγκόσμια διαφθορὰ τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας κατέληγε σὲ δράση ποὺ ἦταν ἐπαναστατικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὶς συνέπειές της.

Όρισμένες φορές ο ηγέτης και οι οπαδοί του σχημάτιζαν κάπου μιὰ ιδανική κοινότητα και περίμεναν τὴν Δευτέρα Παρουσία, πιστεύοντας πὼς πλησίαζε. Ἄλλοι περιόριζαν τὶς ἐπιθέσεις τους ἐναντία στὴν ἐξουσία και τὴ διαφθορὰ τῆς ἐκκλησίας σὲ κάποιο γενικότερο αἴτημα γιὰ κοινωνική δικαιοσύνη: «οἱ δικαστές, οἱ στρατοδίκες, οἱ ἐκκλησιάρχες, οἱ δήμαρχοι —σχεδὸν ὅλοι ζοῦν ἀπὸ τὶς ληστείες... ὅλοι τους πλουτίζουν σὲ θάρος τῶν φτωχῶν... ὁ ἰσχυρότερος ληστεύει τὸν πιὸ ἀδύνατο», διαβάζουμε σὲ κάποια μπροσούρα τοῦ 14ου αἰῶνα ποὺ εἶναι γραμμένη σὲ γλῶσσα ποὺ μοιάζει πολὺ μ' αὐτὴ τῶν μεταγενέστερων κινήματων κοινωνικῆς ἐξέγερσης. (5) Κι ἕνας ἄλλος ἀγκιτάτορας τῆς ἐποχῆς θέτει ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ὑπεραξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παράγονται ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς. «Θὰ ἤθελα νὰ στραγγαλίσω τοὺς εὐγενεῖς και τοὺς κληρικούς, ὅλους τους, ἕναν-ἕναν... Οἱ ἀγαθοὶ ἐργαζόμενοι φτιάχνουν τὸ σταρένιο ψωμί, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ τὸ γευτοῦν ὄχι, τὸ μόνο ποὺ παίρνουν εἶναι τὰ ψίχουλα ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τοῦ καλαμποκιοῦ, κι ἀπὸ τὸ καλὸ κρασί δὲν παίρνουν παρὰ μόνο τὴ μούργα ἀπὸ τὰ ὄμορφα ροῦχα παίρνουν μονάχα τὰ ἀποφόρια. Ὅλα ὅσα εἶναι γευστικά και ὄμορφα τὰ παίρνουνε οἱ ἀριστοκράτες και οἱ κληρικοί.» (6)

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κινήματα θάσιζαν τὸ αἴτημά τους γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγές στὴν ἐμπιστοσύνη τους γιὰ τὴν ἄμεση δυνατότητα τῆς μελλοντικῆς ἐποχῆς τῆς εἰρήνης και τῆς εὐημερίας —συνδυασμὸς τῆς Δευτέρας Παρουσίας και τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τοῦ Κήπου τῆς Ἐδέμ πρὶν ἀπὸ τὴν Πτώση. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς πεποιθήσεις ἐπιδίωσαν και ἐπανῆλθαν πολλὲς φορές στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἄλλες ἀποροφήθηκαν σιωπηρὰ ἀπὸ τὰ ὀρθόδοξα δόγματα. Οἱ περισσότερες ὁμως ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις εἶχαν τὴν τύχη ποὺ περίμενε και τὶς οὐτοπικὲς ομάδες τῶν ἐπόμενων αἰώνων. Ὁ ηγέτης γινόταν ὀλοένα και περισσότερο μεγαλομανής ἢ ὁμάδα χωριζόταν σὲ ἀντίπαλα κινήματα διαφορετικὰ θὰ προκαλοῦσε τὴ δυσφορία τῶν ἀρχῶν και τὰ μέλη της θὰ θανατώνονταν στὴν πυρὰ. Εἶναι εὐκόλο νὰ κατανοήσουμε τί εἶδους ἰδιοσυγκρασίες προσελκύονταν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα. Ἐπικρατοῦσε ταυτόχρονα κάποια αἴσθησις ἀπελπισίας, ἢ αἴσθησις ὅτι

ὕπῃρχε κάτι τὸ ἀπελπιστικὰ λαθεμένο σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, καὶ ἡ σταθερὴ πίστη στὴ δυνατότητα νὰ μποῦν τὰ πράγματα στὸ σωστὸ δρόμον, ἂν μπορούσαν ἀπλῶς νὰ καταστραφοῦν οἱ θεσμοὶ ποὺ παρεμπόδιζαν τὴν σωστὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεϊκῆς θέλησης. Ἐκεῖνο ποὺ δυσκολευόμαστε ν' ἀνακαλύψουμε εἶναι κατὰ πόσον ὑπῆρχαν κοινοὶ κοινωνικοὶ ἢ οἰκονομικοὶ παράγοντες ποὺ δδῆγησαν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐξέγερσης, καὶ κατὰ πόσον θὰ δικαιωνόταν ὁ ἱστορικὸς ἂν σύγκρινε αὐτὰ τὰ κινήματα, ἀπὸ κοινωνιολογικῆ, καθῶς καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆ ἄποψη, μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ δέκατου ἔνατου καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι ἀρκετὰ δελεαστικὸ ν' ἀναζητήσουμε ὁμοιότητες ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες στὶς ὁποῖες ἀνθίσαν οἱ οὐτοπικὲς ἢ χιλιαστικὲς αἱρέσεις· καὶ ἀποτελεῖ πείρασμὸ στὸν ὁποῖο δὲν κατάφεραν ν' ἀντισταθοῦν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὶς αἱρέσεις. Ἐνας ἱστορικὸς λογουχάρη ἐρμηνεύει τολμηρὰ, θὰ λέγαμε, τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν στὴ Λανγκντόκ, γράφοντας τὰ ἑξῆς: «Μὲ τὴν ὀλοζώντανη προτίμησή του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς περιοχῆς συμφώνησε μ' ἓνα δόγμα ποὺ θεωροῦσε οὐσιαστικῆ τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου». (7) Πόσον βολικὸ θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν ἀναρχικῶν κινήματων νὰ μπορούσε ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ἄποψη· θὰ ἀνέλυε ἔτσι τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν Ἰσπανία, ἀνάγοντάς την στοὺς ἐργάτες τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Καταλωνίας, τῆς περιοχῆς ποὺ γειτονεῦει μὲ τὴ Λανγκντόκ. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δυσκολευόταν πολὺ νὰ ἐξηγήσει τὴ συνεχῆ ἐπιτυχία τῶν χιλιαστικῶν αἱρέσεων στὶς περιοχὲς τῶν λιγότερο ἐλαφρόμυαλων Ὀλλανδῶν ἢ Τσέχων. Μολονότι περιστασιακὰ, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Ἀλβιγηνῶν, προσχώρησαν καὶ οἱ εὐγενεῖς σ' αὐτὰ τὰ κινήματα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους πολιτικοὺς στόχους ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ γνήσια πίστη, φαίνεται πῶς τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ὑποστήριξης προερχόταν ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας. Ἔτσι λοιπόν, μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν καὶ μὲ τὸ πέρασμά του στὴν παρανομία, οἱ πιὸ πιστοὶ ὀπαδοὶ του βρίσκονταν μεταξὺ τῶν ὑφαντουργῶν καὶ τῶν χασάπηδων καὶ, χαμηλότερα ἀκόμα στὴν κοινωνικὴ κλίμακα, μεταξὺ τῶν

κοινωνικών και των πλαγίωδων ήθοποιών. (8)

Πολλά απ' αυτά τα κινήματα εμφανίστηκαν σε περιόδους κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών όταν αυξανόταν πολύ γρήγορα ο πληθυσμός και αναπτυσσόταν ή βιομηχανία των πόλεων. Έπομένως οι έμπορικές πόλεις της Φλάνδρας και τα αναπτυσσόμενα βιομηχανικά κέντρα στα δυτικά και νότια της Γερμανίας άποτελοῦσαν, σύμφωνα με τον καθηγητή Κόν, περιοχές όπου εμφανίζονταν συχνά αυτά τα κινήματα τον 12ο και 13ο αιώνα. Τα περισσότερα, όμως, από τα στοιχεία για το παρελθόν αυτών των μεσαιωνικών αίρέσεων είναι ιδιαίτερα έλλιπη για να δικαιολογηθεί οποιαδήποτε γενίκευση όσον αφορά τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες από τις όποιες προήλθαν. Έξαπλώνονταν από τη μια χώρα στην άλλη και από τη μια κοινωνική τάξη στην άλλη, και αναπτύσσονταν φυσικά πολύ πιο γρήγορα όταν έξασθενούσαν οι παραδοσιακοί δεσμοί λόγω πολέμου ή άλλων έκτεταμένων καταστροφών· όταν οι λοιμοί και η πανούκλα έκαναν τους ανθρώπους να φοβοῦνται άμεση διάλυση, ή όταν η κακή σοδειά ή η πίεση της αυξημένης φορολογίας έκανε άσταθή την οικονομική βάση της ζωής τους. Δεν πρέπει να μάς εκπλήσσει το γεγονός ό-τι σ' αυτές τις συνθήκες τα θεμέλια του κοινωνικού συστήματος δέχονταν επίθεση από τεράστια κύματα μαζικού θρησκευτικού συναισθήματος.

Έρευνώντας τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, οι ιστορικοί έκαναν σημαντικές προσπάθειες να συνδέσουν τα αίρετικά κινήματα με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Πράγμα που όφείλεται βασικά στο γεγονός ό-τι σ' αυτά άκριβώς τα θρησκευτικά κινήματα του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα, έχουν αναζητήσει τους προδρόμους τους οι σύγχρονοι επαναστάτες συγγραφείς και στο γεγονός ό-τι καταβάλουν ιδιαίτερες προσπάθειες για να έρμηνεύσουν αυτές τις έξεγέρσεις σύμφωνα με τις δικές τους πολιτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Τα διάφορα έργα για τον κομμουνισμό και τον άναρχισμό από τους όπαδούς αυτών θεωριών άφιερώνουν πολλές σελίδες στον Τόμας Μύντσερ και στην Έξέγερση των Χωρικών στη Γερμανία τον 16ο αιώνα· και στους Άναδαππιστές και ιδιαίτερα στην ομάδα που κατέλαβε την έξουσία στην πόλη Μύνστερ για λίγους μήνες άπελπισμένου «πολεμικού κομ-

μουισμού» τὸ 1535. Ἡ ἔρμηνεία αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμιστὲς ἐμφανίζονται βασικὰ σὰν ἀπόστολοι τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὀδηγήθηκε πολλὲς φορές στὰ ἄκρα καὶ ὑποτιμήθηκε ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὠθοῦνται σ' ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες ἰδέες καὶ τὰ γνήσια θρησκευτικὰ κίνητρα πού κρύβονται πίσω ἀπὸ πολλὰς πράξεις τους. Εἶναι ἀλήθεια, παρόλα αὐτά, πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς Μεταρρύθμισης διέθεταν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενον καὶ δὲν ἐπιτέθηκαν μόνον ἐνάντια στὸ θρησκευτικὸ δόγμα τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς τοῦ κατεστημένου κράτους.

Ὁ Τόμας Μύντσερ ἔγινε ἐπαναστάτης ἡγέτης ἀφοῦ ξεκίνησε σὰν καθαρὰ θρησκευτικὸς μεταρρυθμιστὴς ὅπως ὁ Λούθηρος. Ξεκίνησε σὰν ἱερέας στὴν ἐκκλησία πού ἐνάντιά της ἐπρόκειτο ἀργότερα γὰρ ἐπιτεθεῖ μὲ σφοδρότητα καὶ στὴν ἀρχὴ ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς δοξασίες τοῦ Λούθηρου. Ἡ κριτικὴ ὁμῶς πού ἀσκοῦσε ὁ Λούθηρος καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴ δικαίωση μέσα ἀπὸ τὴν πίστη εἶχαν ἰδιαιτέρα ἥπια μορφή καὶ δὲν ταίριαζαν μὲ τὴν ταραχώδη φυσιογνωμία τοῦ Μύντσερ, πού ἀπὸ τὸ 1520 κι ὕστερα στράφηκε σὲ πιδὸ βίαιη προπαγάνδα καὶ κινήτοποίηση, ἀπαιτώντας τὴν ἄμεση καταστροφὴ τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων γιὰ νὰ προετοιμαστῆ ἔτσι τὸ ἔδαφος, ἐδῶ καὶ τώρα, γιὰ τὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Πρόκειται γιὰ προπαγάνδα πού βρίσκει πάντοτε ἀνταπόκριση σὲ ἐποχὲς μεταβολῶν, ὅταν ὑπάρχουν ἐλπίδες γιὰ γρήγορη μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ἐλπίδες πού διαψεύδονται ἀπὸ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ τῶν μεταρρυθμίσεων· κι ἐπιπλέον πρόκειται γιὰ προπαγάνδα στὴν ὁποία ἀνταποκρίθηκαν μὲ μεγάλη προθυμία οἱ ἀγρότες τῆς Θουριγγίας, καθὼς καὶ οἱ ἀσημωρῦχοι τοῦ Ζβικάου καὶ οἱ χαλκωρῦχοι τοῦ Μάνσφελντ, ὅπου διέδωσε τὸ ἀποκαλυπτικὸ του δόγμα ὁ Μύντσερ. Γιὰ κάμποσο καιρὸ ὀρισμένα μέλη τοῦ κυρίαρχου οἴκου τῆς Σαξωνίας ἔδειξαν κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς διδασκαλίες του, ἀλλὰ σύντομα, μὲ παρότρυνση ἐνμέρει τοῦ Λούθηρου, συνειδητοποίησαν ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Μύντσερ ἀποσκοποῦσαν βασικὰ σὲ μιὰ κοινωνικὴ καθὼς καὶ θρησκευτικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἐπόμενον δύο ἢ τρία χρόνια τὰ γραφτὰ τοῦ Μύντσερ ἔγιναν ὀλοφάνερα πιά ἐπαναστα-

τικά από άποψη περιεχομένου. Τò 1525 άναμείχθηκε σέ όρισμέ-
να γεγονότα που θεμελίωσαν τή μνήμη του σαν άπόστολου τής
κοινωνικής εξέγερσης· γιατί τò Μάρτιο του ίδιου χρόνου ξέσπα-
σε σ' όλη τή Γερμανία ή μεγάλη Έξέγερση των Χωρικών. Οι
αίτιες ήταν πολλές και πολύπλοκες· οι εϋθύνες του Μύντσερ για
τò ξέσπασμα αϋτής τής εξέγερσης είναι θέμα για τò όποιο ακό-
μα και σήμερα διαφωνοϋν οι ιστορικοί. Δέν ύπάρχει άμφιβολία,
όμως, ότι τουλάχιστον στη Θουριγγία, ή διάδοση των άπόψεών
του επιδεινωσε τήν κατάσταση δυσαρέσκειας που είχε προκληθεί
άπό τήν έπιβολή ισχυρής πριγκιπικής εξουσίας στα διάφορα γερ-
μανικά κρατίδια και άπό τήν συνακόλουθη αύξηση τής φορολο-
γίας. Και δέν ύπάρχει άμφιβολία, επίσης, ότι ό ίδιος ό Μύντσερ
καλοδέχτηκε τήν εξέγερση σαν ένα βήμα προς τήν άνατροπή τής
ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων. 'Ο Μύντσερ κατατάχτηκε στο
στρατό των χωρικών και μετά τήν ήττα του πιάστηκε αϊχμάλωτος
και εκτελέστηκε.

Τά ιστορικά προβλήματα όμως γύρω άπό τις αίτιες που
προκάλεσαν τήν Έξέγερση των Χωρικών και τή συμμετοχή του
Μύντσερ δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερη σημασία για τήν μελέτη
των μεταγενέστερων έπαναστατικών κινήματων. Έκείνο που κά-
νει σημαντικό τον Μύντσερ για τους μεταγενέστερους έπαναστά-
τες συγγραφείς, μαρξιστές ή άναρχικούς, είναι ή σχέση του με
μιά γνήσια άπόπειρα κοινωνικής έπανάστασης και ή έπαναστα-
τική θιασίτητα τής γλώσσας με τήν όποία εκφράστηκε. Τò γε-
γονός αϋτό βασικά τον συνδέει περισσότερο με τους μεταγενέστε-
ρους άναρχικούς. Έπέμενε διαρκώς ότι ή ολοκληρωτική άνατρο-
πή του κυρίαρχου συστήματος με τή βία άποτελούσε τήν βασική
προϋπόθεση τής νέας τάξης πραγμάτων. «Έμπρός, ενάντια τους,
ενάντια τους, όσο καιεί ακόμα ή φωτιά!», έτσι παρακινούσε τους
όπαδούς του. «Μήν αφήσετε να κρυώσει τò σπαθί σας! Μήν αφή-
σετε τήν κόψη του να στομώσει! Με τò σφυρι πάνω στο άμόνι
του Νεμρώδ! Γκρεμίστε τον πύργο τους, ρίξτε τον συντρίμια στο
χώμα! Όσο ζούνε αϋτοί δέν θα άπαλλαχτείτε ποτέ άπό τò φόβο
των ανθρώπων...» (9) 'Ο Μύντσερ είναι ό χαρακτηριστικός τύπος
έπαναστάτη, γιατί αϋτό που έχει σημασία για εκείνον είναι ή
πράξη τής εξέγερσης και όχι ή φύση του μετεπαναστατικού κό-

σμου. Πράγμα πού τόν κατατάσσει μεταξύ τῶν ἀληθινῶν προδρόμων πολλῶν ἐπαναστατῶν τῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν.

Οἱ Ἀναβαπτιστές θεωρήθηκαν κι αὐτοί πρόδρομοι ἐπαναστατῶν ἀπό τοὺς ἐπαναστάτες συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα. Καί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι οἱ ὁμοιότητες ἀφοροῦν περισσότερο τὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν ἀνθρώπων παρὰ τὰ δόγματα πού ὑποστηρίχθηκαν ἢ τίς περιστάσεις ὑπάρχει, ὅμως, τουλάχιστον ἓνα ἐπεισόδιο, ἢ κατάληψη τοῦ Μύνστερ τὸ 1535, πού ἔχει ἀποκτήσει θρυλικὴ σπουδαιότητα στὴν ἐπαναστατικὴ ἱστοριογραφία. Στὴν πραγματικότητά ἀποτελεῖ σφάλμα ν' ἀναφέρουμε τοὺς Ἀναβαπτιστές σὰ νὰ ἦταν ἓνα κίνημα μὲ συνοχή. Οἱ διάφορες ομάδες τῶν Ἀναβαπτιστῶν τίς περισσότερες φορές εἶχαν ἐλάχιστα πράγματα κοινά, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν πεποίθησή τους ὅτι ἀνῆκαν ὅλοι στὴν Κοινότητα τῶν Ἀγίων. Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τους περιλαμβάνονταν ποικιλόμορφα δόγματα καὶ ἰδιοσυγκρασίες. Ὅρισμένοι ἦταν βίαιοι ἐπαναστάτες, ἄλλοι ἦταν ἡρεμοὶ καὶ πουριτανοὶ ἐφησυχαστές. Μερικοὶ πίστευαν στὴν πρακτικὴ ἐπαναστατικὴ δράση ἄλλοι προτιμοῦσαν, ὅπως καὶ οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ τὸν μεσαίωνα, ν' ἀποτραβηχτοῦν ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ νὰ στηρίξουν τίς ἐλπίδες τους στὸν ἐπόμενον. Ὅλοι τους ὅμως συμφωνοῦσαν στὴν ἄρνησι τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ κράτους. Μιὰ καὶ ὅσοι εἶχαν περάσει τὸ μυστήριον τῆς βάπτισις βρίσκονταν σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὸ Θεόν, ὅλοι οἱ παραπέρα μεσολαθητὲς ἀνάμεσα στὸ Θεόν καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἦταν περιττοί. Τὸ κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία ἦταν θεσμοὶ ἄχρηστοι, στὴν οὐσία κακόβουλοι, μιὰ καὶ στέκονταν ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ θεῖον φῶς πού ὑπῆρχε μέσα του καὶ πού αὐτὸ τὸ φῶς θὰ τοῦ ἔδινε τὴν κατεύθυνσι τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ αὐτὲς τίς ἀπόψεις ἦταν εὐκόλο νὰ προχωρήσουν στὸ αἴτημά τους γιὰ καταστροφὴ τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ γιὰ δημιουργία μιᾶς νέας χιλιαστικῆς τάξης πραγμάτων πού οἱ νόμοι τῆς θ' ἀποκαλύπτονταν στοὺς πιστοὺς μὲ τὸ ἐσώτερον φῶς κάποιου προφήτη ἢ ἡγέτη: καί, ὅπως ἔγινε συχνὰ στὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων, ὅ,τι ξεκίνησε σὰν κίνημα ἀπελευθέρωσις ἦταν εὐκόλο νὰ καταλήξει σὲ δεσποτισμὸ τῆς τρομοκρατίας.

Οἱ Ἀναβαπτιστές ἔδρασαν στὴν Ἑλβετία, τὴ Γερμανία καὶ στίς Κάτω Χῶρες, καὶ στὴν πόλιν Μύνστερ τῆς Βεσφαλίας —

κρατίδιο στὸ ὁποῖο ἀνώτατος ἄρχοντας ἦταν ὁ ἐπίσκοπος— τὸ κί-
νημα πῆρε τὴν πιδ ἀκραία ἐπαναστατικὴ του μορφῆ. Τὸ Μύνστερ
εἶχε γίνεи προπύργιο τοῦ Λουθηρανισμοῦ ἀπὸ τὸ 1533, ἀλλὰ οἱ
κάτοικοί του στράφηκαν γρήγορα στὶς πιδ ἐνθουσιαστικὲς δοξα-
σίες τῶν Ἀναβαπτιστῶν. Ἡ πόλις καὶ τὰ περίχωρά της εἶχε τα-
λαιπωρηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ διαδοχικὲς καταστροφὲς καὶ
δυσκολίες —πανούκλα, οἰκονομικὴ δυστυχία, βαρῖὰ φορολογία,
θρησκευτικὲς διαμάχες— καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν κατοικοῦσαν
εἶχαν τὴν κατάλληλη διάθεση ν' ἀκούσουν τοὺς προφήτες τῆς
κρίσης καὶ τῆς καταστροφῆς καὶ νὰ τοποθετήσουν τὶς ἐλπίδες τους
σὲ μιὰ κατακλυσμικὴ καὶ πολὺ ἄμεση ἀλλαγὴ. Ἦταν λοιπὸν εὐ-
κολο γιὰ τοὺς Ἀναβαπτιστὲς «προφήτες», γιὰ τὸν Γιὰν Μάθους ἀ-
πὸ τὸ Χάαρλεμ καὶ τὸν μαθητὴ καὶ διάδοχό του Γιὰν Μπόκελσον,
γνωστὸ σὰν Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέϋντεν, νὰ προκαλέσουν μιὰ κα-
τάσταση ἐπαναστατικοῦ πάθους καὶ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ κράτησε πε-
ρίπου ἕνα χρόνο. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα πίστευαν ὅτι τὸ Μύνστερ
ἐπρόκειτο νὰ γίνεи ἡ Νέα Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος κόσμος
θὰ καταστρεφόταν. Οἱ Ἀναβαπτιστὲς ἀνέλαβαν τὸν πλήρη ἔλεγ-
χο τῆς πόλης. Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λούθηρου
ἐξορίστηκαν· πράγμα ποὺ ὤθησε τὸν ἐπίσκοπο, ποὺ τυπικὰ ἑξα-
κολουθοῦσε νὰ εἶναι ἄρχοντας τῆς πόλης, ν' ἀναλάβει δράση. Μὲ
ἕνα μισθοφορικὸ στρατὸ κι ἀργότερα μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτονι-
κῶν ἀρχόντων, ὁ ἐπίσκοπος ἄρχισε νὰ πολιορκεῖ τὴν πόλιν ἢ
κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ἢ τρομοκρατία τῶν Ἀναβαπτιστῶν
πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα μὲ τὴ διεξαγωγὴ ἐνὸς ἄγριου κι'
ἀνελέητου πολέμου. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, γιὰ νὰ δείξουν τὴν περιφρό-
νησὴ τους γιὰ ὅλους τοὺς ὑπάρχοντες νόμους ἰδιοκτησίας, κατέ-
στρεψαν ὅλα τὰ ἀρχεῖα συμβολαίων καὶ χρεωγράφων. (Αὐτὴ ἡ
καταστροφὴ τῶν ἀποδείξεων μιᾶς ἄδικης κοινωνικῆς δομῆς ἀπο-
τέλεσε βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἰταλικοῦ καὶ ἰσπανικοῦ ἀ-
ναρχικοῦ κινήματος στὸν 19ο αἰῶνα· ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις αὐτῆς τῆς
ἐποχῆς ἄρχιζαν μὲ τὸ κάψιμο τῶν ἀρχείων ἰδιοκτησίας στὸ Δη-
μαρχεῖο.) Ὑστερα θεμελιώθηκε κάποιον εἶδος κομμουνισμοῦ ὅσον
ἀφορᾷ τὰ ἀναγκαῖα ἀγαθὰ· δημιουργήθηκαν κοινοτικὲς ἀποθήκες
τροφίμων, ρούχων καὶ στρωμάτων. Τὸ κίνημα ἐκδήλωσε μαχη-
τικὰ τὸν ἀντιδιανοουμεγισμό του (ἄλλο ἕνα χαρακτηριστικὸ τῶν

μεταγενέστερων επαναστατικῶν κινήματων) και τὰ βιβλία και τὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν σάν αντιχριστιανικά κι εφήμερα.

Όπως είναι φυσικό, ἡ κυριαρχία τῶν Ἀναβαπτιστῶν στὸ Μύνστερ δὲν κράτησε πολὺ. Ὁ Γιάν Μάθους σκοτώθηκε προσπαθώντας νὰ καθοδηγήσει μιὰ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων και ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ μέρος τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέϋντεν γρήγορα μετατράπηκε σὲ παράλογη μεγαλομανιακὴ τρομοκρατία — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολυγαμία, ποὺ ἀποτέλεσε κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὴ ζωὴ τῶν «προφητῶν» τῶν μεταγενέστερων οὐτοπικῶν κοινοτήτων. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1535 ἡ πόλη καταλήφθηκε και στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου χρόνου ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν πέθανε ἀπὸ τὰ βασανιστήρια στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ πῆρε ἀργότερα θρυλικὲς διαστάσεις στὴ γενεαλογία τῶν επαναστάσεων, και, ὅπως και ὁ Μύνστερ, ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους επαναστάτες σάν πρόδρομὸς τους, παρ' ὅλο ποὺ κατὰ τὴ διακυβέρνησή του στὸ Μύνστερ ἐμφανίστηκαν μόνο οἱ πιὸ παράλογες και ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς ἀναρχικῆς βίας και τοῦ φανατισμοῦ.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ὁποιαδήποτε μελέτη τῶν αἰρετικῶν θρησκευτικῶν κινήματων εἶναι ὅτι ὀρισμένοι ἄνθρωποι νιώθουν τὴν περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀνάγκη νὰ ἀντιδράσουν βίαια ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ν' ἀμφισβητήσουν τὸ δικαίωμα τῶν κατεστημένων ἀρχόντων νὰ κυβερνοῦν, και νὰ διακηρύξουν κατὰ συνέπεια ὅτι κάθε ἐξουσία και κυβέρνηση εἶναι ἀχρηστη και κακόβουλη. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία καθὼς και ὁ ἐκάστοτε ἡγέτης της, συνοδεύεται, ἀνάλογα μὲ τὴ συγκεκριμένη ιδιοσυγκρασία, ἢ ἀπὸ τὴν πίστη στὶς ἐπανορθωτικὲς ιδιότητες τῆς βίαιης καταστροφῆς, στὴν σπουδαιότητα τῆς ἐπανάστασης σάν αὐτοσκοποῦ, ἢ ἀπὸ μιὰ ἀπεριόριστη πίστη στὶς δυνατότητες κάποιας ἄμεσης και ριζικῆς ἀλλαγῆς πρὸς τὸ καλῦτερο, στὴν οἰκοδόμησι μιᾶς ἐντελῶς νέας τάξης πραγμάτων πάνω στὰ εῤείπια τῆς παλιᾶς. Ἡ ἀπόλυτη ἀπόριψη τῶν ἀξιών τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τὸ μῖσος γιὰ τὴν ἐξουσία, ἡ πίστη στὴ δυνατότητα και στὴν ἐγγύτητα μιᾶς ὀλοκληρωμένης ἐπανάστασης — τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνδυάζονται μὲ μιὰ αἰσθησιμὴ συμμετοχῆς σὲ κάποια ἐκλεκτὴ και συχνὰ μυστικὴ ὀμάδα.

Τὸ ταμπεραμέντο πὸ ὠθήσει κάποτε τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποδεχτοῦν χιλιαστικές, οὐτοπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις ἐνδέχεται (σύμφωνα μὲ ὀρισμένους συγγραφεῖς) νὰ τοὺς ὠθήσει στὴ δική μας ἐποχὴ νὰ ὑποστηρίξουν παντοδύναμα, δλοκληρωτικά ἐπαναστατικά δόγματα· μπορεῖ ὁμως καὶ νὰ ὀδηγήσει καὶ στὴν ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας καὶ στὴν ἐξέγερση ἐναντία σὲ κάθε μορφὴ κράτους. Οἱ πεποιθήσεις πὸ ὠθοῦν κάποιον ἄνθρωπο στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς δλοκληρωτικῆς δικτατορίας ἐνδέχεται νὰ ὠθήσουν κάποιον ἄλλο στὴν δλοκληρωτικὴ ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας.

Μολονότι ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἐπίσης προῖδν τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, καὶ ἡ ἀναρχικὴ πολιτικὴ θεωρία βασίζεται στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ καὶ στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, ὀλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μονάχα μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικές τάσεις του. Ἡ ἄλλη τάση του μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μόνο σὰν θρησκευτικὴ τάση καὶ συνδέει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ συναισθηματικὴ ἄποψη, ἂν ὀχι ἀπὸ δογματικὴ, μὲ τοὺς ἐξτρεμιστὲς αἰρετικούς τῶν προηγούμενων αἰώνων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δυὸ ἰδιοσυγκρασιακὲς πλευρές, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν ὀρθολογικὴ, τὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ, ἔκανε τὴν ἀναρχικὴ θεωρία νὰ ἐμφανίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ καθαρὰ ἀντιφατικὴ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διπλὴ φύση του προσφέρει στὸν ἀναρχισμὸ πλατιά καὶ παγκόσμια ἀπήχηση. Δὲν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τίς πεποιθήσεις τῶν ἀναρχικῶν χωρὶς νὰ κατανοήσουμε τίς πολιτικὲς θεωρίες πὸ κληρονόμησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ δράση τους ὀμως μπορεῖ πολλὲς φορές νὰ ἐρμηνευτεῖ μόνο σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

2

Ἐν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀναρχικοὶ ὀφείλεται σὲ κάποιον αἰρετικὸ ταμπεραμέντο, πολλὲς ἀπὸ τίς πραγματικὲς θεωρίες πὸ ἔχουν ἀποδεχτεῖ, ὀπως καὶ τόσα ἄλλα συστήματα σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης, ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους τοῦ

18ου αιώνα. Ἡ πίστη στίς ἀπεριόριστες δυνατότητες βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κοινωνίες μποροῦν νά ὑποστοῦν μεταρρυθμίσεις μέ βάση τόν ὀρθολογισμό, ὅλες αὐτές οἱ ιδέες εἶναι κοινές στόν Κοντορσέ καί τόν Μπένθαμ, στόν Μοντεσκιέ καί τόν Ἐλβέτιο, καί ἀποτελοῦν τήν βάση κάθε συνακόλουθης φιλελεύθερης θεωρίας καί πρακτικῆς. Κι ὁμοίως, ἐνῶ ὁ ἀναρχισμός προϋποθέτει τήν φυσική καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, κατέληξε νά διαφέρει ριζικά ἀπό τίς πολιτικές θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα δέν ἦταν σέ καμιὰ περίπτωση ἀναρχικοί: ἀποδέχονταν τήν ιδέα τοῦ κράτους, κι ἐνός κράτους μάλιστα πού μποροῦσε, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νά ἔχει τὸ δικαίωμα καταπίεσης τῶν πολιτῶν γιά τὰ συμφέροντά τους. Ἀκόμα καί τὰ πιὸ ριζοσπαστικά ἔργα τοῦ 18ου αἰώνα — λογουχάρη, ἡ «Πραγματεία γιά τήν Ἀνισότητα» τοῦ Ρουσσώ — διακηρύττουν ὅτι οἱ κοινωνικές μεταρρυθμίσεις θά πραγματοποιηθοῦν μέ τήν πολιτική μεταβολή, ἐνῶ οἱ ἀναρχικοί ἐπέμεναν πάντοτε στήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς μεταβολῆς ἐνάντια στήν ἐναλλαγὴ τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, πού τίς θεωροῦσαν ἀσήμαντες καί ὀπωσδήποτε βλαβερές.

Οἱ μοναδικοί στοχαστές τοῦ 18ου αἰώνα πού θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν πρόδρομοι τῶν ἀναρχικῶν εἶναι μιὰ ἢ δυὸ φυσιογνομίες στό περιθώριο τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν κινήματων τῆς ἐποχῆς, σκοτεινές φυσιογνομίες μέ ἰδιόρρυθμες ἀπόψεις ὅπως ὁ Ζάν Μελιέ, ἢ ὁ μυστηριώδης Μορελλύ, τοῦ ὁποίου τήν ἀποψη γιά τήν «ἀρνηση τῆς κυβέρνησης» ἐπρόκειτο νά ἐπιδοκιμάσει ἀργότερα ὁ Προυντόν. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ὁμοίως ἦταν τόσο ζοφεροὶ γιά τήν ἐποχὴ τους καί μέ τόσο ἀσήμαντη ἐπιρροή πού ὀρισμένες φορές ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀκόμα καί αὐτὴ ἡ ὑπαρξή τους. Ἡ «Διαθήκη» τοῦ Μελιέ, λογουχάρη, ἐκδόθηκε ἀρχικά ἀπὸ τὸ Βολταῖρο· ὀρισμένες φορές ἐκφράστηκαν ὑποψίες ὅτι τὸ ἔγραψε αὐτὸς καί χρησιμοποίησε τὸ ψευδώνυμο Μελιέ, γιὰτὶ περιέχονταν στό βιβλίο βίαιες ἀντικληρικὲς ἀπόψεις. Στήν πραγματικότητα, φαίνεται πὼς ὁ Μελιέ ἦταν ἀληθινὸ πρόσωπο· φαίνεται πὼς ἦταν ἱερέας σ' ἓνα χωριό, ἐξοργίστηκε ἐνάντια στοὺς ἀνώτεροὺς του κληρικοὺς καί ἄρχισε νά ἀσκεῖ κριτικὴ ἐνάντια στήν κατεστημένη ἐκκλησία μέχρι πού τελικὰ ἐπιτέθηκε ἐνάντια σέ

κάθε θρησκεία και εξουσία. Ὁ ὑπότιτλος τῆς «Διαθήκης» του ἀποδίδει τὴν οὐσία τοῦ μηνύματός του: «Ἀπομνημονεύματα σκέψεων και συναισθημάτων τοῦ Ζάν Μελιέ πού ἀφοροῦν τὰ σφάλματα, τὴν ψευδῆ συμπεριφορὰ και τὴν κυβέρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθοῦν σαφεῖς και συγκεκριμένες ἀποδείξεις γιὰ τὴ ματαιότητα και πλαστότητα ὄλων τῶν θεοτήτων και ὄλων τῶν θρησκειῶν...». Ἐκεῖνο πού κάνει τὸν Μελιέ ἀληθινό, ἀν και χωρὶς ἐπίδραση, ἐπαναστάτη, πού τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰ θέση στὴν ἀναρχικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ βιαιότητα τῆς γλώσσας του και ἡ ἐπιμονή του — μ' ἐκφράσεις πού θὰ μπορούσαν ν' ἀνήκουν στὸν ἄλλον ἐπαναστάτη ἱερέα, τὸν Τόμας Μύντσερ— στὴν ἀναγκαιότητα τῆς δράσης: «Ἄς κρεμαστοῦν κι ἄς στραγγαλιστοῦν μὲ τὰ ἔντερα τῶν παπάδων ὄλοι οἱ μεγάλοι κι ὄλοι οἱ εὐγενεῖς τῆς γῆς, οἱ μεγάλοι και οἱ εὐγενεῖς πού ποδοπατοῦν, θασανίζουν κι ἐξαθλιώνουν τοὺς φτωχοὺς». (11) Ὅρισμένες φορές διακηρύχγει τὰ αὐθεντικὰ μηνύματα τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης πού χαρακτηρίζουσι τοὺς ἀναρχικοὺς: «Ἡ σωτηρία σας βρίσκεται μέσα στὰ χέρια σας... κρατήστε γιὰ σᾶς μὲ τὰ ἴδια σας τὰ χέρια ὄλα τὰ πλούτη και τ' ἀγαθὰ πού παράγετε τόσο ἀφθονα μὲ τὸν ἰδρώτα τοῦ προσώπου σας· κρατήστε τα γιὰ σᾶς και γιὰ τοὺς συντρόφους σας. Μὴ δίνετε τίποτα στοὺς ψωροπερήφανους και ἀχρηστους ἀργόσχολους πού δὲν κάνουν τίποτε τὸ χρήσιμο σ' αὐτὸ τὸν κόσμο». (12) Γενικὰ ὅμως τὰ ἀντικληρικὰ και ἀντιθρησκευτικὰ του αἰσθήματα ἦταν αὐτὰ πού ἐνθουσίασαν τὸ Βολταῖρο και τὸν ντ' Ὀλμπάχ, πού μ' εὐχαρίστηση ἀνακάλυψαν ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδιόρρυθμη και «πρωτόγονη» φυσιογνωμία ξεστόμιζε, μὲ εἰλικρίνεια και ἀφέλεια, ἀπόψεις πού ἐκφράζανε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ δικά τους αἰσθήματα.

Ὁ Μορελλὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ σκοτεινὴ φυσιογνωμία. Ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Ντιντερό; Μήπως ἦταν ἐκεῖνος ὁ Μορέλλι πού εἶχε γνωρίσει ὁ Ρουσσὸ στὴ Γενεύη; Ἀκόμα και σήμερα δὲν εἶναι τίποτε ἐξακριβωμένο γι' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Παρόλα αὐτὰ, τὸ ἔργο του «Κώδικας τῆς φύσης», πού κυκλοφόρησε τὸ 1755, ἀποδεικνύει πῶς οἱ ἀποδεκτὲς ἰδέες τοῦ 18ου αἰῶνα θὰ μπορούσαν ν' ἀποκτήσουν κάποια ριζοσπαστικὴ και ἀναρχιστικὴ χροιά. «Ἀπὸ τὸ σκῆπτρο μέχρι τὸ μπαστούγι τοῦ τσοπάνη, ἀπὸ τὴν πα-

πικὴ τιὰρα μέχρι τὸ ταπεινότερο φόρεμα, ἂν ρωτήσῃ κανεὶς ποῖος κυβερνάει τοὺς ἀνθρώπους, ἢ ἀπάντησῃ εἶναι εὐκολὴ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ἢ τὸ συμφέρον κάποιου ἄλλου ποὺ γίνεται ἀποδεκτὸ λόγῳ ματαιοδοξίας καὶ ποὺ πάντοτε πηγάζει ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ποιὰ εἶναι ὁμῶς ἡ πηγὴ ὄλων αὐτῶν τῶν τερατουργημάτων; Ἡ ἰδιοκτησία». (13) Κι ὁμῶς ἐλάχιστα πράγματα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀναρχικὰ στὸ δυσνόητο βιβλίῳ τοῦ Μορελλῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρεται σὰν πρόδρομὸς τους, ἀπὸ ὀρισμένους ἀναρχικοὺς συγγραφεῖς, ὀφείλεται βασικὰ στὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὶς προθέσεις τῆς Φύσης, καὶ στὴ διαπίστωσή του ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι θεμελιακὸ τόσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μορελλῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ περισσότερὴ ἀκρίβεια σὰν πρόδρομος τοῦ πιὸ ἀτεγκτου κομμουνισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἀναρχισμοῦ. Οἱ δύο αὐτὲς θεωρίες, τὸν 19ο αἰῶνα, βρίσκονται συχνὰ πολὺ κοντὰ ἢ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ὀρισμένοι μεταγενέστεροι θεωρητικοί, ὅπως ὁ Κροπότκιν, αὐτοκαλοῦνταν ἀναρχοκομμουνιστές. Κι ὁμῶς ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ταμπεραμέντου οἱ κομμουνιστές καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν τεράστιες διαφορές· τὸ μόνον κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀποψή τους γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἀπόρριψη ἀπὸ μέρους τους τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀληθινὴ ἀναρχικὴ παράδοση θὰ ἀπέριπτε τὴν ἔντονη συλλογικὴ ρύθμιση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀτόμου ποὺ πρότεινε ὁ Μορελλῦ γιατί, μολονότι ὁ Μορελλῦ διακήρυττε τὴν κατάργησιν τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὸ δικαίωμα κάθε πολίτη νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν κοινότητα, ὀραματιζόταν μιὰ κοινωνία σπαρτιάτικης πειθαρχίας: ὄλοι ἦταν ὑποχρεωμένοι σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία ἀπὸ τὰ εἴκοσι μέχρι τὰ εἴκοσιπέντε τοὺς χρόνια· ὁ γάμος ἦταν ὑποχρεωτικὸς κατὰ τὴν ἐφηβεία καὶ τὸ διαζύγιο δὲν ἐπιτρεπόταν στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια. Ὅλοι κατεῖχαν αὐστηρότατα τὴ θέσιν τους μέσα στὴν οἰκογένεια· οἱ οἰκογένειες ὀργανώνονταν σὲ φυλές, καὶ οἱ φυλές σὲ πόλεις· φαίνεται λοιπὸν πῶς ὁ Μορελλῦ ὀραματιζόταν μιὰν ἐξουσιαστικὴν ἱεραρχία καὶ ὄχι τὴν ἐλεύθερη δημοσπονδία τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μεταγενέστερης ἀναρχικῆς σκέψης. Ὁ Μορελλῦ δὲν εἶχε καμιά ἄμεση, κι ἐπομένως, οὔτε

και μακροπρόθεσμη έπιρροή. Οί κομμουνιστές και αναρχικοί ιστορικοί τόν αναφέρουν στα γραφτά τους άπλώς λόγω τής άκραίας φύσης τών κομμουνιστικών θεωριών του και τής βίαιης επίθεσής του ενάντια στην ιδιωτική ιδιοκτησία.

Όσον αφορά τόν 18ο αιώνα, ο άληθινός πρόδρομος του αναρχισμού, καθώς και σχεδόν όλων τών άλλων μεταγενέστερων πολιτικών θεωριών, είναι ο Ζάν-Ζακ Ρουσσώ. Μολονότι μικρότερου βεληγεκοῦς και ξεχασμένες φυσιογνωμίες όπως ο Μελιέ και ο Μορελλύ ενδέχεται να διαμόρφωσαν συγκεκριμένες άπόψεις και θεσμούς σε σχέση με τούς μεταγενέστερους αναρχικούς, είναι ο Ρουσσώ που δημιούργησε τó ιδεολογικό κλίμα στο όποιο ήταν δυνατή ή ανάπτυξη του αναρχισμού. Ο Ρουσσώ άλλαξε ριζικά τήν άτμόσφαιρα και τó ύφος τών πολιτικών συζητήσεων και συγχώνευσε τόν όρθολογισμό τών φιλοσόφων με τή ζεστασιά, τόν ένθουσιασμό και τήν ευαισθησία τών ρομαντικών. Όλα όσα είπε είναι λιγότερο σημαντικά από τόν τρόπο που τά είπε, και γι' αυτόν ακριβώς τó λόγο διατηρεί τή θέση του στην ιστορία όλης τής μετέπειτα πολιτικής σκέψης· έτσι που σήμερα θεωρείται από όρισμένους πρόδρομος τής «όλοκληρωτικής δημοκρατίας» και από άλλους πρόδρομος τών πιο άκραίων έλευθεριακών θέσεων.

Όσον αφορά τούς αναρχικούς, θά πρέπει να έπηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τις άπόψεις του Ρουσσώ για τή Φύση και τήν εκπαίδευση.

Στήν πεποίθηση για τή δυνατότητα τελειοποίησης του ανθρώπου και τών ανθρώπινων θεσμών, ο Ρουσσώ πρόσθεσε τήν αντίληψη του για τόν Εύγενή "Άγριο, αντίληψη ιδιαίτερα άγαπητή στους περισσότερους αναρχικούς. Η φράση του «ο άνθρωπος γεννήθηκε έλεύθερος κι όμως παντού είναι άλυσοδεμένος» γίνεται στην ούσία ή πρώτη βασική άρχή τής αναρχικής σκέψης. Η ιδέα ενός ευτυχισμένου πρωτόγονου κόσμου, μιās φυσικής κατάστασης όπου οί άνθρωποι, χωρίς να άλληλοεξοντώνονται, ζούσαν με βάση τήν άμοιβαία συνεργασία, έπρόκειτο να έχει ιδιαίτερη άπήχηση σ' όλων τών ειδών τούς αναρχικούς. Παρ' όλο που ο ίδιος ο Ρουσσώ έπρόκειτο να συμβάλει στην ανάπτυξη τών πολιτικών θεωριών που είχαν σαν βάση τους τήν ισχυρή κρατική έξουσία, οί ιδέες τής πρωτόγονης άπλότητας και καλοσύνης που

προπαγάνδιζε και οι θεωρίες της ορθολογικής εκπαίδευσης που υποστήριζε, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις απόψεις του Κροπότκιν και του Φρανσίσκο Φερρέρ.

Η θεμελιακή αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του καλός, αλλά διαφθείρεται από τους κοινωνικούς θεσμούς, παραμένει η βάση κάθε αναρχικής θεωρίας και σχεδόν όλοι οι αναρχικοί θα συμφωνούσαν με την παρατήρηση του Ρουσσώ ότι «μεγαλώνουμε τα φυτά με την καλλιέργεια και διαμορφώνουμε τους ανθρώπους με την εκπαίδευση». (14) Όπως ακριβώς στην ιδανική εκπαίδευση του Έμιλ, οι λανθάνουσες ιδιότητες του παιδιού αποκαλύπτονται με την ειλικρίνεια, την απλότητα, την ελευθερία και τη φυσική συμπεριφορά, έτσι και στην αναρχική κοινωνία τα ένστικτα των ανθρώπων, που αποσκοπούν στο καλό, θ' αποκαλυφθούν με τις ίδιες περίπου μεθόδους.

Ενώ ο Κοντορσέ ή ο Ρουσσώ πρόσφεραν πολλές αντιλήψεις στους αναρχικούς στοχαστές του επόμενου αιώνα, κι ενώ φυσιογνώμιες όπως ο Μελιέ ή ο Μορελλύ προσφέρουν στον αναρχικό ιστορικό τη δυνατότητα ιδεολογικής σύνδεσης ανάμεσα στους πρόστολους της σύγχρονης κοινωνικής εξέγερσης και στους προδρόμους τους, ένας Άγγλος συγγραφέας, ξεκινώντας από βασικές κοινοτοπίες των φιλοσοφικών πεποιθήσεων του 18ου αιώνα, επεξεργάστηκε την πιο ολοκληρωμένη έκθεση των ορθολογικών αναρχικών πεποιθήσεων, μια φιλοσοφία του αναρχισμού επεξεργασμένη μέχρι τα έσχατα λογικά της συμπεράσματα, όσο κι αν αυτό φαίνεται, ενδεχομένως, παράλογο και εκπληκτικό. Ο συγγραφέας αυτός ήταν ο Γουίλλιαμ Γκόντουϊν. Ο Γκόντουϊν γεννήθηκε το 1756 και πέθανε σε ηλικία ογδόντα χρονών. Στη διάρκεια της ζωής του έμελλε να γίνει πολύ γνωστός —τόσο πολύ που η δεύτερη γυναίκα του μπόρεσε να του συστηθεί με την παρακάτω έρώτηση: «Είναι δυνατόν να βλέπω τον άθανατο Γκόντουϊν;» — κι όμως την εποχή που πέθανε είχε σχεδόν ξεχαστεί.

Ο Γκόντουϊν ήταν γιος ενός καλδινιστή ιερέα και προοριζόταν κι αυτός να γίνει κληρικός. Η ανατροφή του άφησε ανεξίτηλα ίχνη στη σκέψη του και παρόλο που η αντίδρασή του ενάντια σ' αυτήν τον ώθησε να γίνει αναρχικός, («Για τον Γκόντουϊν ο Θεός ήταν ένας τύραννος που έπρεπε να ανατραπεί», σύμ-

φωνα με τον Χ. Ν. Μπρέηλσφορντ),⁽¹⁵⁾ ο πουριτανισμός και ο ασκητισμός του καλβινιστικού δόγματος σκιάζουν όλες τις πολιτικές πεποιθήσεις του. Η ούτοπία του, όπως και τόσων άλλων Άγγλων πολιτικών στοχαστών, θυμίζει κάτι από το αντικομφορμιστικό παρεκκλήσι των νιάτων του, παρ' όλο που εκεί δεν υπάρχει καμιά θέση για τη θρησκεία. Ο Γκόντουϊν γνώρισε μεγάλη επιτυχία σαν μυθιστοριογράφος, αλλά το μεγάλο του έργο είναι η «Πραγματεία για την Πολιτική Δικαιοσύνη», που εκδόθηκε τον καιρό της Γαλλικής Έπανάστασης του 1793. Εκείνη την εποχή ο Γκόντουϊν είχε ήδη πάψει να πιστεύει στην προοπτική της επιβολής οποιασδήποτε μεταρρύθμισης μέσα στα πλαίσια του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Πέντε χρόνια πριν, την εποχή των εκλογών του Γουεστμίνστερ το 1788, έγραφε: «Το σκάνδαλο, το έλλεινδο και βρωμερό σκάνδαλο, ποτέ δεν παρουσιάστηκε με τέτοια ξεδιαντροπιά. Η ψηφοθηρία είναι επάγγελμα τόσο εξευτελιστικό, τόσο χυδαίο, τόσο πολύ ασυμβίβαστο με την ήθικη και πνευματική αξιοπρέπεια, που δεν μπορώ να πιστέψω ότι είναι ικανό ένα πραγματικά μεγάλο μυαλό για μια τέτοια βρωμερή άγγareία, για μια τέτοια διαστροφή».⁽¹⁶⁾ Οι εμπειρίες όμως της άμεσης επανάστασης στη Γαλλία δεν ήταν περισσότερο ενθαρρυντικές από τα πεπραγμένα της συνταγματικής Βρετανίας. Ο Γκόντουϊν, παρ' όλη τη συμπάθειά του για την Έπανάσταση και τους υποστηρικτές της στην Άγγλία, ήταν μεγάλος έχθρος του Γιακωβινισμού και της τρομοκρατίας. Όλη του η πολιτική θεωρία διαπνεόταν από πεποιθήσεις και ιδανικά που είχαν τεράστιες διαφορές με τα ιδανικά του Ροβεσπιέρου· κι αποτελεί είρωγεία, καθώς και χαρακτηριστικό της τύχης που γνώρισαν πολλοί άναρχικοί, το γεγονός ότι στην πατρίδα του θεωρήθηκε σαν ο πιο άκρατος επαναστάτης και τρομοκράτης.

Η βασική αρχή της πολιτικής θεωρίας του Γκόντουϊν είναι ότι η δικαιοσύνη και η ευτυχία συνδέονται στενά. «Η εφαρμογή της αρετής είναι ο μόνος και ο αληθινός δρόμος για την πραγμάτωση της ευτυχίας του ατόμου», έγραφε.⁽¹⁷⁾ Κατά συνέπεια, η κοινωνία που θα βασίζεται στη δικαιοσύνη θα είναι μια κοινωνία που τα μέλη της θα είναι όπωσδήποτε ευτυχισμένα. Πρόκειται για μια θεωρία που συνεπάγεται βαθιά αισιόδοξη αντιμετώ-

πιση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιατί ὁ Γκόντουϊν δὲν φαίνεται νὰ ἀμφέβαλε ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία του θὰ μπορούσε ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ θεμελιωθεῖ. «Ἡ δυνατότητα τελειοποίησης», ἔγραφε, «ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἔτσι πὺ ἡ πολιτικὴ καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διαγύει μιὰ πορεία προοδευτικῆς βελτίωσης». (18) Ἡ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης τελειοποίησης πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀκραία παραλλαγή ἀπὸ μέρους τοῦ Γκόντουϊν μιᾶς θεωρίας πὺ πρωτοδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Χιούμ, γεννιέται χωρὶς καμιά ἔμφυτη ἰδέα. Τὸ πνεῦμα καὶ ὁ χαρακτήρας του ἔχουν λοιπὸν τὴν ἰκανότητα νὰ δέχονται ἀπεριόριστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Αὐτὴ ἡ ἐπιδεκτικὴ φύσις ἐπιδράσεις, τὸ εὐάλωτο τῶν ἀνθρώπινων ὄντων σὲ σχέση μ' ὅλες τὶς μορφές πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πίεσης, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀδυναμία του γιατί προσφέρει σὲς κυβερνήσεις τὴν σχεδὸν ἀπεριόριστη δύναμη νὰ ἐλέγχουν τοὺς ὑπηκόους τους μὲ κάθε εἶδος προπαγάνδα καὶ ἐκπαίδευση. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ καὶ μ' ἕνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πὺ προσπαθεῖ νὰ διδάξει τὶς σωστὲς ἰδέες, μπορεῖ νὰ μάθει νὰ ζεῖ εἰρηνικὰ μὲ τοὺς συναθρώπους του σὲ μιὰ κοινότητα ὅπου ἡ βία εἶναι ἄχρηστη καὶ τὸ καλὸ τοῦ καθενὸς εἶναι ἡ εὐτυχία ὅλων. Ἀφοῦ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε ἐπιδεκτικὸς σὲ τὴν λογικὴ καὶ σὲ τὰ ἐπιχειρήματα ἀποτελεῖ τὴν βασικότερη, καὶ πὺ ἀμφισβητήσιμη, προϋπόθεση τοῦ Γκόντουϊν, ὅλες οἱ διαστροφές καὶ οἱ φαυλότητες μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν κατανόηση τῶν αἰτιῶν τους. «Κάθε διαστροφή καὶ φαυλότητα», ἔγραφε, «δὲν εἶναι παρὰ ἕνα σφάλμα πὺ ἀνάγεται σὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς καὶ γίνεται ἀποδεκτὸ σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς μας». (19) Ἵπάρχουν περιπτώσεις πὺ προχωρεῖ τόσο πολὺ ὥστε νὰ προτείνει ὅτι ὄχι μόνον οἱ ἠθικὲς διαστρεβλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ σωματικὲς ἀσθένειές του, εἶναι δυνατόν νὰ θεραπευτοῦν μὲ τὴν λογικὴ. Ὁραματιζόταν ἕνα μακρινὸ μέλλον ὅπου ἡ ἀσθένεια, καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ ὁ θάνατος, θὰ μπορούσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μὲ τὴν πνευματικὴ προσπάθεια: «Μιλᾶμε μὲ πολλή σι-

γουριά, είν' ἀλήθεια, γιά τὰ ὅρια τῶν ἱκανοτήτων μας, κι ὁμως δὲν ὑπάρχει δυσκολότερο πράγμα ἀπὸ τὸν σαφῆ καθορισμὸ τους. Τὸ πνεῦμα, ἀπὸ προοδευτικὴ ἀποψη τουλάχιστον, εἶναι ἀπεριόριστο». (20)

Συγγήθως, στὸν κόσμο μὲ τὴν ὑπάρχουσα μορφή του, τὸ κράτος εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιβάλλει τὴν πίεσή του στὰ ἄτομα· καὶ ἡ τωρινὴ πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀγνοεῖ τὰ ἀληθινὰ του συμφέροντα καὶ νὰ διαιωνίζει τίς διαστροφές του. «Τὰ μαστιγώματα, οἱ κατατομήσεις καὶ οἱ κρεμάλες, τὰ μπουντρούμια, οἱ ἀλυσίδες καὶ τὰ στρεβλωτήρια εἶναι οἱ περισσότερο ἐπιδοκιμασμένες καὶ καθιερωμένες μέθοδοι γιὰ νὰ πειστοῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὑπακούουν καὶ γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ μυαλὸ τους τὰ διδάγματα τῆς λογικῆς. Κάθε χρόνο θυσιάζονται χιλιάδες θύματα στὸ βωμὸ τοῦ θετικοῦ νόμου καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν». (21) Ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος γιὰ νὰ βελτιωθοῦν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν αἰτιῶν τῶν διαστροφῶν τους. Κάθε ἔγκλημα ἔχει καὶ τὴν αἰτία του· ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ αἰτία του, τὸ ἔγκλημα θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Γκόντουϊν δὲν ὑπάρχει ἔγκλημα χωρὶς κίνητρο, δὲν ὑπάρχει πράξη χωρὶς κάποιον ὀρθολογικὸ στόχο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ συζητηθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιακὸ γιὰ κάθε κοινωνία, μιὰ καὶ ἡ συχνότερη αἰτία τῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἡ ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν γιὰ τὴ ζωὴ. «Τὸ θέμα τῆς ἰδιοκτησίας», ἔγραφε, «εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος στὸ οἰκοδόμημα τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης». (22)

Ἡ λύση ποὺ πρότεινε ἦταν ἀρκετὰ ἀπλή. Ἄν ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ αἰτία ὄλων τῶν κακῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πίστευε πὼς ἦταν βασικά λίγες· καὶ θὰ χρειάζονταν ἐλάχιστα πράγματα σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου θὰ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τὰ κίνητρα τῆς ματαιοδοξίας καὶ τῆς φιλοδοξίας, ἡ ἐπιθυμία ἐπισκίασης τοῦ συνανθρώπου, μὲ τὴ διδασκαλία μιᾶς κλίμακας αὐθεντικῶν ἀξιῶν. Ἐπιπλέον, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι θὰ μάθουν γρήγορα νὰ περιφρονοῦν τὴν ἐπίδειξη πλοῦτου καὶ τὴν πολυτέλεια, ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ θὰ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ ζωὴ ἀγαθῶν θὰ εἶναι πολὺ

μικρότερη απ' ό,τι στην υπάρχουσα κοινωνία· και ή χρησιμοποίη-
ση τών μηχανών ενδέχεται πολύ σύντομα να προσφέρει τή δυνα-
τότητα σχεδόν ολοκληρωτικής κατάργησης τής χειρωνακτικής
έργασίας. «Δέν είναι σέ καμιά περίπτωση σαφές», έγραφε ό Γκόν-
τουϊν, «ότι ένας και μόνο άνθρωπος δέν θά μπορεί να εκτελέσει
τις πιό εκτεταμένες λειτουργίες· ή, για να χρησιμοποιήσουμε κά-
ποιο γνωστό μας παράδειγμα, ότι ένα αλέτρι δέν θά μπορεί να
όδηγηθεί στο χωράφι και να εκτελέσει τή λειτουργία του χωρίς
τήν ανάγκη επίδρασης». (23) Τα καθήκοντα εκείνα πού θά χρειά-
ζονται εκτέλεση και εφαρμογή θά διακαυονίζονται με βάση τόν
όρθολογισμό: «Θέλεις τó τραπέζι μου; Φτιάξε ένα μόνος σου· ή
αν τά καταφέρνω καλλίτερα από σένα σ' αυτό τó θέμα, θά σου
τό φτιάξω έγώ. Τό θέλεις άμέσως; "Ας συγκρίνουμε ποιές ά-
νάγκες έπείγουν περισσότερο, οί δικές σου ή οί δικές μου, κι άς
αφήσουμε τή δικαιοσύνη ν' αποφασίσει». (24)

Ό Γκόντουϊν είναι αυθεντικός αναρχικός, γιατί δέν δραματί-
ζεται τή συλλογική εκμετάλλευση τής ιδιοκτησίας, αλλά απλώς
τή διάθεσή της σ' όποιονδήποτε τήν έχει ανάγκη. Στην ουσία,
γιώθει απέχθεια ενάντια στον έξαναγκασμό και ενάντια σέ κάθε
παραβίαση τής ατομικότητας. «Όλα όσα γίνονται συνήθως κατα-
νοητά με τόν όρο συνεργασία αποτελούν σ' ένα βαθμό μέγιστο
κακό... "Αν περιμένουν από μένα να τρώγω και να εργάζομαι σέ
συνδυασμό με τόν συνάνθρωπό μου, θά πρέπει να γίνεται κάτι
τέτοιο τήν ώρα πού βολεύει περισσότερο έμένα ή τήν ώρα πού
βολεύει τόν συνάνθρωπό μου ή κανέναν μας. "Αρα, θά πρέπει
να αποφύγουμε προσεκτικά κάθε πλεοναστική συνεργασία». (25)
"Ακόμα και ή μουσική είναι ύποπτη, γιατί απαιτεί άφόρητη ύπο-
δούλωση τής ατομικότητας τών μουσικών: «Θά υπάρχουν μουσικές
συναυλίες; "Η άθλια κατάσταση τής πλειονότητας τών μουσικών
εκτελεστών είναι τόσο φανερή πού ακόμα και σήμερα αποτελεί
θέμα ταπείνωσης και έξευτελισμού... Θά υπάρχουν θεατρικές
παραστάσεις; Αυτό μου φαίνεται ότι προϋποθέτει παράλογη και
καθαρά διεστραμμένη συνεργασία. "Αμφιβάλλω κατά πόσο οί άν-
θρωποι θά έχουν τή δυνατότητα να επαναλαμβάνουν με όποιονδή-
ποτε τρόπο λέξεις και ιδέες πού δέν θά είναι δικές τους. "Αμφιβάλ-
λω κατά πόσο θά εκτελούν οί μουσικοί εκτελεστές τις συνθέσεις

άλλων... Κάθε τυπική έπαγάληψη τών ιδεών άλλων ανθρώπων φαίνεται πώς αποτελεί μεθοδολογικό σχήμα για τον έγκλωβισμό για μεγάλο διάστημα του δικού μας μυαλού. 'Απ' αυτή τήν άποψη λοιπόν πλησιάζει στα όρια τής καταστροφής τής ειλικρίνειας, ή οποία άπαιτεί να εκφράζουμε άμεσα κάθε χρήσιμη και πολύτιμη άποψη που περιλαμβάνεται στις σκέψεις μας». (26)

Οι άλλες μορφές συλλογικής δραστηριότητας είναι εξίσου άπεχθείς. «Θά πρέπει να έπιστρέψω κάποια συγκεκριμένη ώρα», γράφει ο Γκόντουϊν, «άπό το μουσειο όπου εργάζομαι, άπό το μέρος όπου διαλογίζομαι ή άπό το παρατηρητήριο όπου εξετάζω τά φαινόμενα τής φύσης, σε μιá προκαθορισμένη αίθουσα όπου παρατίθεται το δείπνο, αντί να τρώγω, όπως μου επιβάλλει ή λογική, όταν και όπου ταιριάζει στις ασχολίες μου;» (27)

Οι ίδιες βασικές αρχές ισχύουν και για τήν περίπτωση τής οίκογένειας. Πράγματι, πρόκειται για διπλά λαθεμένο θεσμό, γιατί δέν συνεπάγεται άπλώς τήν ύποδούλωση τής μιáς προσωπικότητας σε μιá άλλη, αλλά βασίζεται και στην ιδιοκτησία. Έπομένως δέν είναι αναγκαία ή ύπαρξή της: το σεξ και ή αναπαγωγή είναι για τον Γκόντουϊν —δέν μπορούμε ν' άποφύγουμε αυτό το συμπέρασμα— άχρηστες περιπλοκές για τον όρθολογικό άνθρωπο σε μιá όρθολογική κοινωνία. «Δέν είμαστε άπόλυτα σίγουροι, αν θά είναι γνωστό σε μιá τέτοια κοινωνία ποιός είναι ο πατέρας του κάθε παιδιοϋ». (28) Τά παιδιά θά ανατρέφονται με άυστηρά όρθολογικές αρχές, μολοντι ακόμα και ο Γκόντουϊν παραδέχεται ότι στη νηπιακή ήλικία «κάτι τέτοιο θά εξαρτάται τις περισσότερες φορές άπό τή μητέρα: εκτός κι αν, λόγω τών συχνών τοκετών ή λόγω αϋτής καθαυτής τής φύσης τής φροντίδας, θεωρηθεί ύπερβολικό το φορτίο που ανατίθεται στη μητέρα: τότε θά είναι άπαραίτητη ή φιλική και πρόθυμη συμμετοχή τών άλλων». (29) 'Η συνακόλουθη εκπαίδευση διαρθρωνόταν σύμφωνα με άπόψεις που ξεπερνούν κατά παλύ τις αντιλήψεις ακόμα και τών πιό προοδευτικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστών του είκοστοϋ αιώνα. «Κανένα άνθρωπο δν δέν θά είναι ύποχρεωμένο να μάθει κάτι, εκτός αν το θέλει κι έχει προσωπική αντίληψη τής αξίας και τής χρησιμότητάς του: και κάθε άνθρωπος, ανάλογα με τήν ικανότητά του, θά είναι έτοιμος και πρόθυμος να παρέχει

τις γενικές συμβουλές και τις περιεκτικές απόψεις που θα έπαρ-
κοῦν για τὴν καθοδήγηση και τὴν ἐνθάρρυνση ἐκείνου που μελε-
τάει με βάση τὴν ἐπιθυμία του». (30) Ὑπάρχουν ὄντως ὑπαινιγμοί
ὅτι ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν, κι ἐπομένως ἡ ἀνατροφή και ἡ ἐκ-
παίδευσή τους, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφόσον ἡ λογικὴ
ἐνδέχεται νὰ ἀνακαλύψει τὸ μυστικὸ τῆς σωματικῆς ἀθανασίας
και τῆς αἰώνιας νεότητος. Ἡ στάση τοῦ Γκόντουϊν ἀπέναντι στὸ
σέξ εἶναι, πραγματικά, χαρακτηριστικὴ τῆς ἀποψῆς του γιὰ τὴν
ἀνθρώπινη φύση. Στὴν ἰδανικὴ κοινωνία, «θὰ ἐπιδιώξω ἐπίμονα»,
γράφει, «τὴ συναναστροφή με κείνη τὴ γυναίκα που θὰ με ἐντυ-
πωσιάσουν πάρα πολὺ τὰ προσόντα της. Ἄν ὁμως κι ἄλλοι ἄν-
τρες νιώθουν τὴν ἴδια προτίμηση γιὰ ἐκείνη; Δὲν πρόκειται νὰ
ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ δυσκολία. Μπόροῦμε ὅλοι ν' ἀπολαύσουμε τὴ
συναναστροφή μαζί της και θὰ εἴμαστε ἀρκετὰ σοφοί ὥστε νὰ
θεωροῦμε τὴν αἰσθησιακὴ συνεύρεση πολὺ τετριμμένη ὑπόθεση». (31)

Ἡ ὀρθολογικὴ διάρθρωση τῶν μεταξὺ μας σχέσεων πραγματο-
ποιεῖται πολὺ γρήγορα. Ἐφόσον οἱ ὑποσχέσεις δημιουργοῦν ὑπο-
χρεώσεις που μᾶς ἐπιβάλλονται και προκαλοῦν προσδοκίες που ἐν-
δέχεται νὰ μὴν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐκανοποιήσουμε, θὰ πρέπει
νὰ δίνονται ὅσο σπανιότερα εἶναι δυνατόν, γιὰ τὸ συμφέρον τόσο
τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ὅσο και τῆς εἰλικρίνειας. Μιὰ και ἡ
ἀντιμετώπιση τῶν ἀνεπιθύμητων ἐπισκεπτῶν ἐνδέχεται νὰ σημαί-
νει γι' αὐτὸν που τοὺς δέχεται τὴ διατύπωση ψεύτικων δικαιο-
λογιῶν ἢ γενικὰ φεμάτων ἢ τὴν ὑποβολὴ του σὲ κατάσταση προ-
σωπικῆς δυσκολίας, τὸ μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Γκόντουϊν που τιτ-
λοφορεῖται «Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἀποκλείονται οἱ ἐπισκέπτες»
παρουσιάζει τὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς του στὴν καθημερινὴ ζωὴ.
«Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀναγκαζόμαστε... νὰ ἀπαν-
τήσουμε ὅτι ὁ πατέρας μας ἢ ἡ σύζυγός μας δὲν εἶναι στὸ σπίτι»,
γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἐνῶ στὴν πραγματικὴτητα βρίσκονται μέ-
σα. Δὲν θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθοῦμε τὴ γλώσσα μας νὰ μολύγεται
ἀπὸ τὸ χυδαῖο και μικρόπρεπο ψέμα;» Καὶ ἂν εἶναι λογικός, θὰ
ἔχει τὴν καλοσύνη ὁ ἐπισκέπτης μας νὰ φύγει: «Θὰ πρέπει νὰ
εἶναι πραγματικά ὁ πιὸ ἀδύναμος τῶν ἀνθρώπων αὐτὸς που θὰ
ἐνιωθε δυσἀρέσκεια με μιὰ τόσο ξεκάθαρη ἀπάντηση, ὅταν θὰ
τὸν πληροφορήσουμε γιὰ τὶς ἠθικὲς συνέπειες που μᾶς ἐπιφέρει

δταν αναγκάζομαστε γὰ τοῦ λέμε φέματα. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ἄρνησή μας γὰ τὸν δοῦμε ὀφείλεται σὲ ξεκάθαρη δυσαρέσκεια, αἰτία εἶναι κάποιο ἠθικὸ μειονέκτημα ποὺ ἀντιλαμβάνομαστε ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε σ' αὐτόν. Γιατὶ δὲν θὰ πρέπει γὰ τοῦ ποῦμε τὴ γνώμη μας σὲ σχέση μὲ τὸ ἄτομό του, ἀποκλείοντάς του ἔτσι τὴν εὐκαιρία βελτίωσης ἢ ὑπεράσπισης τῆς προσωπικότητάς του;»⁽³²⁾ Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ φυσικὴ αὐτοσυγκράτηση, ἡ σοβαρὴ ὑψηλοφροσύνη, αὐτὲς εἶναι οἱ πνευματικὲς ἀρετὲς ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Γκόντουϊν ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν κοινωνία.

Οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι, πηγάζουν λογικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Γκόντουϊν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. «Τὸ μοναδικὸ νόμιμο ἀντικείμενο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν εἶναι τὸ ὄφελος τῶν ἀτόμων». ⁽³³⁾ «Ἡ κυβέρνηση δὲν μπορεῖ γὰ ἔχει παρὰ μόνο δύο νόμιμους στόχους, τὴν καταστολὴ τῆς ἀδικίας ποὺ διαπράττεται ἐνάντια στὰ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος, καὶ τὴν κοινὴ ἀμυνα ἐνάντια σ' ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἀπειλή». ⁽³⁴⁾ Τοῦτο ἰσχύει προφανῶς μόνο κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο, δταν ἡ ἐκπαίδευση δὲν ἔχει καταφέρει ἀκόμα γὰ ἐξαφανίσει τίς αἰτίες τῆς ἀδικίας μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀρθολογικὸ καὶ ἐπομένως ἐνάρετο ὄν. Ὁ Γκόντουϊν εἶναι αὐθεντικὸς ἀναρχικὸς γιατί, μολονότι ἀποδέχεται τὸ συνασπισμὸ τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἀπειροελάχιστους διοικητικὸς σκοποὺς —«συνασπισμὸς τόσοσ μόνο ὥστε γὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνὸς δικαστικοῦ θεσμοῦ ποὺ θὰ κρίνει τίς ἀδικίες ποὺ ἐνδέχεται γὰ ὑπάρξουν ἐνάντια σὲ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητος» ⁽³⁵⁾ — αὐτὸς ὁ συνασπισμὸς θὰ πρέπει γὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ἀντισυγκεντρωτικὸς. Ἡ ἐνοριακὴ κοινότητα εἶναι ἡ μονάδα στὴν ὁποία πρέπει γὰ βασίζονται αὐτοὶ οἱ συνασπισμοὶ καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα καμιά κεντρικὴ συνέλευση. «Ἄν κάποτε οἱ χωρὶς φιλοδοξίες καὶ εἰλικρινεῖς κύκλοι τῶν δρώντων ἀνθρώπων ἐνσωματωθοῦν μέσα στὸ ἀκόρεστο βάραθρο τῶν κραυγαλέων συγχεύσεων, τότε θὰ ἔχει αὐτόματα ἐκμηδενιστεῖ ἡ εὐκαιρία βελτίωσης». ⁽³⁶⁾

Ὁ Γκόντουϊν δὲν ἦταν ἐπαναστάτης ὅσον ἀφορᾷ τίς μεθόδους, παρ' ὄλο ποὺ μπορεῖ γὰ ἐνθουσίασαν οἱ ἀπόψεις του· καὶ μὲ μεγάλ-

λη προσοχή και συνέπεια απέφυγε συστηματικά οποιαδήποτε ευνοϊκή αναφορά στη βία. «Στη περίπτωση που αύριο θα διαλυόταν έντελώς ή κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, εκτός κι αν αυτή ή διάλυση ήταν αποτέλεσμα συνεπών και αφομοιωμένων απόψεων για την πολιτική δικαιοσύνη, που θα είχαν διαδοθεί προηγουμένως μεταξύ των κατοίκων, αυτό δεν θα σήμαινε σε καμιά περίπτωση την κατάργηση της βίας», (37) έγραφε και γι' άλλη μια φορά δικαιώθηκε από την εμπειρία της Γαλλικής Έπανάστασης. «Είμαι τολμηρός και τυχαδιώκτης στις γνώμες μου, όχι στη ζωή μου», δήλωσε κάποτε ο Γκόντουϊν (38) και είναι εύκολο να γελάσει κανείς σε θάρος ενός τόσο μελλοντολόγου και ουτοπικού μεταρρυθμιστή. Παρ' όλα αυτά συμπεριφέρθηκε αρκετά γενναία το 1794, όταν οι ιδρυτές μιας ριζοσπαστικής Ένωσης του Λονδίνου κατηγορήθηκαν για προδοσία από την κυβέρνηση Πίτ· ο Γκόντουϊν έξαπόλυσε την ιδιαίτερα σφοδρή έκστρατεία του μέσω του τύπου και κυκλοφόρησε πολλές μπροσουρες με τόση επιτυχία που τελικά κατόρθωσε την απαλλαγή των κατηγορουμένων. Οι επαναστατικές του απόψεις όμως αφορούσαν περισσότερο το μέλλον παρά το παρόν. Παρ' όλες τις επιθέσεις του ενάντια στην οικογένεια, παντρεύτηκε δύο φορές. Η πρώτη του γυναίκα ήταν η Μαίρη Γουώλστονακραφτ, σημαντική οπαδός των δραστηκών μεταρρυθμίσεων και πρωτοπόρος στον αγώνα για τα δικαιώματα των γυναικών στην Άγγλία. Πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια γάμου που θεμελίωσαν κάποια τρυφερότητα στη φύση του Γκόντουϊν, τρυφερότητα απροσδόκητη για έναν τόσο ψυχρό ορθολογιστή. Η μοναδική τους κόρη, η Μαίρη, παντρεύτηκε τον ποιητή Σέλλεϋ, που ήταν από τους πρώτους μαθητές του Γκόντουϊν. Η δεύτερη γυναίκα του Γκόντουϊν, η Κα Κλαίρμοντ, ήταν λιγότερο σημαντική και ο γάμος αυτός δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ευτυχισμένος.*

Αν με το να γίνει σύζυγος και πατέρας ο Γκόντουϊν εμφανίζεται να παραβίασε τις αρχές του, σε άλλα θέματα φαίνεται πως

* Η κόρη της από τον προηγούμενο άντρα της ήταν η Κλαίρα Κλαίρμοντ, που φλερτάρησε τον Λόρδο Βύρωνα πολύ πιο πειστικά απ' ό,τι ή μητέρα της είχε φλερτάρει τον Γκόντουϊν και που γέννησε τη μοναδική κόρη του ποιητή, την Άλλέγκρα. (Σ.τ.Σ.).

φερόταν λές και ήταν ήδη μέλος της ιδανικής κοινότητας, στην όποια αρκεί να εκφράσει κανείς την επιθυμία του για να ικανοποιηθεί. Ο Γκόντουϊν πίστευε πώς η ιδιοκτησία δεν είχε καμιά σημασία για τη ζωή του ανθρώπου· πίστευε πώς η κοινωνία χρωστούσε τα απαραίτητα για τη ζωή στους φωτισμένους· και κατά συνέπεια έγιγε ένας από τους πιο φημισμένους και ξεδιάντροπους τρακαδόρους της εποχής του, δανειζόταν πάντοτε χρήματα που ποτέ δεν ξεπλήρωνε. Παρ' όλα αυτά, η εικόνα του γερασμένου, εξασθλιωμένου και παρασιτικού Γκόντουϊν, όπως εμφανίζεται στη βιβλιογραφία που αφορά τον Σέλλεϋ (ένα από τα θύματά του) και στα απομνημονεύματα του 19ου αιώνα, δεν θα πρέπει να επισκιασει τις αρετές του έργου του «Πραγματεία για την Πολιτική Δικαιοσύνη». Με το επιβλητικό και γλαφυρότατο έργο του, ο Γκόντουϊν αποκαλύπτει ένα δράμα για τον άνθρωπο και την κοινωνία και παραμένει η πιο ολοκληρωμένη έκθεση αυτής της τάσης της αναρχικής θεωρίας που βασίζεται στην απεριόριστη εμπιστοσύνη στην ορθολογική φύση του ανθρώπου και στις δυνατότητες βελτίωσής του. Ο Γκόντουϊν παρουσιάζει ενδιαφέρον μάλλον σαν θεωρητικός παρά σαν πρακτικός επαναστάτης. Δεν ήταν μόνο η ιδιοσυγκρασία του, όπως διαπιστώσαμε, μη επαναστατική, αλλά και η επιρροή του ήταν περιορισμένη. Μολονότι η «Πραγματεία» πουλήθηκε σε 4.000 αντίτυπα και προκάλεσε κάποια αναταραχή στην Αγγλία της δεκαετίας του 1790, όπου όλοι ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι για επιχειρήματα υπέρ και εναντίον της Επανάστασης, υπήρχε κάποιο ποσοστό αλήθειας στο σχόλιο που λέγεται πως έκανε ο Πιτ για το έργο του: «Ένα βιβλίο που κοστίζει τρεις γκινέες δεν θα μπορούσε ποτέ να κάνει κακό σ' όλους αυτούς που δεν διαθέτουν ούτε τρία σελλίγια για ξόδεμα». (39) Η φήμη του Γκόντουϊν εξανεμίστηκε γρήγορα και το έργο του ξεχάστηκε, παρ' όλο που μεταφράστηκε στα Γερμανικά και συγκέντρωσε κάποια προσοχή από μέρος της Μαντάμ γτε Σταέλ και του Μπενζαμέν Κονσταν. Επηρέασε όμως τον Ρόμπερτ Όουεν και μέσα απ' αυτόν την αρχική ανάπτυξη του αγγλικού συνδικαλισμού, ενώ είχε βαθιά επιρροή τόσο στον Κόλεριτζ όσο και στον Σέλλεϋ. Υπάρχουν κομμάτια του Σέλλεϋ, ιδιαίτερα στον «Προμηθέα Αδέσμευτο», που είναι απλώς λόγια

του Γκόντουϊν περασμένα στο στίχο.*

Ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τοῦ Γκόντουϊν παρατηρεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἀναρχικοὶ ἀναζητοῦν ὀρθολογικὲς θεωρίες γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ σύνθημά τους γιὰ ἐπανάσταση. Καὶ ἐφόσον ὑπάρχουν πάντοτε ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν στὴν πρόοδο καὶ στὴ λογικὴ, ὑπάρχουν πάντοτε καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ πιστεύουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίαιης ἀλλαγῆς καὶ στὴν ἄμεση μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ὁ Γκόντουϊν παραμένει θαυμαστὸ παράδειγμα φιλοσοφικοῦ ἀναρχικοῦ, γιὰ νὰ μᾶς θυμίζει τι ὀφείλει ὁ ἀναρχισμὸς στὶς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναρχικοὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν θὰ προσφέρουν παραδείγματα ἀποκαλυπτικῆς καὶ χιλιαστικῆς ιδιοσυγκρασίας ποὺ θὰ κάνουν τὸν ἀναρχισμὸ νὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ αἰρετικὰ κινήματα τοῦ μεσαιῶνα καὶ τῆς Ὀρθοσκευτικῆς Μεταρρύθμισης.

Ἀλλὰ, οὔτε ἡ ἐπαναστατικὴ ιδιοσυγκρασία, οὔτε καὶ ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία, ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὸν τύπο τοῦ ἀναρχικοῦ ὅπως ἐμφανίστηκε τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ ἐκρηκτικὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ αὐξανόμενη ἀμφισβήτηση τῆς πρωτοεμφανιζόμενης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τὶς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τόσο οἱ αἰρετικοὶ ὅσο καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς θὰ συνενώνονταν σ' ἓνα κίνημα ποὺ ἄσκησε θεμελιακὴ κριτικὴ ἐνάντια στὴν παλιὰ κοινωνία καὶ πρόσφερε ἓνα πρόγραμμα βίαιης δράσης σὰν θεραπεία γιὰ τὰ ἑλαττώματά της.

---

* π.χ. : Ἔπεσε ἡ μισητὴ μάσκα, παραμένει ὁ ἄνθρωπος,
Χωρὶς σκῆπτρο, ἐλεύθερος, χωρὶς ὄρα, καὶ ὅμως ἄνθρωπος.
Ἰσος, ἀταξικός, ἀντιφυλετικός καὶ ἀεθνής.
Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ καλοῦπα, τὴ λατρεία,
τὰ διατάγματα, τὸ βασιλιά.
Ἐπέρτερος δίκαιος, εὐγενής.
Σοφός ἄλλὰ ἄνθρωπος.
Χωρὶς πάθη.

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης

«Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελικὴ.»

Γκράκχους Μπαμπέφ

1

Τὸ 1909, ὁ Πιότρ Κροπότκιν, ὁ κορυφαῖος ἀναρχικὸς θεωρητικὸς τῆς γενιᾶς του, (1) κυκλοφόρησε μιὰ ἱστορία τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Ἐκεῖνο ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης», ἔγραφε, «εἶναι ὅτι ἀποτέλεσε τὴν πηγὴ ὄλων τῶν σύγχρονων κομμουνιστικῶν, ἀναρχικῶν καὶ σοσιαλιστικῶν ἀντιλήψεων». Καὶ κατέληγε στὸ βιβλίο του μὲ μιὰ δλόθερμη ἐκκλήση στὸ πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ὅποιαδήποτε χώρα βαδίσει στὴν ἐποχὴ μας στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση, θὰ εἶναι κληρονόμος ὄλων ὧν ἔπραξαν οἱ πρόγονοί μας στὴ Γαλλία. Τὸ αἷμα τους χύθηκε γιὰ δλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα — ὑποστήκανε τὰ δεινὰ τους γιὰ δλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος· οἱ ἀγῶνες, οἱ ἰδέες ποὺ πρόσφεραν στὸν κόσμον, ὁ ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ὅλα αὐτὰ εἶναι κληρονομιά ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ὅλα ὅσα ἔκαναν ἔφεραν καρποὺς καὶ θὰ φέρουν ἀκόμα περισσότερους, ἀκόμα καλύτερους, καθὼς προχωροῦμε πρὸς τοὺς πλατιοὺς ὀρίζοντες ποὺ ἀνοίγονται μπροστὰ μας, ὅπου, σὰν φάρος ποὺ δείχνει τὸ δρόμον, λάμπουν οἱ λέξεις — ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΑΔΕΛΦΟΣΥΝΗ». (2)

Πράγματι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν πιά καθιερωμένος μύθος, τὸν ὁποῖο οἱ ἱστορικοὶ διαφόρων σχολῶν προσπαθοῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους σκοποὺς· καὶ λίγο πρὶν γράφει ὁ Κροπότκιν τὸ βιβλίο του, ὁ Ζὰν Ζωρές, ὁ Γάλλος σοσιαλιστὴς ἡγέτης, εἶχε ἤδη

καταπιαστεί με μιὰ «σοσιαλιστική» ιστορία τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ γεγονότα τοῦ 1830, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1871 στὴ Γαλλία εἶχαν ὄλα διαδραματιστεῖ συνειδητὰ σὰν πιστὲς κατὰ κάποιον τρόπο ἀπομιμήσεις τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1789 ἢ τοῦ 1792. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πρόσφεραν τοὺς ὄρους με τοὺς ὁποίους περιγράφηκαν ὀρισμένα εἶδη ἐπαναστατικῆς δράσης, ὅπως ἡ Κομμούνα ἢ ἡ 18ῃ Μπρυμαίρ. Ὅπως τὰ περισσότερα σημαντικὰ ιστορικὰ γεγονότα, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπηρέασε σὲ δύο ἐπίπεδα. Εἶχε ἄμεσες, ἀμετάβλητες καὶ βαθύτατες συνέπειες στὴ Γαλλία καὶ στὴν Εὐρώπη· κι ἄφησε πίσω της ἕνα θρύλον ποὺ συνεχίζει νὰ γοητεύει τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων ἀκόμα καὶ σήμερα. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἐπομένως τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὶς πηγές καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάσουμε με ποῖον τρόπο θεμελίωσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ὄντως δυνατότητα ἐπιτυχημένων ἐπαναστατικῶν κινήματων ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων καὶ με ποῖον τρόπο πρόσφερε τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία θρύλων, στοὺς ὁποίους θ' ἀναζητοῦσαν τὴν ἐμπνευσή τους οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοί. Στὴν πραγματικότητα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἦταν στὸ παραμικρὸ ἀναρχικὸ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σκοπούς, τὰ ἐπιτεύγματα ἢ ἀκόμα καὶ τὶς μεθόδους της. Δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε ὁ ἀντισυγκεντρωτισμὸς, οὔτε ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας — ποὺ καὶ τὰ δυὸ ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις ὄλων τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κοινωνία. Ἀντίθετα ἡ ἐπανάσταση εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ, συγκεντρωτικοῦ κράτους καὶ τὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς δραστήριας ἀστικῆς τάξης. Ἐνῶ ἀπελευθέρωσε τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὰ φεουδαρχικὰ δεσμά, δημιούργησε ἕνα ἔθνος ἀγροτῶν ἰδιοκτητῶν. Παρ' ὄλα αὐτὰ, ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐντυπωσιακὸ ἦταν τὸ θέαμα τῆς μεγαλύτερης πολιτικῆς ἐξέγερσης τῶν αἰώνων, αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀνατραπεῖ με ἐπαναστατικὲς μεθόδους μιὰ πανίσχυρη μοναρχία καὶ ἡ κυρίαρχη ἀριστοκρατία, καὶ ἡ ριζικὴ μεταρύθμιση τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δομῆς μιᾶς μεγάλης χώρας. Ὅ,τι συνέβη κάποτε, μπορεῖ νὰ ξανασυμβεῖ, καὶ κατὰ συνέπεια, ἀκόμα κι ἂν τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἐπιθυμητὰ, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότητα

μιάς επόμενης επανάστασης που θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερη επιτυχία.

Ύπῆρχαν όμως μέσα στην επανάσταση ορισμένα κινήματα για τα οποία δικαιώθηκαν αργότερα οι αναρχικοί και οι κομμουνιστές που τα θεώρησαν παρόμοια με τα δικά τους, κινήματα που έδειχναν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα απ' ό,τι για τα πολιτικά και τα συνταγματικά. Η πιο μεγαλόπρεπη περίοδος τῆς επανάστασης, σύμφωνα με τὴν ἀποφῆ τους, ἦταν ἡ ἀνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793, ὅταν οἱ «ἀθράκωτοι» βρίσκονταν, στοὺς δρόμους κι ὅταν ἡ συνεχῆς πίεση τῆς κινητοποίησής τους συνέβαλε στὴν ἀνατροπὴ τῶν Γιρονδίνων καὶ στὴ θεμελίωση τῆς Γιακωβίνικης δικτατορίας. Ἡ ἀύξηση τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων καὶ ἡ γενικὴ ἔλλειψη ἀγαθῶν ἐνθάρρυνε τὴ λαϊκὴ κινητοποίηση, καὶ ὁ Ροβεσπιέρος ἤξερε πῶς νὰ τὴν χρησιμοποιοῦσε ἐναντὶα στοὺς ἀντιπάλους του: «για νὰ νικήσουμε τοὺς μπουρζουάδες, πρέπει νὰ ξεσηκώσουμε τὸ λαό». (3) Ἀλλὰ οἱ ἡγέτες τῶν πρὸ ἀκραίων παρατάξεων τῶν ἀθράκωτων — ὁ Ἐμπέρ καὶ ὁ Ζάκ-Ρου — ἀπογοητεύτηκαν γρήγορα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ροβεσπιέρου, καί, ὅπως ὁ Τρότσκι σὲ μιὰ μεταγενέστερη επανάσταση, ἔπесαν θύματα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς τρομοκρατίας ποὺ εἶχαν βοηθήσει νὰ ἐδραιωθεῖ. Ἡ λαϊκὴ κινητοποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὅμως εἶχε παρακινήθει ἀπὸ τὶς ἴδιες βασικὲς ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις ποὺ εἶχαν ὠθήσει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀκολουθήσουν τὰ λαϊκὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα — ἡ πρωτόγονη ἐπιθυμία γιὰ πρὸ δίκαιη διανομὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐπιβίωση. «Ἔχεις ὠραῖο φόρεμα», ἀκούστηκε νὰ λέει μιὰ γυναίκα σὲ μιὰν ἄλλη τὸ 1793. «Κάνε λίγο ὑπομονή· σὲ λίγο καιρὸ, ἀν ἔχεις δύο, θὰ μοῦ δώσεις τὸ ἕνα κι ἔτσι ἀκριβῶς θέλουμε νὰ εἶναι τὰ πράγματα· ἔτσι θὰ εἶναι ὅπως καὶ μ' ὄλα τὰ ἄλλα». (4) Ἡ, ὅπως ἔθεσαν τὸ θέμα οἱ ἀθράκωτοι τοῦ Μπωκαίρ σὲ μιὰ διακήρυξή τους πρὸς τὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1793: «Εἴμαστε φτωχοὶ κι ἐνάρετοι ἀθράκωτοι· φτιάξαμε μιὰ ἔνωση τεχνιτῶν καὶ ἀγροτῶν... ξέρουμε ποιοὶ εἶναι οἱ φίλοι μας: ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς ἀπαλλάξαν ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς εὐγενεῖς, ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, ἀπὸ τοὺς φόρους, ἀπὸ τὴ μοναρχία κι ὄλα τὰ κακὰ ποὺ σέρνει

μαζί της· εκείνοι που οι άριστοκράτες τους αποκάλεσαν αναρχικούς, ταραξίες, δπαιδούς του Μαρά». (5) Οι χαρακτηρισμοί είναι σημαντικοί. «Αναρχικός» ήταν ο όρος που υιοθέτησε ο Ροβεσπιέρος για να έπιτεθει ενάντια στους ανθρώπους της άριστερας, που τους είχε χρησιμοποιήσει για τους σκοπούς του, αλλά που ήθελε να τους ξεφορτωθεί. Ο Μαρά, ύστερα από τη δολοφονία του το 1793, έγινε ο ήρωας όλων των εξτρεμιστών· καθένas τους ισχυριζόταν πως είναι ο άληθινός του διάδοχος.

Ανάμεσα σ' αυτούς τους «αναρχικούς» υπήρχαν ορισμένοι ηγέτες που ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική εξέγερση, που ήταν χαρακτηριστική των μεταγενέστερων αναρχικών. Ο Ζάκ-Ρου, λογουχάρη, ο άποστάτης παπάς που για κάμποσο καιρό ήταν λαϊκός ρήτορας και δημοσιογράφος μ' έπιρροή, έχει περάσει στην ιστορία σαν ο άνθρωπος που συνόδεψε τον Λουδοβίκο 16ο στον τόπο της εκτέλεσής του και που άρνήθηκε την τελευταία θέληση του καταδικασμένου βασιλιά με τα λόγια «Βρίσκομαι εδώ απλώς για να σας οδηγήσω στη λαιμητόμο» — παράδειγμα θηριώδους ψυχρότητας ή επαναστατικής άφοσίωσης στο καθήκον ανάλογα με την πλευρά που βλέπει κανείς τα πράγματα. Ο Ζάκ-Ρου ήταν ο πιο βίαιος από τους εξτρεμιστές που έγιναν γνωστοί σαν Enragés (Λυσσασμένοι, Έξοργισμένοι), και αυτή άκριβώς ή βιαιότητα και άγριότητα των λόγων και των πράξεών του το έξασφάλισε τιμητική θέση στην ιστορία του αναρχισμού και του κομμουνισμού. Έπιπλέον, επέμενε, πολύ περισσότερο άπ' οποιοδήποτε άλλο επαναστάτη, στο γεγονός ότι ή πολιτική έλευθερία χωρίς την οικονομική άπελευθέρωση δέν είχε κανένα νόημα, και ότι εκείνο που είχε σημασία ήταν ή κοινωνική επανάσταση και όχι ή πολιτική άλλαγή. «Η έλευθερία», έλεγε, «δέν είναι παρά ένα φάντασμα έφόσον μιá τάξη ανθρώπων μπορεί να κάνει μιάν άλλη να πεθάνει από την πείνα χωρίς καμιá τιμωρία. Η έλευθερία δέν είναι παρά ένα φάντασμα, έφόσον ο πλούσιος με το μονοπώλιό του έχει δικαίωμα ζωής ή θανάτου πάνω στους συναθρώπους του». (6)

Η προσφορά του Ζάκ-Ρου στη μεταγενέστερη αναρχική πρακτική ήταν ή επίδειξη της επαναστατικής δύναμης του όχλου, των άπεριόριστων δυνατοτήτων της άμεσης δράσης — στην προ-

κειμένη περίπτωση ή άρπαγή τών άγαθών από τά καταστήματα τροφίμων— και τού τρόπου μέ τόν όποιο οί ένέργειες λεηλασίας και ληστείας θά μπορούσαν νά θεωρηθοϋν πράξεις κοινωνικής δικαιοσύνης. Σέ σύντομο διάστημα ό Ζάκ - Ρου όλοκλήρωσε τόν ρόλο του σαν λαϊκός ρήτορας. Ο Ροβεσπιέρος διέταξε τή σύλληψη του και έκείνος αυτοκτόνησε στη φυλακή.

Ανάμεσα στους άλλους Engagés και «άναρχικούς» τού 1793, ό Ζάκ Βαρλέ ήταν ό πιό ευγλωττος και έπιφανής. Νεαρός, από καλή οίκογένεια, ήταν ήδη στα είκοσί του χρόνια ένας από τούς πιό θίαιους λαϊκούς ρήτορες και τά συνθήματα πού έριχνε θά μπορούσαμε νά πούμε πώς ήταν γνήσια άναρχικά—«Δέν μπορούμε νά πάψουμε νά δυσπιστούμε ακόμα και γι' αυτούς πού κέρδισαν τήν ψήφο μας· τά παλάτια τών βασιλιάδων δέν είναι οί μοναδικές φωλιές δικτατόρων», (7) φυλακίστηκε κι αυτός αλλά επέζησε τής τρομοκρατίας για νά κατορθώσει νά γράψει ένα βιβλίο — καταδίκη τής Γιακωβίνικης δικτατορίας μέ τόν τίτλο «Η Έκρηξη». Στο βιβλίο αυτό εκφράζεται ή άηδία ένός επαναστάτη— πού διακήρυξε: «είναι προτιμότερο νά χαθεί ή επαναστατική κυβέρνηση παρά νά χάσουμε τίς άρχές μας» — όταν γνώρισε τήν πρακτική τής επαναστατικής κυβέρνησης. «Τι κοινωνικό τερατούργημα, τι άριστούργημα μακιαβελισμού είναι αυτή ή επαναστατική κυβέρνηση», έγραφε. «Για κάθε λογικό άνθρωπο, ή κυβέρνηση και ή επανάσταση είναι δυό πράγματα έντελώς αντίθετα — έκτός κι αν ό λαός θέλει νά θέσει τούς αντιπροσώπους του σε κατάσταση διαρκούς έξέγερσης ένάντια στον έαυτό τους— πράγμα πού είναι παράλογο». (8)

Δυό άλλα χαρακτηριστικά τής Γιακωβίνικης έποχής έπρόκειτο ν' αφήσουν τά ίχνη τους στην άναρχική θεωρία. Πρώτ' άπ' όλα υπήρχε αυτή καθαυτή ή τρομοκρατία. Οί μεταγενέστερες άπόψεις όσον άφορᾷ αυτό τόν θέμα είναι άμφίροπες και άποκαλύπτουν άλλη μιá ιδιοσυγγρασιακή σύγκρουση μεταξύ τών άναρχικών. Από τή μιá πλευρά καταδίκασαν όλες τίς δικτατορίες και τίς μεθόδους τους. Κι όμως υπήρχαν πολλά στοιχεία στη θεωρία και στην πρακτική τού Ροβεσπιέρου πού τούς γοήτευαν. Πολλοί άνταποκρίθηκαν πρόθυμα στην άνηλεότητα και τή βιαιότητα ένός καθεστώτος πού οί υποστηρικτές του μπορούσαν νά καυχιών-

ται ότι έβλεπαν «τά κεφάλια τών άριστακρατών γά πέφτουν σαν τά μήλα στη Νορμανδία τó Φθινόπωρο»⁽⁹⁾ και πολλοί αντιμετώπιζαν τήν τρομοκρατία σαν άναγκαίο και στήν ούσία έπιθυμητό μέσο για τήν έπιτυχία τής έπανάστασης. Έπιπλέον, μολονότι ή έπανάσταση ήταν καθαρά πολιτική σέ σχέση με τά αποτελέσματά της, τόσο ó Ροβεσπιέρος όσο και ó Μαρά είχαν θεωρητικά κάποιες κοινωνικές βλέψεις. Ο Ροβεσπιέρος δραματιζόταν μιá κοινότητα όχι και πολύ διαφορετική άπ' αúτην πού φανταζόταν ó Προυντόν, μιá κοινωνία άγροτών και τεχνιτών πού δουλεύαν για λογαριασμό τους και ανταλλάζανε μεταξύ τους έθελοντικά τά προϊόντα τους. Ο Μαρά, σ' ένα του κείμενο πού τó παραθέτει έπιδοκιμαστικά ó Κροπότκιν, έγραφε για τόν κίνδυνο προδοσίας τής έπανάστασης. «Έτσι λοιπόν ή έπανάσταση έγινε και διατηρήθηκε μόνο άπό τά χαμηλότερα στρώματα τής κοινωνίας — άπό τούς εργάτες, τούς τεχνίτες, τούς μικρέμπορους, τούς άγρότες, τούς πληθείους, άπό εκείνους τούς άμοιρους πού οι ξεδιάντροποι πλούσιοι τούς αποκάλεσαν «κανάγηδες» και πού ή ρωμαϊκή ύπεροφία τούς αποκάλεσε προλετάριους. Ποιός όμως θά μπορούσε ποτέ νά φανταστεί ότι θά γινόταν πρós όφελος τών μικροϊδιοκτητών, τών δικηγόρων, τών ύποστηριχτών τής άπάτης». ⁽¹⁰⁾

Έξάλλου οι Γιακωβίνοι είχαν προπαγανδίσει τά ιδανικά τής αυθεντικής ισότητας και τής δημοκρατικής άρετής πού έμελλε νά έχουν ιδιαίτερη απήχηση στις άναρχικές ομάδες, κυρίως στήν Ίσπανία. Η χρήση τής προσφώνησης «έσύ» αντί του «έσεϊς» και του «πολίτη» αντί «κύριε» απέκτησε καθαρά συμβολική άξία. «Στήν ευτυχία τής ισότητας, ή οικειότητα είναι άπλώς ή εικόνα τών φιλανθρωπικών άρετών πού κρύβουμε μέσα στη ψυχή μας», έγραφε μιá επαναστατική έφημερίδα τó 1972.⁽¹¹⁾ Στα μάτια τών υπεραισιόδοξων άναρχικών οι άρετές αυτές έπρόκειτο νά διατηρήσουν τή ζωντάνια τους παρ' όλη τήν άγριότητα και τή χωρίς νόημα βία πού τις συνόδευε. Άκόμα και στήν περίπτωση πού οι άναρχικοί συγκεντρώνουν τήν προσοχή τους σέ συγκεκριμένες ομάδες, όπως στους Enragés, εκείνο πού έχει σημασία είναι αυτό καθαυτό τó γεγονός ότι έγινε ή έπανάσταση. Άπό εκεί κι ύστερα ή έπανάσταση θά έπιζούσε σαν μαγιά κάτω άπό τήν

ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας μέχρι τὸ ἐπόμενο μεγάλο ξέσπασμα. Ἡ προφητεία ποὺ ἔκανε ὁ Μαρά —ὁ πάντοτε εὐνοούμενος ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας μεταξὺ τῶν μεταγενέστερων ἀκραίων ἐπαναστατῶν— στὰ τέλη τοῦ 1789, θὰ μπορούσε νὰ διευρυνθεῖ καὶ νὰ καλύψει ὀλόκληρο τὸν αἰῶνα. «Οἱ φτωχοί, πάντοτε ἐξαθλιωμένοι, πάντοτε ὑποδουλωμένοι καὶ πάντοτε καταπιεσμένοι, δὲν μπορούν ποτὲ νὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασή τους μὲ εἰρηνικὰ μέσα. Πράγμα ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πλούτου στὸ νομικὸ κώδικα. Ἐπιπλέον, οἱ νόμοι ἔχουν ἰσχὺ μόνον ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑπακούσουν· οἱ ἄνθρωποι τίναξαν στὸν ἀέρα τὸ ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ καταστρέφουν καὶ τὸν πλοῦτο. Τὸ θέμα εἶναι νὰ τοὺς διαφωτίσουμε καὶ νὰ τοὺς κάνουμε νὰ συνειδητοποιήσουν τὰ δικαιώματά τους, καὶ τότε ἡ ἐπανάσταση θὰ λειτουργήσει ἀλάθητα χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ τῆς ἐναντιωθεῖ καμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη». (12)

Ἡ ἐπανάσταση καθαγίασε ἐπίσης τὴ συνωμοσία καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τῆς ἐπρόκειτο ν' ἀποδεχτοῦν τὴ συνωμοσία σὰν τρόπο ζωῆς. Ἡ «Συνωμοσία τῶν Ἴσων» τοῦ Γκράκχους Μπαμπέφ καὶ τῶν φίλων του τὸ 1796 ἔγινε τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐγνωθῆν ὑποχρεωμένοι νὰ τιμήσουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐπαναστάτες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνα συγκριτικὰ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀπέκτησε πολὺ περισσότερη ἱστορικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι εἶχε στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Μπαμπέφ ἦταν commissaire à terrier, ἕνα εἶδος πράκτορα γῆς, ποὺ δούλευε γιὰ λογαριασμὸ τῶν φεουδαρχῶν, καὶ ἐπιζητοῦσε μὲ πάθος τὴν ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας ποὺ θεωροῦσε ἀναγκαῖο ἕνα τέτοιο ἐπάγγελμα. Ἦδη τὸ 1787 εἶχε προτείνει στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς νὰ συζητηθεῖ τὸ ἀκόλουθο θέμα: «Μὲ βάση τὴ γενικὴ συσσώρευση τῆς γνώσης ποὺ ἀποκτήθηκε, ποιά θὰ ἦταν ἡ κατάσταση ἑνὸς λαοῦ ποὺ θὰ διέθετε τέτοιους κοινωνικοὺς θεσμούς, ὥστε νὰ ἐπικρατεῖ τέλεια ἰσότητά μεταξὺ τῶν μεμονωμένων μελῶν τῆς κοινότητος, καὶ ποὺ ἡ γῆ στὴν ὁποία θὰ κατοικοῦσε δὲν θὰ ἀνῆκε σὲ κανένα — ἂν, μὲ λίγα λόγια, ὅλα ἦταν κοινά, ἀκόμα καὶ τὰ προϊόντα κάθε εἴδους ἐργασίας». (13) Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Ἀρράς δὲν ἦταν ἕτοιμη νὰ συζητήσει ἕνα τέτοιο θέμα. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως ποὺ ἄρχισε ἡ ἐπανά-

σταση, ο Μπαμπέφ διακήρυξε γι' άλλη μιὰ φορά τις απόψεις του: «Ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ ὄλων τῶν κακῶν ποὺ μαστίζουσι τὴν κοινωνία. . . ὁ ἥλιος λάμπει γιὰ ὄλους καὶ ἡ γῆ δὲν ἀνήκει σὲ κανένα. Ἐμπρὸς λοιπόν, φίλοι μου, συντρίψτε, τινάξτε στὸν ἀέρα, ἀνατρέψτε αὐτὴ τὴν κοινωνία ποὺ δὲν σᾶς ταιριάζει. Πάρτε ὅ,τι θέλετε ἀπὸ παντοῦ. Ὅ,τιδήποτε περισσεύει ἀνήκει δικαιοδικαίως σ' αὐτὸν ποὺ δὲν κατέχει τίποτα». Ἡ βία ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ νέα τάξη πραγμάτων, καὶ παθιασμένα, ὅπως καὶ ὁ Μύντσερ 250 χρόνια πρὶν, ἐξόρκιζε τοὺς ἀκροατὲς του: «Κόψτε χωρὶς ἔλεος τὰ λαρὺγγια τῶν τυράννων, τῶν πατρικίων, τῶν χρυσωμένων ἑκατομμυριούχων, ὄλων ἐκείνων τῶν ἀνήθικων ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κοινὴ μας εὐτυχία». (14) Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ Διευθυντηρίου τὸ 1795 καὶ μὲ τὴν ἀνυπαρξία προοπτικῶν γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ὁ Μπαμπέφ καὶ οἱ φίλοι του ξεκίνησαν μιὰ συνωμοσία ἐνάντια στὴν κυβέρνηση. «Ἐφτασε ἡ στιγμὴ», διακήρυσσαν οἱ συνωμότες μὲ τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἰσων», «γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴ Δημοκρατία τῶν Ἰσων, αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο ἄσυλο ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Πλησιάζουσι οἱ μέρες τῆς γενικῆς ἀποκατάστασης. Βασανισμένες οἰκογένειες, ἔλατε καὶ πάρτε τὴ θέση σας στὸ τραπέζι ποὺ ἔστρωσε ἡ φύση γιὰ ὄλα τὰ τέκνα της». (15)

Ὁ Μπαμπέφ καταγόταν ἀπὸ τὴ βόρειο-ἀνατολικὴ Γαλλία. Ἡ κατάσταση τῶν ἀγροτῶν τῆς Πικαρδίας καὶ τὰ διώματά του γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους, ἐμπνεύσανε τις πολιτικὲς ἀπόψεις του. Ἡ βασικὴ ἀναγκαιότητα, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση — καὶ αὐτονομάστηκε Γράκχος, γιὰ νὰ τονίσει τοὺς δεσμοὺς του μὲ τοὺς προγενέστερους ἀγροτικοὺς μεταρρυθμιστὲς. Ἀπὸ τὴν προπαγάνδισι τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, κατέληξε, συχνὰ μὲ ἀσαφῆ καὶ ἀντιφατικὴ μέθοδο, νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἰδέες ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει στὸν Μαλβύ, τὸν Μορελλὺ καὶ τὸν Ρουσσώ, καὶ νὰ τις μετατρέψῃ σὲ πρόγραμμα ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς δράσης. Στὴν οὐσία δὲν ἦταν ποτὲ ἀναρχικός, μολονότι ἡ ἐπιμονὴ του στὴν κατάργησι τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τὸν συνδέει μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς στοχαστὲς. Τὰ ἀποτελέσματα ὁμως, ποὺ σύμφωνα μ' ἔναυ ἀυθεντικὸ ἀναρχικὸ θὰ ἐπιτυγχάνονταν μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεργασία τῶν ἀτόμων,

θα επιτυγχάνονταν κατά τον Μπαμπέφ, με το κράτος. «Η κυβέρνηση», έγραφε, «θα απαλλαγεί απ' όλα τα όρια, τους φράχτες, τους τοίχους, τις κλειδαριές στις πόρτες, τις διαφωνίες, τις δίκες, τις κλοπές, τους φόνους, από κάθε είδους έγκλημα: από τη ζήλεια, την αντιζήλεια, την πλεονεξία, την περηφάνεια, την απάτη, τη διπλοπροσωπεία, με λίγα λόγια απ' όλες τις διαστροφές, καθώς και από το σκουλήκι του γενικού, του ατομικού και του αιώνιου άγχους για το αύριο, για την επόμενη εβδομάδα, για τον επόμενο χρόνο, για τα γερατειά μας, για τα παιδιά μας, για τα έγγονια μας, από το σκουλήκι που τρώει τα σωθικά του καθενός μας». (16) "Αν οι σκοποί είναι αναρχικοί, τα μέσα δεν είναι. Ο Μπαμπέφ πίστευε στο ισχυρό κράτος, που διευθύνεται από κάποια επαναστατική δικτατορική κλίκα, υπεύθυνη για την οργάνωση της οίκονομικής ζωής, με συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και πλατιές δικαιοδοσίες για τη διεύθυνση της εργασίας. Έπομένως σωστά θεωρείται πρόδρομος των κομμουνιστών συγγραφέων. Αποτελεί όμως σημαντική, θρυλική, φυσιογνωμία για όλους τους μεταγενέστερους επαναστάτες, γιατί επέμενε στην αναγκαιότητα μετατροπής της πολιτικής επανάστασης σε κοινωνική και οικονομική, και πάνω απ' όλα γιατί πίστευε στη συνωμοσία σαν το μόνο σωστό μέσο για την επίτευξή της.

Η δική του «Συνωμοσία των Ίσων» ήταν τελείως ασήμαντη, έμμερει γιατί τόσο αυτός όσο και οι φίλοι του συνδύαζαν την προετοιμασία της συνωμοσίας με τη δημόσια συζήτηση των στόχων τους — και γι' αυτό το λόγο ήταν εύκολο για την αστυνομία να εισχωρήσει στην οργάνωση και η καταστολή της ήταν γρήγορη και εύκολη. Παρόλο όμως που ο ίδιος ο Μπαμπέφ εκτελέστηκε και πολλοί από τους φίλους του εξορίστηκαν, παρέμεινε η ιδέα της συνωμοσίας σά μέσο για την επίτευξη της κοινωνικής επανάστασης. Ύπηρχαν όντως οι αντίπαλοι της επανάστασης που είχαν όλη την προθυμία ν' αποδεχτούν την αντίληψη ότι η όλη υπόθεση ήταν αποτέλεσμα μιās παγκόσμιας συνωμοσίας. «Σ' αυτή τη Γαλλική Έπανάσταση όλα, ακόμα και τα φοβερότερα σκάνδαλα, είχαν προβλεφτεί, προκαθοριστεί και προσχεδιαστεί, όλα είχαν προετοιμαστεί και παρακινηθεί από τους ανθρώπους που κιόυσαν τα νήματα των συνωμοσιών, που είχαν μεγάλη πείρα

στις μυστικές οργανώσεις, από τους ανθρώπους που ήξεραν να διαλέξουν και να επισπεύσουν τη στιγμή που εύνοούσε τα σχέδιά τους». (17) Αυτές οι υποψίες, που διατυπώνονται από ένα έμιγκρέ Ιερέα το 1797, είναι χαρακτηριστικές των πεποιθήσεων που επρόκειτο να έχουν οι συντηρητικοί τον 19ο αιώνα: και στην ουσία όλοι αυτοί που στην εποχή μας είναι έτοιμοι να αποδώσουν ένα ένοχλητικό γεγονός στις μηχανογραφίες των κομμουνιστών (των μασώνων, των καθολικών ή των Έβραίων) είναι θύματα της ίδιας ψευδαισθήσης. Το αποτέλεσμα ήταν να υπερτιμήσουν οι συνωμότες τη σπουδαιότητά τους και να οριζόμενες περιπτώσεις να ώθήσουν και τους ιστορικούς να την υπερτιμήσουν.

Για τη γενιά που διαδέχθηκε τη «Συνωμοσία των Ίσων», το μεγάλο πρότυπο του συνωμότη, το παράδειγμα από το οποίο εμπνεύστηκαν πολλοί μεταγενέστεροι επαγγελματίες επαναστάτες, ήταν ο Φίλιππο Μπουοναρρότι, που ο Μπακούνιν τον αποκάλεσε «μεγαλύτερο συνωμότη του αιώνα». (18) Γεννήθηκε στην Τοσκάνη, και στο πανεπιστήμιο προσχώρησε στις επαναστατικές ιδέες των «φιλοσόφων»: επηρεάστηκε επίσης από τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Κορσικής. Με το ξέσπασμα της επανάστασης στη Γαλλία βρέθηκε άμέσως εκεί. Συνάντησε τον Μπαμπέφ και πήρε μέρος στη συνωμοσία του, την οποία αργότερα εξιστόρησε. Στην εξορία του στην Έλβετία και το Βέλγιο, και μετά την οριστική επιστροφή του στη Γαλλία, αφιέρωσε τη ζωή του στην ίδρυση αναρίθμητων και συχνά μυθικών μυστικών εταιρειών που τελικά βοήθησαν τη διάδοση των ιδεών του. Πίστευε πως ήταν εκείνος που θα επανόρθωνε τα σφάλματα των επαναστατών προδρόμων του: «Η αποδράση των άθεϊστών, τα σφάλματα των Έμπερτιστών, η άνηθικότητα των Δαντωνιστών, η ταπεινωμένη περηφάνεια των Γιρονδίνων, οι σκοτεινές συνωμοσίες των Βασιλικών, το χρυσάφι της Άγγλίας, διαφύεσανε την Θη Θερμιδώρ, τις ελπίδες του γαλλικού λαού και όλου του ανθρώπινου είδους». (19) Η επανάσταση ήταν στην ουσία ένα καθήκον που έπρεπε να εκπληρωθεί.

Στη Γαλλία, όπου γύρισε μετά την επανάσταση του 1830, ο Μπουοναρρότι εξακολούθησε, χωρίς αποτέλεσμα, να δημιουργεί μυστικές εταιρείες και να εφαρμόζει αυτό που είχε χαρακτηρίσει

δταν ήταν νεαρός, «βαθιά πεποίθηση ότι είναι καθήκον κάθε αξιοπρεπούς ανθρώπου να εργάζεται για την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος που καταπιέζει την πολιτισμένη Ευρώπη, για να θεμελιώσει μια τάξη πραγμάτων που θα συντηρήσει την ευτυχία και την αξιοπρέπεια όλων». (20) Ήλξεσε μέχρι το 1837, ένσαρκώνοντας για τους νεότερους επαναστάτες τις παραδόσεις και τις άρετές της μεγάλης επανάστασης, «γενναίος και σεβάσιμος γέροντας», που, όπως παρατήρησε ο Άγγλος χαρτιστής ήγέτης Μπρόντερ Όμπράϊεν, «στην προχωρημένη ηλικία των έβδομηνταεφτά χρονών έκλαιγε σά μικρό καιδάκι κάθε φορά που άκουγε το όνομα του Ροδεσπιέρου». (21) Μερικές φορές βρέθηκε στο περιθώριο πραγματικών συνωμοσιών στο Βέλγιο ή στην Ίταλία. Πιο συχνά όμως ήταν ο ίδιος μια συνωμοσία, ο άπαραίτητος πατέρας των επαναστατικών συγκεντρώσεων, το άκαμπο και μαχητικό μέλος των δημοκρατικών εταιρειών, όπως της «Έταιρείας των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου», που θεωρήθηκε —λαθεμένα— υπεύθυνη για τις απόπειρες δολοφονίας έναντίον του Λουδοβίκου-Φιλίππου το 1835 και το 1836*. Ο Μπουοναρρότι ήταν η κυρίαρχη φυσιογνωμία, όπως ο Μπλανκί και ο Μπακούνιν για την επόμενη γενιά, που θεωρήθηκε από τους συγχρόνους του και πολύ περισσότερο από τους μεταγενέστερους σαν η ένσάρκωση του πνεύματος της επανάστασης, σαν ο άφοσιωμένος άπόστολος της επανάστασης για την επανάσταση.

Η Γαλλική Έπανάσταση άφησε πίσω της τουλάχιστον τρεις μύθους, που πρόσφεραν στηρίγματα στις επαναστατικές δοξασίες του 19ου αιώνα και αποτέλεσαν μέρος των πεποιθήσεων των ά-

---

* Η δεύτερη δολοφονική απόπειρα ήταν στην ουσία μια πράξη κοινωνικής διαμαρτυρίας, που έμοιαζε παράξενα με όρισμένους από τους βομβισμούς που έκαναν οι άναρχικοί στο τέλος του 19ου αιώνα. Ο δολοφόνος, ο Άλιμπά, δήλωσε: «Ήθελα να σκοτώσω το βασιλιά, γιατί είναι έχθρός του λαού. Βρισκόμουν σε άθλια κατάσταση λόγω των σφαλμάτων της κυβέρνησης· κι έφόσον ο βασιλιάς είναι ο επικεφαλής, αποφάσισα να τον σκοτώσω». Όταν τον ρώτησαν ποιό ήταν οι συνεργάτες του συνωμότες άπάντησε: «Ο άρχηγός της συνωμοσίας ήταν το κεφάλι μου· οι συνεργοί ήταν τα χέρια μου». Και στο έκρίωμα φώναξε: «Πεθαίνω για την ένλευθερία, για το καλό της άνθρωπότητας, για την έκμηδένιση της μισητής μοναρχίας!» (THUREAU — DANGIN, «HISTOIRE DE LA MONARCHIE DE JUILLET», Τόμος III, 3η έκδοση, Παρίσι 1892, σελ. 35. (Σ.τ.Σ.).

ναρχικῶν. Πρῶτο, ὁ μῦθος τῆς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης. Ἄρα λοιπὸν ἦταν δυνατὴ μιὰ βίαιη ἐπανάσταση· καὶ δεύτερο, ἡ ἐπόμενη ἐπανάσταση θὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἀπλῶς ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς κυρίαρχης τάξης ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπαμπέφ, «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης, ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελικὴ». (22) Τρίτο, ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπονόμηση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἀπὸ μιὰ συνωμοσία ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν. Αὐτὲς τὶς ἀπόψεις ἐπρόκειτο νὰ συμμεριστοῦν οἱ Γερμανοὶ μαρξιστές, οἱ Ρῶσοι λαϊκιστές καὶ οἱ Γάλλοι καὶ Ἰσπανοὶ ἀναρχικοί. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα οἱ ἐπαναστάσεις θὰ γίνονταν τόσο στοὺς δρόμους ὅσο καὶ στὰ σπουδαστήρια τῶν φιλοσόφων.

2

Ὁ μῦθος τῆς ἐπανάστασης ἱκανοποίησε τὶς ἰδιοσυγκρασιακὲς ἀνάγκες ὄλων ἐκείνων ποὺ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες θὰ εἶχαν πάρει μέρος στὶς σταυροφορίες ἢ στὶς θρησκευτικὲς ἐξεγέρσεις. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολὲς στὴν Εὐρώπη στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα προωθοῦσαν καινούργιες συζητήσεις γιὰ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας μετὰ τὴ ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὴ ζωὴ στὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἐλπίζουν οἱ ἄνθρωποι σὲ μιὰ καινούργια βιομηχανικὴ ἐποχὴ. Στὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐπανάσταση δημιουργήθηκαν νέες δραματικὲς οὐτοπίες, ποὺ βασίζονταν στὴ γνώση (πράγμα ποὺ ὅπως διαπιστώσαμε συμμερίζονταν καὶ ὁ Γκόντουϊν) τῶν παραγωγικῶν ἱκανοτήτων τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν μηχανῶν, καὶ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν κατόρθωσε νὰ ἱκανοποιήσει παρὰ ἐλάχιστο μόνο μέρος τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν βλέψεων τῶν φτωχῶν. Στὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης προστέθηκαν τώρα οἱ καινούργιοι μῦθοι γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία.

Οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πιδὲ σημαντικοὶ θεωροῦνται ὁ Φουριέ καὶ ὁ Σαιν - Σιμόν, ἀσχολήθηκαν, ὅπως καὶ

ὁ Γκόντουϊν, μὲ τὴ μελλοντικὴ κατάστασι τῆς κοινωνίας καὶ ὅχι μὲ τὰ μέσα ποῦ θὰ χρησιμοποιουῦνταν γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης. Πίστευαν πῶς ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη πρόοδος θὰ ἐπέφεραν τὶς ἀπαραίτητες ἀλλαγὰς χωρὶς νὰ χρειαστεῖ ἡ χρησιμοποίησι βίας. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἔγκελς, «ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι γιὰ ὅλους αὐτοὺς ἡ ἔκφρασι τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τῆς λογικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, καὶ δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ ἀνακαλυφθεῖ γιὰ νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμον μὲ τὴ δύναμὴ του». (23) Στὰ δράματά του γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία παρατηροῦμε πολλὰ στοιχεῖα ποῦ θὰ ἐπανέλθουν ἀργότερα σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας· οἱ πεποιθήσεις τοῦ Σαιν - Σιμόν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Φουριέ πρόσφεραν πάρα πολλὰ στὴ διαμόρφωσιν τοῦ εἰρηνικοῦ, λογικοῦ καὶ ἡρεμοῦ ἀναρχικοῦ, ὅπως ἀκριδῶς οἱ ἐνέργειαι τῶν Enragés, τοῦ Μπαμπέφ ἢ τοῦ Μπουοναρρότι ἀποτελέσαν παραδείγματα γιὰ τοὺς θίαιους ἐπαναστάτας, τοὺς ἀπόστολους τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας.

Ὁ Φουριέ, ποῦ πέθανε τὸ 1837, τὴν ἴδια χρονίαν μὲ τὸν Μπουοναρρότι, ἦταν περιοδεύων ἐμπορικὸς ἀντιπρόσωπος χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία, ἕνας σοβαρὸς καὶ ἡσυχὸς ἐργένης ποῦ πέρασε ἐντελῶς ἀδιατάραχτη ζωὴ. Ὅπως καὶ ὁ Γκόντουϊν, πίστευε πῶς ἡ νέα κοινωνία θὰ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ὀρθολογικὴν συνεργασίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία του, ποῦ τὴν ἀποκαλοῦσε Ἄρμονία, ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις ἦταν ἤδη ἀλλόκοτη καὶ στὴν οὐσίαν γινόταν πῶς ἀλλόκοτη ἀπὸ τὸ συμβολισμὸν στὴν περιγραφὴ τῆς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀτέλειωτους πίνακες, ὅπου τὰ ἀνθρώπινα πάθη ἐξιςώνονται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὰ χρώματα ἢ τὶς νότες τῆς κλίμακας. Δελεαζόμεστε νὰ περιγράψουμε μόνον τὶς πῶς ἐκκεντρικὰς πλευρὰς τῆς ζωῆς στὴν Ἄρμονία — ἡ χρησιμοποίησι π.χ. τῶν μικρῶν παιδιῶν γιὰ τὸ μάζημα τῶν σκουπιδιῶν, ἐφόσον εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι ἀρέσει στὰ παιδιά νὰ παίζουσι μὲ τὴ σκόνη καὶ τὰ χρώματα, ἢ ἡ εἰκόνα παιδιῶν τριῶν χρονῶν ποῦ καθαρίζουσι μπιζέλια γιὰ τὴν κουζίαν (μὲ τὴ βοήθειαν μιᾶς περιεργῆς μπαγκατέλας μὲ διάφορες τρύπες) πρὶν πάρουσι τὸ πρῶτόν τους ποῦ ἦταν κρέμα, φρούτα, μαρμελάδα καὶ ἐλαφρὸ λευκὸ κρασί. Πίσω ἀπ' ὅλες αὐτὰς τὶς φαντασιώσεις ὑπάρχουσι μιᾶ - δυὸ ἔννοιαι ποῦ δικαιολογοῦσι τὴν ἐπιρροὴν ποῦ εἶχε ὁ Φουριέ, καὶ τὶς ὁποῖαι δανεί-

στηκαν απ' αυτόν οι μεταγενέστεροι στοχαστές που ασχολήθηκαν με την κοινωνική οργάνωση.

Ο Φουριέ πίστευε πως όλα τα κακά της κοινωνίας οφείλονταν βασικά στο γεγονός ότι βρίσκονταν σε διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους τα φυσικά ένστικτα του ανθρώπου και το κοινωνικό τους περιβάλλον. Η μόνη λύση που απέμενε λοιπόν ήταν να προσαρμοστεί ή κοινωνία και ο φυσικός κόσμος στη φύση και τις ανάγκες των ανθρώπων. Η κοινωνία που θα ικανοποιούσε την επιθυμία των ανθρώπων για ποικιλία, για κοινωνική ζωή και προβληματισμό, για καλή τροφή και έκλεπτυσμένες απολαύσεις, θα μπορούσε να αυτοδιευθύνεται. Μ' έναν εξαιρετικά εξελιγμένο καταμερισμό της εργασίας, με την μετατροπή της εργασίας σε ενδιαφέρουσα δραστηριότητα που θα εξασφαλίζει να μην καταπιάνεται ποτέ ο άνθρωπος με την εκπλήρωση κάποιου καθήκοντος για παραπάνω από δύο ώρες τη φορά, ή σκληρή μονοτονία της νέας βιομηχανικής κοινωνίας θα μπορούσε να καταργηθεί. Με την ορθολογικοποίηση της γεωργίας και με τις βελτιωμένες μεθόδους μεταφοράς θα υπήρχε αρκετή τροφή για όλους, και η βιομηχανία θα περιοριζόταν στα ελάχιστα απαραίτητα για την ικανοποίηση των απλών απαιτήσεων των ανθρώπων. (Τα προϊόντα όπως το ψωμί, που χρειάζονταν μεγάλη επεξεργασία για την προετοιμασία τους —μάζεμα του σιταριού, άλεσμα στο μύλο, πλάσιμο του ψωμιού, ψήσιμο— θα τα αντικαταστούσαν με απλούστερα προϊόντα). Η παραγωγή σε πλατιά κλίμακα θα απλοποιούσε τη ζωή και θα μείωνε το κόστος της, ενώ η μαζική κατανάλωση θα πρόσφερε τη δυνατότητα σταθερής αγοράς, πράγμα που θα βοηθούσε να αποφευχθούν οι ανωμαλίες της υπερπαραγωγής. (Ο Φουριέ είχε δουλέψει κάποτε για έναν έμπορο που βύθισε το φορτίο με το ρύζι στη θάλασσα για να διατηρήσει την τιμή στο ύψος της, πράγμα που δεν το ξέχασε ποτέ).

Οι κοινότητες του Φουριέ —τα «φαλανστήρια»— ήταν συνεργατικές επιχειρήσεις, όπου κάθε μέλος διέθετε έναν αριθμό μετοχών. Παρ' όλη την αυτοπειθαρχημένη ρουτίνα της διαβίωσης των κατοίκων της Αρμονίας, η κοινωνία τους δεν βασιζόταν στην ισότητα αλλά στην ιδιοκτησία του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Σάρλ Ζίντ, τα φαλανστήρια ήταν κάτι ανάμεσα σε τεράστιο ξε-

νοδοχείο και σε τεράστιο συνεργατικό κατάστημα. Ένώ βασικά πρόκειται για κοινότητα με περισσότερες άνεσεις από την ιδανική κοινωνία του Γκόντουϊν (υπήρχε τουλάχιστον κεντρική θέρμανση), αποτελεί παρόμοιο εξτρεμισμό απρόσωπης συνεργασίας. Πρόκειται για έναν κόσμο όπου τα παιδιά χωρίζονται από τους γονείς τους, όπου όλα τα γεύματα είναι κοινά και οι μόνοι ιδιωτικοί χώροι που χρειάζονται είναι η κρεβατοκάμαρα και το δωμάτιο του ντυσίματος. Πρόκειται όμως για πραγματική αναρχική κοινωνία. Ο Φουριέ σε καμία περίπτωση δεν απαιτεί την επέμβαση του κράτους για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων φαλασστηρίων. Καταδικάζει τη χρησιμοποίηση της βίας: «Ό,τι-δήποτε βασίζεται στη βία», έγραφε για τις κοινότητες των Ίησουϊτών στην Παραγουάη, «είναι εϋθραστο και υποδηλώνει την απουσία ευφύτας». (24) Οι κοινότητές του είναι πρόδρομοι εκείνων των προσπαθειών για συνεργατικές ουτοπικές επιχειρήσεις, με τις οποίες οι ιδεαλιστές του 19ου και του 20ου αιώνα προσπάθησαν να ξεφύγουν από τον βιομηχανικό κόσμο· μερικές φορές άμεσα επηρεασμένες από αυτόν, όπως ο περίφημος καταυλισμός στη Φάρμα Μπρούκ, στη Μασαχουσέτη, κι άλλοτε επηρεασμένες από πεποιθήσεις κι ελπίδες όμοιες με τις δικές του: όπως τα κιμπούτζ στο σύγχρονο Ίσραήλ. Δεν επηρέασε αποκλειστικά τους αναρχικούς: η έπιμονή του για την πλατιάς κλίμακας παραγωγή και για τη μαζική κατανάλωση μέσω τυποποιημένων συνεταιρισμών πρόλεγε τις μεθόδους του μεταγενέστερου καπιταλισμού. Με την έμφαση που έδινε στη δυνατότητα να μεταβληθεί (και να διαστρεβλωθεί) η φύση του ανθρώπου, είναι πρόδρομος όλων όσων πιστεύουν στον οικονομικό σχεδιασμό και τον κοινωνικό προγραμματισμό, σοσιαλιστών και καπιταλιστών. Παρόλα αυτά αποτελεί βασικό τμήμα του κόσμου των ιδεών από όπου αναδύεται ο αυθεντικός αναρχισμός. Κανένας κοινωνικός θεωρητικός του 1840 και του 1850 δεν μπορούσε να άγνοήσει τις απόψεις του, ακόμα και στην περίπτωση που πολλές από αυτές φαίνονταν πολύ φανταστικές για να θεωρηθούν σοβαρές. «Για έξι δλόκληρες δεομάδες ήμουν αίχμάλωτος αυτής της παράξενης ιδιοφυΐας», έγραφε ο Προυντόν. (25) Άργότερα άρνήθηκε την έπιρροή του Φουριέ: «Σαφώς διάβασα Φουριέ και συζήτησα τις ιδέες του πε-

ρισσότερο από μια φορά, αλλά σε τελευταία ανάλυση δεν νομίζω να του οφείλω τίποτα». (26) Κι όμως θα παρατηρήσουμε πολλά στοιχεία από το μεγαλοφυές και σχεδόν παιδικό δράμα του Φουριέ μέσα στην εικόνα που έχει για τον κόσμο ο Προυντόν, και κατά συνέπεια στις αντιλήψεις πολλών αναρχικών που θεωρούνται πνευματικά τέκνα του Προυντόν.

Αν ο Φουριέ, με την εμφαση που δίνει στην εξωστρεφή φύση του ανθρώπου και με την πίστη του σ' ότι μπορούσε να επιτευχθεί με τη συνεργασία — πράγμα που έρχεται σε τόσο μεγάλη αντίθεση με την μοναχική, έργενικη ύπαρξή του — προβάλλει την εικόνα της κοινωνίας που θα δημιουργηθεί μετά την επανάσταση, ο άλλος μεγάλος ουτοπικός σοσιαλιστής στοχαστής των αρχών του 19ου αιώνα, ο Άνρ ντε Σαιν - Σιμόν, μολονότι πρόσφερε πολλά για την ανάπτυξη της έννοιας της επανάστασης, δεν ήταν ποτέ αναρχικός. Είναι αλήθεια πως πίστευε ότι στην ιδανική κοινωνία το κράτος θα γινόταν άχρηστο και η πολιτική δράση περιττή. «Οι άνθρωποι που έκαναν την επανάσταση, οι άνθρωποι που την κατεύθυναν, και οι άνθρωποι που από το 1789 μέχρι σήμερα καθοδήγησαν τη χώρα, έχουν διαπράξει ένα σοβαρότατο πολιτικό σφάλμα. Προσπάθησαν όλοι να βελτιώσουν τους κυβερνητικούς μηχανισμούς, ενώ θα έπρεπε να τους υποτάξουν και να δώσουν προτεραιότητα στη διαχείριση». (27) Στην ουσία τα λόγια αυτά θυμίζουν πολύ τη φράση του Κάρλ Μάρξ: «η κυβέρνηση των ανθρώπων αντικαθίσταται με τη διαχείριση των πραγμάτων». Η «διαχείριση» όμως, που θαύμαζε τόσο πολύ ο Σαιν - Σιμόν, δεν είχε καμιά σχέση με την αυθόρμητη συνεργασία των φαλανστηρίων του Φουριέ ή της εργατικής διεύθυνσης της βιομηχανίας που πρόκειτο να προπαγανδίσουν αργότερα οι αναρχικοί. Οι αληθινοί κληρονόμοι της σκέψης του Σαιν - Σιμόν ήταν λοιπόν σ' αυτό το θέμα οι τραπεζίτες και οι καπιταλιστές που αποτέλεσαν μάλιστα και τους πρώτους μαθητές του. Ο Σαιν - Σιμόν θα πρέπει να θεωρηθεί πρόδρομος των μεγάλων βιομηχάνων και κεφαλαιούχων του 19ου αιώνα και όχι των επαναστατών ηγετών.

Η επίδραση όμως του Σαιν - Σιμόν στον Μάρξ ήταν τεράστια. Ο Σαιν - Σιμόν ήταν ο πρώτος στοχαστής που ανέλυσε τις ιστο-

ρικές μεταβολές με βάση την πάλη που διεξάγεται ανάμεσα στις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις. Πίστευε επίσης πως το προπάς της ιστορίας βρισκόταν στο πλευρό της επανάστασης, παποίηση που, όταν της δόθηκε χειρκελιανή μορφή από τον Μάρξ, αποτέλεσε τον ισχυρότερο ψυχολογικό παράγοντα για την εξάπλωση του μαρξισμού. Η ακατάστατη, χωρίς σύστημα και ιδιόρρυθμη διδασκαλία του Σαιν - Σιμόν διαδόθηκε και συζητήθηκε μετά το θάνατό του το 1827. Μερικοί από τους όπαδούς του έκαναν τον Σαιν-Σιμονισμό θρησκεία: άλλοι καλλιέργησαν τη λατρεία του για την επιστήμη και δημιούργησαν τον κλάδο της κοινωνιολογίας: άλλοι έγιναν πετυχημένοι επιχειρηματίες και στην ουσία η Διώρυγα του Σουέζ και η σιδηροδρομική γραμμή Παρίσι - Λυών - Μεσόγειος ήταν επιχειρήσεις εμπνευσμένες από τις ιδέες του. Μολονότι δέν είναι δυνατόν να θεωρηθεί αναρχικός, οι απόψεις του, όπως και του Φουριέ, πρόσφεραν πολλά για τη διαμόρφωση της πνευματικής ατμόσφαιρας στην όποια αναπτύχθηκαν οι δύο μεγάλοι αναρχικοί του 19ου αιώνα, ο Προυντόν και ο Μπακούνιν.

Ενώ οι ούτοπικοί σοσιαλιστές στη Γαλλία συμπληρώνουν το έργο της Γαλλικής Έπανάστασης, κάνοντας προτάσεις για τη μορφή της κοινωνίας μετά την επόμενη πετυχημένη κοινωνική επανάσταση, οι Γερμανοί φιλόσοφοι πρόσφεραν το άλλο ουσιαστικό στοιχείο στη σκέψη των νεότερων πρακτικών καθώς και θεωρητικών επαναστατών που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1830 και του 1840. «Οι άληθινοί μου δάσκαλοι είναι τρεις», έγραφε ο Προυντόν, «η Βίβλος, ο Άνταμ Σμιθ και ο Χέγκελ». (28) : και στο έργο του εμφανίζονται περισσότερο ίχνη του τελευταίου παρά των δύο προηγούμενων. Την ίδια περίπου εποχή ο Μπακούνιν, όπως και όλοι οι Ρώσοι διανοούμενοι της γενιάς του, αισθάνθηκε την επίδραση του Χέγκελ και τον αγάπησε με όλη τη βιαιότητα της παθιασμένης φύσης του. Μέσα από τη μελέτη του Χέγκελ, έγραφε, «έχω άνορθωθεί για να μην ξαναπέσω ποτέ». (29)

Η Γαλλική Έπανάσταση είχε άποδείξει πως ήταν δυνατό να καταστραφούν οι παλιές μορφές διακυβέρνησης. Οι ούτοπικοί σοσιαλιστές πρότειναν εξιδανικευμένες εικόνες για τη μορφή του καινούργιου κόσμου. Οι χειρκελιανοί ήταν εκείνοι που πρόσφεραν στη νέα γενιά των επαναστατών την παποίηση ότι η ιστορία

δρισκόταν στο πλευρό τους, και τη φιλοσοφία της ριζικής αλλαγής. Οι διάδοχοι του Χέγκελ —οι «νεοχεγκελιανοί»— παρέλαβαν τη θεωρία του δασκάλου και την έστρεψαν προς επαναστατικούς στόχους. Ένώ ο ίδιος ο Χέγκελ είχε χρησιμοποιήσει τη φιλοσοφία του σαν μέσο δικαίωσης του υπάρχοντος πρωσικού κράτους, οι διάδοχοί του, σύμφωνα με τον Μάρξ, αντέστρεψαν την διαλεκτική του και την έκαναν φιλοσοφία της επανάστασης. Έφθσον, σύμφωνα με τον Χέγκελ, όλα όσα ήταν πραγματικά ήταν ορθολογικά, θα πρέπει, σκέφτηκαν οι νεοχεγκελιανοί, να είναι δυνατή η αναδιάρθρωση του κόσμου έτσι που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ορθού Λόγου. Έφθσον, πάλι, η κίνηση της ιστορίας ήταν διαλεκτική και όλες οι συγκρούσεις είχαν σαν αποτέλεσμα μια νέα σύνθεση, ή σύγκρουση των τάξεων ή οι διαδοχικές επαναστάσεις θα πρέπει αναπόφευκτα να δημιουργήσουν μια νέα τάξη πραγμάτων. Μ' αυτή τη μέθοδο έπεξεργάστηκε ο Μάρξ τη θεωρία της πάλης των τάξεων που θα κατέληγε στη δικτατορία του προλεταριάτου, διάφοροι άλλοι, όμως, που είχαν κι αυτοί γοητευτεί από τον Χέγκελ, πρόσφεραν πάρα πολλά στην ανάπτυξη μιας καθαρά αναρχικής θεωρίας. Ένώ ο Μάρξ και μερικοί άλλοι, όπως ο Μόζες Χές, συνδύασαν τη θεωρία της πάλης των τάξεων με τη χεγκελιανή αντίληψη για το κράτος, για να δημιουργήσουν την ιδέα του κρατικού κομμουνισμού, όπου το παντοδύναμο, ορθολογικό κράτος θα καταργήσει τελικά τις διάφορες τάξεις και θα διαμορφώσει όλους τους πολίτες σε αρμονικό σύνολο πριν τελικά μαραθεί, ορισμένοι άλλοι, κι αυτοί έπηρεασμένοι από τον Χέγκελ, έβλεπαν την τελική σύνθεση, όπως ο Προυντόν, σαν άμεση κατάργηση του κράτους.

Από τους επαναστάτες του 1830 και του 1840 που πρόσφεραν πάρα πολλά και άμεσα στη διαμόρφωση των αναρχικών θεωριών της επόμενης γενιάς, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ ήταν ο πιο σημαντικός. Ο Βάιτλινγκ καταγόταν από πολύ φτωχή οικογένεια. Γεννήθηκε το 1808, νόθος γιος μιας Γερμανίδας υπηρέτριας κι ενός αξιωματικού του στρατού του Ναπολέοντα. Έγινε ράφτης και μετακόμισε στο Παρίσι όπου δρισκόταν σ' επαφή με το Μάρξ και τον Μπακούνιν, τον οποίο είχε γνωρίσει σε μια προηγούμενη επίσκεψή του στην Έλβετία. Ο Μπακούνιν και ο Μάρξ δεν κατά-

φεραν στην ούσία γὰ τὸν κάνουν χεικελιανό, καὶ ἀντλοῦσε τὶς ἰδέες τοῦ ἀπὸ τὸ Σαιν - Σιμόν καὶ τὸν Φουριέ. Δὲν ἀπέβαλε πο-
τὲ ὅμως κάποια μορφή πρωτόγονου χριστιανισμοῦ, τὴν πεποιθήση
ὅτι ὁ Χριστὸς ἦταν ὁ πρῶτος κομμουνιστὴς, ποὺ εἶχε μιλήσει ἐ-
νάγνια στὴν ἰδιοκτησία καὶ τὸν πλοῦτο, ποὺ ἦταν νόθος σὰν τὸν
Βαίτλινγκ, κι ἔκανε παρέα μὲ πόρνες καὶ ψαράδες. Ἀναφερόταν
διαρκῶς στὸν Τόμας Μύντσερ καὶ στὸν Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέυντεν,
καὶ θεωροῦσε κατὰ κάποιο τρόπο τὸν ἑαυτὸ του συνεχιστὴ τοῦ
κηρύγματός τους· διακήρυσσε κι αὐτὸς ὅτι οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες
«ἐκπορεύονται ἀπὸ τὸ χριστιανισμό». (30) Τὸ 1838 κυκλοφόρησε
τὸ «Ἡ ἀνθρωπότητα, ὅπως εἶναι καὶ ὅπως θὰ ἔπρεπε γὰ εἶναι»,
καὶ τὸ 1842 τὸ «Ἐγγυήσεις Ἀρμονίας καὶ Ἐλευθερίας». Στὰ
ἔργα τοῦ αὐτὰ συνδύαζε τὴν πεποιθήση ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη κατα-
λήγει στὴν ἀναπόφευκτη ἐπανάσταση μὲ πολλὲς ἀκαθόριστες ἀ-
κόμα ἀναρχικὲς ἀπόψεις· στὸ ἔργο του «Τὸ Εὐαγγέλιο ἐνὸς Φτω-
χοῦ Ἀμαρτωλοῦ», ποὺ κυκλοφόρησε τρία χρόνια ἀργότερα, σύν-
δεσε ὅλα αὐτὰ μὲ τὴν δική του παραλλαγή τῆς χριστιανικῆς δι-
δασκαλίας. «Ἡ τέλεια κοινωνία», ἀναφέρει ὁ Μπακούνιν τὰ λόγια
τοῦ Βαίτλινγκ, «δὲν ἔχει καμιὰ κυβέρνηση, μονάχα διαχείριση,
δὲν ἔχει νόμους, μονάχα ὑποχρεώσεις, δὲν ἔχει ποινές, μονάχα μέσα
ἐπανόρθωσης». (31) Πρόκειται στὴν οὔσία γιὰ ἰδέες πολὺ κοντινὲς
μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Γκόντουϊν, τὸν ὁποῖο εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν διά-
βασε ποτέ, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σαιν - Σιμόν, ποὺ εἶναι
μᾶλλον σίγουρο ὅτι τὸν διάβασε. Ἀπὸ τὸν Χέγκελ ἀντλεῖται ἡ
πίστη σὲ μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία ποὺ οἱ νόμοι τῆς ταυτίζονται μὲ
τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἠθικῆς, ἔτσι ποὺ δὲν ὑπάρχει καμιὰ σύγκρουση
ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὴν κοινότητα. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Βαίτλινγκ
μποροῦν γὰ χαρακτηριστοῦν καλύτερα σὰν οὐτοπικὸς κομμουνισμὸς
καὶ ὄχι σὰν ἀναρχισμὸς, γιατί πιστεῦε ὅτι τὸ κράτος θὰ πρέπει
γὰ διοικεῖται ἀπὸ κάποια καθαρὰ Σαιν-Σιμονικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ-
τρῶν, ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων, ποὺ θὰ ἔχουν τὴ δικαιοδοσία
γὰ διευθύνουν τὴν ἐργασία. Ταυτόχρονα ἀντιπαθοῦσε τὸν συγκεν-
τρωτισμὸ καὶ μισοῦσε τὴν ὄλη ἰδέα τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας
— χαρακτηριστικὸ σαφῶς ἀναρχικὸ. Θὰ προτιμοῦσε γὰ βασιζόταν
ὄλη ἡ οἰκονομία στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν χωρὶς τὴ μεσολά-
βηση χρημάτων, ἔτσι ποὺ ἡ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου γὰ βρι-

σκεται σέ άμεση σχέση με αυτά που παράγει και τὰ προϊόντα νά ανταλλάσσονται άμεσα μέσα στην κοινότητα. Πρόκειται για αντίληψη που χαρακτηρίζει όλους τους κοινωνικούς μεταρρυθμιστές: ο Ρόμπερτ Όουεν είχε δραματιστεί ένα «Δίκαιο Έθνικό Χρηματιστήριο Έργασίας», κι ένας από τους Άμερικανούς όπαδούς του, ο Τζοσάια Γουώρεν, άνοιξε τó 1826 ένα μαγαζί στο Σινσινάτι, όπου οί πελάτες έπαιρναν πίστωση ανάλογα με τó ποσοστό έργασίας που περιείχαν τὰ προϊόντα που παραδίδονταν στο κατάστημα. Ο Προυντόν επρόκειτο νά αναπτύξει αυτή τήν ιδέα και ή κατάργηση του χρήματος έγινε από τότε άπαραίτητη βασική άρχή σ' όλα τὰ άναρχικά προγράμματα.

Όταν συναντήθηκαν στην Έλβετία, ο Μπακούνιν έντυπωσιάστηκε από τις «Έγγυήσεις» του Βάιτλινγκ. Στις «Έγγυήσεις» ο Βάιτλινγκ έγραφε ότι οί επαναστάσεις θά γίνουν «ή με σκληρή σωματική βία ή με τήν πνευματική δύναμη, ή και με τὰ δυό. Τó σπαθί δέν παρεχώρησε ακόμα τή θέση του στην πένα· αλλά θά έρθει ο καιρός που θά γίνουν όλα ακριβώς έτσι. Τότε οί επαναστάσεις δέν θά είναι πια αίματηρές». (32) Στην πράξη, όμως, δέν υπάρχει καιρός για χάσιμο. Μόνο με τήν έκκληση στα ύλικά συμφέροντα του λαού θά ξεσπάσει ή επανάσταση: «νά περιμένουμε μέχρι που νά διαφωτιστούν όλοι, όπως προτείνεται συνήθως, σημαίνει νά παρατήσουμε τήν όλη υπόθεση». (33) Όταν έφυγε από τó Παρίσι για τήν Έλβετία, ή δράση του Βάιτλινγκ δέν του δημιούργησε προβλήματα μόνο με τις άρχές τής Ζυρίχης, αλλά και με όρισμένους φίλους του. «Θά έρθει ο καιρός που δέν θά ζητώμε, ούτε θά παρακαλώμε, αλλά θά απαιτούμε. Τότε λοιπόν θ' ανάψουμε μιá μεγάλη φωτιά με τραπεζογραμμάτια, λογαριασμούς, διαθήκες, καταλόγους φόρων, συμβόλαια ένδοκίου, και όλοι θά ρίξουν τὰ πορτοφόλια τους μέσα στη φωτιά...» Τήν έποχή περίπου που συνάντησε τόν Μπακούνιν, ο Βάιτλινγκ είχε καταπιαστεί με τήν όργάνωση μιās σειράς λespoών, και φαίνεται πως έλπιζε ότι θρίσκονταν ήδη εκεί τὰ μέσα για τήν πραγμάτωση τής επανάστασης και ότι οί όπαδοί του θά ήταν σέ λίγο έτοιμοι νά πάρουν όλα όσα θέλουν και ν' άνοιξουν τις φυλακές για νά έξασφαλίσουν τήν υποστήριξη των καταδικών. (34) Όποιοσδήποτε ιδέες κι αν είχε ο Βάιτλινγκ για τή χρήση τής βίας

ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἦταν πεπεισμένος —καὶ ὅτι σ' αὐτὸ θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε κι ὁ Μπακούγιν— ὅτι οἱ ἀληθινὲς ἐπαναστάσεις γίνονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα. Ἡ νέα ἠθικὴ τῆς ἐπανάστασης, ἔγραφε, «μπορεῖ νὰ διδάχτεῖ ἀποτελεσματικὰ μόνον στὶς συγχυσμένες μάζες ποὺ συσσωρεύονται στὶς μεγάλες πόλεις μας καὶ ζοῦν στὴν πιὸ ξεδιάντροπη ἀθλιότητα». (35)

Οἱ πραγματικὰ φτωχοί, οἱ λουμπενπρολετάριοι, ποὺ περιφρονηθήκαν τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, οἱ ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν κανένα στήριγμα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, καὶ ὅχι οἱ πετυχημένοι τεχνίτες ποὺ ἔχουν ἐξασφαλίσει κάποια θέση στὸν κόσμον, αὐτοὶ καὶ μόνον αὐτοὶ θὰ γίνουν ἐπαναστάτες. Στὴν οὐσία, τὸ πετυχημένο ἀναρχικὸ κίνημα τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα βασιζόταν σ' ἓνα συνδυασμὸ ἀνθρώπων ὅπως ὁ Βάϊτλιγγκ —εἰδικευμένοι, ἀνεξάρτητοι, αὐτοδημιούργητοι τεχνίτες— καὶ ἀνθρώπων ποὺ βρέθηκαν σὲ κατάσταση κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπελπισίας, ὅπως, λογουχάρη, οἱ ἀκτῆμονες ἐργάτες γῆς τῆς Ἀνδαλουσίας.

Ὁ ἴδιος ὁ Βάϊτλιγγκ, ὅμως, δὲν ἦταν βίαιος ἐπαναστάτης στὴν πράξη, μολονότι φυλακίστηκε ἀρκετὲς φορές, γιὰ τὶς Κομμουνιστικὲς Λέσχες ποὺ εἶχε ἰδρύσει, συζητοῦνταν ἀνατρεπτικὲς ἰδέες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσει διαστικὰ στὴ Γερμανία, ἔφυγε γιὰ τὶς ΗΠΑ, ὅπου πέρασε ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του προσπαθώντας χωρὶς ἐπιτυχία νὰ θεμελιώσῃ διάφορες οὐτοπικὲς κοινότητες.

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει σημαντικοὺς τοὺς οὐτοπικοὺς σοσιαλιστές γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων ἐπαναστατικῶν κινήματων —ἀναρχικῶν ἢ κομμουνιστικῶν— τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δὲν εἶναι τόσο οἱ συχνές, ὅσο οἱ παθητικὲς προσπάθειές τους νὰ θέσουν σὲ ἄμεση πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τὶς ἰδέες τους. Ἐκεῖνο ποὺ κατόρθωσαν ἦταν νὰ ἐδραιώσουν τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀλλαγὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ μεταρύθμιση, καὶ ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ τὸν καταναλωτὴ ἢ ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία εἶναι πολὺ πιὸ

σημαντική από την επιχειρηματολογία για τις συνταγματικές μορφές και τους πολιτικούς θεσμούς.

Αυτή η συνειδητοποίηση του «κοινωνικού ζητήματος» είχε κάνει την εμφάνισή της στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των αρχών του 19ου αιώνα, σε μια εποχή που οι νέες βιομηχανικές μορφές και οι νέες τεχνικές μέθοδοι, μαζί με την αύξηση του πληθυσμού των πόλεων σ' όλη την Ευρώπη, προκαλούσαν τεράστιες νέες κοινωνικές και οικονομικές συγκρούσεις και νέα προβλήματα. Οι ταραχές που προκάλεσαν οι ύφαντουργοί στη Λυών το 1834 ή στη Σιλεσία το 1841 είχαν αποδείξει πόσο τρομακτική θα μπορούσε να είναι η νέα εργατική τάξη. Τα ξεσπάσματα των βίαιων ριζοσπαστικών εργατικών αναταραχών στο Παρίσι, το Βερολίνο ή τη Βιέννη, που διατάραξαν την πορεία έφησησας των αστικών επαναστάσεων του 1848, αποκάλυψαν ποιές ήταν οι διαθέσιμες δυνάμεις για τους επαναστάτες που ήξεραν πώς να τις οργανώσουν και πώς να μεταπλάσουν τις ασφαλές βλέψεις τους σε αληθινή επαναστατική φιλοσοφία. «Κάναμε μια επανάσταση χωρίς καμιά ιδέα», παραπονιόταν ο Προυντόν το 1848. Οι επαναστάσεις δέν θα στεροϋνταν τις ιδέες στο μέλλον. Μετά το 1848 ο Μάρξ και ο Έγκελς, ο Προυντόν και ο Μπακούνιν άντλησαν τα αντίστοιχα διδάγματα απ' ό,τι είχε συμβεί. Μ' αυτές τις φυσιογνωμίες αρχίζει το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα, και τόσο οι μαρξιστές όσο και οι αναρχικοί αρχίζουν να προπαγανδίζουν αντίθετες και συχνά ανταγωνιστικές απόψεις για τη μορφή που θα μπορούσαν να έχουν τα έπιτεύγματα της επανάστασης και για την μέθοδο που θα έπρεπε να τεθεί σ' εφαρμογή για να πετύχει η επανάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Λογική και επανάσταση: Προυντόν

«Ἡ δυστυχία μου εἶναι ὅτι τὰ πάθη μου συγχέονται μὲ τις ἰδέες μου· τὸ φῶς ποὺ φωτίζει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μὲ καίει.»

Προυντόν

1

«Τι εἶναι ἡ ἰδιοκτησία; Ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή». Ἡ φράση αὐτὴ ἐμφανίστηκε σ' ἓνα κείμενο τοῦ Πιέρ-Ζοζέφ Προυντόν τὸ 1840. Ἐμελλε νὰ γίνεи ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ δυναμικὰ ἐπαναστατικὰ συνθήματα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐδραίωσε τὴ φήμη τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἦταν τριανταένα χρονῶν ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε. Τὸ παρελθόν του καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τόσο τῶν θεωριῶν του ὅσο καὶ τῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχαν στὴ γαλλικὴ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ καταγωγή τοῦ Προυντόν ἦταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μπεζανσόν στὴ Φράνς-Κοντέ. Μολονότι ἔζησε καὶ ἐργάστηκε στὴ Λυὼν καὶ τὸ Παρίσι, ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα παρέμεινε ἡ σκοπιὰ τοῦ πουριτανοῦ νεολαίου ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ποὺ κλονίστηκε καὶ ἀηδίασε ἀπὸ τὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐκκεντρικότητα, τὴν παρακμὴ καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς μητρόπολης, «αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν φώτων», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε.⁽¹⁾ Οἱ γονεῖς τοῦ Προυντόν ἦταν ἀγροτικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐνσωματώνονταν σιγὰ-σιγὰ στὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς πόλης. Γιὰ μιὰ φορὰ τουλάχιστον εἶχε δίκιο ὁ Μάρξ ὅταν χαρακτήρισε τὸν Προυντόν μικροαστό. Ὁ πατέρας του ἦταν τεχνίτης (εἶχε δουλέψει σὰν βαρελοποιὸς) ποὺ κατέληξε ζυθοποιὸς καὶ πανδοχέας στὴ Μπεζανσόν. Δὲν εἶχε ποτὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴ δουλειὰ του καὶ συχνὰ ἡ οἰκογένεια κακοπερνοῦσε. Ὁ νεότερος Προυντόν προτιμοῦσε νὰ τὴν ἀποδίδει στὴν γιὰ λόγους ἀρχῶν ἀρνηση τοῦ πατέρα του νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ διεφθαρμένα πρότυπα τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς. «Πούλαγε τὴ μπύρα του σχεδὸν σὲ τιμὴ

κόστους· δὲν ἤθελε παρὰ μιὰ ἀπλή ἐπιβίωση, ὁ καημένος ὁ ἀνθρωπάκος ἔχασε τὰ πάντα». (2) Ταυτόχρονα ἡ μητέρα τοῦ Προυντὸν ἀντιπροσώπευε τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀγροτικῶν ἀρετῶν τῆς λιτότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴν ἰδανικὴ κοινωνία. Ἦταν, παθιασμένα θὰ λέγαμε, περήφανος γιὰ τὴν καταγωγή του: «Οἱ πρόγονοί μου κι ἀπὸ τίς δυὸ πλευρὲς ἦταν ὅλοι τους ἐλεύθεροι ἐργαζόμενοι... πασίγνωστοι γιὰ τὴ γενναιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιστάθηκαν ἐναντία στὶς διεκδικήσεις τῶν ἀριστοκρατῶν... Ὅσο γιὰ τὴν εὐγενικὴ μου καταγωγή, ἐγὼ εἶμαι εὐγενής». (3) Ὅταν ἦταν παιδί εἶχε δουλέψει σὰν γελαδάρης, καὶ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ θυμόταν τὴν ὁμορφιὰ τῆς ὑπαίθρου στὴν ἐπαρχία ποὺ γεννήθηκε, τὰ τοπία ποὺ ὁ φίλος καὶ συμπατριώτης του Γκυστάβ Κουρμπὲ θὰ τὰ ζωγράφιζε μὲ τόση ζωντάνια. Ἡ ἀποψη τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν κόσμον παρέμεινε πάντοτε ἀγροτικὴ καὶ ἡ ἰδανικὴ του κοινωνία ἦταν ἡ κοινωνία τῶν δυνατῶν, ἀνεξάρτητων καὶ ὅλο αὐτάρκεια ἀγροτῶν. Ὅλο του τὸ ἔργο, ὅπως καὶ πολλῶν μεταγενέστερων ἀναρχικῶν, διαπνέεται ἀπὸ κάποια νοσταλγία γιὰ τίς χαμένες —καὶ συχνὰ φανταστικὲς— ἀρετὲς μιᾶς ἀπλῆς κοινωνίας, ὅπως ὑπῆρχε πρὶν διαφθαρεῖ ἀπὸ τίς μηχανὲς καὶ τίς ψεύτικες ἀξίες τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν βιομηχάνων.

Ὁ Προυντὸν ἦταν ἐντελῶς αὐτοδίδακτος καὶ στὰ κείμενά του ἐμφανίζονται ὅλα ἐκεῖνα τὰ παράδοξα καὶ ἀπρόσμενα χαρακτηριστικὰ τῆς χωρὶς σύστημα αὐτοδιδασκόμενης γνώσης. Εἶχε μάθει τυπογράφος (ἐπάγγελμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν πάρα πολλοὶ σοβαροὶ καὶ σημαντικοὶ ἀναρχικοί)· ἔμαθε μόνος του Ἑβραϊκὰ, Λατινικὰ καὶ Ἑλληνικὰ· διάβασε πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία· διατύπωσε ἐρασιτεχνικὲς ἐτυμολογικὲς θεωρίες. Τελικὰ τὸ 1838 πῆρε μιὰ ὑποτροφία γιὰ τὸ Παρίσι ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Μπεζανσόν· σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀκαδημία ἀφιέρωσε ἀργότερα τὸ κείμενό του «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» μολονότι ἡ «Προειδοποίησις πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες», ποὺ κυκλοφόρησε ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἐπρόκειτο νὰ κατασχεθεῖ ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα τῆς Μπεζανσόν. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὸ κύρος ποὺ ἀπέκτησε ὁ Προυντὸν ἀπὸ τίς διαμάχες του μὲ τίς ἀρχὲς τῆς Μπεζανσόν, τοῦ πρόσφεραν μεγάλη

φήμη. Σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἦταν ἀκαταπόνητος προπα-
γανδιστὴς καὶ συγγραφέας καὶ ἄσκησε ἀνελέητη κριτικὴ ἐνάγ-
για στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία σὰν σύνολο. Ἐφοσιώθηκε, σύμφω-
να μὲ μιὰ περίφημη φράση του στὸ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» στὴ
μελέτη τῶν «μέσων βελτίωσης τῆς φυσικῆς, πνευματικῆς καὶ ἡ-
θικῆς κατάστασης τῆς φτωχότερης καὶ πολυαριθμότερης τάξης».

Παρ' ὅλο ὅμως πού τὸ «Τὶ εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὰ ἄλλα
κείμενά του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα πού ἀκολούθησαν, γιὰ νὰ μὴν ἀνα-
φέρουμε τίς διαμάχες του μὲ τίς ἀρχές τῆς Μπεζανσόν, τὸν ἔκαναν
ἀρκετὰ γνωστὸ στοὺς ριζοσπαστικοὺς κύκλους τόσο στὴ Γαλλία
ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ —τὸ 1842 ὁ Κάρλ Μάρξ γνώριζε ἤδη τὸ
ἔργο του— δὲν τοῦ ἀπέφεραν καθόλου χρήματα. Ἔτσι τὰ ἐπόμενα
χρόνια κέρδιζε τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ δουλεύοντας σὲ μιὰν ἐ-
ταιρεία ποτάμιων μεταφορῶν στὴ Λυών, ὅπου μελέτησε, ἀπὸ πρῶ-
το χέρι, τὰ προβλήματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς
τῶν ἀγαθῶν. Ἐκεῖ εἶχε καὶ τὴν πρώτη ἐμπειρία μὲ μαχητικὲς
ἐργατικὲς ομάδες. Παρόλο πού μέχρι τὸ 1847 δὲν ἤρθε νὰ μείνει
στὸ Παρίσι, ἔκανε ἀρκετὲς ἐπισκέψεις στὴν πρωτεύουσα, καὶ σ'
αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια πρωτοσυνάντησε τοὺς ἄλλους μεγάλους
ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, ἰδιαιτέρως τὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπα-
κούνιν. Στὴν οὐσία τὰ κείμενά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησία τὸν εἶχαν
ἤδη καθιερώσει σὰν ριζοσπάστη στοχαστὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκο-
νομία, καὶ οἱ ἀπόψεις του συζητιόντουσαν πλατιά, ἰδιαιτέρως μάλ-
ιστα ἀφοῦ τίς διατύπωσε σ' ἕνα ἐκτεταμένο φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργο,
στὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων ἢ φιλοσοφία τῆς ἀθλιό-
τητας». Πρόκειται γιὰ ἔργο χαρακτηριστικὸ τοῦ Προυντόν — χω-
ρὶς συνοχή, φλύαρο, διευρυμένο ἀπὸ ἀποψη θεμάτων, πού περιλάμ-
βανε ἀπὸ συζητήσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ μέχρι λεπτομερεῖς
κριτικὲς γιὰ τίς μεθόδους ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Ἀπηχεῖ τὰ
ὀρθόθερμα διαβάσματά του ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς, τὴν ἱστορία καὶ
τὴ φιλοσοφία καθὼς καὶ τίς πουριτανικὲς ἠθικὲς τοῦ ἀπόψεως γιὰ
τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια. Πάνω ἀπ' ὅλα ἀντανακλᾷ τὴ γοη-
τευτικὴ καινούργια φιλοσοφικὴ θεωρία πού συζητοῦσαν διαρκῶς
οἱ παριζιάνικες γνωριμίες τοῦ Προυντόν, ὁ Μάρξ, ὁ Μπακούνιν
καὶ ὁ Κάρλ Γκρύν, καὶ παρουσιάζει τίς ἰδέες ἐνάγνια στίς ὁποῖες
ἀντιδρούσε ὁ Προυντόν. Ἐπρόκειτο γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Φουριέ, τοῦ

Σαιν-Σιμόν και τών άλλων Γάλλων «ούτοπικῶν» πού τόν τελευταίον καιρό είχαν κάνει δημοφιλείς τίς λέξεις «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Ὁ Προυντόν ἀπέριπτε κάθε ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας πού προσπαθοῦσε ἀπλῶς νά διευθετηθεῖ ἐκ νέου τὰ ὑπάρχοντα συστατικά της. Δέν εἶχε νόημα νά μετατεθεῖ ἡ ἐξουσία ἀπό τή μιᾶ ομάδα σέ μιᾶν ἄλλη ἢ νά ἀφαιρεθεῖ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἀπό τούς τωρινούς ἰδιοκτῆτες μόνο και μόνο γιά ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἕνα καινούργιο σύνολο μονοπωλιακῶν ἐκμεταλλευτῶν τῶν φτωχῶν. «Ὅποιοσδήποτε ἐπικαλεῖται τήν ἐξουσία και τὸ κεφάλαιο γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ψεύδεται, γιατί ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ἡ ἀνατροπή τοῦ κεφαλαίου και τῆς ἐξουσίας». (4) Ὁ Προυντόν λοιπόν ἐναντιώθηκε ἐξίσου στίς τεράστιες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, στίς ὁποῖες ἀπέβλεπαν οἱ ὄπαδοί του Σαιν-Σιμόν γιά τήν κατάργηση τῆς ἀθλιότητος, και στή μαζική παραγωγή και κατανάλωση τῶν φαλαγγιστῶν τοῦ Φουριέ· ἀπέριπτε ὁμοίως και τὰ σχέδια πού ἐκπονήθηκαν ἀπό τόν Ἐτιέν Καμπέ ἢ τόν Λουί Μπλάν γιά τή δημιουργία οὔτοπικῶν κοινοτήτων ὅπου ὅλα θά ἦταν κοινή ἰδιοκτησία, ἀλλά ἡ ἐργασία θά ἦταν ὑποταγμένη σέ κάποια ἰσχυρή κεντρική διεύθυνση. Κι ἐπιπλέον δέν συμπαθοῦσε καθόλου τίς συνηθισμένες θεωρίες τῶν φιλελεύθερων. Μολονότι εἶχε μάθει οἰκονομία ἀπό τίς ἴδιες πηγές — Ἄνταμ Σμίθ, Ρικάρτο, Σαίη — ἀπέριπτε τὸ συμπέρασμά τους ὅτι ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν και ἡ εἰσαγωγή τοῦ διεθνούς ἐλεύθερου ἐμπορίου θά ἔλυγε ὅλα τὰ οἰκονομικά προβλήματα. Στήν οὐσία ὀρισμένες ἀπό τίς πιό γλαφυρές σελίδες τοῦ βιβλίου του «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» εὐνοοῦσαν τόν προστατευτισμό και ἐναντιώνονταν στό ἐλεύθερο ἐμπόριο, μέ τή δικαιολογία ὅτι τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο θά ἐπέτρεπε ἀπλῶς στοὺς φτωχοὺς νά ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση σέ διεθνή κλίμακα ἀπό τὰ ἴδια μονοπώλια πού τούς καταπίεζαν και πρίν.

Ἐντὶ γιά μιᾶ κοινωνία βασισμένη στή συσσώρευση και τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου και στήν ἐπιβολή κεντρικῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐργασία, ἡ πραγματική δουλειά πού γίνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο, θά πρέπει νά ἀποτελεῖ τή βάση κάθε κοινωνικῆς ὀργάνωσης. «Ἡ ἐργασία», ἔγραφε, «εἶναι τὸ πρῶτο χαρακτηριστικό, τὸ οὐσιαστικό γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου». (5) Ἐπὶ

τή στιγμή που ή εργασία του ανθρώπου βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις ανάγκες του, το πρόβλημα τής εκμετάλλευσης θα εξαφανιστεί και κάθε άνθρωπος θα εργάζεται απλώς για να επιβιώσει αυτός και ή οικογένειά του χωρίς να παράγει κέρδη για τον ιδιοκτήτη ή τον εργοδότη που δεν κάνει τίποτα. Η ιδιοκτησία —και ο Πруντόν φαίνεται να έννοεί τόσο τήν ξγγείο ιδιοκτησία όσο και το κεφάλαιο— είναι κλοπή, γιατί ο ιδιοκτήτης ιδιοποιείται, τι θα έπρεπε να διατίθεται ελεύθερα σε όλους. Στη θέση τής ιδιοκτησίας, υποστηρίζει ο Πрунτόν, «μπορεί να υπάρχει μόνο ή κατοχή και ή χρήση, με τή διαρκή προϋπόθεση ότι κάθε άνθρωπος εργάζεται κι έχει προς το παρόν στήν κατοχή του μόνο τα αντικείμενα που παράγει». (6)

Για τήν αποκατάσταση τής άμεσης σχέσης ανάμεσα σ' αυτά που παράγει ένας άνθρωπος και σ' αυτά που καταναλώνει, ή βασική προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Πрунτόν, είναι ή κατάργηση δλόκληρης τής καθιερωμένης δομής πιστώσεων και ανταλλαγών. Από τή στιγμή που θα έχουν εξαφανιστεί οι κεφαλαιούχοι, οι τράπεζες και, στήν ουσία, το χρήμα, οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων θα επιστρέψουν σε μιá υγιή φυσική απλότητα. Ο Πрунτόν έμελλε, πράγματι, το 1849 να κάνει μιá σύντομη αποτυχημένη προσπάθεια για τήν εφαρμογή αυτής τής μεταρρύθμισης, ιδρύοντας από μόνος του μιá Τράπεζα του Λαού, που δεν διέθετε κεφάλαιο και δεν αποκόμιζε κέρδη, κι όπου οι πελάτες μπορούσαν να συσσωρεύσουν πιστώσεις για τα αγαθά που είχαν παραχθεί πραγματικά από τους ίδιους. Έτσι μπορούσαν να ανταλλάσσουν το προϊόν με το προϊόν χωρίς να υπάρχει ανάγκη χρημάτων. «Πρέπει να καταστρέψουμε τή βασιλική κυριαρχία του χρυσού», έγραφε ύστερα από τήν συντριβή των προσπαθειών του να εφαρμόσει στήν πράξη τήν ιδέα του, «μεταβάλλοντας κάθε προϊόν τής εργασίας σε τρέχον νόμισμα...» (7) Ήταν μιá ιδέα που ο Πрунτόν, παρ' όλη τήν αποτυχία της και τήν μη εφαρμογή της, δεν θα τήν εγκατέλειπε ποτέ και θα αποτελούσε βασικό στοιχείο τής άποψής του για τήν κοινωνική οργάνωση, που επρόκειτο να υπερασπίσει με το έργο του.

Πριν γράψει το «Σύστημα οικονομικών αντιφάσεων» και τα προηγούμενα δοκίμιά του για τήν ιδιοκτησία, ο Πрунτόν είχε

μελετήσει τή φιλοσοφία τοῦ Κάντ καί τοῦ Φίχτε. Οἱ ἐπαφές του ὁμως μέ τοὺς Γερμανοὺς ἐμιγκρέδες στό Παρίσι τοῦ διδάξαν τὸν τρόπο σκέψης καί τή φρασεολογία τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας καί τοῦ γνώρισαν τή χειγκελιανή σχολή. Ἔτσι τὰ κείμενά του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἀσχολοῦνται ἰδιαίτερα μέ τή συζήτηση γιά τὸ Ὑποκείμενο καί τὸ Ἀντικείμενο, τή θάση τῆς ἠθικῆς καί τῆς διαλεκτικῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ, μᾶλλον ἀδέξια, προσπάθεια τοῦ Προυντόν νὰ συγκροτήσει τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» σύμφωνα μέ τὸ χειγκελιανὸ πρότυπο ἦταν ποὺ προκάλεσε τὴν εἰρωνεία τοῦ Μάρξ, καί φαίνεται πὼς ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στό σχόλιο ποὺ ἔκανε ὁ Μάρξ: «Ἀπὸ τῆ χειγκελιανῆ διαλεκτικῆ ὁ κύριος Προυντόν διατήρησε μόνο τή φρασεολογία». Ὁ Μάρξ ἰσχυρίστηκε πὼς αὐτὸς εἶχε γνωρίσει τὸν Προυντόν τὸν χειγκελιανισμό καί ἔγραψε: «Τοῦ ἐμφύσησα τὸν χειγκελιανισμό πρὸς μεγάλο του κακό, μιὰ καί δὲν μποροῦσε νὰ μελετήσει τὸ θέμα σὲ βάθος, ἀφοῦ δὲν ἤξερε Γερμανικά». (8) Ὁ Μάρξ παρουσίασε τὴν ὀξυτάτη κριτικὴ του ἐνάντια στὶς οἰκονομικὲς θεωρίες τοῦ Προυντόν μέσα σ' ἓνα χρόνο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ «Συστήματος οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων», μέ ἓνα βιβλίο του ποὺ τιτλοφορήθηκε, παρωδώντας τὸν ὑπότιτλο τοῦ Προυντόν, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Στὴν οὐσία, ὁμως, ὅπως συνέβαινε συχνὰ μέ τὸν Μάρξ, οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἔκρυβαν μιὰ βαθιὰ προσωπικὴ διαφορά. Ὁταν ὁ Προυντόν πρωτοσυνάντησε τὸν Μάρξ τὸ χειμῶνα τοῦ 1844-45, ὁ Προυντόν ἦταν ἤδη συγκριτικὰ διάσημος συγγραφέας, ποὺ τὰ κείμενά του καί οἱ ἰδέες του συζητιοῦνταν πλατιά, ἐνῶ ὁ Μάρξ ἦταν ἀκόμα ἓνας ἀγνωστος ριζοσπάστης Γερμανὸς δημοσιογράφος. Ὁ Μάρξ πολὺ γρήγορα διαπίστωσε πόσο χρήσιμος μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Προυντόν γιά τὴ δουλειά του καί ἔκανε τὴν πρόταση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δράσει σὰν ἀντιπρόσωπος στό Παρίσι μιᾶς ὀργάνωσης ποὺ θὰ συνέδεε τοὺς σοσιαλιστὲς τῶν διαφόρων χωρῶν μέ τὴ μέθοδο τῆς ἀλληλογραφίας — πρώτη ἀπόπειρα γιά τὴ δημιουργία τῆς Διεθνούς, στὴν ὁποία εἴκοσι χρόνια ἀργότερα θὰ κυριαρχοῦσε ὁ Μάρξ. Ὁ Προυντόν δὲν ἐνθουσιάστηκε μέ τὴν ἰδέα· φαίνεται πὼς παρόλο τὸ θαυμασμό του γιά τὸν Μάρξ καί τὸν ἐνθουσιασμό του γιά τὴν ἀνακάλυψη τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας, εἶχε ἀντιληφθεῖ πόσο δύσκολος συνεργάτης ἦταν ὁ Μάρξ.

και οπωσδήποτε υπήρχαν ήδη διαφωνίες που αποκαλύπτονται δολοκάθαρα με την απάντηση του Προυντόν στον Μάρξ. «Άς έρευνήσουμε μαζί, αν θέλετε, τους νόμους τής κοινωνίας», έγραφε ο Προυντόν, «τον τρόπο με τον οποίο πραγματώνονται, τή διαδικασία με την οποία καταφέρνουμε να τους ανακαλύπτουμε· αλλά για όνομα του Θεού, αφού καταστρέψουμε όλους τους a priori δογματισμούς, μη θέλετε κι εμείς με τή σειρά μας να προπαγανδίσουμε στο λαό διάφορα δόγματα· μη θέλετε να εμπλακούμε στην αντίφαση του συμπατριώτη σας Λούθηρου, που, αφού ανέτρεψε τήν καθολική θεολογία, άρχισε άμέσως, με δπλα τους άφορισμούς και τ' άναθέματα, να θεμελιώνει τήν προτεστάντικη θεολογία». (9)

Ήταν ή πρώτη φορά που έκφραζόταν ή διαφορά και ή άσυμφωνία απόψεων ανάμεσα στο γαλλικό και το γερμανικό έργατικό κίνημα — διαφορά που έπρόκειτο ν' αποτελέσει χαρακτηριστικό τής μεταγενέστερης σοσιαλιστικής ιστορίας — ενώ το ρήγμα ανάμεσα στον Μάρξ και τον Προυντόν έθετε το πρότυπο για το μελλοντικό ρήγμα ανάμεσα στον Μάρξ και τον Μπακούνιν, που θα δίχαζε για πάντα το διεθνές έργατικό κίνημα. Ο Μάρξ συμπλήρωσε αυτή τήν προσπάθειά του να θεμελιώσει μιá συνεργασία με τον Προυντόν με τήν σφοδρότατη επίθεση που περιέχεται στο βιβλίο του «Η άθλιότητα τής φιλοσοφίας». Ήταν καλύτερος φιλόσοφος και καλύτερος οικονομολόγος από τον Προυντόν, και μεγάλο μέρος τής κριτικής του για τις θεωρίες του Προυντόν δικαιώθηκε. Κι όμως υπάρχει κάποια θάση στην παρατήρηση με τήν οποία δέχτηκε ο Προυντόν τήν επίθεση του Μάρξ: «Η άληθινή σημασία του έργου του Μάρξ είναι ότι λυπάται που σκέφτηκα σαν κι αυτόν σε τόσα πολλά θέματα, και μάλιστα το έκανα πρώτος» (10)

Πράγματι, ή σπουδαιότητα των πρώτων έργων του Προυντόν δεν οφείλεται τόσο πολύ στα θεωρητικά του επιχειρήματα, που είναι συχνά συναρπαστικά, ούτε και στις άπλές φράσεις όπως «ή ιδιοκτησία είναι κλοπή» ή «ή πολυαριθμότερη και φτωχότερη τάξη» που έπρόκειτο να γίνουν κοινοτοπίες τής επαναστατικής ρητορικής. Οφείλεται σ' ολόκληρη τήν αντίληψή του για τή φύση του ανθρώπου και τής κοινωνίας. Για τον Προυντόν, όπως είπαμε, ή έργασία ήταν το χαρακτηριστικό τής φύσης του ανθρώπου· κατά τή γνώμη του ο άνθρωπος που δεν εργάζεται, δεν

είναι αληθινός άνθρωπος που ζει ολοκληρωμένη ζωή. Κατά συνέπεια ή εργασία ήταν τόσο κοινωνική αναγκαιότητα όσο και ήθικη αρετή. Παρείχε το βασικό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και ταυτόχρονα το βασικό ήθικό πρότυπο. Και μολοντι ο ίδιος ο Προυντόν ήταν διαγνούμενος και αποδεχόταν με τή σκέψη του τήν αξία της πνευματικής εργασίας, είχε στο μυαλό του τή χειρωνακτική εργασία των αγροτών και των τεχνιτών. "Αν για τον Μάρξ το προλεταριάτο ήταν ή τάξη εκείνη που προοριζόταν από τους αμετάβλητους νόμους της ιστορίας να θριαμβεύσει, για τον Προυντόν το προλεταριάτο ήταν ή τάξη εκείνη που με τὰ δεινά και τους μόχθους της θα έκανε δυνατή μιὰ νέα ήθικη καθώς και μιὰ νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ή αίσθηση της αξιοπρέπειας της εργασίας, και ή αναγκαιότητα της διαφύλαξής της από τον εξευτελισμό που της επιβάλλουν οι μηχανές και από τήν εκμετάλλευση που της επιβάλλει το καπιταλιστικό σύστημα, διαπνέει όλο το έργο του Προυντόν, κι αυτή ή ιδέα του καθήκοντος που έχει ο εργάτης απέναντι στον έαυτό του και της αποστολής που έχει απέναντι στον κόσμο αποτελεί τή βάση ολοκληρης της συνακόλουθης αναρχικής θεωρίας.

Ή θεωρία του Προυντόν, όμως, ότι ο εργάτης πρέπει να είναι ή βάση ολοκληρης της κοινωνίας, δέν τον έκανε να παραβλέπει τις αδυναμίες και τὰ ελαττώματα των εργατών που γνώριζε. Αντιμετώπιζε τήν εργατική τάξη με όλα της τὰ ελαττώματα. Γι' αυτόν και για τον φίλο του και όπαδό του, τον ζωγράφο Γκυστάβ Κουρμπέ, οι εργάτες ήταν άτομα, και όχι απλώς το ανώνυμο σύμβολο της αξιοπρέπειας της εργασίας, όπως εμφανίζονται, λογουχάρη, στους πίνακες ενός άλλου συγχρόνου τους, του Ζάν Φρανσουά Μιλλέ. «Ο άνθρωπος», σύμφωνα με τον Προυντόν, «είναι τύραννος ή σκλάβος με τή δική του θέληση πριν γίνει τύραννος ή σκλάβος από τή μοίρα ή καρδιά του προλετάριου είναι σαν και τήν καρδιά του πλούσιου, άντρο φλύαρου αισθησιασμού, φωλιά βρωμιάς και ύποκρισίας». (11) «Το μεγαλύτερο εμπόδιο που θα πρέπει να ξεπεράσει ή εφαρμογή της ισότητας δέν είναι ή αριστοκρατική ψωροπερηφάνεια του πλούσιου», έγραφε, «αλλά ο αντίθετος έγωϊσμός του φτωχού». Δέν ήταν αρκετό ν' αλλάξουν οι θεομοί της κοινωνίας για ν' αλλάξει και ή φύση του ανθρώπου.

Κάθε πραγματική μεταρρύθμιση πρέπει να είναι και ήθικη μεταρρύθμιση στο κάθε άτομο. «Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του αμαρτωλός, ουσιαστικά όχι κακοποιός, αλλά κακοφτιαγμένος, και η μοίρα του είναι να αναπαράγει διαρκώς μέσα του το ιδανικό του». (12) Στην προκειμένη περίπτωση συναντούμε άλλο ένα σημαντικό διαφοράς τόσο με τους ουτοπικούς, όπως τον Σαιν - Σιμόν και τον Φουριέ, για τους οποίους άρχισε να αλλάξει το περιβάλλον του ανθρώπου για να αλλάξει και η φύση του, όσο και με τον Μάρξ, για τον οποίο η ήθικη ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις υλικές συνθήκες. Η έμφαση που έδινε ο Προυντόν στην αναγκαιότητα έθελοντικής προσπάθειας από το κάθε άτομο ήταν κάτι στο οποίο συμφώνησε απόλυτα η μεταγενέστερη αναρχική θεωρία και πρακτική καθώς και μια δλόκληρη σχολή γαλλικής σοσιαλιστικής σκέψης.

Η αντίληψη του Προυντόν για τη διχασμένη φύση του ανθρώπου και για την αρχική του αμαρτία τον κάνει να πλησιάζει την πίστη στο Θεό, πράγμα που δεν συμβαίνει σε καμιά περίπτωση με τους αναρχικούς. Γι' αυτόν ο Θεός και ο άνθρωπος είναι αντίμετωποι, και ο αγώνας τους είναι αγώνας του ανθρώπου με το καλύτερο μέρος του έαυτού του: «Αλλά ο Θεός και ο άνθρωπος, παρ' όλη την αναγκαιότητα που τους συνδέει, είναι έννοιες ασυμβίβαστες· αυτό που οι μοραλιστές έχουν αποκαλέσει με την εύλαβέστατη συκοφαντία τους πόλεμο του ανθρώπου ενάντια στον έαυτό του, δεν είναι τελικά παρά ο πόλεμος του ανθρώπου ενάντια στο Θεό, ο πόλεμος της σκέψης ενάντια στο έγστικτο, ο πόλεμος της λογικής, του σχεδιασμού, της διαλογής, της υπομονής ενάντια στο παράφορο ή μοιραίο πάθος, κι αυτό αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη». (13) Αν οι ιδέες του Προυντόν για την οργάνωση της κοινωνίας βασίζονται στην πίστη του για τη δυνατότητα ορθολογικών οικονομικών και κοινωνικών νόμων, η αντίληψή του για την ανθρώπινη φύση είναι θεμελιωμένη στη συνειδητοποίηση της δύναμης του ανορθολογικού και στη διαρκή προσπάθεια που απαιτείται για να μπορέσουν οι άνθρωποι να συμπεριφερθούν λογικά. Η νέα τάξη πραγμάτων δεν είναι εύκολη, άμεσα πραγματοποιήσιμη ούτοπία· όταν ο Προυντόν έγραφε στο σημειωματάριό του «Έλευθερία, Ίσότητα, Άδελφότητα! Προτιμώ Έλευθερία, Ίσότητα, Λιτότητα,» (14) έγνωσε αυτό ακριβώς που έλεγε.

Ἡ ἀποψη γιά τή βία πού εἶναι ἐμφυτη στοὺς ἀνθρώπους καί γιά τή σπουδαιότητα τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου στίς πράξεις τους, ἔκανε τοὺς μεταγενέστερους στοχαστές τοῦ δικαίου καθῶς καί τοὺς φιλόσοφους τῆς ἀναρχικῆς βίας νά θεωροῦν δάσκαλό τους τὸν Προυτὸν. Ἔχει ἐπίσης ὀρισμένες παράδοξες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο καί στὴν προσωπικότητα τοῦ Προυτὸν, ἔτσι πού οἱ δύο συγκρουόμενες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης πού παρατήρησε νά ἀντικατοπτρίζονται ἀκόμα καί στὸ δικό του χαρακτήρα καί στὸ ἔργο του. Ἡ βιαιότητα ὁμῶς τοῦ χαρακτήρα του δὲν τὸν ὤθησε νά λάβει ἄμεσα μέρος σὲ ἐπαναστάσεις. Μολονότι μποροῦσε νά διακηρύξει στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 στὸ Παρίσι ὅτι «ἄκουγε τὸ μεγαλόπρεπο βρυχηθμὸ τῶν κανονιῶν», δὲν βρέθηκε, ὅπως ὁ Μπακούνιν, στὸ ἐπίκεντρο κάθε βίαιης ἐξέγερσης. Πίστευε γενικὰ ὅτι ἡ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας θὰ μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ μὲ εἰρηνικὰ μέσα καί φοβόταν μήπως ἡ ἐπανάσταση ἔφερνε μαζί της τοὺς κινδύνους μιᾶς νέας τυραννίας. «Δὲν πρέπει νά θεωροῦμε τὴν ἐπαναστατικὴ δρᾶση μέσο γιά τὴν κοινωνικὴ μεταρύθμιση», ἔγραφε στὸν Μάρξ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διαφωνία τους, «γιατί αὐτὸ τὸ θεωρούμενο μέσο θὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπίκληση στὴ βία, στὴν αὐθαιρεσία, μὲ λίγα λόγια καθαρὴ ἀντίφαση» (15)!

Ἡ βιαιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Προυτὸν εἶναι περισσότερο προσωπικὴ καί ἐκφράζεται μὲ τρομακτικὰ ξεσπάσματα ἐνάντια, λογουχάρη, στοὺς Ἑβραίους καί τοὺς ὁμοφυλόφιλους, ἢ, ὡς ποῦμε, ἐνάντια στὸ ἀγγλικὸ ἔθνος· καί μολονότι δταν βρίσκεται στίς λογικὲς του στιγμὲς προχωρεῖ τόσο πολὺ, ὥστε ν' ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα τῆς κοινωνίας νά ἐπιβάλλει ἔστω καί τίς ἐλάχιστες ποινές, ἄλλες φορές ζητάει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καί ἀκόμα καί τὴ χρήση βασανιστηρίων. (16)

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Προυτὸν προσπάθησε νά ἐφεύρει μεθόδους γιά τὴν χρησιμοποίηση καί τὴν μεταβολὴ τῶν βίαιων ἐνστικτωῶν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν κατεύθυνση ὀρθολογικῶν στόχων. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτα ἦταν ὑπεύθυνα γιά τὴν πρόκληση τῶν πολέμων καί ὅλα τὰ νομοθετικὰ συστήματα, ἐγχώρια ἢ διεθνή, ἦταν ἐφαρμόσιμα μόνο στὸ βαθμὸ πού μποροῦσαν νά καναλιζάρουν τὰ φυσικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα τοῦ μίσους καί τῆς

ἐπιθυμίας για ἐκδίκηση. Ὁ πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία λόγω τῆς ψυχολογικῆς του καταγωγῆς: παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες νὰ διατηρηθεῖ μέσα σὲ ὀρισμένα πλαίσια μὲ τὴ σύναψη συμφωνιῶν καὶ συμβάσεων, δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐμποδιστεῖ τὸ ξέσπασμά του, καὶ ἐπομένως, ἐφόσον δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐλεγχθεῖ, ὁ πόλεμος θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. «Ἡ καταστροφή τοῦ μιλιταρισμοῦ εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ 19ου αἰώνα μὲ ποιὴν γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τὴν ἀπεριόριστη παρακμὴ». (17) Ὁ πόλεμος θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ποὺ θὰ παρείχε κάποια ἐπαρκῆ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκτροπὴ τῶν ἐνστικτῶν τοῦ μίσους καὶ τῆς ἐκδίκησης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑποστήριξης τοῦ νομοθετικοῦ συστήματος ποὺ θὰ ἦταν ἀμοιβαία σεβαστό.

Σ' ὄλη του τὴ ζωὴ καὶ σ' ὄλα του τὰ ἔργα ὁ ἀκραῖος πουριτανισμὸς τοῦ Προυντόν, ἰδιαίτερα στὰ σεξουαλικά προβλήματα, ὀφείλεται στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ βίαιη, τυφλὴ καὶ καταστροφικὴ φύση τῶν ἀνθρώπινων ἐνστικτῶν. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῆς σκληρῆς δουλειᾶς, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ὅτι θὰ μείωνε τὴ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία κι ἔτσι θὰ πρόσφερε ἓνα φυσικὸ μέσο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Προυντόν ἦταν κατὰ συνέπεια ἀντιφεμινιστῆς ἢ θέση τῆς γυναίκας ἦταν στὸ σπίτι καὶ δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐναλλαγὴ παρὰ νὰ εἶναι νοικοκυρὰ ἢ πόρνη. Ἦταν θαυμάσια προσηλωμένος στὴ μητέρα του καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἀρετὲς τῆς λιτότητας καὶ τῆς αὐταπάργησης παρέμειναν καὶ γι' αὐτὸν οἱ ἰδανικὲς ἰδιότητες τῆς γυναίκας. Διάλεξε τὴ γυναίκα του μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἀπόψεις: ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ μιὰ ἄγνωστη κοπέλα στὸ δρόμο, ποὺ τοῦ φάνηκε πὼς εἶχε τὴν κατάλληλη ἐργατικὴ ἐμφάνιση, τῆς ἔγραψε: «Μετὰ ἀπὸ τὰ θέματα τῆς ἡλικίας, τῆς περιουσίας, τῆς ἐμφάνισης, τῆς ἠθικῆς, ἔρχεται τὸ θέμα τῆς μόρφωσης: Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς πῶ, ἰδεσποινίς, ὅτι ἐνιωθα πάντοτε ἀντιπάθεια γιὰ τὶς ψηλομύτες κυρίες, γιὰ τὴν καλλιτέχνηδα ἢ τὴ συγγραφέα... Ἀλλὰ ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα, ἀπλή, χαριτωμένη, ἀφελῆς, ἀφοσιωμένη στὴ δουλειὰ καὶ τὰ καθήκοντά της, αὐτά, μὲ λίγα λόγια, ποὺ πιστεύω πὼς διέκρινα σὲ σᾶς, ἀξίζουν τὴν ἐκτίμησή καὶ τὸ θαυμασμό μου». (18) (Σὲ τελευταία ἀνάλυση, κατέληξε νὰ εἶναι

δπως και ὄλοι οἱ ἄλλοι τρόποι γιὰ νὰ διαλέξει κανεὶς σύζυγο.)

Ἡ οἰκογένεια ἦταν ἀπαραίτητα ἢ βάση τῆς κοινωνίας τοῦ Προυντόν· καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα διαφέρει ἀπὸ τὰ κοινοβιακὰ σχήματα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν. «Χωρὶς οἰκογένεια, χωρὶς πόλη, χωρὶς δημοκρατία»,⁽¹⁹⁾ ἔγραφε, καὶ στὴν ἀγροτική ἀπλότητα τῆς δικῆς του οἰκογενειακῆς ζωῆς (ποῦ ἀναπαραστήθηκε θαυμάσια στὸ πασίγνωστο πορτραῖτο τοῦ Κουρμπέ) ἀνακάλυψε τὴ δική του ἀπελευθέρωση ἀπὸ ὀρισμένες ἐντάσεις τῆς ἴδιας του τῆς φύσης. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτώδη παθιασμένα του συναισθήματα τὸν ἔκαναν τόσο δυναμικὸ ἐπαναστάτη στοχαστή, καὶ παρόλες τίς ἑτερόκλητες γνώσεις του καὶ τίς προσπάθειές του γιὰ συστηματικὴ φιλοσοφία, αὐτὰ ἀκριβῶς, ὅπως συνειδητοποίησε κι ὁ ἴδιος, τοῦ ἔδωσαν δύναμη, ἔστω κι ἂν μερικές φορές προκάλεσαν ἀσυνέπειες στὴ θεωρία του καὶ ξεσπάσματα βιαιότητας καὶ προκατάληψης. Ὁ ἴδιος ὁ Προυντόν περιέγραψε συνοπτικὰ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς του μὲ ἕνα του σχόλιο στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο: «Ἀπὸ ποῦ ἀντλῶ τὸ πάθος μου γιὰ τὴ δικαιοσύνη ποῦ μὲ βασανίζει, μ' ἐξαγριώνει καὶ μ' ἐξοργίζει; Δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἐξηγήσω. Εἶναι ὁ θεὸς μου, ἢ θρησκεία μου, εἶναι. Ὅλα γιὰ μένα: κι ἂν προσπαθῆσω νὰ τὸ δικαιολογήσω μὲ τὴ φιλοσοφικὴ λογική, διαπιστώνω πὼς δὲν μπορῶ». ⁽²⁰⁾

2

Μὲ τὰ βιβλία καὶ τίς μπροσούρες του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ὁ Προυντόν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐπεξεργαστεῖ τίς φιλοσοφικὲς καὶ οἰκονομικὲς πεποιθήσεις του, καὶ δὲν ἀναφέρθηκε ἐκτεταμένα στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεταβολῶν ποῦ πίστευε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνουν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὸ σύστημα ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔμωσ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἀπέριπτε τὴν ἰδέα τοῦ κράτους. «Τὶ εἶναι ἡ κυβέρνησις;» ἔθεσε τὸ ἐρώτημα τὸ 1840· κι ἔδωσε τὴν Σαιν-Σιμονικὴ ἀπάντηση: «Ἡ κυβέρνησις εἶναι ἡ δημόσια οἰκονομία, ἢ ἀνώτατη διεύθυνση τῆς ἐργασίας καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ὄλου τοῦ ἔθνους». ⁽²¹⁾ Ἀργότερα πάλι στὸ «Τὶ

«Είναι η ιδιοκτησία;» δείχνει πρὸς τὰ ποῦ κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ του σκέψη: «Ἡ ἐλεύθερη συνέγωση, ἡ ἐλευθερία, στὸ βαθμὸ ποῦ διατηρεῖ τὴν ἰσότητα στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἰσοροπία στὶς ἀνταλλαγές, εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατὴ μορφή τῆς κοινωνίας, ἡ μοναδικὴ δίκαιη καὶ ἀληθινὴ μορφή τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐλευθερίας· ἡ κυβέρνησις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μὲ ὁποιοδήποτε ὄνομα κι ἂν ἐμφανιστεῖ, εἶναι καταπίεσις: ἡ ἀνώτατη τελείωσις τῆς κοινωνίας συνίσταται στὴν ἐνότητα τάξεως καὶ ἀναρχίας». (22) Οἱ ἐμπειρίες ὁμως τοῦ Προυντὸν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1848 ἔστρεψαν τὴν προσοχή του στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς καθὼς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσις, καὶ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ διπλὸ πρόγραμμα, ποῦ τὸ περιέγραφε συνοπτικὰ, ὅταν δήλωνε: «Θεμελιώνεται λοιπὸν ἡ ἰδέα μας γιὰ τὸν ἀναρχισμό: ἡ ἀνυπαρξία κυβέρνησις ἀναπτύσσεται ὅπως ἀναπτύχθηκε προηγουμένως ἡ ἀνυπαρξία ἰδιοκτησίας». (23) Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἄρνησις τῆς κυβέρνησις καὶ ἡ ἄρνησις τῆς ἰδιοκτησίας κάνει τὸν Προυντὸν τὸν πρῶτο αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ στοχαστή.

Μολονότι τὸ 1848 ὁ Προυντὸν ἦταν πλατιὰ γνωστὸς σὰν ἐπαναστάτης συγγραφέας, δὲν εἶχε στὴν οὐσία πολλὰ ἐπαφὰς μὲ πρακτικὰς πολιτικὰς ὀργανώσεις. Στὴ Λυών, εἶναι ἀλήθεια, ἤρθε σὲ ἐπαφή μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἡμιπαράνομες ριζοσπαστικὰς ὀργανώσεις, τοὺς Μιουτσουαλιστὰς, ποῦ τὸ ὄνομά τους ἐπρόκειτο ν' ἀναβιωθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς δικούς του ὀπαδοὺς, καὶ εἶχε κάνει ὀρισμένες διαπιστώσεις γιὰ τὶς ἐπαναστατικὰς δυνατότητες τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Ὅλα του τὰ ἐνστικτὰ ὁμως ἐναντιώγονταν στὴν πολιτικὴ δράσι, καὶ ἦταν τόσο διστακτικὸς γιὰ τοὺς σκοποὺς, τὶς μεθόδους καὶ τὰ κίνητρα τῶν μικροαστῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς μεθόδους τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σαιν-Σιμόν καὶ τοῦ Φουριέ. Ἡ Ἐπανάστασι τοῦ 1848 τὸν ἀνάγκασε ὁμως ν' ἀναλάβει δράσι ποῦ στὴν οὐσία ἀποδοκίμαζε. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὴν κατάστασι, καὶ βρέθηκε στὸ δρόμο, σύμφωνα μὲ διάφορους ποῦ τὸν εἶδαν, νὰ βοηθάει στὸ ξερίζωμα ἐνὸς δέντρου γιὰ τὸ στήσιμο ὁδοφράγματος—ἡ μοναδικὴ ἐπαναστατικὴ πράξις ποῦ ἔκανε ποτέ. Κυκλοφόρησε μιὰ μπροσούρα ὅπου ἔριχνε τὸ σύνθημα τῆς ἐκθρόνισις τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου, καὶ τελικὰ

ἐπέτρεψε στὸν ἑαυτό του ἀκόμα καὶ νὰ ἐκλεγεῖ στὴν Ἐθνοσυνέλευση. Αἰσθανόταν ὅμως διαρκῶς ὅτι οἱ στόχοι τῆς ἐπανάστασης ἦταν λαθεμένοι. Ἀντὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀναμόρφωση ὁλόκληρου τοῦ συστήματος τῆς ἰδιοκτησίας, οἱ ἡγέτες τῆς Δεύτερης Δημοκρατίας ἐνδιαφέρονταν μόνο γιὰ πολιτικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταβολές. Ἀκόμα καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ οἰκονομικὴ δράση, ὅπως τὰ ἐθνικὰ ἐργαστήρια ποῦ ὑποστήριξε ὁ Λουὶ Μπλάν, καὶ ποῦ τὰ εἰσήγαγε ἡ κυβέρνηση, μὲ τροποποιημένη μορφή, προσπαθώντας μάταια νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν αὐξανόμενη ἀνεργία καὶ τὴ δυσαρέσκεια, βασίζονταν, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, σὲ λαθασμένες ἀρχές, γιὰτὶ ἀπλῶς ἀντικαθιστοῦσαν τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸν ἐργοδότη. Κατὰ συνέπεια ἡ σταδιοδρομία τοῦ Προυντόν στὴν Ἐθνοσυνέλευση ἦταν βασικὰ ἀρνητικὴ. «Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα», δήλωσε, «ὄχι γιὰτὶ περιέχει πράγματα ποῦ κατακρίνω καὶ δὲν περιέχει πράγματα ποῦ ἐπιδοκιμάζω. Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα γιὰτὶ εἶναι Σύνταγμα». (24) Ἀπογοητεύτηκε ἀπὸ τὶς προσπάθειές του νὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν Ἐθνοσυνέλευση σὰ μέσο οἰκονομικῆς μεταρρύθμισης: ὅταν προσπάθησε νὰ περάσει ἓνα νομοσχέδιο γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος φορολογίας, ποῦ πρόβλεπε βασικὰ τὴν κατάσχεση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν γιὰ τὴ θέσπιση Τραπεζῶν πιστώσεων καὶ ἐπιχορηγήσεων πρὸς τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς ἐργάτες, ἀντιμετώπισε κακόβουλα γέλια καὶ μιὰ αἴθουσα ποῦ ἄδειαζε συνεχῶς. Ἀποτυχημένη ἦταν ὅπως εἶδαμε καὶ ἡ προσπάθειά του τὸ 1849 νὰ δημιουργηθεῖ μὲ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μιὰ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ.

Ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848 διάλυσε τὶς ψευδαισθήσεις του καὶ ἡ ἀμεση ἀντίδρασή του ἦταν καθαρὰ ἀπαισιόδοξη: «Ναί, εἴμαστε ἡττημένοι καὶ ταπεινωμένοι· ναί, χάρη στὴν ἀπειθαρχία μας, χάρη στὴν ἀνικανότητά μας γιὰ ἐπανάσταση, εἴμαστε ὅλοι διαλυμένοι, φυλακισμένοι, ἀφοπλισμένοι, ἀποβλακωμένοι...» (25) Ἀπὸ τὸ 1849 κι ὕστερα ἀπομακρύνθηκε γιὰ τὰ καλά ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ ἐξελίχθηκε σὲ πραγματικὸ ἀναρχικό.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1849 ὁ Προυντόν δημοσίευσε μιὰ βίαιη κριτικὴ ἐνάντια στὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα, τὸν πρόσφατα ἐκ-

λεγμένο Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, καὶ δικάστηκε γιὰ προτροπὴ σὲ στάση. Κατάφερε νὰ παραμείνει κρυμένος γιὰ λίγους μῆνες, ἀλλὰ τὸν συλλάβανε τὸν Ἰούλιο καὶ φυλακίστηκε γιὰ τρία χρόνια, μολονότι τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς φυλάκισῆς του οἱ συνθήκες δὲν ἦταν σκληρῆς καὶ μποροῦσε νὰ ἀρθρογραφεῖ καθὼς καὶ νὰ βλέπει τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς φίλους του. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του —πέθανε τὸ 1865— κέρδιζε δύσκολα τὴ ζωὴ του σὰν ἀρθρογράφος καὶ συγγραφέας μικρῶν φυλλαδίων καὶ θεμελίωνε τὴ φήμη του σὰν ἀπόλυτα ἄφοβος καὶ ἀνεξάρτητος στοχαστῆς ποὺ δὲν θὰ τὸν ἔκανε νὰ σιωπάσει ἢ ἀπειλή τῆς φυλάκισῆς ἢ τῆς ἐξορίας. Ἡ σχέση του μὲ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα ἦταν ἀρκετὰ ἀμφίροπη. Τὴν ἐποχὴ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ 1851 ὁ Προυντόν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ καλοδεχτεῖ τὴ δικτατορία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς στάσης του εἶναι πολλοὶ καὶ στὴν οὐσία μπερδεμένοι. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ —σὰν τοὺς φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴ βοήθεια κάποιου γενναϊδῶρου ἀριστοκράτη— δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τελείως τίς ἐλπίδες του διὸ ἴσως ὁ Λουδοβίκος Ναπολέοντας νὰ ἐφάρμοζε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχέδιά του γιὰ φορολογικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ γιὰ παροχὴ ἐλεύθερων πιστώσεων. Ταυτόχρονα, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, ὁ Ναπολέοντας ἦταν τουλάχιστον ἢ ἀσφαλιστικὴ δικλείδα ἐνάντια στὴν παλινὸρθωση τῆς μοναρχίας ποὺ φαινόταν σὰν ἡ μοναδικὴ ἐναλλαγὴ τώρα ποὺ εἶχε ἀποτύχει ἢ προσπάθεια γιὰ ἀστικὴ δημοκρατία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ φαίνεται πὼς ὑπῆρχε κάποιον στοιχεῖο χαιρεκακίας στὴν ἀποδοχὴ τοῦ πραξικοπήματος ἀπὸ μέρους τοῦ Προυντόν. Ὅπως οἱ Γερμανοὶ κομμουνιστῆς τὸ 1932 εἶχαν προετοιμαστῆ νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἀνοδο τοῦ Χίτλερ στὴν ἐξουσία παρὰ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τοὺς σοσιαλδημοκράτες ἀντιπάλους τους, ἔτσι καὶ ὁ Προυντόν φαίνεται πὼς θεωροῦσε τὴ δικτατορία σὰ μέσο γιὰ τὴν ἤττα τῶν ἐχθρῶν του καὶ σὰν προοίμιον τῆς ἐπανάστασης, μιὰ φάση τῆς συντριβῆς τῆς κατεστημένης κοινωνίας ποὺ θ' ἀνοιγε τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἀληθινὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση.

Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ Προυντόν τῆς δικτατορίας τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα καὶ οἱ ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὴ φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου θὰ εἶχαν ἐπι-

πτώσεις στη φήμη και τὸ κύρος του. Στὸν 20ὸ αἰώνα θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένα μέλη τῆς ἄκρας δεξιᾶς σὰν πρόδρομὸς τους: θεωρήθηκε πρόγονος τοῦ Μωράς και τῆς Action Francaise* κι ἀκόμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Βισύ, θεωρήθηκε ἐκπρόσωπος τοῦ αὐθεντικοῦ «Γαλλικοῦ» σοσιαλισμοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρξιστικὴ ρωσικὴ παραλλαγή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Πруντόν εἶναι λίγο δύσκολο γὰ χωρέσει μέσα στὰ πλαίσια τῆς παράδοσης τῆς «προοδευτικῆς» φιλελεύθερης πολιτικῆς σκέψης. Ἡ ἀποψή του γιὰ τὴν ἀνορθολογικὴ και βίαιη φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πουριτανισμὸς του, ὁ ἀντισημιτισμὸς του, ἡ περιφρόνησή του γιὰ τὶς ἐκλογές και τὰ κοινοβούλια και γιὰ ὅλη τὴ φρασεολογία τῶν δημοκρατικῶν κυβερνήσεων εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ συμπάθεια ποὺ ἔνιωσαν γιὰ τὸ ἀτομὸ του ὀρισμένοι φασίστες. Κι ὅμως θὰ ἦταν μεγάλο σφάλμα, ἀνεπίτρεπτο θὰ λέγαμε, νὰ θεωρούσαμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὰν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς θεωρίας του, ἢ νὰ τοῦ κολλούσαμε τὴ ρετσινιά τοῦ προφήτη τῶν δικτατοριῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα μὲ βάση τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

«Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς δευτέρας Δεκεμβρίου» — τὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ καταράκωσε τὴ φήμη τοῦ Πруντόν μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, τόσο τότε ὅσο και ἀργότερα, ἀποκαλύπτει πὼς κατάφερε τελικὰ νὰ βρεθεῖ σὲ μᾶλλον ἀμφίβολη θέση. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπέδειξαν τὰ γεγονότα τῶν χρόνων 1848 - 51 ἦταν ἡ πλήρης χρεωκοπία τῆς συμβατικῆς πολιτικῆς και οἰκονομικῆς σκέψης. Κανένα ἀπὸ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἐπικράτησαν στὴ Γαλλία μετὰ τὸ 1789 δὲν μπόρεσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν τήρηση τῶν «ἀρχῶν τοῦ '89», ποὺ ὁ Πрунτόν τὶς καθόριζε σὰν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας, ἐλευθερία τῆς ἐργασίας και φυσικό, ἐλεύθερο, ἴσο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν ἰκανότητα και ὄχι μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Ἡ ἱστορία τῶν προηγούμενων ἐξηντατεσσάρων χρόνων ἀπέδειξε, σύμφωνα μὲ τὸν Πрунτόν, ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ὑπαρξὴ ἀπολυταρχικῆς κυβέρνησης. Εἶναι ἀνοιχτὸς λοιπὸν ὁ δρόμος γιὰ μιὰ καινούργια ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν θὰ βασίζεται στὴ διαρκὴ κεντρικὴ κυ-

* Γαλλικὴ φασιστικὴ ὀργάνωση (Σ.τ.Μ.).

βέρνηση, αλλά στη συνεχή και μεταβαλλόμενη αλληλεπίδραση συμφερόντων: «'Αν υπάρχει κυβέρνηση, μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο μιας εξουσιοδότησης, μιας συνθήκης, μιας δημοσπονδίας, με λίγα λόγια θα πρέπει να προέρχεται από την ελεύθερη και αυθόρμητη συγκατάθεση όλων των ατόμων που αποτελούν την Ξγνοια Λαός, και που καθένα απ' αυτά επιμένει και επαγρυπνεί για τη διαφύλαξη όλων των συμφερόντων του. 'Η κυβέρνηση λοιπόν, αν υπάρχει, αντί να είναι εξουσία, θα αντιπροσωπεύει τη σχέση ανάμεσα σ' όλα τα συμφέροντα που δημιουργούνται από την ελεύθερη ιδιοκτησία, την ελεύθερη εργασία, το ελεύθερο εμπόριο, την ελεύθερη πίστωση, και θα έχει αποκλειστικά αντιπροσωπευτική αξία, όπως το χάρτινο χρήμα που έχει αξία μόνο μέσω του τι αντιπροσωπεύει». (26) 'Αν ή κοινωνία μπορεί να οργανωθεί με βάση την άμεση αλληλεπίδραση των συμφερόντων, και αν αυτή ή οργάνωση βασίζεται στη «σχέση ανάμεσα στις ελευθερίες και τα συμφέροντα», τότε, συνεχίζει ο Προυτόν, εξαφανίζεται ή διαφορά ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική: «Γιατί για να υπάρχει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα, αυτά καθ'αυτά τα συμφέροντα πρέπει να υπάρχουν, να δίνουν απαντήσεις από μόνα τους, να προβάλουν τις απαιτήσεις τους και τις δεσμεύσεις τους, να δρουν... Σε τελευταία ανάλυση, όλοι είναι ή κυβέρνηση, άρα δεν υπάρχει καμιά κυβέρνηση. Το σύστημα διακυβέρνησης λοιπόν εξηγείται από τον ορισμό του: όταν λέμε αντιπροσωπευτική κυβέρνηση αυτό σημαίνει σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα· όταν λέμε σχέση ανάμεσα στα συμφέροντα αυτό σημαίνει άγυπαρξία κυβέρνησης».(27)

Ο Προυτόν δεν διατήρησε για πολύ τις ψευδαισθήσεις του ότι ο Ναπολέοντας ΙΙΙ θα εγκαινίαζε μια νέα κοινωνία, όπου ή κυβέρνηση θα παραχωρούσε τη θέση της στην ελεύθερη αλληλεπίδραση των αντισυγκεντρωτικών οικονομικών και κοινωνικών ομάδων. 'Αντίθετα, τα μονοπώλια που ενάντια τους είχε επιτεθεί, ή αστυνομία και ή γραφειοκρατία που είχε καταγγείλει, οι οικονομικές και κοινωνικές ιδέες που είχε αποδοκιμάσει, όλα αυτά παρουσιάζονταν σταθερά έδραιωμένα στη γαλλική κοινωνία περισσότερο από ποτέ. Οι ιδέες όμως, που τον υποχρέωσαν να αναπτύξει ή άποτυχία της 'Επανάστασης του 1848 και της Δεύτερης

Δημοκρατίας, παρέμειναν θεμελιακές για τὰ ἐπόμενα κείμενά του. Ἡ μοναδική ἐλπίδα πραγματοποίησης τῶν οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων, για τὶς ὁποῖες ἀγωνίστηκε, ἦταν ἡ πλήρης ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας ἔτσι: πὺ νὰ συνεργάζονται τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, κατάλληλα καὶ δίκαια ὀργανωμένα, για ἀμοιβαῖο ὄφελος χωρὶς τὴν παρέμβαση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. «Αὐτὸ πὺ δάζουμε στὴ θέση τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ βιομηχανικὴ ὀργάνωση», ἔγραφε ὁ Προυντόν τὸ 1851, «αὐτὸ πὺ δάζουμε στὴ θέση τῶν νόμων εἶναι τὰ συμβόλαια... αὐτὸ πὺ δάζουμε στὴ θέση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν εἶναι οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις». (28)

Στὸ πολύτομο ἔργο του, σ' αὐτὰ τὰ δεκαεπτὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ στὸ θάνατό του, ὁ Προυντόν, δταν δὲ σχολιάζει ἀπλῶς τὴν τρέχουσα πολιτικὴ, ἐπεξεργάζεται αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θέματα. Στὴν οὐσία, μολονὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐκπατριστεῖ στὸ Βέλγιο τὴν περίοδο 1858-1862, για ν' ἀποφύγει νὰ φυλακιστεῖ λόγω τῶν ἄρθρων του, ἔγινε λιγότερο ἐπαναστάτης. Ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποκαλύψει τὶς ἀντιφάσεις τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ νὰ προπαγανδίσει τὸ ἀναπόφευκτο τῆς ἀλλαγῆς, ὄχι ὁμως καὶ νὰ ἐπεξεργαστεῖ μὲ λεπτομέρειες τὴ μορφή πὺ θὰ εἶχε ἡ κοινωνία μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Πράγμα πὺ τὸν διασώζει ἀπὸ τὸν συναρπαστικὸ, συχνὰ παράλογο, λεπτομερῆ σχεδιασμὸ ἐνὸς Γκόντουϊν ἢ ἐνὸς Φουριέ, ἀλλὰ πὺ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἐξηγεῖ πραγματικὰ μὲ ποῖὸ τρόπο πρόκειται νὰ ξεπεραστοῦν οἱ ὀλοφάνερες δυσκολίες τοῦ συστήματός του. Στὸ πὺ ἐκτεταμένο του ἔργο, «Ἡ δικαιοσύνη στὴν ἐπανάσταση καὶ στὴν ἐκκλησία», (29) καταφεύγει σ' αὐτὴ καθαυτὴ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὰν τὴ μοναδικὴ ἐγγύηση ὅτι εἶναι ἐφαρμόσιμος ὁ ἀναρχισμὸς του. Ἡ δικαιοσύνη, ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας, δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ δὲν ἐνυπάρχει στὴ φύση: εἶναι «ιδιότητα τῆς ψυχῆς», πὺ ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ ἀγωγή. «Ἡ δικαιοσύνη», γράφει ὁ Προυντόν, «ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἄγριους, εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς ψυχῆς πὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ σιγὰ - σιγὰ καὶ τελευταία ἀπ' ὅλες· χρειάζεται ἐνεργητικὴ ἐκπαίδευση μὲ ἀγῶνα καὶ ἐπιμονή». (30) Ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ οἱ ἀνθρώποι θὰ ἔχουν ἀναπτύξει τὴν αἴσθηση τῆς δικαιοσύνης, οἱ σχέσεις τους θὰ διέπονται ἀπὸ τὸν «αὐθόρμητο καὶ ἀμοιβαῖα ἐγγυη-

μένο σεβασμό για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ανεξάρτητα από το σε ποιό πρόσωπο και κάτω από ποιές συνθήκες απειλείται κι ανεξάρτητα από τους κινδύνους που θα υποστούμε για την υπεράσπισή της». (31) Κι αργότερα γράφει: «Τι μᾶς ἐγγυᾶται τὴν τήρηση τῆς δικαιοσύνης; Τὸ ἴδιο πράγμα πὸ ἐγγυᾶται ὅτι ὁ ἔμπορος θὰ σεβαστεῖ τὸ νόμισμα — ἡ πίστη στὴν ἀμοιβαιότητα, δηλαδή αὐτὴ καθαυτὴ ἢ δικαιοσύνη. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι γιὰ τὰ ἔξυπνα καὶ ἐλεύθερα ὄντα ἡ ἀνώτατη αἰτία τῶν ἀποφάσεων τους (32) Ὁ Προυντόν καταφεύγει, στὴν οὐσία, στὶς πρώιμες μελέτες πὸ εἶχε κάνει γύρω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, καὶ ἡ κοινωνία του βασίζεται στὴν κατηγορηματικὴ προστακτικὴ καὶ στὴν ἀρχή: «Κάνε στοὺς ἄλλους αὐτὰ πὸ θὰ ἤθελες νὰ σοῦ κάνουν».

Ὁ Προυντόν δραματίστηκε μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀνταλλάζανε τὰ προϊόντα τους μὲ τὰ ἄλλα προϊόντα πὸ θὰ χρειάζονταν κι ὅπου οἱ θεσμοὶ πὸ θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ θὰ δημιουργοῦνταν μὲ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὶς ἐνδιαφερόμενες ομάδες. Μερικὲς φορές γράφει λὲς καὶ θὰ ὑπάρχει κάποια ἐλάχιστη διαρκὴς κεντρικὴ κυβέρνησις πὸ θὰ τὴν ἀποτελοῦν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὶς κομμουνες πὸ σχηματίζουν τὸ κράτος. Σ' ἄλλα γραφτὰ του κάνει τὴν πρόταση ὅτι ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση εἶναι ἀναγκαία μόνο γιὰ τέτοιους σκοποὺς, ὅπως ἡ ἀρχικὴ ἀναδιοργάνωσις τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἀνασύστασις τῆς κοινωνίας. Ὅπως οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας ὀργάνωσις εἶναι ἡ δημοσπονδία, καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰδέα ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο ν' ἀναπτύξει ὁ Προυντόν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του — ἡ ἀποφῆ του αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔχει σημαντικότερη ἐπιρροή μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ βασίζεται σὲ μικρὲς μονάδες: «Ἄν ἡ οἰκογένεια ἦταν τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας, τὸ ἐργαστήριον εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας κοινωνίας». (33) Αὐτὲς οἱ μικρὲς μονάδες θὰ εἶναι ὀργανωμένες χαλαρὰ σὲ κομμουνες, πὸ θὰ εἶναι ὅτι χρειάζεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐλάχιστων διαχειριστικῶν λειτουργιῶν πὸ ἀπαιτοῦνται. Οἱ κομμουνες θὰ πρέπει γιὰ ὀρισμένους σκοποὺς νὰ συγενώνονται σὲ μιὰ δημοσπονδία, ἀλλὰ ἡ μεταδίδοσις ἐξουσίας σὲ ὅποιονδήποτε κεντρικὸ φορέα θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ περιορισμένη καὶ νὰ ἐλέγχεται αὐστηρὰ: λογοῦχάρη, ὁ ἔλεγχος τῆς πολιτο-

φυλακῆς πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἀμυνα ἐνάντια σέ κάποια ξένη εισβολή θά πρέπει νά ἀνατίθεται στίς τοπικές ἀρχές ἐκτός ἀπό τίς περιόδους πολέμου, καί δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κάποιος κεντρικός οἰκονομικός προϋπολογισμός ἢ κάποια κεντρική διοίκηση. Ὁ Προυντόν δέν ἀντιμετωπίζει ποτέ τὸ πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζουν στήν πράξη ὄλα τὰ δημοσπονδιακὰ συστήματα, δηλαδή τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θά διατηρηθεῖ κάποια ἰσότητα ὅσον ἀφορᾷ τὸ βιοτικό ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς κομμουνες πού ἔχουν διαφορὲς στοὺς οἰκονομικοὺς πόρους. Πράγμα πού ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ γεγονός ὅτι δραματιζόταν τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως καί ὄλοι οἱ ἀναρχικοί, λές καί ζοῦσαν ἐξαιρετικά λιτὴ ζωὴ μὲ ἐλάχιστες ἀνάγκες. Δέν ξέχασε ποτέ τὴν καταγωγὴ του καί εἶχε τὴν τάση νά ἐξισώνει ὄλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ἀγρότες τῆς Μπεζανσόν ἢ μὲ τοὺς αὐτοδίδακτους καί αὐτοπειθαρχημένους τυπογράφους πού γνώρισε στὰ νιάτα του. Παρ' ὄλο πού συνειδητοποίησε ὅτι τὸ «ἐργαστήριο εἶναι ἡ βάση τῆς νέας κοινωνίας», ἦταν ἕνα ἐργαστήριο σὲ ἀγροτική περιοχή καί οἱ τεχνίτες σκέφτονταν σὰν μικροῖδιοκτῆτες. Μετὰ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἔγραφε, «ἡ ἀνθρωπότητα θά λειτουργήσῃ ὅπως στὴ Γένεση, θά ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν καλλιέργεια καί τὴ φροντίδα τοῦ ἐδάφους πού θά τῆς προσφέρει μιὰ ζωὴ γεμάτη χάρες, ὁ ἄνθρωπος θά καλλιεργεῖ τὸν κῆπο του. Ἡ γεωργία, κάποτε δουλειὰ τῶν σκλάβων, θά γίνῃ μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες καλὲς τέχνες,* καί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ θά εἶναι γεμάτη ἀθωότητα, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε πειρασμὸ καί ἀπὸ κάθε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἰδανικό». (34)

Οἱ δμάδες ἀπὸ τίς ὁποῖες θά δημιουργηθεῖ ἡ νέα κοινωνία πρέπει νά εἶναι ὀρθολογικὲς καί φυσικὲς. «Κάθε φορὰ πού οἱ ἄντρες μὲ τίς γυναῖκες τους καί τὰ παιδιὰ τους μαζεύονται σ' ἕνα μέρος, ζοῦν καί καλλιεργοῦν τὴ γῆ δίπλα - δίπλα, διαμορφώνουν διαφορετικὲς ἐργασίες, δημιουργοῦν μεταξὺ τους γειτονικὲς καί φιλικὲς σχέσεις καί, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι, θεμελιώνουν μιὰ κατάσταση ἀλληλεγγύης, ἀποτελοῦν αὐτὸ πού ὀνομάζω φυσικὴ δμάδα, πού σύνταγμα ἐδραιώγεται σὰν πολιτικὸς ὀργανισμὸς, πού ἐκδηλώνει τὴν

* Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀγάπη γιά τοὺς ἀνθρώπους εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν φαλασθηρίων τοῦ Φουριέ. (Σ.τ.Σ.).

ταυτότητά του με την ενότητά του, την ανεξαρτησία του, τη ζωή του, την αυτοκίνηση και την αυτονομία του». (35)

Ο ένθουσιασμός του Προυντόν για την όμοσπονδία και για τη μικρή ομάδα τόν ωθήσε σε παράδοξες θέσεις. Βρέθηκε να υπερασπίζεται τους Ίησουλτες για τη στάση τους υπέρ της ανεξαρτησίας των καντονίων στη διάρκεια του έλβετικού εμφύλιου πολέμου του 1846, και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο υποστήριξε σθεναρά τους νότιους, τονίζοντας ότι η θυσία των δικαιωμάτων των νότιων πολιτειών για χάρη της πολιτικής των βορειών που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των δούλων σήμαινε απλώς ότι οι νέγροι θα γίνονταν από σκλάβοι προλετάριοι, πράγμα που για τον Προυντόν δεν ήταν αλλαγή προς το καλύτερο. Προκάλεσε την όργη όλων των φιλελεύθερων με τις επιθέσεις του ενάντια στον Μασίγι και τον Γαριβάλδη, γιατί ήθελαν να επιβάλουν μια αυθαίρετη εθνική ενότητα στον ποικιλόμορφο και έτερογενή πληθυσμό της Ίταλίας. Προτιμούσε γενικά τα πολυεθνικά κράτη και —μολονότι όρισμένες φορές παρουσιάζει κάποια ίχνη γαλλικού σωβινισμού σύμφωνα με την ίακωδίνικη παράδοση— δεν συμπαθούσε τα αίτήματα για «εθνικά σύνορα» και εθνική αυτοδιάθεση. Σχεδόν ο μόνος μεταξύ των ριζοσπαστών συγγραφέων της εποχής του έναντιώθηκε στον άγώνα των Πολωνών για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας τους, με τη δικιολογία ότι το ανεξάρτητο πολωνικό κράτος θα βρισκόταν κάτω από την ολοκληρωτική κυριαρχία μιας αντιδραστικής άριστοκρατίας. (Ήταν ένα από τα λίγα σημεία στα όποια συμφωνούσε με τον Ρίτσαρντ Κόμπντεν, σε μεγάλη αντίθεση με τον Μπακούνιν, ο όποιος ναύλωσε πραγματικά ένα πλοίο και έκανε μια έκτρωματική έκστρατεία για να βοηθήσει την πολωνική εξέγερση το 1863).

Ο Προυντόν δεν ήταν από τους φιλόσοφους που έπεξεργάστηκαν μια συνεπή όρθολογική δομή όπως ο Γκόντουϊν. Είναι μάλλον ένας συγγραφέας που η έπιρροή του όφείλεται σε όρισμένα συναρπαστικά συνθήματα —«Η ιδιοκτησία είναι κλοπή», «Ο θεός είναι κακός»— και σε λίγες θεμελιακές ιδέες για τη φύση του ανθρώπου και για τη μελλοντική όργάνωση της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, η παθιασμένη ιδιοσυγκρασία του, η πεισματική άρνησή του να συμβιβαστεί ή να ύποταχτεί, η ευρύτητα των παράξενων

γνώσεών του, δλα αὐτὰ τὸν ἔκαναν πρώτης τάξεως δημοφιλή ἀρθρογράφο. Οἱ «τρεῖς μεγάλοι τόμοι» τῆς «Δικαιοσύνης» πουλήθηκαν περίπου σὲ 6.000 ἀντίτυπα τὴν ἐποχὴ τῆς ἔκδοσής τους, κι ἂν ἦταν ὑπερβολικοὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Προυντὸν ὅτι οἱ ἀναγνώστες τῶν ἀρθρων ποὺ ἔγραφε ἀπὸ τὴν ἔξορίαν του στὸ Βέλγιο ἦταν γύρω στοὺς 10.000, ἡ ἐπιρροή του τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε ἦταν πολὺ πλατιά, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Γαλλίας, ποὺ ἀναπτυσσόταν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, ἰδιαιτέρα στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία.

Ἐνῶ τὸ γεγονός ἴσως, ὅτι κατανόησε τὴν ἀγορθολογικὴ πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ ὅτι φαινόταν νὰ γνωρίζει τὴ βιαιότητα γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ἱκανοὶ οἱ ἄνθρωποι, ὁδήγησε σὲ μιὰ ἀναδίωξη τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Προυντὸν στὸν 20ὸ αἰῶνα, τὸ μῆνυμά του πρὸς τοὺς συγχρόνους του ἦταν ἀπλούστερο. Ἡ κατάργηση τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν εἰσοδηματιῶν, ἡ ἐξασφάλιση στὸν ἐργάτη ὀλόκληρης τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παρήγαγε, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν, ἀλληλοβοηθούμενων ομάδων στὴ θέση τῶν ἀπανθρωποποιημένων ἐργοστασίων, ἡ διαρκὴς ὑπενθύμιση τῶν ἀρετῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, δλα αὐτὰ εἶχαν ὀλοφάνερη καὶ θετικὴ ἀπήχηση. Καὶ τὸ ἀρνητικὸ μῆνυμα τοῦ Προυντὸν ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ καὶ περιέχει τὴν οὐσία τοῦ ἀναρχισμοῦ ἢ τουλάχιστον μιὰ πλευρὰ του. «Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ παρακολουθοῦν, νὰ σ' ἐπιθεωροῦν νὰ σὲ κατασκοπεύουν, νὰ σὲ κατευθύνουν, νὰ σ' ἐγκλωβίζουν σὲ νόμους, νὰ σὲ ρυθμίζουν, νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σοῦ κάνουν κατήχηση, νὰ σοῦ κάνουν κήρυγμα, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ζυγίζουν, νὰ σὲ λογοκρίνουν, νὰ σὲ διατάζουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν οὔτε τὸ δικαίωμα οὔτε τὴ γνώση οὔτε τὴν ἀρετὴ. Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σὲ ταξινομοῦν, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σὲ σφραγίζουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ὑπολογίζουν, νὰ σὲ καταχωροῦν σὰν πατέντα, νὰ σοῦ δίνουν ἄδεια, νὰ σ' ἐξουσιοδοτοῦν, νὰ σὲ ὀπισθογραφοῦν, νὰ σὲ ἐπιπλήττουν, νὰ σὲ μπερδεύουν, νὰ σὲ τροποποιοῦν, νὰ σὲ τιμωροῦν, νὰ σὲ συλλαμβάνουν σὲ κάθε λειτουργία, σὲ κάθε συναλλαγὴ, σὲ κάθε κίνηση. Σημαίνει νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σοῦ πίνουν τὸ αἷμα, νὰ σοῦ ζητᾶνε λύτρα, νὰ σ' ἐκμεταλλεύονται, νὰ σὲ μονοπωλοῦν, νὰ σὲ ἐκδιάζουν, νὰ σὲ στί-

βουν, γὰ σὲ ἔξαπατοῦν, γὰ σὲ ληστεύουν μὲ τὴν πρόφασιν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος· ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλάχιστην ἀντίστασιν, στήν πρώτην διαμαρτυρίαν, γὰ σὲ καταπιέζουν, γὰ σὲ καταδικάζουν σὲ πρόστιμον, γὰ σὲ βρίζουν, γὰ σὲ ἐνοχλοῦν, γὰ σὲ παίρνουν ἀπὸ πίσω, γὰ σὲ τρομοκρατοῦν, γὰ σὲ δέρνουν, γὰ σὲ ἀφοπλίζουν, γὰ σὲ στραγγαλίζουν, γὰ σὲ φυλακίζουν, γὰ σὲ δικάζουν, γὰ σὲ καταδικάζουν γὰ σὲ ἐκτοπίζουν, γὰ σὲ ξυλοκοποῦν ἄγρια, γὰ σὲ πουλᾶνε, γὰ σὲ προδίδουν, καὶ τελικᾶ γὰ σὲ περιγελᾶνε, γὰ σὲ βρίζουν, γὰ σὲ ἐξευτελίζουν, γὰ σοῦ καταρακῶνουν τὴν ἀξιοπρέπεια. Αὕτη εἶναι ἡ κυβέρνησις, αὕτη εἶναι ἡ δικαιοσύνη της, αὕτη εἶναι ἡ ἠθικὴ της». (3^ο) Τόσο μὲ τις θετικὰς ὅσο καὶ μὲ τις ἀρνητικὰς θεωρίαις ὁ Προυντὸν εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀναρχικὸς φιλόσοφος· καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς δὲν πρόσθεσαν πάρα πολλὰ σὲ ὅσα εἶπε. Ἐκεῖνο ποῦ μένει εἶναι γὰ δοῦμε σὲ ποῖο βαθμὸν τέθηκα ἐν τῇ πράξει αὐτὲς οἱ ἰδέαι.

3

Τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1864 ἰδρύθηκε ἐν Λονδίῳ ἡ Διεθνὴς Ἐνωσις Ἐργαζομένων. Μολονότι ὁ Κάρλ Μάρξ δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλίαν γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἰδρυτικῆς συνέλευσης, ἦταν ἀποφασισμένος ἀπὸ τὸ ξεκίνημα κινήσεως τῆς Πρώτης Διεθνούς, γὰ τὴν θέσει κάτω ἀπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ τὸν ἔλεγχον. Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι ἐν τῇ πρώτῃ συνέλευσιν ἦσαν ἐν οὐσίᾳ ὁπαδοὶ τοῦ Προυντὸν. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, λοιπὸν, ὁ Προυντὸν βρέθηκε ἀντιμέτωπος, γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὸ 1848, μὲ τὸ πρόβλημα ποῦ ἀφοροῦσε τὴν στάσιν ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ τηρηθῆ ἀπέναντι ἐν τῇ πρακτικῇ πολιτικῇ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ποῦ ἄρχισε γὰ ἀναπτύσσεται τὰ τελευταῖα χρόνια ἐν τῇ Γαλλίᾳ. Τὸ 1863 μιὰ ἐπιτροπὴ παριζιάνων ἐργατῶν ἀνήγγειλε ὅτι θὰ ἔβαλε ὑποψηφιότητα ἐν τῇ ἐκλογῇ γιὰ τὸ Νομοθετικὸ Σώμα. Ὁ ἡγέτης τῆς ἐπιτροπῆς, Ἄνρι Τολαίν, ἦταν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐργάτας ποῦ θὰ ἐπιδοκίμαζε ἀνεπιφύλακτα ὁ Προυντὸν — ἡρεμὸς, σφιχτοχέρης, ἀξιοπρεπής, μὲ πάθος γιὰ τὸ διάβασμα καὶ τὴν μάθησιν. Τὸ 1862 ὁ Τολαίν

είχε οργανώσει μ' επιτυχία μιὰ αντιπροσωπεία Γάλλων εργατῶν στὴ Μεγάλη Ἐκθεσὴ τοῦ Λονδίνου καὶ εἶχε ἀρπάξει τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀρχὴ του ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ λείπει στοὺς ἐργάτες: «Ἐῖσαστε ἐλεύθεροι, ὀργανωθείτε, κάνετε τὴ δουλειὰ σας μόνοι σας». (37) Παρ' ὄλο πὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἐκλεγοῦν στὴ συνταχτικὴ συνέλευση τοῦ Παρισιοῦ γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν θέσει ὑποψηφιότητα, ὁ Τολαίν ἐπέμεινε στὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς δράσης, καὶ τὸ 1864 ἔγραψε ἓνα μανιφέστο, γνωστὸ ὡς «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὅπου τόνιζε τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουν οἱ ἐργάτες τὴ δική τους πολιτικὴ ὀργάνωση, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτῶνται πιά γιὰ τὴν ἀντιπροσώπευσή τους ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία.

Ὁ Προυντὸν διαφώνησε ριζικά. Γιατὶ τὰ τελευταῖα χρόνια προπαγάνδιζε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκλογές ὡς ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας ἐναντίον τοῦ ἀπατηλοῦ συνταγματισμοῦ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Μόνο μὲ τὴ μαζικὴ ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ μὲ τὴν ἀρνησὴ τῶν μαζῶν νὰ βοηθήσουν τὸ σύστημα νὰ λειτουργήσει θὰ μπορούσε ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὑποκρισία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Προυντὸν ἐναντίον στὴ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογές δὲν στέφθηκε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, καὶ ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού, ὡς τὸν Τολαίν, ἦταν ἀφοσιωμένοι ὀπαδοὶ του, δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι μὲ τὴν καθαρὰ ἀρνητικὴ πολιτικὴ τῆς ἀπόλυτης ἐκλογικῆς ἀποχῆς. Γιὰ ν' ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὁ Προυντὸν, ἓνα χρόνο πρὶν πεθάνῃ, ἔνωσε τὴν ὑποχρέωση νὰ καθορίσῃ καὶ νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴ θέση του. Στὸ «Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης», πὺ βρισκόταν ἀκόμα στὸ τυπογραφεῖο ὅταν πέθανε, ὁ Προυντὸν ἐπαναλαμβάνει τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεωρίες του. Συνειδητοποιοῦσε τώρα ὅμως ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πετύχει ὀρισμένα πράγματα μὲ πολιτικὰ μέσα: «Στὴν καρδιά τῆς κοινωνίας λαμβάνει χώρα ἓνα κοινωνικὸ γεγονός ἀνυπολόγιστης σημασίας· εἶναι (κι ἐδῶ ξαναχρησιμοποιεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς παλιές ἀγαπημένες του Σαιν-Σιμονικὲς φράσεις) ἡ ἐμφάνιση στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς πολυαριθμότερης καὶ φτωχότερης τάξης». (38) Τελικά, ὁ Προυντὸν ἦταν ἔτοιμος ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴ νέα πολιτικὴ ἐξέ-

λιξή' επέμενε όμως ότι κάθε πολιτική δράση θα πρέπει να βασίζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας. Μόνο μέσα από τη δράση, επαναλαμβάνανε, των μικρών ομάδων που συνεργάζονται πρακτικά στην καθημερινή οικονομική και κοινωνική ζωή και που ζούν σύμφωνα με τον αμοιβαίο σεβασμό, είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε πρόοδος. Διαφορετικά —και ο Προυντόν είχε σαφή επίγνωση μάλλον των κινδύνων της πολιτικής δράσης παρά των πλεονεκτημάτων της— η πολιτική που ακολουθούν πολλοί σοσιαλιστές θα καταλήξει σίγουρα σε καταστροφή. «Το πολιτικό σύστημα», έγραφε, «μπορεί να καθοριστεί ως εξής: «Μια στέρηση δημοκρατία θεμελιωμένη φαινομενικά στη δικτατορία των μαζών, όπου όμως οι μάζες διαθέτουν τόση μόνο εξουσία όση χρειάζεται για να εξασφαλιστεί η καθολική υποδούλωση». (39)

Οι θεωρίες του Προυντόν είχαν ιδιαίτερη απήχηση στον καλλιεργημένο πνευματικά εργαζόμενο της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, τουλάχιστον λόγω των αντιφάσεων και των άνωμαλιών στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Γαλλίας στα μέσα του 19ου αιώνα. Ήταν μια περίοδος επέκτασης και μεταβολών, επέκτασης των σιδηροδρόμων, κατασκευής νέων τεράστιων εργοστασίων, ανάπτυξης των τραπεζών και δημιουργίας των πρώτων μεγάλων καταστημάτων, δημιουργίας του ανανεωμένου και λαμπερού Παρισιού του βαρώνου Χάουμαν (τόν όποιο ο Προυντόν απέχθανόταν άφορητα). Σε μια εποχή που οι πραγματικοί μισθοί των εργατών παρέμεναν στάσιμοι, όλα αυτά έκαναν ακόμα μεγαλύτερη την απόσταση και τον άκταγωνισμό ανάμεσα στις τάξεις, ιδιαίτερα στο Παρίσι. Κι όμως, ενώ όρισμένοι εργάτες ξεριζώθηκαν κυριολεκτικά και άποροφήθηκαν στον παντοδύναμο κόσμο της νέας βιομηχανικής πόλης, άλλοι εξακολουθούσαν να εργάζονται στο σπίτι ή σε μικρά εργαστήρια και συχνά καλλιεργούσαν κι ένα μικρό χωράφι, έτσι που τελικά εξακολουθούσαν να είναι λίγο αγρότες στον τρόπο με τον όποιο αντιμετώπιζαν τις καταστάσεις. (40) Οι καινούργιοι εργατικοί ηγέτες, όπως ο Τολαιν, που ήθελαν να εφαρμόσουν στην πράξη τις θεωρίες του Προυντόν, ήταν οι άνθρωποι που ήξεραν καλά αυτές τις αντιθέσεις και τις μεταβολές. «Ο εργατικός ηγέτης», έχει γράψει ένας Γάλλος σοσιαλιστής ιστορικός για αυτή την περίοδο, «δέν είναι ούτε τεχνί-

της, οὔτε προλετάριος· εἶναι γενικά ἕνας ἄνθρωπος πού πέρασε τήν παιδική του ἡλικία στήν ἐπαρχία κι αὐτό δέν τὸ ἔχει ξεχάσει· εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἄνθρωπος πού ξέρει καλά τὸ μικρὸ ἐργαστήρι, ἀλλὰ πού ἀκολουθεῖ προσεχτικά τήν ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου... εἶναι ἄνθρωπος καλά πληροφορημένος, πού προσπαθεῖ νὰ προβλέψει καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ μέλλον... Μισὸς ἀγρότης, μισὸς ἐργάτης, πού συνδυάζει τὸ ρεαλισμὸ καὶ τήν οὐτοπία σ' ἕνα ἐνιαῖο εὐφυέστατο σχῆμα»⁽⁴¹⁾

Ἡ περιγραφή αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πруντόν ἢ γιὰ τοὺς ὄπαδούς του, ὅπως τὸν Τολαίν, (μολονότι καταγόταν ἀπὸ τὴν παλιὰ παριζιάνικη τάξη τῶν τεχνιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπαρχία), ἢ γιὰ τὸν Εὐγένιο Βαρλέν, τὸν νεαρὸ διβλιοδέτη πού ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ τμήματος τῆς Διεθνούς καὶ τῆς Κομμούνας τοῦ 1871.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Πрунτόν ἐφάρμοζαν στήν πράξη τίς ἀπόψεις του γιὰ αὐτοβελτίωση καὶ ἀμοιβαία βοήθεια. Ὁ Βαρλέν, λογουχάρη, ἴδρυσε ἕνα μεγάλο συνεργατικὸ μαγειρεῖο στὸ Παρίσι πού πρόσφερε φαγητὸ στοὺς ἐργάτες. Ταυτόχρονα συζητοῦσαν ὀλοένα καὶ περισσότερο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπανάστασης. Ἡ νεότερη γενιά, ἀπ' τὴν ὁποία ὁ Βαρλέν ἦταν ὁ πιὸ γνωστός, πολλές φορές δέν ἀνεχόταν τοὺς περιορισμένους στόχους τοῦ Τολαίν καὶ τῶν γεροντότερων. Ταυτόχρονα, ἀπὸ τὴν αἴθουσα ὅπου συγκεντρώνονταν στήν ὁδὸ ντὲ Γκρανδ-γιέρ —στὸν ἴδιο δρόμο, πράγμα πού προτιμοῦν νὰ ὑπενθυμίζουσι συχνὰ οἱ ἱστορικοί, ὅπου διακήρυξε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὁ Ζάκ-Ρουὸ τὸ 1793— ξεκινούσε ἕνας χεῖμαρος Πрунτονικῶν ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων πού ἐπρόκειτο νὰ φέρει σὲ σύγκρουση τὸ γαλλικὸ τμήμα τῆς Διεθνούς μὲ τὸν Μάρξ.

Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ Πрунτόν στὸ γαλλικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν μακροπρόθεσμη καὶ ὄχι ἄμεση. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἄνθρωποι σὰν τὸν Τολαίν καὶ τὸν Βαρλέν δέν εἶχαν πολλοὺς ὄπαδούς, καὶ μόνο μὲ τὴν Κομμούνα τοῦ 1871 οἱ Πрунτονικὲς ἀπόψεις ἔγιναν ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στὴ Γαλλία. Ὁ Πрунτόν ἔζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσει τὴν ἴδρυση τῆς Διεθνούς· γρήγορα ὅμως οἱ ὄπαδοὶ του ἀνακάλυψαν ὅτι οἱ πεποιθήσεις τους ἦταν ἀντίθετες μὲ τὴν συγ-

κεντρωτική πειθαρχία που προσπαθούσε να επιβάλει ο Μάρξ. Δεν παρέμειναν όλοι τους αναρχικοί, αλλά οι ιδέες της συνεργασίας και του αντισυγκεντρωτισμού που άντλησαν από τον Προυντόν αποτέλεσαν σημαντικό στοιχείο της γαλλικής σοσιαλιστικής σκέψης, και οι διαφορές ανάμεσα στον Μάρξ και τον Προυντόν αντικατοπτρίστηκαν αργότερα στις διαφορές ανάμεσα στο γαλλικό και στο γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα στις αρχές του 20ού αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, σε τούτη ακριβώς τη δεκαετία του 1860 το αναρχικό κίνημα άρχισε να γίνεται πολιτική δύναμη στην πράξη. Η γνωριμία του Προυντόν με τον Μάρξ και τον Μπακούνιν τον συνέδεσε με τις βασικές παραδόσεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής και ριζοσπαστικής σκέψης. Γιατί παρ' όλη τη δική του πολιτική αδράνεια, έχει επηρεάσει μεγάλο μέρος του γαλλικού εργατικού κινήματος μέχρι και τη δική μας εποχή. Τελικά, η δημιουργία της Διεθνούς, μολονότι η άμεση πρακτική της σπουδαιότητα δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο πίστευαν τα μέλη της και οι ιστορικοί της, πρόσφερε το έδαφος όπου έγινε η ιδιοσυγκρασιακή και θεωρητική σύγκρουση ανάμεσα στον Μάρξ και τους όπαιδούς του από τη μιὰ πλευρά, και στον Μπακούνιν και στους όπαιδούς του Προυντόν, από την άλλη. Η σύγκρουση αυτή έπρόκειτο να διχάσει το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα ανεπανόρθωτα και να προσφέρει δύο έναλλακτικές λύσεις για την πραγματοποίηση της επανάστασης και δύο έναλλακτικά δράματα για την μορφή που θα έχει ο κόσμος από τη στιγμή που θα πετύχει η επανάσταση.

Ὁ Μπακούνιν καὶ τὸ μεγάλο σκίσμα

«Γιὰ νὰ ξεσηκώσουμε τοὺς ἀνθρώπους, πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ διάβολο μέσα μας».

Μπακούνιν

1

Ὁ Προυντόν πρόσφερε τὴν ἀρχικὴ ἐπεξεργασία τῶν περισσότερων ἰδεῶν ποὺ ἐμπνεύσανε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ὁ Μπακούνιν ὁμοίως ἦταν αὐτὸς ποὺ πρόσφερε στοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικούς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς στράτευσης στὴ δράση. Καὶ ὁ Μπακούνιν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀποκάλυψε πόσο βαθιὲς ἦταν οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ στὸν κομμουνισμό τοῦ Μάρξ, κι ἔτσι ἔκανε σαφῆ τὴ διάσπαση στὸ διεθνὲς ἐπαναστατικὸ κίνημα ποὺ εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ μὲ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Προυντόν καὶ τὸν Μάρξ στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Ὁ Μπακούνιν, πάλι, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο σύγχρονό του, συνέδεσε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Ρωσίας μὲ τὸ κίνημα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης καὶ ἀντλήσε ἀπ' αὐτὸ τὴν πίστη του στὶς ἀρετὲς τῆς βίας γιὰ τὴ βία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ μέθοδο τῆς τρομοκρατίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει πολλοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες πέρα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικούς.

Ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν γεννήθηκε τὸ 1814, περίπου 150 μίλια ἀπὸ τὴ Μόσχα, στὴν ἐπαρχία Τβέρ.⁽¹⁾ Παρόλη τὴν εὐτυχημένη παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία —ὁ πατέρας του ἦταν συντηρητικὸς, ἀλλὰ συγκριτικὰ ανοιχτόμυαλο μέλος τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας— ἐμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ βίαιο καὶ ἀτίθασο νεαρὸ ποὺ τοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του νὰ μπλέκει σὲ δραματικὲς συγκρούσεις. «Ὁ Μιχαὴλ μοῦ λέει», ἔγραφε ἓνας ἀπὸ τοὺς φίλους του, «ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ἐπιστρέφει στὸ σπίτι του περιμένει νὰ βρεῖ κάτι τὸ ἀσυνήθιστο».⁽²⁾ Ὅπωςδήποτε ἂν

δὲν ἔδρισκε κάτι τὸ ἀσυνήθιστο, καταπιανόταν ἀμέσως μὲ τὴν ἐπανόρθωση τῆς κατάστασης. «Ἀπέδιδε ὁ ἴδιος τὸ πάθος του γιὰ τὴν καταστροφή στὴν ἐπιρροή τῆς μητέρας του, ποὺ ὁ δεσποτικός της χαρακτήρας τοῦ προκάλεσε παράφορο μίσος γιὰ κάθε περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας». (3) Ἡ μετέπειτα ἐπαναστατικὴ του δραστηριότητα φαίνεται πῶς εἶναι ἄμεση ἔκφραση μιᾶς πολὺπλοκῆς καὶ πολυτάραχης ἰδιοσυγκρασίας. (Ὅρισμένοι συγγραφεῖς διαπίστωσαν στὴ σταδιοδρομία του κάποια ἀναπλήρωση γιὰ τὴν σεξουαλικὴ ἀνικανότητα ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται πῶς ἔπασχε.) Ὁ χαρακτήρας του ἄλλαξε πολὺ λίγο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ περιγράφτηκε πολὺ καλὰ στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ἀπὸ τὸν φίλο του, τὸν κριτικὸ Βησσαρίωνα Μπελίνσκυ, ποὺ ἔγραψε: «Πρόκειται γιὰ θαυμάσιο ἄνθρωπο, βαθιὰ πρωτόγονη, λιονταρίσια φύση — αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ τὸ ἀρνηθεῖ κανεὶς. Ἀλλὰ οἱ ἀπαιτήσεις του, ἡ παιδικότητά του, ἡ καυχησιολογία του, ἡ ἀνειλικρίνειά του, ἡ ἔλλειψη ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν — ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀδύνατη τὴ φιλία μαζί του. Ἀγαπάει τίς ἰδέες, ὄχι τοὺς ἀνθρώπους. Θέλει νὰ κυριαρχήσει μὲ τὴν προσωπικότητά του, ὄχι ν' ἀγαπήσει». (4)

Ἡ ἀγάπη τοῦ Μπακούνιν γιὰ τίς ἰδέες εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη ἀπὸ 1830 ὅταν, ὕστερα ἀπὸ κάποια σύντομη καὶ ἀποτυχημένη περίοδο σὰν ἀξιωματικός, συνδέθηκε μὲ τὸν μοσχοβίτικο κόσμο τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἔγινε φίλος τοῦ Μπελίνσκυ. Ὅπως καὶ ὁ Μπελίνσκυ παρασύρθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας — πρῶτα τοῦ Φίχτε κι ὕστερα τοῦ Χέγκελ, ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἔδειχναν, κατὰ τὴ γνώμη του, ὅτι κήρυτταν πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης. Τὸ 1840, στὰ 26 χρόνια του, ταξίδεψε στὸ Παρίσι καὶ σὰν τὸν Προυντόν, ἦρθε ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ριζοσπάστες κοσμοπολίτες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ· τότε πρωτοσυνάντησε τὸν Προυντόν καὶ τὸν Μάρξ καὶ διάβασε καὶ συζήτησε τὰ γραφτὰ τῶν νεοχεγκελιανῶν καὶ τοῦ Βάϊτλινγκ. Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαφές τοῦ Προυντόν μὲ τὸν Μάρξ ἀποκάλυψαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορά τους καθὼς καὶ τίς θεωρητικὲς ἀντιθέσεις τους, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτες συναντήσεις τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Μάρξ ἔδιναν κάποια ἰδέα γιὰ τὸ μεγάλο

σχίσμα πού θά γινόταν ύστερα από είκοσι χρόνια. 'Ο Μάρξ, θυμόταν άργότερα ό Μπακούνιν, «μέ αποκαλοϋσε συναισθηματικό ιδεαλιστή, και είχε δίκιο. Έγώ τον αποκαλοϋσα κατσούφη, ματαιόδοξο και προδοτικό· είχα κι εγώ άπόλυτο δίκιο». (5)

Παρόλο πού ό Μπακούνιν στη διάρκεια των ταξιδιών του στη Γερμανία και τή Γαλλία έγραφε αρκετά άρθρα, ή βίαιη φύση του χρειαζόταν στην οϋσία τή δράση. Οι επαναστάσεις λοιπόν του 1848 καθιέρωσαν τή φήμη του σαν μιá από τις σημαντικότερες επαναστατικές φυσιογνωμίες τής Εϋρώπης. Λίγο πριν από τó ξέσπασμα τής επανάστασης στο Παρίσι, ό Μπακούνιν είχε ήδη άνακατευτεί σέ φασαρίες λόγω των σχέσεών του μέ τις οργανώσεις των Πολωνών προσφύγων. Τόν Δεκέμβριο του 1847 τον απέλασαν από τó Παρίσι ύστερα από έναν φλογισμένο λόγο του μέ τον όποιο πρόσφερε τήν υποστήριξή του στους Πολωνούς για τήν άνατροπή τής τσαρικής κυβέρνησης. (Σ' όλη του τή ζωή έδειξε ιδιαίτερη άφοσίωση στην έθνική άπελευθέρωση των Πολωνών.) Έπέστρεψε διαστικá στο Παρίσι τή στιγμή πού ξέσπασε ή επανάσταση, τον Φεβρουάριο του 1848, παρόλο πού ξανάφυγε ύστερα από ένα μήνα για να προσπαθήσει να υποκινήσει ταραχές στην Πολωνία. Δέν έφτασε όμως ποτέ στην Πολωνία, γιατί τον συνέλαβαν στο Βερολίνο, και τον άπελευθέρωσαν μόνο μέ τήν προϋπόθεση ότι δέν θά συνέχιζε τó ταξίδι του. Αϋτός όμως πήγε στην Πράγα όπου πήρε μέρος στο Παναλαβικό Συνέδριο, πράγμα πού του έδωσε τήν πρώτη εύκαιρία για να άπευθυνθεί σέ αρκετά πυκνό άκροατήριο και να εκθέσει όρισμένες από τις βασικές του άπόψεις.

Η σκέψη του Μπακούνιν δέν ήταν ποτέ ιδιαίτερα λεπτή ή πολύ πρωτότυπη· και σ' όλη του τή ζωή, πού ήταν άφιερωμένη στο σκοπό τής επανάστασης, εξέφρασε τó πάθος του μάλλον μέ πράξεις συνωμοσίας και εξέγερσης παρά μέ θεωρίες για τήν κοινωνική ή τήν οικονομική άλλαγή. Η διαμαρτυρία του ότι «ό Μάρξ διευθύνει και χειραγωγεί τους εργάτες, κάνοντάς τους θεωρητικούς» είναι χαρακτηριστική. Στο «Άρχές τής σλαβικής πολιτικής», πού έγραψε για τó Συνέδριο τής Πράγας, και στο «Έκκληση στους Σλάβους», πού δημοσιεύτηκε στο τέλος του χρόνου, έπεξεργάστηκε ιδέες πού θά παραμείνουν βασικές των άπόψεών

του. Σύμφωνα μ' αυτά του τὰ κείμενα, οἱ Σλάβοι θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν μιὰ δημοσπονδία, ἔτσι πὺ «ἡ νέα πολιτική νὰ μὴν εἶναι κρατική πολιτική, ἀλλὰ λαϊκή πολιτική, ἀνεξάρτητων, ἐλεύθερων ἀτόμων». Δὲν ἔπρεπε ὁμως νὰ καταστραφεῖ μόνο ἡ αὐστριακή αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σύστημα φιλελεύθερων ἀστικῶν ἀξιῶν πὺ στή θεμελίωσή του πίστευαν πολλοὶ ἄνθρωποι πὺς ἀποσκοποῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. «Πρέπει νὰ ἀνατρέψουμε ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω αὐτὸν τὸν παρακμασμένο κόσμο πὺ ἔχει γίνει ἀνίκανος καὶ στεῖρος... Πρέπει πρῶτα νὰ ἑκκαθαρίσουμε τὴν ἀτμόσφαιρά μας καὶ νὰ μετασχηματίσουμε ἐντελῶς τὸ περιβάλλον ὅπου ζοῦμε· γιατί διαφθείρει τὰ ἔνστικτά μας καὶ τὴ θέλησή μας καὶ περιορίζει τὴν καρδιά καὶ τὴν εὐφυΐα μας. Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα παίρνει βασικά τὴ μορφή τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνίας». (6) Καὶ ταυτόχρονα ἔγραφε στὸ Γερμανὸ ποιητὴ καὶ ριζοσπάστη πολιτικὸ Χέρβεκ: «Ἡ ἐποχὴ τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς, τῶν συντακτικῶν καὶ ἐθνικῶν συνειλεύσεων καὶ πάει λέγοντας εἶναι ξεπερασμένη. Ὅποιος θέσει μὲ εἰλικρίνεια τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτὸ του θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσει πὺς δὲν γιῶθει πιά κανένα ἐνδιαφέρον, μονάχα ὑποχρεωτικὸ καὶ ψεύτικο ἐνδιαφέρον, γι' αὐτὲς τὶς ἀπαρχαιωμένες μορφές. Δὲν πιστεύω στὰ συντάγματα καὶ τοὺς νόμους· καὶ τὸ καλύτερο σύνταγμα τοῦ κόσμου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὲ ἱκανοποιήσει. Χρειαζόμαστε κάτι διαφορετικὸ· ἔμπνευση, ζωὴ, ἕναν καινούργιο κόσμο, ἐλεύθερο καὶ χωρὶς νόμους». (7)

Ὁ Προυντὸν εἶχε σὰν σύνθημά του τό: «Destruam ut aedificabo» (Καταστροφή καὶ Ἀνοικοδόμηση). Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὁμως, ἡ πράξη τῆς καταστροφῆς ἦταν ἀρκετὴ ἀπὸ μόνη της, γιατί κατὰ τὴ γνώμη του ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ καλοσύνη στὸν ἄνθρωπο καὶ μιὰ θεμελιακὴ ὀρθότητα καὶ πληρότητα στοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς πὺ θὰ ἀπελευθερωθοῦν αὐτόματα ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ θὰ ἀνατραπεῖ τὸ ὑπάρχον σύστημα· καὶ ἡ ἀρχικὴ πράξη τῆς ἐπαναστατικῆς βίας θὰ ἀποκαλύψει τὶς φυσικὲς ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς παραπέρα προετοιμασία. Ὁ Μπακούνιν πίστευε πὺς αὐτὲς οἱ ἀρετὲς ἔμελλε νὰ βρεθοῦν ἰδιαίτερα στοὺς Ρώσους ἀγρότες πὺ κατὰ κάποιον τρόπο θὰ ἀναλάβαν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀπολύτρωσης τῆς Εὐρώπης. Ὁ σλα-

βόφιλος ένθουσιασμός του Μπακούνιν, όπως έκφράστηκε στο Συ-
νέδριο της Πράγας, περιείχε ισχυρά αντιγερμανικά αισθήματα
που θα έντεινονταν αργότερα έξαιτίας της διαφωνίας του με τον
Μάρξ. Η συνέπεια ήταν για πάρα πολλά χρόνια στην ιστορία
του εύρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος ότι ο γερμανικός μαρ-
ξισμός φαινόταν να αντιπροσωπεύει τον τύπο του συγκεντρωτικού,
πειθαρχημένου και γραφειοκρατικού πολιτικού δόγματος, στο ό-
ποιο έναντιώθηκαν πεισματικά οι άναρχικοί στη Ρωσία, τη Γαλ-
λία, την Ίσπανία και την Ίταλία.

Στο Πανσλαβικό Συνέδριο της Πράγας ο Μπακούνιν αποκά-
λυψε ένα άλλο χαρακτηριστικό του πάθος — την ίδρυση φανταστι-
κών μυστικών οργανώσεων. Όλη του τη ζωή θεωρούσε τον έαυ-
τό του μεγάλο συνωμότη, στο επίκεντρο κάποιου δίκτυου παράνο-
μων οργανώσεων που διατηρούσε ο ίδιος τον έλεγχο τους, και που
ήταν οργανωμένες με βάση την «αύστηρή ιεραρχία και την άνε-
πιφύλακτη ύπακοή». Προγραμματίζε πάντοτε τη δημιουργία κεν-
τρικών έπιτροπών που πολλές φορές δέν είχαν άλλα μέλη πέρα
άπό τον έαυτό του. Κι όμως ήταν τόσο μεγάλη η γοητεία και η
αύτοπεποίθηση του Μπακούνιν, που διάφοροι νεαροί καταπιάνονταν
με μεγάλη προθυμία να δημιουργήσουν έπαφές με άλλους πυρήνες
της συνωμοσίας που συχνά δέν υπήρχε παρά μόνο στη φαντασία
του Μπακούνιν. Το πρώτο άπ' αυτά τα συνωμοτικά μέλη ήταν
ένας νεαρός Τσέχος δημοσιογράφος που προσηλυτίστηκε την έπο-
χή του Συνεδρίου της Πράγας και ύστερα άπό άρκετά χρόνια
ο Μπακούνιν έξακολουθούσε να μοιράζει κάρτες συμμετοχής σε
άνύπαρκτες οργανώσεις, όπως η άκόλουθη που έγραφε: «Ο κά-
τοχος αυτού του δελτίου είναι ένας άπό τους διαπιστευμένους
άντιπροσώπους του ρωσικού τμήματος της Παγκόσμιας Έπανα-
στατικής Συμμαχίας, Νο. 2771». (8) Άναμφισβήτητα, όμως, η
φαντασία του Μπακούνιν τον βοήθησε να διαδώσει και να κάνει
κατανοητή τη δική του άποψη για τη φύση της έπανάστασης και
για τη θέση του μέσα σ' αυτήν· άποτέλεσμα, στο τέλος της ζωής
του, οι άστυνομίες πάρα πολλών χωρών καταπιάστηκαν τόσο ό-
βαρά με τις συνωμοσίες του Μπακούνιν όσο είχε καταπιαστεί και
έκείνος.

Τόν χειμώνα του 1848 - 1849 ο Μπακούνιν βρισκόταν στη Σα-

ξωνία και την άνοιξη του 1849 συνελήφθηκε κατά τη διάρκεια της σύνομη, αλλά βίαιης επανάστασης στη Δρέσδη, που ήταν το τελευταίο ξέσπασμα ριζοσπαστισμού στη Γερμανία πριν τον τελικό θρίαμβο της άντεπανάστασης. Στην πραγματικότητα δεν εκτιμούσε καθόλου τους στόχους αυτής της εξέγερσης, που ήταν ή διαμαρτυρία ενάντια στη διάλυση της Δίαιτας από μέρους του βασιλιά — στο σώμα αυτό ήταν εντελώς αντίθετος ο Μπακούνιν. Ήταν τεράστιος, όμως, ο ένθουσιασμός του γιατί βρισκόταν στο επίκεντρο μιας πραγματικής επανάστασης, πολέμησε στα όδοφράγματα, μαζί με μια άλλη επαναστατική φυσιογνωμία, που ο αντίκτυπός της στην Ευρώπη του 19ου αιώνα θα ήταν, με διαφορετικό τρόπο, τόσο μεγάλος όσο και ο δικός του — με τον Ρίχαρντ Βάγκνερ. Με τη συντριβή της επανάστασης ο Μπακούνιν συνελήφθηκε, και από εκείνη τη στιγμή άρχισε μια μεγάλη περίοδος φυλάκισης που έμελλε να συμβάλει ιδιαίτερα στη θεμελίωση της μεταγενέστερης φήμης του σαν μεγάλου επαναστάτη. Οι αρχές της Σαξωνίας τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά τον παρέδωσαν τελικά στους Αυστριακούς, που ήθελαν να τον τιμωρήσουν για τη δράση του στην Πράγα και για τα συνθήματά του για την καταστροφή της αυστρο-ουγγρικής αυτοκρατορίας. Οι Αυστριακοί με τη σειρά τους τον καταδίκασαν κι αυτοί σε θάνατο και άρχισαν τις προετοιμασίες για την εκτέλεσή του, αλλά τελικά υποχώρησαν στις πιέσεις της ρωσικής κυβέρνησης που απαιτούσε να τιμωρηθεί ο Μπακούνιν σαν επαναστάτης και, στην ουσία, καταδικασμένος Ρώσος ύπηκος. Από το 1851 μέχρι το 1857 βρισκόταν στη φυλακή στη Ρωσία· το 1857 η ποινή του μετατράπηκε σε εξορία στη Σιβηρία. Το 1861 κατάφερε να δραπέτεύσει με καταπληκτική ευκολία, αφού απελευθερώθηκε προσωρινά, δίνοντας το λόγο της τιμής του ότι θα επιστρέψει, και χρησιμοποιώντας τις σχέσεις της οικογένειάς του καθώς και την κοινωνική του θέση, κατόρθωσε να φτάσει στο Λονδίνο, περνώντας από την Ίαπωνία και την Αμερική. Η δραπέτευσή του ήταν τόσο εύκολη και τόσο απλή, και βοηθήθηκε από διάφορους Ρώσους υπαλλήλους στη Σιβηρία, που όρισμένες φορές διαδίδοταν ή φήμη ότι ο Μπακούνιν ήταν, στην ουσία, τσαρικός πράκτορας. Οι διαδόσεις αυτές, όμως, ήταν εντελώς αβάσιμες και, θα λέγαμε, καθαρά ψεύτικες και κατα-

σκευασμένες· ήταν χαρακτηριστικές του είδους των επιθέσεων που θα δέχονταν οι μεταγενέστεροι αναρχικοί επαναστάτες από τους μαρξιστές αντιπάλους τους, και αναζωπυρώθηκαν, περίπου δέκα χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια της έντονης πάλης των ιδεών ανάμεσα στον Μπακούνιν και τον Μάρξ. Όπως ο Προυντόν είχε προκαλέσει τις υποψίες των άλλων ριζοσπαστών λόγω της σύνοψης έρωτοτροπίας του με τον Βοναπαρτισμό, έτσι και ο Μπακούνιν, στην πρώτη φάση της φυλάκισής του, έγραψε ένα περίεργο ντοκουμέντο, μια «Έξομολόγηση στον Τσάρο», όπου μιλούσε σαν «άσωτος, αποξενωμένος και διεφθαρμένος γιός μπροστά στον έπιεική πατέρα», άφηγήθηκε την ιστορία της ζωής του, χωρίς όμως να έκθέσει καμιά από τις επαναστατικές του σχέσεις, και ύστερα περιέγραψε τα βαθιά πατριωτικά σλαβικά του αισθήματα και την ακόμα βαθύτερη αποστροφή του για τους Γερμανούς. Η «Έξομολόγηση» δεν είχε δημοσιευτεί για διάστημα έβδομήντα χρόνων· και στην εποχή της δεν φαίνεται να τη γνώριζαν πάρα πολλοί άνθρωποι. Πρόκειται για μια αντανάκλαση του ρωσικού έθνικισμού του Μπακούνιν καθώς και κάποιας δουλικότητας απέναντι στον τσάρο, και παρουσιάζει ένδιαφέρον περισσότερο γιατί αποσαφηνίζει την ντοστογιεβσκιική πλευρά του χαρακτήρα του Μπακούνιν παρά γιατί έχει κάποια πολιτική σημασία. Όπως και στην περίπτωση του Προυντόν, όμως, υπάρχει κάτι από την ανυπομονησία και την απόγνωση του αναρχικού που, όταν βρίσκεται σε σύγκρουση με πιο συμβατικούς επαναστάτες και ρεφορμιστές, στρέφεται άπελπισμένα προς την έξουσία με την έλπίδα να πραγματοποιήσει τους στόχους του.

Η άφιξη του Μπακούνιν στο Λονδίνο τον έφερε στο επίκεντρο του διεθνούς επαναστατικού κινήματος. Πήγε να ζήσει μαζί με τους Ρώσους έμιγκρέδες, τον Χέρτσεν και τον Όγκάρεβ, και στην ουσία έξαρτήθηκε οικονομικά από τον Χέρτσεν. Το γόητρο του Μπακούνιν στις διάφορες επαναστατικές ομάδες ήταν πάρα πολύ μεγάλο· και οι κακόβουλες φήμες για τις συνθήκες της δραπέτευσής του δεν μπόρεσαν να μειώσουν τη φήμη που είχε αποκτήσει με τις επαναστατικές του ενέργειες στα 1848 - 1849 και με την ακόλουθη μακρόχρονη φυλάκισή του. Η εμφάνισή του ήταν κι αυτή πάρα πολύ έντυπωσιακή. Ήταν πανύψηλος, πάρα πολύ ένεργη-

τικός, και ὀρισμένες φορές μὲ σχεδὸν παιδικὴ ἀπλότητα. «Ἡ ὄραση του, ἡ ἀνάπαυσή του, ἡ ὄρεξή του», ἔγραφε ὁ Χέρτσεν, «ὡς ἂν ἄλλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά του, —ἀκόμα καὶ τὸ γιγάντιο μέγεθός του καὶ ὁ ἀκατάπαυστος ἰδρώτας του— ἦταν ὑπεράνθρωπων διαστάσεων, καὶ παρέμεινε πάντοτε ἕνας τεράστιος γίγαντας μὲ λιονταρίσια καρδιά καὶ ἀναμαλλιασμένη χαίτη». (9) Σὲ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα του καὶ μὲ τὴ γοητεία του, τὰ ἐλαττώματα τοῦ Μπακούνιν —ἡ πλήρης ἀποτυχία του ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρήματα, ἡ βιαιότητά του, ἡ παιδικὴ νευρικότητα καὶ ὀξύθυμία του— δὲν διακρίνονταν σχεδὸν καθόλου· τὰ ἤξεραν καὶ τὰ ἀντιμετώπιζαν μόνο οἱ πολὺ στενοὶ του φίλοι, ὅπως ὁ Χέρτσεν ποὺ ἦταν ἀρκετὰ ἀνεκτικός καὶ εἰρωνικός γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸν ὑπομένει.

Ὁ Μπακούνιν ἔμεινε στὸ Λονδίνο περίπου τρία χρόνια· ἂν καὶ συνάντησε τὸν Μάρξ ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησή του —παρόλο ποὺ τὸν ὑποφιαζόταν διὰ ἐνθάρρυνε τὶς διαδόσεις γιὰ τὴ δῆθεν ἰδιότητά του ὡς τσαρικοῦ πράκτορα— καὶ συζήτησε μαζί του θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Διεθνή, δὲν πῆρε τελικὰ μέρος στὴν ἴδρυση τῆς ὀργάνωσης. Τὸ 1864, τὸ χρόνο τῆς ἴδρυσης τῆς Διεθνούς, ὁ Μπακούνιν ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰταλία καὶ ἔζησε ἐκεῖ τὰ ἐπόμενα τρία χρόνια, πρῶτα στὴν Φλωρεντία καὶ ὕστερα στὴ Νάπολη καὶ στὰ περίχωρά της. Ἡ Νάπολη ἦταν ἡ πόλη ὅπου βρῆκε τοὺς πρῶτους τοῦ ὄπαδούς, καὶ ἡ Ἰταλία παρέμεινε ἡ χώρα ὅπου πάντοτε ἐμφάνιζαν ἀνθησὴ οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἰταλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν πάρα πολὺ σημαντικὴ. Ἐφτάσε τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Ματσίνι, ὁ ἥρωας ὄλων τῶν ριζοσπαστῶν δημοκρατῶν στὴν Ἰταλία, ἄρχισε νὰ χάνει τὴν ἐπιρροή του στὴ νεολαία. Παρόλο ποὺ ὁ Ματσίνι ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους προφήτες τῆς ἐνοποίησης τῆς Ἰταλίας, τῆς ἐνοποίησης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1860 χωρὶς τὴ βοήθειά του καὶ μὲ συνταγματικὴ μορφή —τὴ Μοναρχία— στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεότερους δημοκράτες πίστευαν πῶς ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Ματσίνι ἦταν στεῖρος καὶ ξεπερασμένος, καὶ εἶδαν στὸ πρόσωπο τοῦ Μπακούνιν ἕνα καινούργιο καὶ πιὸ συναρπαστικὸ ἐπαναστάτη ἡγέτη ποὺ διακήρυττε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση τὴ

στιγμή που φαινόταν πώς ή πολιτική επανάσταση τών προηγούμενων χρόνων δεν είχε επιλύσει σχεδόν κανένα από τὰ κοινωνικά προβλήματα τής Ίταλίας.⁽¹⁰⁾ Επιπλέον, οι νεαροί ριζοσπάστες τής Νάπολης, με τούς όποιους έπιασε γρήγορα φιλίες ο Μπακούνιν, είχαν ήδη επηρεαστεί από τις ιδέες του Προυτόν. Ο Κάρλο Πιζακάνε, που είχε δολοφονηθεί όταν προσπάθησε να ξεσηκώσει μια δημοκρατική εξέγερση ενάντια στους Βουρβώνους το 1857, είχε προπαγανδίσει στους όπαδούς του τὰ ιδανικά του φεντεραλισμού και του μιουτσοαλισμού, ιδέες που έδειχναν πολύ περισσότερο συναρπαστικές μετά το 1860, όταν οι δημοκρατικοί του νότου διακήρυτταν τήν άποψη πώς ή συγκεντρωτική μοναρχία του οίκου τής Σαβοΐας θα ήταν το ίδιο επικίνδυνη για τήν έλευθερία τους όπως και ή τοπική δυναστεία τών Βουρβώνων που είχε μόλις άνατραπει.

Και ο ίδιος ο Μπακούνιν βρήκε στην Ίταλία τήν κατάσταση που μπορούσε να τον ενθουσιάσει. Ένώ ο Μάρξ είχε πεισθεί πώς ή επανάσταση μπορούσε να ξεσπάσει μόνο στις βιομηχανικές κοινωνίες και να γίνει από το ταξικά συνειδητό βιομηχανικό προλεταριάτο, ο Μπακούνιν έβλεπε τή δυνατότητα μιας επανάστασης στις μη βιομηχανικές χώρες, όπως στην Ίταλία ή τή Ρωσία. Λίγο καιρό μετά από τήν άφιξή του στην Ίταλία έγραφε τὰ ακόλουθα: «Το ξέσπασμα τής κοινωνικής επανάστασης σε καμιά χώρα δεν είναι τόσο κοντά όσο στην Ίταλία. Στην Ίταλία δεν υπάρχει όπως στις άλλες χώρες τής Ευρώπης μια προνομιούχα τάξη εργατών που, χάρη στους ψηλούς μισθούς τους, περηφανεύονται για τή φιλολογική εκπαίδευση που έχουν δεχτεί κυριαρχούνται από τις άρχές τών άστών, από τή φιλοδοξία τους και τή ματαιοδοξία τους σε τέτοια έκταση που διαφέρουν από αυτούς μόνο σ' ό,τι άφορά τήν κατάστασή τους και όχι στον τρόπο σκέψης τους».⁽¹¹⁾ Η αντίθεση ανάμεσα στην έμπιστοσύνη του Μπακούνιν στις επαναστατικές δυνατότητες εκείνων που δεν έχουν να χάσουν τίποτα (ιδέα που, όπως είδαμε, κάλλιστα μπορεί να προέρχεται από τον Βάϊτλινγκ) και στην ιδανική εικόνα του Προυτόν για τον αυτοεκπαιδευμένο και αυτοβελτιωμένο χωρικό ή τεχνίτη που συνεργάζεται με το γείτονά του για τήν οικοδόμηση τής νέας κοινωνίας, είναι δλοφάνερη και παρέμεινε ή βασική αίτία ουσια-

στικῶν διχογνωμιῶν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Στὴν οὐσία, ὁμοίως, ὁ Μπακούνιν ἐμελλε νὰ ἔχει ὄπαδούς καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἴδη ἐργατῶν. Παρόλη τὴν ἐμπιστοσύνη του στὸ λ ο ὕ μ π ε ν π ρ ο λ ε τ α ρ ι ἄ τ ο , οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι του σύντροφοι ἐμελλε νὰ εἶναι οἱ ὠρολογηποιοὶ τοῦ ἑλβετικοῦ Ζυρᾶ — οἱ πιὸ εἰδικευμένοι καὶ καλλίτερα ἐκπαιδευμένοι τεχνίτες τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα, στὴν Ἰταλία, συγκεντρώθηκαν γύρω του ἄρκετοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἐμελλε νὰ γίνουν ἀργότερα ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες φυσιογνωμίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀναρχισμοῦ· οἱ σύντροφοι καὶ οἱ ὄπαδοὶ του βρισκόνταν μεταξὺ τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑπαρχίας, ἔτσι ποὺ ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας μπορεῖ νὰ συναντήσῃ κανεὶς παιδιὰ στὴ Ρώμη ἢ τὴ Σικελία μὲ τὸ ὄνομα «Μπακούνιν» ἢ τὶς τρεῖς θυγατέρες ἐνὸς ἀναρχικοῦ ποὺ εἶχαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἀναρχικὰ ὀνόματα «Πείνα, Ἀθλιότητα καὶ Ἐπανάσταση» (Fame, Miseria, Rivoluzione).

Ὅταν βρισκόταν στὴν Ἰταλία ὁ Μπακούνιν ἴδρυσε τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις στὶς ὁποῖες θὰ ἀφιέρωνε ὀλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του. Ὄνομάστηκε Διεθνῆς Ἀδελφότητα καὶ παρόλο ποὺ ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη ἰδρύσει τὴ Διεθνεῆ Ἐνωσὴ Ἐργατῶν στὸ Λονδίνο, δὲν θεωροῦσε ἀκόμα τὸν Μπακούνιν σοβαρὸ ἀντίπαλο καὶ στὴν οὐσία καλοδέχτηκε τὴ δράση του στὴν Ἰταλία σὰν μέσο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μαρτίνι. Πρὶν ὁμοίως γίνουν ἰδιαίτερα σημαντικὲς οἱ ἐνέργειές του στὴν Ἰταλία, ὁ Μπακούνιν, ποὺ οἱ κινήσεις του καθορίζονταν σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ τὶς διαρκεῖς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλβετία καὶ πέρασε ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ 1867 καὶ ὕστερα, τὴν πιὸ σημαντικὴ φάση τῆς ζωῆς του.

2

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλβετία, ὁ Μπακούνιν ἔγινε γρήγορα τὸ ἐπίκεντρο ἀναρίθμητων προγραμμάτων, ραδιουργιῶν, σχεδίων, ἐλπίδων καὶ φόβων. Ἡ πληθωρικὴ ἰδιοσυγκρασία του, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ συνωμοσία, ἡ πίστη του στὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὁ ἀκα-

7

97

μάτικος μποέμικος τρόπος ζωής του και η επιθυμία του να περιβάλλεται από φίλους και συντρόφους, όλα αυτά τον έκαναν να μπλεχτεί σε διάφορες δύσκολες καταστάσεις και προκάλεσαν συνέπειες που αποκαλύπτουν τις εσωτερικές συγκρούσεις από τις οποίες πάσχει πάντοτε το αναρχικό κίνημα. Η βαθιά έχθρότητα του Μπακούνιν για την τσαρική Ρωσία ήταν συνδυασμένη με μια εξίσου βαθιά πίστη στη δύναμη της Ρωσίας όχι μόνο να απολυτρωθεί, αλλά και να ανοίξει το δρόμο προς την ευρωπαϊκή επανάσταση. Για τον Μπακούνιν οι καταπιεσμένοι ήταν από τη φύση τους επαναστάτες και το μόνο που χρειάζονταν για να ξεγερθούν ήταν η κατάλληλη βοήθεια. «Αναφερόμαστε», έγραφε, «στη μεγάλη μάζα της εργατικής τάξης, που, καταπονημένη από την καθημερινή της εργασία, βρίσκεται σε κατάσταση άγνοιας και αθλιότητας. Παρόλες τις πολιτικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις, που διάφοροι άνθρωποι προσπάθησαν και εν μέρει κατόρθωσαν να επιβάλουν στη συνείδησή της, παραμένει σοσιαλιστική χωρίς να το ξέρει· είναι ουσιαστικά, ένστικτώδικο, και χάρη στη δύναμη της θέσης της πιδ σοβαρά και πιδ γνήσια σοσιαλιστική απ' ό,τι όλοι μαζί οι άστοι και επιστήμονες σοσιαλιστές. Είναι σοσιαλιστική μέσα απ' όλες τις συνθήκες της υλικής της ύπαρξης, μέσα απ' όλες τις ανάγκες του είναι της, ενώ οι άλλοι είναι σοσιαλιστές μέσα από τις ανάγκες της σκέψης τους· και στην πραγματικότητα της ζωής οι ανάγκες της ανθρώπινης ύπαρξης έχουν πολύ μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι οι ανάγκες της ανθρώπινης σκέψης, εγνοώντας έδω με τη σκέψη, όπως παντού και πάντοτε, την έκφραση του είναι, τις αντανακλάσεις των διαδοχικών εξελίξεών του, αλλά ποτέ την αρχή της κίνησής του». (12)

Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η επανάσταση ήταν πιθανό να γίνει στις καθυστερημένες χώρες, παρόλο που δεν μπορούσαν να το συνειδητοποιήσουν οι καταπιεσμένες τάξεις. «Ο ρωσικός λαός», λέει ο Μπακούνιν, «είναι σοσιαλιστικός από ένστικτο και από τη φύση του επαναστατικός». (13) Τα ίδια ισχύουν και για την Ίταλία, όπου «οι εργάτες είναι σοσιαλιστές και επαναστάτες από ένστικτο και λόγω των περιστάσεων... αλλά εξακολουθούν να αγνοούν τελείως τις πραγματικές αιτίες της αθλιότητάς τους». (14)

«Οἱ μάξες τῶν Ἰταλῶν ἀγροτῶν», ἔγραφε στὰ 1871, «ἀποτελοῦν ἤδη ἕναν τεράστιο καὶ παντοδύναμο στρατὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων καὶ ὀργανωμένος ἀπὸ τοὺς νεαροὺς σοσιαλιστὲς ἐπαναστάτες ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ εἶναι ἀήττητος». (15) Δὲν ὑπάρχει λόγος ὁμῶς νὰ περιμένουμε νὰ μάθουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τὰ συμφέροντά τους μέσα ἀπὸ τὴν ἀργὴ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσης. «Δὲν πρέπει νὰ διδάξουμε τὸ λαό, πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ἐξεγερθεῖ». (16) Αὐτὴ καθαυτὴ ἢ πράξη τῆς ἐπανάστασης θὰ εἶναι ἀρκετὰ διδακτικὴ ἀπὸ μόνη της. «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καλοὺς μπουρζουάδες σοσιαλιστὲς», ἔγραψε κάποτε ὁ Μπακούνιν, μᾶς λένε πάντοτε, «Ἐὰν καθοδηγήσουμε πρῶτα τὸ λαὸ κι ὕστερα τὸν χειραφετοῦμε». Ἐμεῖς ἀντίθετα τοὺς λέμε, «Ἐὰν ἀστε τοὺς πρῶτα νὰ χειραφετηθοῦν μόνοι τους κι ὕστερα θὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ μόνοι τους γιὰ δικὸν τους λογαριασμό». (17) Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες, σύμφωνα μὲ τὸν Μπακούνιν, βρισκόνταν σὲ ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ θέση, μιὰ καὶ διέθεταν παραδοσιακὲς μορφὲς ὀργάνωσης, ὅπως ἀγροτικὲς κομμουνες, κι ἔτσι μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη στὶς περισσότερὸ ἀναπτυγμένους χώρες, ἐφόσον θὰ ἐξασφάλιζαν σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ ἡγεσία. «Ἐὰν καθυστερήσουν πολὺ οἱ ἐργάτες τῆς Δύσης», ἔγραφε τὸ 1869, «οἱ Ρῶσοι ἀγρότες θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς δώσουν τὸ παράδειγμα». (18)

Μὲ τὰ βαθιὰ του αἰσθήματα γιὰ τὴ Ρωσία καὶ μὲ τὴν πίστη του στὸ ἐπαναστατικὸ της μέλλον, ὁ Μπακούνιν προσπαθοῦσε νὰ βρισκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νεότερη γενιὰ μέσα στὴ Ρωσία. Ὑποδέχτηκε λοιπὸν μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ 1869 ἕναν νεαρό, 22χρονο Ρῶσο, τὸν Σεργκεῖ Γκενάντεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἑλβετία ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶχε δραπετεύσει ἀπὸ κάποια ρωσικὴ φυλακὴ. «Ἐχω μαζί μου», ἔγραφε ὁ Μπακούνιν σ' ἕναν Ἑλβετὸ φίλο του, «ἕναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς φανατικοὺς νεαροὺς ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀμφιβολία, ποὺ δὲν φοβοῦνται τίποτα καὶ ποὺ ἔχουν πάρει τὴν ἀμετάκλητη ἀπόφαση πῶς ὅσοι πολλοὶ κι ἂν χαθοῦν στὰ χέρια τῆς κυβέρνησης, δὲν πρόκειται νὰ σταματήσουν τὴ δράση τους μέχρι νὰ ἐξεγερθεῖ ὁ ρωσικὸς λαός. Εἶναι θαυμάσιοι, αὐτοὶ οἱ νεαροὶ φανατικοί, πιστοὶ χωρὶς θεοῦς, ἥρωες χωρὶς τυμπανοκρουσίες». (19) Ἡ φιλία τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸ Νε-

τσάγιεφ θά τοῦ προξενούσε ἔντονο προσωπικό πόνο καί πολιτικά προβλήματα, παρόλα αὐτά ὁμως ἦταν ιδιαίτερα σημαντική γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων, μιὰ καί κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς πραγματικά τρομοκρατικῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ Νετσάγιεφ, ὁ Μπακούνιν, γιά λίγο καιρό τουλάχιστον, κατέληξε νά ὑποστηρίζει τήν τρομοκρατία σάν τόν πιό ἀποτελεσματικό τρόπο ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιῶν καί τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους.

Ὁ Νετσάγιεφ ἦταν ἕνας αὐτόκλητος ἐπαναστάτης, σκοτεινός, μοναχικός καί πανούργος ἄνθρωπος, ἐπιδειξίας, φανατικός, ἰδεαλιστής καί ἐγκληματίας μαζί. Γεννήθηκε στό ταπεινὸ περιβάλλον τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑφαντουργικοῦ κέντρου Ἰθάνοβο, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴ Μόσχα, γρήγορα ὁμως κατάφερε νά φύγει γιά τὴ Μόσχα ὅπου παρακολούθησε μαθήματα στό πανεπιστήμιο. Οἱ ἐπαναστάτες φοιτητές ποὺ συνάντησε ἐκεῖ εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II, τὸ 1866· διάβαζαν καί θαύμαζαν τὰ κείμενα τοῦ Μπουογαρότι καί ἦταν ἀφοσιωμένοι στήν ἰδέα τῆς συνωμοτικῆς ζωῆς. Στὴ Μόσχα ὁ Νετσάγιεφ συνάντησε τὸν Πιότρ Νικίτιτς Τκάτσεφ, τὸν πιό συνεπῆ καί θαυστόχαστο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νεογιακωδίους. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἡ θεωρία του γιά τὴν ἐλίτ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν ἔμελλε νά ἔχει σημαντικὴ ἐπίδραση στὸν Λένιν καί παρόλο ποὺ, σάν τόσους ἄλλους τῆς γενιᾶς του, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλο τοῦ Μπακούνιν, κατέληξε ὑποστηρικτῆς ἐνὸς σθεναρὰ ὀργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κινήματος καί ἀπέριψε τελείως τίς ἀναρχικὲς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Νετσάγιεφ καί ὁ Τκάτσεφ κυκλοφόρησαν τὸ 1868 ἕνα «Πρόγραμμα Ἐπαναστατικῆς Δράσης», ποὺ περιεῖχε στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὸν ἀναρχισμό τοῦ Μπακούνιν ὅσο καί ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη συγκεκριμένη πειθαρχία τοῦ Τκάτσεφ. Οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης θά πρέπει νά εἶναι καινούργιοι ἄνθρωποι, ἀφοσιωμένοι ὀλοκληρωτικά στό σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης καί μὲ τὴ δράση τους νά ἐκπληρώνουν τὴν πλήρη ἐλευθερία καί ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Οἱ ἐπαναστατικὲς ομάδες θά πρέπει νά εἶναι ἀντισυγκεντρωτικὲς καί τὰ μέλη θά πρέπει νά μετακινοῦνται διαρκῶς, ἔτσι ποὺ κανεὶς νά μὴν μπορεῖ νά διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ ἐπαναστάτης θά πρέπει

νά μὴν εἶναι πιστὸς παρὰ μόνον στὴν ἐπανάσταση: «Ὅσοι συμμετέχουν στὴν ὀργάνωση θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε ἀγαθὸ, ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἢ οἰκογενειακὸ δεσμό, γιατί ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἐνδέχεται νὰ κάνουν τὰ μέλη νὰ παραμελήσουν τὴ δράση τους». (20)

Ὅταν ὁ Νετσάγιεφ ἔφτασε στὴ Γενεύη τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1869, μὲ δῶν τῶν εἰδῶν τὶς ἐφευρεμένες ἱστορίες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ του παρελθόν, βρῆκε τὸν Μπακούνιν πρόθυμο νὰ συνεργαστεῖ μαζί του καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς γενιάς στὴ Ρωσία. Ἐγραψαν μαζί τὸν «Ἐπαναστατικὸ Κατηχισμό», μιὰ συλλογὴ «ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν», καὶ διάφορα ἄλλα μανιφέστα ποὺ διακήρυτταν τὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβολῆς ἀνελέητης τρομοκρατίας στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὸ κράτος. Ὅποιοσδήποτε χλεύαζε καὶ περιφρονοῦσε τὶς ἀξίες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἦταν σύμμαχος γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου τῆς ἐπανάστασης: «Ἡ ληστεία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δοξασμένες πλευρὲς τῆς λαϊκῆς ζωῆς στὴ Ρωσία... Ὁ ληστής στὴ Ρωσία εἶναι ὁ ἀληθινὸς καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπαναστάτης, χωρὶς διανοουμενίστικη φρασεολογία καὶ ρητορική. Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση γεννιέται μέσα ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῆς ἐξέγερσης τοῦ ληστή μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ ἀγρότη... Ἀκόμα καὶ σήμερα αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ κόσμος τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης· ὁ κόσμος τῶν ληστῶν, καὶ μονάχα αὐτὸς διατηροῦσε πάντοτε ἀρμονικὲς σχέσεις μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θέλει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ σοβαρὴ συνωμοσία στὴ Ρωσία, ποὺ θέλει μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, πρέπει νὰ στραφεῖ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο καὶ νὰ ἀσπαστεῖ τὴ ζωὴ του». (21)

«Ὁ ἐπαναστάτης περιφρονεῖ καὶ μισεῖ τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ ἠθικὴ σ' ἕλες τῆς τὶς μορφές... θεωρεῖ ἠθικὸ ὅτιδήποτε βοηθεῖ στὸ θρίαμβο τῆς ἐπανάστασης... Ὅλα τὰ ἥρεμα καὶ ἀποχαυνωτικὰ αἰσθήματα φιλίας, σχέσεων, ἔρωτα, εὐγνωμοσύνης, ἀκόμα καὶ χιούμορ, πρέπει νὰ καταπνιγοῦν μέσα του ἀπὸ τὸ ψυχρὸ πάθος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης... Μέρα καὶ νύχτα πρέπει νὰ ἔχει μιὰ μονάχα σκέψη, ἕνα σκοπὸ — τὴν ἀνελέητη καταστροφὴ».

«Δὲν ἀναγνωρίζουμε καμιὰ ἄλλη δράση πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐξόντωσης, ἀλλὰ παραδεχόμαστε πὺς οἱ μορφές μετὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἐκδηλωθεῖ αὐτὴ ἡ δράση θὰ εἶναι ἰδιαίτερα ποικιλόμορφες — δη-

λητήριο, μαχαίρι, κρεμάλα, κλπ. Σ' αυτόν τον αγώνα, η επανάσταση αγιάζει όλα τα μέσα το ίδιο». (22)

Αυτή η παθιασμένη λατρεία της τρομοκρατίας, όπου η βία γίνεται αποδεκτή σχεδόν σαν αυτοσκοπός, είναι κάτι που δεν θα το συναντήσουμε σε άλλα κείμενα του Μπακούνιν, και αποτελεί ένδειξη της μεγάλης επιρροής που είχε δεχτεί από τον Νετσάγιεφ. Ήταν αρκετή όμως για να εισάγει στο αναρχικό κίνημα ένα στοιχείο που δεν χάθηκε ποτέ, και να προτείνει τη θεωρία της προπαγάνδας με τη δράση, που έμελλε να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη μεγάλου μέρους της αναρχικής δραστηριότητας τα επόμενα τριάντα χρόνια. Ο Νετσάγιεφ, πριν επιστρέψει στη Ρωσία, διακήρυττε την ανάγκη άμεσης, προσωπικής, βίαιης δράσης. «Χωρίς να σεβόμαστε ζωές, χωρίς να διστάζουμε μπροστά σ' οποιαδήποτε απειλή, φόβο ή κίνδυνο, πρέπει — με μια σειρά προσωπικών πράξεων και θυσιών που διαδέχονται ή μια την άλλη σύμφωνα με κάποιο προκαθορισμένο σχέδιο, με μια σειρά τολμηρών, για να μην πούμε παράτολμων, προσπαθειών — να συμμετάσχουμε στη ζωή του λαού, απ' όπου μπορούμε να υποκινήσουμε πίστη στον έαυτό του και σε μας, πίστη στη δύναμή του, απ' όπου μπορούμε να τον αναταράξουμε, να τον ενώσουμε, να τον ώθήσουμε προς το θρίαμβο του σκοπού... Διαθέτουμε ένα μοναδικά άρνητικό πρόγραμμα που δεν μπορεί κανείς να το τροποποιήσει: την απόλυτη καταστροφή». (23)

Η καριέρα του Νετσάγιεφ σαν επαναστάτη τέλειωσε με αποκρουστικό και μυστηριώδη τρόπο. Ύστερα από την επιστροφή του στη Μόσχα, δολοφόνησε ένα φοιτητή που ήταν μέλος της οργάνωσής του, ίσως γιατί φοβόταν την προδοσία, ή ίσως απλώς για να αποδείξει τη δύναμή του πάνω στους οπαδούς του, κι ύστερα ξφυγε για τη Γενεύη. Έδω δέν προσπάθησε μόνο να ξελογιάσει την κόρη του Χέρτσεν για τα λεφτά της, αλλά άρχισε και να ραδιουργεί ενάντια στον Μπακούνιν. Το 1872 συνελήφθη και παραδόθηκε στις ρωσικές αρχές, και μετά από δέκα χρόνια πέθανε στη φυλακή. Ο Μπακούνιν παραδέχτηκε με λύπη πως είχε παρασυρθεί από έναν ανέντιμο και υποπτο τυχοδιώκτη, κι έγραψε: «Φερθήκαμε ήλιθια, κι αλήθεια πόσο θα είχε γελάσει σε βάρος μας ο Χέρτσεν, αν ήταν ζωντανός, και πόσο δίκιο θα είχε να μας

περιφρονεί και να μας χλευάζει. Δεν γίνεται τίποτα πιά. "Ας καταπιούμε την πίκρα μας, και θα φερθούμε πιο έξυπνα στο μέλλον». (24)

Η σύντομη σχέση του Μπακούνιν με τον Νετσάγιεφ έχει στην ουσία συνδέσει τη θεωρία του αναρχισμού με την πρακτική της ατομικής τρομοκρατίας, πράγμα που είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Από το 1870 και μετά υπήρχε πάντοτε κάποια πλευρά στο αναρχικό κίνημα που ήταν πρόθυμη να δράσει τρομοκρατικά, αν όχι για χάρη της τρομοκρατίας, τουλάχιστον για να συμβολίσει μια δλοκληρωτική εξέγερση ενάντια στην κοινωνία. Οι εγκληματίες και οι ληστές συχνά μπορούσαν να ισχυριστούν πως εφαρμόζαν αναρχικές αρχές και πως με τα εγκλήματά τους βοηθούσαν να αποκαλυφθεί ή υποκρισία και η πλεονεξία της τάξης που ενάντια της επιτίθενταν.

Αναρίθμητες τρομοκρατικές πράξεις έμελλε να γίνουν στη Ρωσία: παρόλο που ο στόχος τους δεν ήταν, όπως των αναρχικών, η κατάργηση του κράτους, η τεχνική τους προερχόταν από τα κινήματα με τα οποία είχαν συνδεθεί ο Μπακούνιν και ο Νετσάγιεφ. Σε δλοκληρη την Ευρώπη και αλλού, η τρομοκρατία θα γινόταν αποδεκτό πολιτικό όπλο και σε όρισμένες περιπτώσεις, όπως στη συνωμοσία που κατέληξε στη δολοφονία του αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου το 1914, η εμπνευση όφειλόταν στο αναρχικό παράδειγμα.

3

Η υπόθεση Νετσάγιεφ, μολονότι απορόφησε μεγάλο μέρος της ενεργητικότητας του Μπακούνιν το 1869 και το 1870, και μολονότι άφησε ίχνη στις απόψεις του, δεν ήταν το σημαντικότερο επεισόδιο της περιόδου που έζησε στην Έλβετία. Από τη στιγμή που έφτασε εκεί ανακατεύτηκε στην πολιτική των τοπικών ριζοσπαστικών ομάδων, έλβετικών και ξένων, και, το πιο σπουδαίο, μέσα απ' αυτές ασχολήθηκε με την πολιτική της Διεθνούς. Ταυτόχρονα, στη διάρκεια αυτών των χρόνων παγιώθηκε η επίδρασή του στην Ίταλία, και στην Ίσπανία τέθηκαν τα θεμέλια για την

ανάπτυξη αὐτοῦ ποὺ ἐμελλε νὰ γίνεῖ τὸ πιὸ σημαντικό μέρος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Ὅταν ὁ Μπακούνιν ἔφτασε στὴ Γενεύη τὸ 1867 ὑπῆρχε ἤδη ἓνα ἰσχυρὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὶς γειτονικὲς περιοχὲς, ἰδιαίτερα μεταξὺ τῶν ὠρολογοποιῶν στὰ βουνὰ τοῦ Ζυρά. Ἄν οἱ ἔμπειρες του στὴν Ἰταλία τὸν εἶχαν πείσει γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῶν ἀκτημόνων ἀγροτῶν καὶ ἐκείνων τῶν ἐργατῶν ποὺ δὲν εἶχαν κανένα συμφέρον ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, στὴν Ἑλβετία ἀνακάλυψε ἓνα ἄλλο εἶδος ἐργαζόμενου, τὸν εἰδικευμένο τεχνίτη, βαθυστόχαστο καὶ μορφωμένο ἀπὸ μόνο του, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσῃ στὶς συνθήκες τῆς ἐργατικῆς ζωῆς του κάτι ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν τοὺς ἔλεγε: «Δουλεύοντας σὲ μικρὲς ομάδες στὰ ἐργαστήριά σας ἢ δουλεύοντας στὰ σπίτια σας, κερδίζετε περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ἂν θὰ δουλεύατε στὶς μεγάλες φάμπρικες ποὺ χρησιμοποιοῦν ἑκατοντάδες ἐργάτες ἢ δουλειά σας εἶναι εὐφυῆς καὶ καλλιτεχνική, δὲν σᾶς ἀποκτηνώνει ὅπως οἱ μηχανές. Σ' αὐτὸ συντείνουν ἡ δεξιότητά καὶ ἡ πνευματικότητά σας. Κι ἐπιπλέον διαθέτετε περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο καὶ σχετικὴ ἐλευθερία· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ εἴσαστε πιὸ μορφωμένοι, πιὸ ἐλεύθεροι καὶ εὐτυχημένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους». (25) Φαίνεται πὼς ὁ Μπακούνιν εἶχε ἐντυπωσιαστῆ ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ὑποδέχτηκαν, γιὰτὶ οἱ ὠρολογοποιοὶ τοῦ Σαιντ-Ἰμιέ καὶ τοῦ Λὰ Σὼ-ντέ-Φὸν ἦταν συχνὰ κακοπληρωμένοι καὶ στυγνὰ ἐκμεταλλευμένοι — ἀναγκάζονταν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἄλλους γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν προϊόντων τους καὶ γιὰ τὴν προμήθεια πρώτων ὑλῶν. Παρόλα αὐτὰ ὁμως ἡ ἐλευθερία καὶ οἱ δυνατότητες ἐκπαίδευσης καὶ συζήτησης ποὺ εἶχαν λόγῳ τῆς φύσης τῆς δουλειᾶς τους ἦταν κάτι ἀληθινὸ καὶ μὲ τὴν ἐπιρροή τοῦ Δρ. Κουλλερύ, ἐνὸς ριζοσπάστη γιατροῦ, ποὺ σύντομα βοηθήθηκε ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ ἱστορικὸ Τζέημς Γκυγιώμ, ἦταν ἤδη ἀρκετὰ καλὰ ὀργανωμένοι γιὰ νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφή μὲ τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνoῦς ἤδη ἀπὸ τὸ 1865. Ὅταν παρουσιάστηκε ἐκεῖ ὁ Μπακούνιν ἀνταποκρίθηκαν ἀμέσως στὶς ἀπόψεις του καὶ στὴ ζεστασιά καὶ πληθωρικότητα τῆς προσωπικότητάς του, καὶ σὲ λίγο ὁ «Μισέλ», ὅπως τὸν ἔλεγαν στὸ ἐλβετικὸ Ζυρά, ἔγινε ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ

πρόσωπα τῶν συγκεντρώσεών τους.

Ὁ Μπακούνιν ἀσχολήθηκε ἄμεσα μὲ τὴν τοπικὴ πολιτικὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἑλβετία καθὼς καὶ μὲ τὴ διατήρηση ἐπαφῶν μὲ ἄλλους ἀναρχικούς καὶ ἐπαναστάτες στὴ Ρωσία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία καὶ ἄλλοῦ. Κατὰ συνέπεια ἀναμίχθηκε σὲ καθαρὰ ἐλβετικὲς διαμάχες —π.χ. στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς εἰδικευμένους ὠρολογοποιούς καὶ τοὺς ἀνειδίκευτους οἰκοδόμους στὴ Γενεύη— καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνούς.

Μέχρι τότε ὁ Μπακούνιν δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ Διεθνή, μολονότι οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Μάρξ ἦταν φαινομενικὰ ἄρκετὰ φιλικές. Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του σὲ διεθνή συγκέντρωση μετὰ τὴν ἀφιξή του στὴν Ἑλβετία ἐγίνε σὲ μιὰ συγκέντρωση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1867 μιᾶς ἑτερογενοῦς φιλελεύθερης ὀργάνωσης ποὺ ὀνομαζόταν Σύνδεσμος γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ὅπου πρωταγωνιστοῦσε ὁ Γαριβάλδης καὶ πῆραν μέρος ὁ Βικτόρ Οὐγκό, ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μίλλ καὶ ἄρκετὰ μέλη τῆς Διεθνούς. Ὁ Μπακούνιν ὁμως ἦταν ἤδη ἄρκετὰ γνωστὴ φυσιογνωμία στὴν Εὐρώπη καὶ μποροῦσε νὰ σταθεῖ δίπλα στὸν Ἰταλὸ ἥρωα. Στὴν οὐσία οἱ δύο ἄντρες φαίνεται πὼς ἐνίωσαν κάποια ἐνστικτώδη προτίμηση ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο, λὲς καὶ ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους στὸν ἀντίστοιχο ἐπαναστατικὸ σκοπὸ τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουν τὶς πλατύτερες διαφορὲς πεποιθήσεων καὶ τακτικῆς ποὺ εἶχαν. «Μὲ βαρὺ, περίεργο περπάτημα», ἔτσι περιέγραφε κάποιος αὐτόπτης μάρτυρας τὴν εἴσοδο τοῦ Μπακούνιν στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων, «ἀνέβηκε τὰ σκαλιὰ ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν ἐξέδρα ὅπου καθόταν τὸ προεδρεῖο, ντυμένος ἀφρόντιστα ὅσο ποτέ, φοροῦσε μιὰ γκριζὰ μπλούζα κι ἀπὸ κάτω δὲν φαινόταν πουκάμισο, ἀλλὰ ἕνα φανελλένιο ἐσώρουχο· ἀμέσως ἀπὸ στόμα σὲ στόμα διαδόθηκε ὁ ψίθυρος «Μπακούνιν». Ὁ Γαριβάλδης σηκώθηκε, προχώρησε λίγο μπροστὰ καὶ τὸν ἀγκάλιασε. Αὐτὴ ἡ σοβαρὴ συνάντηση δύο μεγάλων καὶ δοκιμασμένων πολεμιστῶν τῆς ἐπανάστασης δημιούργησε ἐκπληκτικὴ ἐντύπωση... Ὅλοι σηκώθηκαν ὄρθιοι καὶ ἀκούστηκε ἕνα παρατεταμένο καὶ ἐνθουσιαστικὸ χειροκρότημα». (26)

Ὁ Μπακούνιν ποτέ δὲν θεωροῦσε τὴ συμμετοχὴ σὲ μιὰ ἐπα-

ναστατική οργάνωση ασυμβίβαστη με τη συμμετοχή σε μίαν άλλη. Ἡ Ἐπαναστατική Ἀδελφότητα, πού εἶχε ἰδρῦσει δταν βρισκόταν στήν Ἰταλία, τυπικά ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει, καί τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1868 ἰδρυσε μίαν ἄλλη οργάνωση, τὴ Διεθνή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Συνεπῶς δὲν ἔβλεπε τίποτα ἀντιφατικό στήν προσπάθειά του νά κάνει περισσότερο ἐπαναστατικό τὸ Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία με τὸ νά τὸν ὠθήσει νά πάρει μέρος στή Διεθνή πού εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὸν ἐπαναστατικό σκοπὸ στήν Ἑλβετία, ὑποστηρίζοντας μιὰ ἀπεργία τῶν οἰκοδόμων τῆς Γενεύης. Ὁ Μπακούνιν λοιπὸν χρησιμοποίησε τὸ συνέδριο τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία στὴ Βέρνη γιὰ νά ἐκφράσει τὶς δικές του ἐπαναστατικές ἀπόψεις καὶ γιὰ νά ἐναντιωθεῖ στὸν ἡπιο ἀστικό φιλελευθερισμὸ τῶν περισσότερων ἀντιπροσώπων, καὶ δήλωσε: «Γιὰ νά γίνει ἐνεργητικὴ δύναμη, ὁ Σύνδεσμός μας ὀφείλει νά γίνει ἢ καθαρὰ πολιτικὴ ἔκφραση τῶν μεγάλων κοινωνικο-οἰκονομικῶν συμφερόντων καὶ ἀρχῶν πού ἀναπτύσσονται καὶ διαδίδονται τόσο θριαμβευτικά ἀπὸ τὴ μεγάλη Διεθνή Ἐνωση Ἐργατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς». (27) Ὑπῆρχαν ἐλάχιστες πιθανότητες νά γίνει ἀληθινὰ ἐπαναστατικός ὁ Σύνδεσμος, καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Μπακούνιν καταψηφίστηκαν. Ἀμέσως μετὰ ὁ Μπακούνιν διέκοψε τὶς σχέσεις του με τὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία καὶ ἀποφάσισε νά προσχωρήσει στὴ Διεθνή. «Ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ συγκρουόμενες μουρζουάδικες συναισθηματικὲς ἰδέες καὶ τάσεις δρέθησαν νά κατέχουν τὴν πλειοψηφία», εἶπε, «δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιὰ ἕνα σοβαρὸ καὶ εἰλικρινῆ ἐπαναστάτη. Τὸ μέσο αὐτὸ δοκιμάστηκε καὶ διαπιστώθηκε ἀκατάλληλο, ἔπρεπε νά ἀποριφθεῖ· δὲν ἔμενε παρὰ νά ἀναζητηθεῖ κάποιον ἄλλο. Ἡ Διεθνὴς Ἐνωση Ἐργατῶν φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο μέσο». (28)

Προφανῶς ὁ Μπακούνιν δὲν ἀντιλήφθηκε σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση τὰ προβλήματα πού θὰ δημιουργοῦσε ἢ προσχώρησή του στὴ Διεθνή. Οἱ Ἑλβετοὶ φίλοι του εἶχαν ἤδη προσχωρήσει· οἱ σχέσεις του με τὸν Μάρξ ἦταν ἀρκετὰ χαλαρές, ἀλλὰ βασικά δὲν ἦταν ἐχθρικές, ἐνῶ ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν Μάρξ σὰν στοχαστὴ ἦταν πολὺ μεγάλος. Ὁ Μάρξ, ἔγραφε στὰ 1870, ἦταν ἄνθρωπος «μὲ μεγάλη πνευματικὴ καὶ ἐξυπνάδα, μὲ πολὺ βαθιὲς γνώ-

σεις, πού ὄλη του ἡ ζωή, μπορούμε νά ποῦμε χωρίς καμιὰ διάθεση κολακείας, ἦταν ἀφιερωμένη ἀποκλειστικά στό μεγάλο σκοπό τῆς ἐποχῆς μας, στή χειραφέτηση τῶν ἐργατῶν». (29) Ὁ Μάρξ ἀπεναντίας περιέγραφε τόν Μπακούιν σάν «ἄνθρωπο χωρίς καμιὰ θεωρητική γνώση», (30) πού στήν οὐσία ὁμοῦς συμμερίζοταν τίς περισσότερες γενικές θεωρητικές πεποιθήσεις τοῦ Μάρξ. Ἦταν πεπεισμένος ὑλιστής· πίστευε ἀκράδαντα ὅτι ὁ κόσμος θά ἔπρεπε νά γίνει κατανοητός σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς ἐπιστήμης καί ὅτι δέν ἦταν ἀπαραίτητη καμιὰ μεταφυσική ἢ θεολογική ἑρμηνεία τῆς κοινωνικῆς, τῆς οἰκονομικῆς, τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, καί ὅτι στήν οὐσία αὐτές οἱ ἑρμηνεῖες τὸ μόνο πού ἔκαναν ἦταν νά συσκοτίζουν τή γνώση πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιά τὰ συμφέροντά του. Ὁ ὑλισμός τοῦ Μάρξ, ἔγραφε, τόν ἔκανε νά ὑπερέχει σέ σχέση μέ τόν Προυντόν, πού τὸ μεγάλο του μειονέκτημα ἦταν ὅτι «δέν μελέτησε ποτέ τίς φυσικές ἐπιστήμες γιά νά μάθει νά χρησιμοποιεῖ τή μέθοδό τους». Ὁ Μάρξ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, «βρίσκεται στό σωστό δρόμο. Ἔχει θεμελιώσει τήν ἀρχή ὅτι ὅλες οἱ θρησκευτικές, πολιτικές καί νομικές ἐξελίξεις δέν εἶναι οἱ αἰτίες, ἀλλά τὰ ἀποτελέσματα τῶν οἰκονομικῶν ἐξελίξεων». (31) Παρόλα αὐτά οἱ δύο ἄντρες εἶχαν τόσο διαφορετική ἰδιοσυγκρασία, πού σέ καμιὰ περίπτωση δέν μπορούσαν νά συνεργαστοῦν ἀρμονικά. Ἡ ἰδιοσυγκρασιακή τους σύγκρουση ἔμελλε νά ἐξελιχθεῖ σέ θεωρητική σύγκρουση καί οἱ διαφορές τους ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐπαναστατική τακτική ἔμελλαν νά καταλήξουν στή διάσπαση τοῦ διεθνoῦς ἐργατικοῦ κινήματος, διάσπαση ἀπό τήν ὁποία δέν συνῆλθε ἀπόλυτα ποτέ.

Ἡ στάση τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στή Διεθνή ἦταν πάντοτε ἀμφίροπη. Πίστευε στή σπουδαιότητα μιᾶς διεθνoῦς ὀργάνωσης γιά τήν προπαγάνδισή τῶν ἰδεῶν του καί γιά τή διατήρηση τοῦ ἐλέγχου ὄλων τῶν ἀναπτυσσόμενων ἐργατικῶν κινήματων τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα ὁμοῦς εἶχε συχνά ἀμφιβολίες γιά τὰ συνέδρια τῆς Διεθνoῦς πού δέν ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσα αὐτούς τούς σκοπούς καί πού ἦταν πιθανό νά προσφέρουν εὐκαιρίες γιά τή διάδοση θεωριῶν πού κατά τή γνώμη του δέν θά ἔπέτρεπαν στήν ἐργατική τάξη νά δεῖ ποιά εἶναι ἡ σωστή πορεία δράσης. Στήν πραγματικότητα στά πρῶτα συνέδρια τῆς Διεθνoῦς, οἱ ὁπαδοί τοῦ Μάρξ

ήταν πολύ λιγότεροι από τους υποστηρικτές των απόψεων του Προυντόν, και έφόσον αυτοί ήταν πάρα πολλοί στη Γαλλία και την Έλβετία, παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ισχυροί στο συνέδριο που έγινε στη Γενεύη στο τέλος του καλοκαιριού του 1866 — το πρώτο ύστερα από την ίδρυση της Διεθνούς. Ο Μάρξ είχε ήδη εκφράσει αμφιβολίες γι' αυτό το συνέδριο πριν ακόμα πραγματοποιηθεί: «Παρόλο που έχω αφιερώσει πολύ χρόνο για την προετοιμασία του Συνεδρίου της Γενεύης», έγραφε στις 23 Αυγούστου, «δέν μπορώ, ούτε κι έχω τη διάθεση να συμμετάσχω, γιατί μου είναι αδύνατο να αφήσω τη δουλειά μου τόσο καιρό. Έλπίζω πως χάρη σ' αυτή (στη δουλειά μου) θα μπορέσω να κάνω κάτι πιο σημαντικό για την εργατική τάξη απ' ό,τι μπορώ να προσφέρω προσωπικά σε οποιοδήποτε συνέδριο». (32)

Οι περισσότεροι από τους προουτονιστές που πήραν μέρος στο συνέδριο ήταν τώρα συγκριτικά πολύ πιο ήπιοι και λιγότερο επαναστάτες. Η καθαρά αναρχική πλευρά της θεωρίας του Προυντόν είχε τώρα παραμεριστεί για χάρη των «μιουτσουαλιστικών» ιδεών για την οικονομική οργάνωση. Πολλοί από τους υποστηρικτές του έβλεπαν τώρα τη δυνατότητα κάποιας μορφής δράσης μέσα από το κράτος, στον τομέα της εκπαίδευσης λογουχάρη και η προσπάθεια του Τολαίν να κάνει το Συνέδριο της Γενεύης να υιοθετήσει μια ισχυρή, ταξικά συνειδητή επαναστατική και αντι-διανοουμενίστικη γραμμή καταψηφίστηκε. «Δέν μισούμε κανένα», είπε, «άλλά στις τωρινές συνθήκες είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε αντίπαλούς μας όλα τα μέλη προνομιούχων τάξεων, είτε πρόκειται για καπιταλιστικές είτε για διπλωματούχους και ακαδημαϊκούς». (33) Αυτή η απέχθεια για τους διαγοούμενους έμελλε να ξαναεμφανιστεί μεταξύ των μεταγενέστερων αναρχικών — ένα ιδιαίτερα δημοφιλές σύνθημα ήταν το εξής: «όχι χέρια μαλακά, αλλά χέρια ροζιασμένα» — και πρόκειται για απέχθεια που συχνά τη συμμερίστηκε και ο ίδιος ο Μπακούνιν. Η καταψήφιση της κίνησης του Τολαίν και η θεωρητική σύγχυση που είχαν οι περισσότεροι αντιπρόσωποι στο συνέδριο του 1866 ενδέχεται να συνέτεινε στην προθυμία του Μπακούνιν, μετά τη δική του προσχώρηση στη Διεθνή ύστερα από δυο χρόνια, να αποδεχτεί τις προσπάθειες των μαρξιστών να κάνουν την οργάνωση πιο αποτελε-

ματική και να δημιουργήσουν μια πιο ταξικά συνειδητή βάση. Μετά την προσχώρησή του στη Διεθνή, ο Μπακούνιν υποστήριξε ότι έπρεπε να δημιουργηθεί μια οργάνωση που θα εκπαίδευε «προπαγανδιστές, απόστολους και τελικά οργανωτές», και επομένως θα δημιουργούσε τους πρωτοπόρους της επανάστασης που θα προσηλύτιζαν τους εργάτες σ' όλη την Ευρώπη. Η οργάνωση που θα θρούσε κατ' αυτό τον τρόπο ονομάστηκε από τον Μπακούνιν Διεθνής Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Προφανώς δέν την αντιλαμβάνοταν έξω από την Διεθνή ή αντίθετη με τους σκοπούς της, αλλά σαν οργάνωση έλιτ στο έσωτερικό της Διεθνούς που θα ενέπνεε τὰ μέλη της με συνεχή επαναστατικό ζήλο.

Η Συμμαχία ήταν ή πιο αποτελεσματική από τις οργανώσεις που ίδρυσε ο Μπακούνιν και στο τέλος του 1868 διέθετε τμήματα στη Λυών και τή Μασσαλία, είχε αποκαταστήσει τις επαφές που είχε ο Μπακούνιν στη Νάπολη και είχε στείλει τον Γκιουζέπε Φανέλλι στη Μαδρίτη και τή Βαρκελώνη για να βοηθήσει τὸ ισπανικό αναρχικό κίνημα να ακολουθήσει τήν τόσο σημαντική πορεία του. Δέν μᾶς παραξεγεύει τὸ γεγονός ότι αὐτές οι ενέργειες αντιμετωπίζονταν με βαθιά δυσπιστία από τήν πλευρά του Μάρξ και του Έγκελς στο Λονδίνο, και, όσο πιστός κι αν ήταν ο Μπακούνιν απέναντι στη Διεθνή, τουλάχιστον στις προθέσεις του, ή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία θα πρέπει να φαινόταν σαν αντίπαλη οργάνωση που είχε σαν στόχο να αναλάβει τὸ ρόλο της Διεθνούς. Ὁ Μπακούνιν ἀπορούσε με τήν ἐχθρική στάση του Μάρξ. Σέ ένα γράμμα του στον Μάρξ, τὸν Δεκέμβριο του 1868, ἀφοῦ πληροφορήθηκε τις διαμαρτυρίες που εξέφρασε σ' έναν ἀπό τους συντρόφους του στη Γενεύη, ἔγραφε: «Τὸν ρωτᾶς αν ἐξακολουθῶ να εἶμαι φίλος σου. Ναί, περισσότερο ἀπό ποτέ, ἀγαπητέ μου Μάρξ, γιατί τώρα καταλαβαίνω πόσο δίκιο είχες όταν μᾶς προσκαλοῦσες ὄλους να ἀκολουθήσουμε τὸ δύσκολο δρόμο της οικονομικής επανάστασης κι όταν ἐπιτέθηκες ἐνάντια σέ ἐκείνους ἀγάμεσά μας που παραλίγο να ἀσχοληθοῦν με προσπάθειες που ήταν ή ἐθνικιστικές ή ἀποκλειστικά πολιτικές. Αὐτή τή στιγμή κάνω αὐτὸ που ξεκίνησες να κάνεις και συ πριν ἀπό εἴκοσι περίπου χρόνια. Ἀπό τότε που ἀποχώρησα δημόσια ἀπό τους ἀστούς του Συεδρίου της Βέρνης, δέν ξέρω καμιά ἄλλη κοινωνία, κα-

νένα άλλο περιβάλλον έξω από τον κόσμο των εργατών. Ἡ Πατρίδα μου εἶναι τώρα ἡ Διεθνῆς κι ἐσὺ εἶσαι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτές της. Βλέπεις λοιπόν, ἀγαπητέ μου φίλε, πὼς εἶμαι ὀπαδός σου, καὶ εἶμαι περήφανος γι' αὐτό...»⁽³⁴⁾ Τὸ γράμμα αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε ὅτι ὁ Μπακούνιν εἶχε ἀπορίψει τὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶπε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὴ Συμμαχία. Ὅπωςδήποτε ὁμως, ὅσο συμβιβαστικό κι ἂν ἤθελε νὰ εἶναι, καθυστέρησε νὰ φτάσει. Τὴν ἡμέρα ποὺ γράφτηκε, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνoῦς, ποὺ πρὶν ἀπὸ τρεῖς μῆνες εἶχε καταδικάσει ἐπίσημα τὸ Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἐκφραζόταν ἐνάντια καὶ στὴ Διεθνῆ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία: «Ἡ παρουσία μιᾶς δεύτερης ὀργάνωσης ποὺ λειτουργεῖ μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργατῶν θὰ εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γιὰ τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς Διεθνoῦς». ⁽³⁵⁾

Ὁ Μπακούνιν ἦταν πάλι ἔτοιμος νὰ συνεργαστεῖ: πρότεινε νὰ διαλυθεῖ ἡ Συμμαχία καὶ τὰ τμήματά της νὰ γίνουν ἄμεσα τμήματα τῆς Διεθνoῦς. Τὰ προβλήματα τῆς ὀργάνωσης καὶ τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἦταν τόσο σημαντικὰ γιὰ τὸν Μάρξ δὲν σήμαιναν τίποτα γιὰ τὸν Μπακούνιν: ἀλλὰ ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔγινε νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἐξουσία του, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ καταστρέψει τὴν ἐπιρροή τοῦ Μπακούνιν στὴ Διεθνῆ. Ἡ κρίση ξέσπασε στὸ συνέδριο τῆς Διεθνoῦς στὴ Βασιλεία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1869. Ἐνῶ προηγουμένως ὁ Μπακούνιν φαινόταν στὸν Μάρξ καὶ τοὺς ὀπαδούς του ὅτι ἀπειλοῦσε μόνο τὴ δικαιοδοσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνoῦς, στὴ Βασιλεία ἀμφισβήτησε τὴ θέση τους σὲ πολιτικὰ καὶ θεωρητικὰ θέματα. Οὔτε ὁ Μάρξ οὔτε ὁ Ἐγκελς παρακολούθησαν τὸ συνέδριο, ἐνῶ οἱ Ἑλβετοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν εἶχαν φυσικὰ σημαντικὴ δύναμη. Ὁ Μπακούνιν ἐκδήλωσε στὴν οὐσία γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν προθυμία του νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑποστήριξε τὴν πρόταση γιὰ ἐπέκταση τῶν ἐκτελεστικῶν τοῦ ἐξουσιῶν καὶ γιὰ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματός του νὰ διαγράφει ὅποιοδήποτε τμήμα ἐνεργοῦσε ἐνάντια στὸ πνεῦμα τῆς Διεθνoῦς. ⁽³⁶⁾ Ἐπίσης δὲν παρουσιάστηκε καμιὰ ἄμεση σημαντικὴ διαφωνία στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ γιὰ τὴ συλλογικὴ κατοχή

της γης. Ο Μπακούνιν ἐναντιώθηκε ὁμως στὶς ἀπόψεις τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸ συγκριτικὰ λιγότερο σημαντικό ζήτημα τῆς κατάργησης τοῦ δικαιώματος τῆς κληρονομιάς, ἀποψη ποὺ ἤθελε νὰ συμπεριληφθεῖ στὸ ἄμεσο πρόγραμμα τῆς Διεθνούς. Οἱ μαρξιστὲς ἰσχυρίστηκαν, προβάλλοντας διάφορα ἐπιχειρήματα, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ πρόβλημα ποὺ θὰ λυνόταν μόνο του μετὰ τὴν ἐπαγασταση καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνεῖ εἰδικὴ ἀναφορὰ του σ' αὐτὸ τὸ στάδιο. Ἐπρόκειτο ὁμως γιὰ ζήτημα ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρές. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ἀποτελοῦσε μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ συγκριτικὰ ἀσήμαντα κακὰ ποὺ θὰ ἐξαφανίζονταν μετὰ τὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας. Ἡ κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐπομένως, ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴ διάλυση τοῦ κράτους, καὶ ὅποιο κράτος μπορούσε νὰ πειστεῖ ἢ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταργήσῃ τὸν κληρονομημένο πλοῦτο, θὰ ἔκανε τὸ πρῶτο καὶ κρίσιμο βῆμα γιὰ τὴν αὐτοκατάργησή του. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Μπακούνιν, μονάχα ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἴσοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι: ἀρνήθηκε πὼς ὑπῆρχε ὀποιαδήποτε ἀνισότητα φυσικῶν χαρισμάτων, καὶ πίστευε πὼς οἱ ἀνισότητες τῆς παρούσας κοινωνίας ὀφείλονταν ἀποκλειστικὰ στὸ περιβάλλον. «Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν εἶναι ταυτόσημοι, ἀλλὰ ἰσοδύναμοι καὶ κατὰ συνέπεια ἴσοι». (37)

Ἄν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς πλούσιους τὰ κληρονομημένα πλούτη καὶ μαζί μ' αὐτὰ ὅλα τὰ προνόμια τῆς καλῆς ἀνατροφῆς, τῆς καλῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς καλῆς στέγασης, τότε θὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν διαφέρουν ἀπ' ὀποιοδήποτε ἄλλο ἄνθρωπο.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Μπακούνιν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ Συνέδριο τῆς Βασιλείας ἐνδέχεται νὰ ἦταν λαθεμένη ἀπὸ ἀποψη τακτικῆς καὶ νὰ τοῦ ἀπέφερε ἐλάχιστα πρακτικὰ ὀφέλη. Ἀνέλυσε ὁμως διεξοδικὰ καὶ μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἀποψή του, καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καταψηφίστηκε ἀπὸ τὸ Μπακούνιν καὶ τοὺς Ἑλβετοὺς, Γάλλους καὶ Βέλγους φίλους του. Ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὁ Ἐκάρριους, ὁ Γερμανὸς ράφτης ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ ἦταν ἀντιπρόσωπος τοῦ Μάρξ στὸ συνέδριο, δήλωσε: «Ὁ Μάρξ θὰ δυσσαρεστηθεῖ πάρα πολὺ». (38) Ὁ Μάρξ ἀντέδρασε ἥπια μιὰ καὶ περίμενε πολὺ χειρότερα πράγματα. «Χαίρομαι ποὺ τελείωσε πιὰ

τὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας», ἔγραφε στὴν κόρη του στὶς 25 Σεπτεμβρίου, «καὶ ποὺ τὰ ἀποτελέσματα του ἦταν συγκριτικὰ καλὰ. Αὐτὲς οἱ ἀνοιχτὲς ἐπιδείξεις τοῦ κόμματος καὶ ὄλων τῶν ἀτελειῶν του πάντοτε μὲ ἀνησυχοῦν». (39) Τοὺς ἐπόμενους ἕξι μῆνες, ὁμῶς, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑγκελς, παρακινημένοι ἀπὸ ὀρισμένους προσωπικοὺς ἐχθροὺς τοῦ Μπακούνιν μεταξὺ τῶν προσφύγων στὴ Γενεύη, ἐξαπέλυσαν τόσο προσωπικὴ ὅσο καὶ πολιτικὴ ἐπίθεση ἐναντίᾱ του. Ἐνῶ τὰ τμήματα τῆς Διεθνoῦς στὴν Ἑλβετία ἔπαιρναν μέρος σὲ ὀλοένα καὶ σκληρότερες ἀντιμαχίαι ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μάρξ καὶ στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν, ἀναζωογονήθηκαν ὅλες οἱ προσωπικὲς συκοφαντίαι καὶ διαμαρτυρίαι ἐναντίᾱ στὴν συμπεριφορὰ τοῦ Μπακούνιν. Οἱ φήμες ὅτι ἦταν Ρῶσος πράκτορας —κατηγορία ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἐπίσημα στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας— ἐπαναλήφθηκαν· ὁ Μάρξ θυμήθηκε πῶς ὁ Μπακούνιν εἶχε παραλείψει νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ γιὰ τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ποὺ τοῦ εἶχε δωρήσῃ· ἐκφράστηκαν ὑπαινιγμοὶ ὅτι ὁ Μπακούνιν, ποὺ εἶχε ἀναλάβῃ νὰ μεταφράσῃ στὰ Ρωσικὰ τὸ βιβλίον, εἶχε εἰσπράξῃ τὴν προκαταβολὴ χωρὶς νὰ ἐτοιμάσῃ τὴ μετάφραση — μολονότι ὁ Φράντς Μέρινγκ, ὁ Γερμανὸς σοσιαλιστὴς ἱστορικὸς τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, παρατηρεῖ μὲ κατανόηση: «Πόσοι καὶ πόσοι ἄλλοι, ἀκόμα καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πρῶτους φημισμένους, δὲν βρέθηκαν κάποια ἐποχὴ στὴ θέσῃ νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματα τῆς προκαταβολῆς καὶ νὰ μὴν μπορέσουν μετὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ ἔργο ποὺ εἶχαν ἀναλάβῃ!» (40)

Στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων δύο χρόνων, μὲ φόντο δραματικὸ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμον καὶ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ, συνεχίστηκε ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη καὶ κατέληξε σ' ἕναν πόλεμον γραμμάτων, ἐγκυκλίων καὶ φυλλαδίων ποὺ ἐπαναλάμβαναν τὶς ἴδιαι κατηγορίαι καὶ διαψεύσεις. Ὁ Μάρξ κατέληξε νὰ πιστεύῃ τόσο βαθιὰ ὅσο καὶ ὅλες οἱ ἀστυνομίαι τῆς Εὐρώπης, ὅτι ὁ Μπακούνιν προετοίμαζε κάποια τεράστια μυστικὴ συνωμοσία. Ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ φίλοι του πείθονταν ὀλοένα καὶ περισσότερο πῶς οἱ προσπάθειαι τοῦ Μάρξ νὰ ὀργανώσῃ τὸ ἐργατικὸν κίνημα μὲ βάση τὸν συγκεντρωτισμὸν θὰ πρόδιδαν τοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους ποὺ προσπαθοῦσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ κίνημα. Ὅπως τὸ ἔθεσαν οἱ ἀ-

ναρχικοί του Ζυρά στην «Έγκύκλιο του Σονβιλλιέ», το Νοέμβριο του 1871, ύστερα από την έξαπόλυση της επίθεσης του Μάρξ: «Πώς είναι δυνατόν να ελπίζει κανείς ότι από μια εξουσιαστική οργάνωση θα προέλθει μια ελεύθερη κοινωνία, μια κοινωνία βασισμένη στην ισότητα; Είναι αδύνατο. Η Διεθνής, το ξέμβριο της μελλοντικής ανθρώπινης κοινωνίας, πρέπει από τούτη τη στιγμή να είναι ή πιστή εικόνα των αρχών της ελευθερίας και της δημοσπονδίας, και να απορίψει οποιαδήποτε αρχή που μάς ώθει στην επιβολή εξουσίας και δικτατορίας». (41)

Ο Μπακούνιν άργησε να αντιπετιθεῖ ὁ ἴδιος στις προσωπικές και πολιτικές συκοφαντίες του Μάρξ, και άφησε τούς Έλβετους φίλους του να εκπροσωπήσουν τις απόψεις του, ἔν μέρει από γνήσιο σεβασμό για τόν Μάρξ, ἔν μέρει λόγω ἐπιφυλάξεων ἀπό άποψη τακτικής και ἔν μέρει λόγω άλλων άπασχολήσεών του — οί σχέσεις του με τόν Νετσάγιεφ και οί προσωπικές οικονομικές δυσκολίες του, καθώς και τὸ αὔξανόμενο ἔνδιαφέρον του για τὸ αναρχικό κίνημα στην Ἰσπανία και τήν Ἰταλία και τὸ σὸκ που προκάλεσε ὁ πόλεμος τοῦ 1870. Ἐπιπλέον εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρήξη με τόν Μάρξ, ὅταν θά ξέσπαγε πραγματικά θά κατέληγε ὀπωσδήποτε σὲ θέματα ἀρχῶν. «Ἴσως δημιουργηθεῖ ἡ κατάσταση», ἔγραφε στὸν Χέρτσεν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1869, «και μάλιστα πολὺ γρήγορα, ὅπου θά ἐμπλακῶ σ' ἕναν ἀγώνα ἐνάντιά του, ὄχι λόγω προσωπικῶν προσβολῶν πρὸς τὸ ἄτομό μου, ἀλλὰ λόγω διαφορῶν σὲ θέματα ἀρχῆς, στὸ θέμα τοῦ Κρατικοῦ Κομμουνισμοῦ, θεωρία που ὑποστηρίζουν ὀλόθερμα τόσο αὐτὸς ὅσο και τὰ ἀγγλικά και γερμανικά κόμματα που ἐλέγχει. Ἐπομένως θά εἶναι ἀγώνας μέχρι θανάτου. Ὑπάρχει χρόνος ὅμως για ὄλα, και ὄέν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ κατάλληλη στιγμή για τοῦτο τὸν ἀγώνα». (42)

Ο Μάρξ ἦταν ἐκεῖνος που ἀποφάσισε ποιά ἦταν ἡ κατάλληλη στιγμή. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1871 συγκάλεσε μιὰ ἰδιωτική συνδιάσκεψη τῆς Διεθνούς στὸ Λονδίνο. Πρόκειται τόσο για προσπάθεια τοῦ Μάρξ να ἐκμεταλλεῦται τὴν κατάσταση τῆς Διεθνούς μετὰ τὴν συντριβὴ και τὴν καταστολὴ τῆς Κομμούνιας τοῦ Παρισιοῦ, ὄσο και για μέσο, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐλπίδα τοῦ Μάρξ, για τὴν τελειωτική καταράκωση τῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπακούνιν. Κανένας ἀπὸ τούς

στενούς συνεργάτες του Μπακούνιν δεν πήρε μέρος στη συνδιάσκεψη, μολονότι κάποιες από τις απόψεις του υποστηρίχθηκαν από ορισμένους αντιπροσώπους που δεν ήταν παρά μειοψηφία. Στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου ο Μάρξ υποστήριξε ανοιχτά το σχηματισμό ενός πολιτικού κόμματος της εργατικής τάξης που θα ήταν το όργανο χειραφέτησης του προλεταριάτου: «Έναντια στην εξουσία των ιδιοκτητηριών τάξεων, το προλεταριάτο μπορεί να δράσει σαν τάξη μόνο αν μετατραπεί σε πολιτικό κόμμα». (43) Η φράση αυτή βέβαια απευθυνόταν ιδιαίτερα στον Μπακούνιν και στην πλήρη απόριψη από μέρος του της πολιτικής δράσης και μια άλλη απόφαση δήλωνε ότι «το περιστατικό της Σοσιαλδημοκρατικής Συμμαχίας» θεωρείται λήξαν. Ο Μάρξ θα απογοητευόταν τελικά με τα αποτελέσματα της συνδιάσκεψης του Λονδίνου. Εκτός από τη Γερμανία, το προλεταριάτο δεν φάνηκε πρόθυμο να προχωρήσει στη δημιουργία κάποιου πολιτικού κόμματος κάτω από τη διεύθυνση του Μάρξ και της Διεθνούς, ενώ η έπιροή του Μπακούνιν παρέμεινε σημαντικότερη παρά ποτέ στην Ισπανία, την Ιταλία και την Ελβετία, καθώς και σε αναρίθμητους υποστηρικτές της Διεθνούς στη Γαλλία και το Βέλγιο.

Το 1872 ο Μάρξ είχε πιά συνειδητοποιήσει ότι η Διεθνής είχε όπωσδήποτε ολοκληρώσει την αποστολή της και ότι η καταπίεση που ακολούθησε παντού μετά την Κομμούνα του Παρισιού έκανε ιδιαίτερα δύσκολη την ανάπτυξη της δραστηριότητάς της. Ο Μάρξ και ο Έγκελς άρχισαν να κυκλοφορούν μιάν αποκαλούμενη 'Ιδιωτική Έγκύκλιο του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς — Οί Έποτιθέμενες Διασπάσεις στη Διεθνή, όπου έπαναλαμβάνονταν οι παλιές προσωπικές και πολιτικές κατηγορίες έναντια στον Μπακούνιν· η έγκύκλιος αυτή κατέληγε με μια σαφέστατη έκφραση των διαφορών ανάμεσα στους μαρξιστές και τους αναρχικούς: «Ο αναρχισμός, αυτή είναι η πολεμική μηχανή του αφέντη τους Μπακούνιν, που δεν έχει πάρει από τα σοσιαλιστικά συστήματα παρά μόνον τις έτικέτες. Όλοι οι σοσιαλιστές αντιλαμβάνονται σαν αναρχισμό τα ακόλουθα: από τη στιγμή που θα πραγματοποιηθεί ο στόχος του προλεταριακού κινήματος, η κατάργηση των τάξεων, η εξουσία του κράτους, που βοηθάει να διατηρηθεί η μεγάλη παραγωγική πλειονότητα κάτω

ἀπὸ τὸ ζυγὸ μιᾶς μικρῆς μειονότητας ἐκμεταλλευτῶν, ἐξαφανίζεται, καὶ οἱ κυβερνητικὲς λειτουργίαι μετατρέπονται σὲ ἀπλὲς διαχειριστικὲς λειτουργίαι. Ἡ Συμμαχία ἀντιλαμβάνεται τὴν κατάσταση ἐντελῶς διαφορετικὰ. Διακηρύττουν τὴν ἀναρχία στοὺς κύκλους τοῦ προλεταριάτου σὰν τὸ πιὸ σίγουρο μέσο γιὰ τὴν καταστροφή τῆς ἰσχυρῆς συγκέντρωσης πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων στὰ χέρια τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Μ' αὐτὴ τὴν πρόφαση ἀπαιτοῦν ἀπὸ τῆ Διεθνῆ, σὲ ἐποχὴ μάλιστα πού ὁ παλιὸς κόσμος προσπαθεῖ νὰ τὴ διαλύσει, νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ὀργάνωσή της μὲ τὴν ἀναρχία...» (44)

Αὐτὴ ἡ τελικὴ βίαιη ἐπίθεση δὲν ἦταν ἀπρόσμενη ἀπὸ τὸν Μπακούνιν: «Ἡ Δαμόκλεια σπάθα μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἀπειλοῦσαν τόσον καιρὸ ἔπεσε τελικὰ πάνω στὰ κεφάλια μας. Δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ σπάθα, ἀλλὰ γιὰ τὸ συνηθισμένο ὄπλο τοῦ κυρίου Μάρξ, σωρὸς ἀπὸ βρωμιές». (45) Ὑστερα ἀπὸ λίγο ὁ Μάρξ συγκάλεσε ἕνα συνέδριο τῆς Διεθνούς στὴ Χάγη, ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλβετία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ εἶναι δύσκολο καὶ δαπανηρὸ γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν νὰ τὸ παρακολουθήσουν. Ὁ Μπακούνιν δὲν πῆγε· ὁ Ἑλβετὸς Τζέημς Γκυγιὼμ ἐκπροσώπησε τὶς ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Μάρξ βρισκόταν ἐκεῖ αὐτοπροσώπως. Ἡ διαδικασία ἦταν μικρόπρεπη καὶ ἀνέντιμη. Ἐπαναλήφθηκαν οἱ συνηθισμένες κατηγορίαι ἐναντία στὸν Μπακούνιν, ἀκόμα καὶ οἱ οἰκονομικὲς ἀτασθαλίαι τοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου». Ὑστερα ἀπὸ πικρόχολες καὶ ὀργισμέναι συζητήσεις ὁ Γκυγιὼμ καὶ οἱ φίλοι του διαγράφηκαν· ἀποφασίστηκε νὰ μετατεθεῖ ἡ ἔδρα τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στὶς ΗΠΑ. Ὁ Μάρξ εἶχε πετύχει μιὰ νίκη ἐναντία στὸν Μπακούνιν, ἀλλὰ στὴν οὐσία εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς Διεθνούς.

Οἱ ἄμεσαι αἰτίαι τῆς διάσπασης τοῦ διεθνούς ἐργατικοῦ κινήματος ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντες· μιὰ παρεξήγηση γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Διεθνῆ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία καὶ στὴ Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργατῶν, ἡ ἐπιχειρηματολογία γύρω ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, οἱ τοπικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐργατῶν τῆς περιοχῆς τῆς Γενεύης καὶ οἱ κατηγορίαι ἐναντία στὴν προσωπικὴ ἀκεραιότητα τοῦ Μπακούνιν. Ἀναπόφευκτα ὁμοίως, μιὰ καὶ οἱ δύο πλευρὲς χρειάζονταν κάποιο σημα-

τικότερο θέμα αρχής για να στηρίξουν τη θέση τους, οι διαφορές όσον αφορά την τακτική και τη θεωρία τυποποιήθηκαν και μεγεθύνθηκαν. Ο κρατικός κομμουνισμός με βάση ένα συγκεντρωτικό πειθαρχικό κόμμα που προτάθηκε από τους μαρξιστές, δέχτηκε την επίθεση των αναρχικών, που αντίθετα πρόσφεραν ένα δράμα ελεύθερης δημοσπονδίας αυτόνομων κοινοτήτων όπου «το κεφάλαιο, τα εργοστάσια, τα εργαλεία, οι πρώτες ύλες ανήκουν στις ενώσεις, και η γη σ' αυτούς που την καλλιεργούν». Ο Μπακούνιν, όμως, ενδιαφερόταν πάντοτε μάλλον για την πραγματοποίηση της επανάστασης και για τη διαφύλαξη της ελευθερίας παρά για την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας. «Απεχθάνομαι τον κομμουνισμό», είχε δηλώσει ο Μπακούνιν στον Σύνδεσμο για την Ειρήνη και την Έλευθερία το 1868, «γιατί είναι η άρνηση της ελευθερίας και γιατί δεν μπορώ να αντιληφθώ τίποτε το ανθρώπινο χωρίς ελευθερία. Δεν είμαι κομμουνιστής, γιατί ο κομμουνισμός συγκεντρώνει και αποροφά όλες τις δυνάμεις της κοινωνίας μέσα στο κράτος· γιατί καταλήγει απαραίτητα στη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στα χέρια του κράτους, ενώ εγώ θέλω την κατάργηση του κράτους — τη ριζική εξάλειψη της εξουσίας και της κηδεμονίας του κράτους, που, με την πρόφαση ότι κάνει τους ανθρώπους ήθικους και πολιτισμένους, τους έχει μέχρι σήμερα υποδουλώσει, καταπιέσει, εκμεταλλευτεί και εξαθλιώσει». (46) Και πάλι, μολονότι ήξερε πώς ο Προυντόν ύστερούσε σε σχέση με τον Μάρξ όσον αφορά την πνευματική αντίληψη για τον κόσμο και την συστηματική φιλοσοφική επεξεργασία, ξνιωσε να βρίσκεται πιο κοντά στον Προυντόν από ιδιοσυγκρασία και ένστικτο: «Ο Προυντόν καταλάβαινε και ξνιωθε την ελευθερία πολύ καλύτερα από τον Μάρξ· ο Προυντόν, όταν δεν καταπιανόταν με τη θεωρία και τη μεταφυσική, είχε το αληθινό ένστικτο του επαναστάτη — λάτρευε το Σατανά και διακήρυττε την αναρχία. Είναι πιθανό ότι ο Μάρξ είναι σε θέση να θεμελιώσει θεωρητικά ένα ακόμα πιο ορθολογικό σύστημα ελευθερίας απ' ό,τι ο Προυντόν — αλλά δεν έχει τα ένστικτα του Προυντόν. Σά Γερμανός και Έβραϊός είναι έξουσιαστής από την κορφή μέχρι τα νύχια. Έπομένως ιδού τα δύο συστήματα: το αναρχικό σύστημα του Προυντόν, διευρυμένο και αναπτυγμένο από μας και απαλλαγμένο απ' όλα τα μεταφυσι-

κά, ιδεαλιστικά και δογματικά φτιασίδια του, αποδεχόμενο την ύλική και κοινωνική οικονομία σαν τή βάση κάθε ανάπτυξης στην επιστήμη και την ιστορία. Και τὸ σύστημα τοῦ Μάρξ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γερμανικῆς σχολῆς τῶν ἐξουσιαστῶν κομμουνιστῶν». (47)

Ἡ ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπακούνιν κατέληξε ἐπίσης σὲ μιὰ θεμελιακὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες πίστευαν ὅτι θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση. Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπόδραστον διαδικασιῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς βαθμιαίας συνευθητοποίησης ἀπὸ μέρους τοῦ προλεταριάτου τῆς θέσης του στὴν ἀναπόφευκτη πάλη τῶν τάξεων. Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὅμως, ἡ ἐπανάσταση θὰ ξέσπαγε μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς χούφτας ἀφοσιωμένων καὶ φανατικῶν ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τὶς δυνατότητες γιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν. «Τρεῖς ἄνθρωποι μόνο ἂν σταθοῦν ἐνωμένοι ἀποτελοῦν ἤδη σημαντικὸ ξεκίνημα», ἔγραψε στοὺς Ἴταλοὺς ὑποστηρικτὲς του. «Τὶ θὰ συμβεῖ λοιπὸν ὅταν ὀργανώσετε τὴ χώρα σας σὲ ἐπίπεδο ὀρισμένων ἑκατοντάδων... Λίγες ἑκατοντάδες γεαρῶν καλοπροαίρετων ἀνθρώπων δὲν εἶναι σίγουρα ἀρκετοὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη χωρὶς τὸ λαό... ἀλλὰ θὰ εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν ἐπαναστατικὴ δύναμη τοῦ λαοῦ». (48) «Θέλετε μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση», ἔλεγε σ' ἕναν Ἴταλὸ σύντροφο σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, «κατὰ συνέπεια δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δημιουργήσετε στρατό, μιὰ καὶ στρατός σας εἶναι ὁ λαός. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ δημιουργήσετε εἶναι γενικὰ ἐπιτελεῖα, ἕνα δίκτυο καλὰ ὀργανωμένο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δὲν χρειάζεστε στὴν οὐσία νὰ ἔχετε στὴ διάθεσή σας μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων ποὺ νὰ συμμετέχουν στὴ μυστικὴ ὀργάνωση». (49)

Αὐτὴ ἡ προτίμηση γιὰ χαλαρὰ ὀργανωμένες μυστικὲς ἐταιρεῖες πέρα ἀπὸ τὰ μαζικὰ πολιτικὰ κόμματα ποὺ ὀργάνωναν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μάρξ, ἰδιαίτερα στὴ Γερμανία, κατέληξε σὲ ριζικὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τακτικὴ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Μπακούνιν: «Ὁ σκοπὸς τους εἶναι ἴδιος: καὶ οἱ δύο πλευρὲς θέλουν ἐξίσου νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούργια κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων, θεμελιωμένη στὴν ὀργάνωση τῆς συλ-

λογικής εργασίας... Μόνο που οι κομμουνιστές φαντάζονται πως μπορούν να κατορθώσουν κάτι τέτοιο με την ανάπτυξη και την πολιτική δύναμη της εργατικής τάξης και κυρίως του προλεταριάτου των πόλεων που θα βοηθηθεί από τον αστικό ριζοσπαστισμό, ενώ οι κοινωνικοί επαναστάτες... πιστεύουν, αντίθετα, πως μπορούν να το κατορθώσουν μόνο με την οργάνωση της αντιπολιτικής δύναμης —δύναμης που είναι κοινωνική και κατά συνέπεια αντιπολιτική— των εργατικών μαζών στις πόλεις και στα χωριά... "Αρα υπάρχουν δύο διαφορετικές μέθοδοι. Οι κομμουνιστές πιστεύουν ότι πρέπει να οργανώσουν τις εργατικές δυνάμεις για να καταλάβουν την πολιτική εξουσία του κράτους. Οι επαναστάτες σοσιαλιστές οργανώνονται για να καταστρέψουν, ή, αν θέλετε μια ευγενικότερη λέξη, για να διαλύσουν το κράτος...» (50) Ένώ παραδέχτηκε ο Μπακούνιν πως ή πειθαρχία θα είναι απαραίτητη σε μια επανάσταση (μολονότι δεν ήταν ιδιότητα, για την οποία διατηρούσε κάποιο φυσικό σεβασμό), ή πειθαρχία του επαναστατικού κινήματος δεν θα είναι ή δικτατορική, δογματική πειθαρχία των κομμουνιστών, αλλά ο «έθελοντικός και ώριμος συντονισμός των προσπαθειών των ατόμων προς ένα κοινό στόχο. Τή στιγμή της δράσης, στη μέση του αγώνα, υπάρχει ένας φυσικός καταμερισμός των ρόλων ανάλογα με την ικανότητα του καθενός, εκτιμημένη και εξετασμένη από το συλλογικό σύνολο: ορισμένοι διευθύνουν και δίνουν εντολές, άλλοι εκτελούν τις αποφάσεις. Καμιά λειτουργία όμως δεν πρέπει να παγιώνεται, και δεν θα παραμένει αμετάκλητα συνδεδεμένη με οποιοδήποτε άτομο. Η ιεραρχική τάξη και ή προαγωγή δεν υφίστανται, έτσι που ο εντολέας του χθές θα μπορεί να είναι εκτελεστής αποφάσεων αύριο. Κανένας δεν ανέρχεται πάνω από τους άλλους, ή αν ανέρχεται, αυτό γίνεται απλώς για να ξαναπέσει ύστερα από μια στιγμή, σαν τὰ κύματα της θάλασσας που επιστρέφουν πάντοτε στο ευεργετικό επίπεδο της ισότητας». (51)

Ο Μπακούνιν είχε συνειδητοποιήσει ότι οι μέθοδοι που θα χρησιμοποιηθούν για την πραγματοποίηση της επανάστασης θα επηρεάσουν οπωσδήποτε τη φύση της κοινωνίας μετά την επανάσταση, και επέμενε, επομένως, ότι ή οργάνωση του επαναστατικού κινήματος θα πρέπει να αντανακλά τον τύπο της κοινωνικής ορ-

γάνωσης που σκοπεύει να θεμελιώσει ή επανάσταση. Πρόκειται όμως για την πιο θεμελιακή διαφορά ανάμεσα στον Μπακούνιν και τον Μάρξ. Μολονότι ο Μάρξ και ο Έγκελς πίστευαν ότι τελικά το κράτος θα μαραθεί, ενδιαφέρθηκαν λιγότερο για το θέμα και περισσότερο για την ανάλυση της υπάρχουσας κοινωνίας και για τις μεθόδους μεταμόρφωσής της. Ο Έγκελς διατύπωσε τη διαφορά μεταξύ των δύο απόψεων ως εξής: «Όλοι οι σοσιαλιστές συμφωνούν πως το πολιτικό κράτος και μαζί του ή πολιτική εξουσία θα εξαφανιστούν με την έλευση της κοινωνικής επανάστασης, δηλαδή πως οι δημόσιες υπηρεσίες θα χάσουν τον πολιτικό χαρακτήρα τους και θα μεταμορφωθούν σε απλές διαχειριστικές λειτουργίες με στόχο την εξυπηρέτηση των πραγματικών συμφερόντων της κοινωνίας. Οι αντιεξουσιαστές όμως απαιτούν την άμεση κατάργηση του εξουσιαστικού πολιτικού κράτους, ακόμα κι αν δεν έχουν καταστραφεί οι κοινωνικές συνθήκες που ευνόησαν την εμφάνισή του. Απαιτούν σαν πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης την κατάργηση της εξουσίας. Είδανε ποτέ μια επανάσταση οι κύριοι αυτοί; Η επανάσταση είναι σίγουρα το πιο εξουσιαστικό πράγμα που υπήρξε ποτέ· είναι ή πράξη με την οποία ένα μέρος του πληθυσμού επιβάλλει τη θέλησή του σ' ένα άλλο με τα ντουφέκια, τις ξιφολόγχες και τα κανόνια — καθαρά εξουσιαστικά μέσα, σίγουρα· και στην περίπτωση που το νικηφόρο κόμμα δεν έχει διάθεση να χαραμίσει τους αγώνες του, πρέπει να διατηρήσει τη δύναμή του με την επιβολή τρομοκρατίας, που μόνο με αυτή συνετίζονται οι αντιδραστικοί». (52)

Η τραγωδία του επαναστατικού κινήματος είναι ότι ο Έγκελς είχε δίκιο. Ενώ οι κομμουνιστές εξακολουθούν να διακηρύττουν — όπως υπαινίχθηκε ο Χρουτσώφ στο 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ — πως ή εξάλειψη του κράτους είναι ο τελικός στόχος, όφειλουν μεγάλο μέρος της αποτελεσματικότητάς τους στην ανελέητη και αιματηρή πειθαρχία της οργάνωσής τους· ενώ εκείνοι οι επαναστάτες, όπως οι αναρχικοί στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, που έφάρμοσαν στην πράξη τις οργανωτικές θεωρίες του Μπακούνιν, δεν κατάφεραν να επιδιώσουν.

Η διαμάχη του Μπακούνιν με τον Μάρξ τον ώθησε να διατυπώσει πολλές από τις πεποιθήσεις του για την ελευθεριακή κοι-

γωνία και για τή φύση τής επανάστασης σαφέστερα απ' ό,τι είχε κάνει προηγουμένως. Στα χρόνια τών σχέσεών του με τή Διεθνή κατάφερε επίσης νά πλησιάσει περισσότερο από άλλοτε στην πραγμάτωση του ονείρου του για ένα διεθνές επαναστατικό κίνημα με τόν έαυτό του στο επίκεντρο. Δημιουργούσε νέες έπαφές στην Ίταλία, και σέ πάρα πολλά μέρη έμφανίζονταν διάφορες αναρχικές ομάδες και περιοδικά, οργανωμένες από γεαρούς διανοούμενους και σπουδαστές, όπως ο φοιτητής τής Ίατρικής Έρρίκο Μαλατέστα, πού πρωτογνώρισε τούς αναρχικούς στή Νάπολη τό 1871 και πού έμελλε νά συνεχίσει με ιδιαίτερη δραστηριότητα τήν προπαγάνδη τών αναρχικών ιδεών του ακόμα και τήν έποχή τών φασιστικών καθεστώτων. Οί περισσότερες απ' αυτές τες ομάδες δέν κράτησαν πολύ, αλλά πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν καινούργιες. Η ιδέα του αναρχισμού σαν θεωρία ταίριαζε εκπληκτικά με τες κοινωνικές συνθήκες στην Ίταλία και δέν έξαφανίστηκε ποτέ και μολονότι τό κίνημα δέν απέκτησε ποτέ τή δύναμη πού είχε στην Ίσπανία, ο αναρχισμός παρέμεινε πάντοτε ζωντανή θεωρία στην Ίταλία και έπρόκειτο νά επηρεάσει μεγάλο μέρος τής Ιταλικής πολιτικής πρακτικής και νά προκαλέσει συνεχείς αναταραχές, ενώ οί Ίταλοί μετανάστες στις ΗΠΑ έφεραν μαζί τους τες ιδέες τους και ανακάλυψαν πώς ήταν κατάλληλες για τήν άξεστη, βίαιη ταξική πάλη πού ήταν χαρακτηριστική τής βιομηχανικής ζωής σέ πολλά μέρη τής Αμερικής στο τέλος του 19ου αιώνα. Στή δεκαετία του 1920, ή περίπτωση δύο Ίταλών αναρχικών, του Σάκκο και του Βαντζέτι, έπισφράγισε τήν έποχή κατά τήν όποία ένηλικιώθηκε δλόκληρη γενιά Αμερικανών φιλελεύθερων.

Οί σημαντικότερες έπιτυχίες του Μπακούνιν σημειώθηκαν στην Ίσπανία. Τό 1868, ο Έλι Ρεκλν, ένα από τά δύο άδελφια πού έμελλαν νά γίνουν πνευματικοί ήγέτες του αναρχικού κινήματος, πήγε στην Ίσπανία τήν έποχή τής ανακήρυξης τής Πρώτης Δημοκρατίας. Τόν Οκτώβριο, τό τμήμα Γενεύης τής Διεθνούς κυκλοφόρησε μιá διακήρυξη πρós τούς Ίσπανούς εργάτες, όπου άποσαφήνιζε ότι τό αίτημα για άυτονομία τών έπαρχιών, πού υποστήριζε συνέχεια ο φιλελεύθερος ήγέτης Πί. υ Μαργκάλ, θά προετοίμαζε τό έδαφος για τόν αναρχισμό: «Ο λαός τής Ίσπανίας θά

ανακηρύξει τή δημοκρατία με βάση τήν δημοσπονδία τῶν αὐτόνομων ἐπαρχιῶν, τή μοναδική μορφή διακυβέρνησης πού προσωρινά καί σάν μέσο ἐπίτευξης μιᾶς δίκαιης κοινωνικῆς ὀργάνωσης προσφέρει πραγματικές ἐγγυήσεις γιά τή λαϊκή ἐλευθερία». (53) Στά μέσα τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1868 στάλθηκε στήν Ἰσπανία ἕνας ἄλλος συνεργάτης τοῦ Μπακούνιν καί βοήθησε στή δημιουργία τοῦ ὀργανωμένου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πρόκειται γιά τόν Γκιουζέπε Φανέλλι. Ὁ Φανέλλι ἦταν ἕνας νεαρός ἀρχιτέκτονας καί μηχανικός πού εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ ἐπάγγελμά του γιά νὰ ἀφοσιωθεῖ στήν πολιτική. Στήν ἀρχή ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Ματσίνι καί εἶχε ἐκλεγεῖ βουλευτῆς (καί ἐκμεταλλεύτηκε φοβερὰ τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθέρως κυκλοφορίας μετὰ τὰ τραῖνα πού εἶχαν οἱ βουλευτές, λένε μάλιστα πὼς περνοῦσε κάθε νύχτα του στὰ τραῖνα γιά νὰ ἐξοικονομήσει τὰ ἐξοδα στέγης). Τὸ 1865 συνάντησε τὸν Μπακούνιν, καί σάν τόσοις ἄλλους νεαροὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ματσίνι, τοῦ πρόσφερε ἀμέσως τήν ὑποστήριξή του θεωρώντας τον ἀντιπρόσωπο τῆς ἀληθινῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἀποστολή τοῦ Φανέλλι στήν Ἰσπανία εἶχε ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία. Δὲν ἤξερε Ἰσπανικά· δὲν κατάφερε νὰ βρεῖ τὸν σύντροφο πού εἶχε κανονιστεῖ νὰ ταξιδέψει μαζί του· τοῦ εἶχαν δώσει λάθος διεύθυνση στή Μαδρίτη· δὲν διέθετε πολλὰ χρήματα. Παρόλα αὐτὰ κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἐπαφές μετὰ μιὰ ομάδα νεαρῶν διανοοῦμενων πού εἶχαν ἤδη γνωρίσει τὶς θεωρίες τοῦ Φουριέ καί τοῦ Προυντόν καί πού προσπαθοῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τήν ἀνατροπὴ τῆς μοναρχίας καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας σάν εὐκαιρία γιά τήν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ἐνθουσιάστηκαν ἀκούγοντας γιά τήν ὕπαρξη τῆς Διεθνoῦς καί ὁ Φανέλλι τοὺς ἐντυπωσίασε ἄμεσα. «Ἦταν ἕνας ἄντρας γύρω στὰ σαράντα», ἔγραφε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ἕνας ἀπὸ τὴν ομάδα, «ψηλὸς μετὰ σοβαρὸ καὶ εὐχάριστο πρόσωπο, μεγάλη μαύρη γενειάδα, ἐκφραστικὰ μαῦρα μάτια πού ἔλαμπαν σάν πυρσοὶ ἢ ἔδειχναν στοργικὴ συμπόνια ἀνάλογα μετὰ τὰ συναισθήματά του. Ἡ φωνή του ἀκουγόταν μεταλλικὴ καί μποροῦσε νὰ πάρει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις ἀνάλογα μ' αὐτὰ πού ἔλεγε, περνώντας γρήγορα ἀπὸ τὸν ὀργισμένο καί ἀπειλητικὸ τόνο ἐνάντια στοὺς τυράννους καί τοὺς ἐκμεταλλευτές, στὸν πόνο, τὸ ἔλεος καί τὴν παρηγοριά...» (54) Μιλώντας Γαλλικά,

πού μόλις τὰ καταλάβαιναν οἱ ἀκροατές του, ὁ Φανέλλι κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἓνα τμήμα τῆς Διεθοῦς πού ἀποδέχτηκε τὸ πρόγραμμα τῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούνιν, χωρὶς νὰ συνειδητοποιήσει πὼς ὑπῆρχε αὐξανόμενη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Μπακούνιν καὶ τὸν Μάρξ· πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ στὴν Ἰσπανία, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, συχνὰ ἤξεραν πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὶς διασπάσεις, τὰ σχίσματα καὶ τὶς διαφωνίες τοῦ Λονδίνου ἢ τῆς Γενεύης. Τὸ κίνημα δημιουργήθηκε καὶ πολὺ γρήγορα ἀπέκτησε ρίζες· καὶ τὸ αἶτημα τῶν πρώτων ὀπαδῶν τοῦ Μπακούνιν στὴ Βαρκελώνη: «Θέλουμε τὴν καταστροφή τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὰ ἐρείπιά τους θέλουμε νὰ οἰκοδομήσουμε τὴν ἀναρχία, τὴν ἐλεύθερη ὁμοσπονδία τῶν ἐλεύθερων ἐνώσεων τῶν ἐργατῶν» (55) — αὐτὸ τὸ αἶτημα ἔγινε τὰ ἐπόμενα ἐξήντα χρόνια ἡ πίστη ἑκατομμυρίων Ἰσπανῶν.

Ὁ Μπακούνιν διαφεύστηκε τὸ 1871 ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐλπίδες του νὰ γίνει τὸ ἐπίκεντρο ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ κινήματος γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ πάρα πολὺ μὲ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο, καὶ τὰ ἀντιγερμανικὰ του αἰσθήματα, φλογωμένα ἀπὸ τὶς διαφορὲς του μὲ τὸν Μάρξ, τὸν ἔκαναν τόσο παθιασμένο γαλλόφιλο, πού ἡ ἦττα τῶν Γάλλων τὸν φόβησε πὼς ἡ Γαλλία θὰ γινόταν γερμανικὴ ἐπαρχία καὶ πὼς «ἀντὶ νὰ ἐπικρατήσει ὁ ζωντανὸς σοσιαλισμὸς, θὰ κυριαρχήσει ὁ δογματικὸς σοσιαλισμὸς τῶν Γερμανῶν». (56) Ἀρχικὰ ἡ πτώση τοῦ Ναπολέοντα III ἔδωσε στὸν Μπακούνιν τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔπαιρνε μέρος σὲ μιὰ πραγματικὴ ἐπανάσταση, πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1849, ἔτρεξε ἀμέσως στὴ Λυὼν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1870 καὶ ἀνακατεύτηκε στὴ δημοκρατικὴ πολιτικὴ. Παρόλα αὐτὰ οἱ παθιασμένες ἐκκλήσεις του γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση βρῆκαν ἐλάχιστη ἀνταπόκριση, καὶ στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀναγκάστηκε νὰ φύγει γιὰ τὴ Μασσαλία καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλβετία σὲ κατάσταση ἀπογοήτευσης καὶ ἀθλιότητος. Ἀκόμα καὶ ἡ Κομμούνια τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1871 δὲν κατάφερε νὰ τὸν ἐνθαρρύνει, μολονότι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς φίλους του, τοὺς συνεργάτες του ἢ τοὺς θαυμαστὲς του — ὁ Βαρλέν, ὁ Μπενουὰ Μαλόν, ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ — εἶχαν συμμετάσχει ἄμεσα. Στὴν οὐσία, μετὰ τὸ 1871 ὁ Μπακούνιν, γιῶθοντας γέρος, ἄρρωστος καὶ ἀπογοητευμένος, ἀ-

ποσούρθηκε στην Έλβετία. Άσχολήθηκε με την επέκταση της επιρροής του στην Ίταλία, και από τὸ κτῆμα κοντὰ στὰ ἰταλικά σύνορα στὴ λίμνη Ματζιόρε πού τοῦ εἶχε προσφέρει ὁ νεαρός Ίταλὸς θαυμαστής του Κάρλο Καφιέρο, βρισκόταν σὲ ἐπαφή με τὸ ἰταλικὸ τμήμα τῆς Διεθοῦς καὶ ἀσκοῦσε ἐντονη κριτικὴ καὶ πολεμικὴ ἐνάντια στὸν Ματσίνι, πού δὲν ἐπηρέαζε πιά τοὺς νεότερους ἐπαναστάτες ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀπροκάλυπτες ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὴν Κομμούνα. Τὸ 1874 ὁ Μπακούνιν πῆγε γιὰ λίγο στὴν Ίταλία με τὴν πρόθεση νὰ πάρει μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερση στὴ Μπολώνια — οἱ Ίταλοὶ ἀναρχικοὶ πίστευαν πὼς αὐτὸ τὸ ξεσκήωμα θὰ γινόταν μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς γενικῆς αὐθόρμητης ἐξέγερσης σὲ ὅλη τὴ χερσόνησο. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα σχέδια τοῦ Μπακούνιν, ἀπέτυχε παταγωδῶς· τὰ σχέδια εἶχαν παραδοθεῖ στὴν ἀστυνομία ἀπὸ χαφιέδες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συνωμότες ἔχασαν τὴν ψυχραιμία τους, καὶ ὁ Μπακούνιν, ἀφοῦ σκέφτηκε νὰ αὐτοκτονήσει (ἢ προσωπικὴ καὶ ἢ οἰκονομικὴ του κατάσταση ἦταν χειρότερη παρὰ ποτὲ) δραπετεύσε μεταμφιεσμένος σὲ παπὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν Έλβετία, ὅπου τελικὰ ἀποσούρθηκε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἐπαναστατικὴ δράση καὶ πέθανε τὴν 1η Ἰουλίου 1876.

Ἐνα χρόνο πρὶν πεθάνει ἔγραψε στὸν Ἐλιζέ Ρεκλύ: «Ναί, ἔχεις δίκιο, ἡ ἐπανάσταση ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ὑποχωρήσει, γυρίσαμε πίσω σὲ μιὰ περίοδο ἐξέλιξης, δηλαδή σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὑπόγειες ἐπαναστάσεις, πού εἶναι ἀνεπαίσθητες καὶ συχνὰ δὲν τὶς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς». (57)

Ἡ καταστολὴ τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ καὶ τὰ μέτρα πού πάρθηκαν ἀπὸ πολλὲς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ κατάφεραν νὰ δώσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Διεθνὴς ὑπῆρξε πολὺ περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὴν πραγματικότητα, ἔκαναν ἀδύνατη σχεδὸν ὁποιαδήποτε ἐπαναστατικὴ δράση. Ἡ Διεθνὴς δὲν εἶναι σίγουρο ἂν θὰ κατάφερνε νὰ ἐπιδιώσει ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε ἀποφασίσει ὁ Μάρξ ὅτι ἔληξε ἡ ἀποστολὴ της, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε γίνει ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς. Πολὺ γρήγορα ὁμοῦς ἔγινε θρύλος καὶ χρησίμευσε σὰν ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης γιὰ περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια. Ταυτόχρονα καὶ ἡ Κομμούνα δημιούργησε

τὸ μύθο πού θά ἐκμεταλλεύονταν τόσο οἱ μαρξιστές ὅσο καί οἱ ἀναρχικοί. Γιὰ τοὺς μαρξιστές, ἡ Κομμούνια ἦταν τὸ κλασικὸ παράδειγμα μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης πού καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὴ Διεθνή. Γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, ἦταν ἓνα πρότυπο γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀναρχικὴ κοινωνία· ἦταν «ἀπλῶς ἡ Πόλη τοῦ Παρισιοῦ πού αὐτοδιευθύνθηκε... ὦ! πόσο θαυμάσιο θά ἦταν, τὸ Παρίσι νὰ διευθύνει τὸ ἴδιο τίς δουλειές του, νὰ ἔχει τὸν ἴδιο στόχο γιὰ τὸν καθένα, τὴν ἴδια κλίμακα, τὴν ἴδια δικαιοσύνη, τὴν ἴδια ἀδελφосύνη!»⁽⁵⁸⁾ Ἦταν ἐπίτευγμα τοῦ Μπακούνιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀντιεξουσιαστικῆς ἐπανάστασης ἦταν τόσο γερὰ θεμελιωμένη ὅσο καί ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιὰ μιὰ πειθαρχημένη ταξικὴ πάλη κι ἓνα συγκεντρωτικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Σύμφωνα μὲ τὸν Φράνκο Βεντούρι: «Ὁ Μπακούνιν κατάφερε νὰ δημιουργήσει μᾶλλον μιὰ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία παρά μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση».⁽⁵⁹⁾ Στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια, καθὼς οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν καινούργιες μεθόδους ἀποτελεσματικῆς δράσης, φάνηκε συχνὰ πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Τρομοκρατία και προπαγάνδα με τὴ δράση

“Ὅς ξεσηκωθοῦμε, ὅς ξεσηκωθοῦμε ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅλοι οἱ βασιλιάδες, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι τῶν δημοκρατιῶν, οἱ παπάδες ὄλων τῶν θρησκειῶν εἶναι οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ· ὅς καταστρέψουμε μαζί μ’ αὐτοὺς ὄλους τοὺς δικαστικούς, πολιτικούς, ἀστικούς καὶ θρησκευτικούς θεσμούς.»

Μανιφέστο ἀναρχικῶν στὴ Ρομάνια, 1878

«Δὲν θὰ χτυπήσω ἄθῶο, χτυπώντας τὸν πρῶτο τυχόντα μπουρζουά.»

Λεὸν - Ζὺλ Λεωτιέ, 1894

1

Ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ κυριάρχησε στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ γιὰ τριάντα χρόνια. Γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἦταν ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση πὺ ἀπέτυχε, ἀλλὰ πὺ εἶχε τουλάχιστον ἀναπτέρῳσει τῆς ἐλπίδες τοὺς πὺς κάποια μέρα θὰ γίνεῖ μιὰ δλοκληρωμένη κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ πὺς ὅταν γίνεῖ θὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ αἱματηρή. Γιὰ τοὺς μετριοπαθεῖς ἦταν μάθημα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κινδύνους τῆς ὄχλοκρατίας, καὶ ἐνίσχυσε τοὺς φόβους τοὺς ἀπέναντι στὴ βία καὶ τὴν ἐπιθυμία τοὺς γιὰ εἰρηνικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις. Γιὰ τοὺς συντηρητικούς ἦταν ἡ περίπτωση πὺ ἀναβίωσε ὄλους τοὺς φόβους τοὺς καὶ τῆς κληρονομημένες ἀναμνήσεις τοὺς ἀπὸ τὴν γιακωβίνικη τρομοκρατία καὶ τοὺς ἔπεισε πὺς μιὰ ἐπανάσταση στὸν 19ο αἰῶνα, μαζί μὲ τὴν δυναμικότητα τῶν «ἐμπρηστῶν», πὺ ὑποτίθεται πὺς ἔβαλαν φωτιὰ στὸ Παρίσι, θὰ ἦταν πολὺ χειρότερη ἀπ’ αὐτὴ τοῦ 1792. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ἠγέτες κομμουνάριοι ὑπῆρξαν μέλη τῆς Διεθοῦς μαζί μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὄλα τὰ τμήματα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης διακήρυξαν μὲ μεγάλη προθυμία τὴν ἀλληλεγγύη τοὺς πρὸς

τούς φυλακισμένους και εξορισμένους κομμουνάριους, έπεισε τις κυβερνήσεις και τις αστυνομίες των ευρωπαϊκών χωρών να πάρουν στα σοβαρά τη Διεθνή, με αποτέλεσμα, στην εποχή της διάλυσής της να έμπνέει περισσότερο φόβο απ' ό,τι στη διάρκεια της λειτουργίας της. Η έπαγρύπνηση των αρχών σ' όλη την Ευρώπη και οι έσωτερικές διασπάσεις της Διεθνούς έκαναν τους επαναστάτες να αναθεωρήσουν τη μεθοδολογία τους. Πάνω απ' όλα ή έμπειρία της Κομμούνας φαίνεται: πώς απόδειχνε πόσο δύσκολο ήταν να πετύχει μια παλαιοῦ στυλ εξέγερση, με όδοφράγματα και έθελοντές πολίτες, σε μια σύγχρονη πόλη όπου βρίσκεται αντιμετώπιση με έντελως σύγχρονα όπλα. Στις βιομηχανικές χώρες της βόρειας Ευρώπης οι εργάτες παροτρύνονταν τα έπόμενα είκοσιπέντε χρόνια να αποβλέπουν στα καλά οργανωμένα πολιτικά κόμματα ή στα πειθαρχημένα συνδικάτα για τη βελτίωση της κατάστασής τους. Στις πιο καθυστερημένες χώρες, όμως, όπως στην Ιταλία και την Ισπανία, όπου ή ένδημική αγροτική δυσарέσκεια ενισχυόταν από την επίδραση που είχαν οι καινούργιες βιομηχανικές διαδικασίες στην παλιά τάξη των τεχνιτών, δέν έσβησε ποτέ ή πίστη στην άμεση δράση, στην εξέγερση και στις πράξεις τρομοκρατίας.

Στην Ιταλία ή υπερένταση που προήλθε από τον άγώνα για την ένοποίηση και από την εκδίωξη των Αυστριακών προκάλεσε σημαντική οικονομική δυσарέσκεια στην αρχή της δεκαετίας του 1870. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει φορολογία που δέν ήταν και τόσο δημοφιλής — ιδιαίτερα ό φόρος για τó άλεσμα του σταριου. Στο νότο ή διάλυση της φεουδαλικής οικονομίας και ή ανατροπή της μοναρχίας των Βουρβόνων θεωρήθηκε από πάρα πολλούς Καλαβρέζους ή Σικελούς σαν έγκαθίδρωση μιας νέας τάξης έκμεταλλευτών δίπλα στους γαιοκτήμονες του παλιου καθεστώτος. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγιναν πολλές τοπικές ενέργειες κοινωνικής διαμαρτυρίας στην Ιταλία. Οι αγρότες και οι ακτήμονες εργάτες αρπάζονταν απ' ότιδήποτε τους φαινόταν ότι πρόσφερε κάποια διέξοδο από την απελπισμένη τους κατάσταση. Στη δεκαετία του 1870 οι διαμαρτυρίες αυτές ήταν ποικιλόμορφες: από τον αποκαλυπτικό θρησκευτικό αίρετισμό του Λατζαρέττι στην Τοσκάνη (1) μέχρι τις πιο συνηθισμένες εκδηλω-

σεις αὐθόρμητης ἀγροτικῆς ἐξέγερσης καὶ ληστείας. Ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἀναταραχῆς, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὶς κακὲς σοδεῖες τοῦ 1873 καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομικὴ κρίση τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ ἑβδομήντα, πράγματα ποὺ ἐπιδράσανε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στοὺς Ἴταλοὺς ἀγρότες καὶ τεχνίτες, ἐνθάρρυναν ἐκείνους τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν ποὺ ἐξακολούθουσαν νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση. Πράγματι, ὅπως ἡ Διεθνὴς εἶχε τὴν τάση νὰ προβάλλει τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς εἶχε παρακινήσει τὴ δημιουργία τῆς Κομμούνας, ἔτσι καὶ οἱ Ἴταλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη γιὰ κάθε πράξη βίαιης κοινωνικῆς διαμαρτυρίας στὴν Ἰταλία, καὶ ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ μπορούσαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν συγκεχυμένη κατάσταση, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μπακούνιν, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς στόχους τους. Τοῦτο ὁδήγησε μερικὲς φορὲς σὲ ἀπογοήτευση φαίνεται, λογουχάρη, πὼς τὸ 1873 ὁ Μαλατέστα πῆγε στὴ Σικελία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ προσελκύσει τοὺς ληστὲς στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, — καὶ ἐκεῖ τοῦ δόθηκε ἡ ἀπάντηση πὼς «οἱ ληστὲς ἦταν πάρα πολὺ θρηῆσκοι καὶ τίμιοι γιὰ νὰ πάρουν μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερση σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κομμούνας, ὅπου οἱ ἐξεγερμένοι εἶχαν ἐκτελέσει τὸν ἀρχιεπίσκοπο». (2)

Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα δὲν εἶναι περίεργο ποὺ ἦταν πιὸ δημοφιλεῖς οἱ θεωρίες τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Μάρξ καὶ πού, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, προσχώρησε στὴ Διεθνῆ σήμαινε στὴν Ἰταλία ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης τῆς ἀναρχίας. Οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος στὴν Ἰταλία ἦταν ὁ Κάρλο Καφιέρο, ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἑρρίκο Μαλατέστα. Ὁ Καφιέρο ἦταν ἕνας νεαρὸς Ναπολιτάνος ποὺ εἶχε κληρονομήσει σημαντικὴ κτηματικὴ περιουσία στὴν Ἀπουλία. Ἀρχικὰ ἦταν ὁ πιὸ πιστὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐγκελς στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἔγινε ὑποστηρικτὴς τοῦ Μπακούνιν, τόσο γιὰτὶ πίστευε στὴν ὀρθότητα τῆς ἀνάλυσης ποὺ ἔκανε ὁ Μπακούνιν γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἰταλία ὅσο καὶ γιὰτὶ, σὰν τόσοι ἄλλοι, παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ γοητεία του. (Πράγματι ὁ Καφιέρο ξόδεψε μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του βοηθώντας τὸν Μπακούνιν καὶ τὴν οἰκογένειά του καὶ διαφωνώντας μαζί του γύρω ἀπὸ τὰ σχέδια γιὰ τὴ δημιουργία

μιᾶς φάρμακς στὴ λίμνη Ματζιόρε). Ὁ Κόστα ἦταν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σπουδαστές πού, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὸν ρεπουμπλικανισμό τοῦ Ματσίι, στράφηκαν πρόθυμα στὶς θεωρίες τῆς Διεθνούς. Ὅταν ἦταν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μπολώνια, ἀγαπημένος φοιτητῆς τοῦ ποιητῆ Τζ. Καρντούτσι, προσχώρησε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὰ νέα τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ τὸν ἐπεισαν γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Καφιέρο σὰν ἀναρχικοῦ προπαγανδιστῆ τέλειωσε ἄδοξα στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν ὁ συνωμοτικὸς ζῆλος τῶν γιάτων του μετατράπηκε σὲ ψυχοπαθολογικὴ μανία καταδίωξης καὶ ἡ ρομαντικὴ του πίστη στὴν ἰσότητα σὲ παθητικὸ φόβο μήπως κατανάλωνε περισσότερο ἀπὸ τὸ μερίδιο πού τοῦ ἀνῆκε σὲ τοῦτο τὸν κόσμο. (3) Ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἑρρίκο Μαλατέστα ἔγιναν ἀργότερα οἱ ἡγέτες τῶν δύο ἀντιπάλων παρατάξεων τοῦ ἰταλικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, γιὰτὶ ὁ Κόστα στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 πείστηκε πὼς δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα μιᾶς ἄμεσης ἐπανάστασης καὶ συνειδητοποίησε τὴν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησης ἐνὸς ἀποτελεσματικοῦ συνταγματικοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἐνῶ ὁ Μαλατέστα παρέμεινε μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1932, παρόλες τὶς φυλακίσεις του, τὶς ἐξορίες καὶ τὶς περιπέτειές του κάτω ἀπὸ τὸ φασιστικὸ καθεστῶς, ὁ πιὸ συνεπὴς ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἀναρχικοὺς, ἓνα εἶδος Ματσίι τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτοὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἦταν δυνατὴ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση στὴν Ἰταλία καὶ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Ματσίι εἶχε χάσει μεγάλο μέρος τῆς ἐπιρροῆς του λόγω τῆς κριτικῆς του ἐνάντια στὴν Κομμούνα ἢ πίστη τοῦ Μάρξ σ' ἓνα ἰσχυρὸ συγκεντρωτικὸ βιομηχανικὸ κράτος σὰν ἀρχικὴ προϋπόθεση γιὰ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση δὲν ἔδειχνε νὰ ταιριάζει στὴν Ἰταλία. Ἐπομένως, σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὴν παράδοση τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης, τὸ ἔδαφος προσφερόταν γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Κόστα ἔγραψε ἀργότερα: «Ἡ ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐξαπλώθηκε στὴν Ἰταλία αὐτὸ τὸ καινούργιο πνεῦμα ἦταν ἐκπληκτικὴ... Ριχτήκαμε μὲ τὰ μούτρα στὸ κίνημα, παρακινημένοι πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία μας νὰ διακόψουμε τὶς σχέσεις μας μ' ἓνα παρελθὸν πού μᾶς καταπίεζε καὶ δὲν

άνταποκρινόταν στις φιλοδοξίες μας παρά γιατί σκεφτήκαμε συνειδητά τι θέλαμε. Νιώθαμε πώς τὸ μέλλον βρισκόταν μπροστά μας: ὁ χρόνος θ' ἀποφάσιζε ποιὲς ἰδέες θὰ μᾶς ἐμπνέανε». (4) Σὲ τούτην ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀκαθόριστου ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἀπόλυτης αἰσιοδοξίας σχεδιάστηκε ἡ ἐξέγερση τῆς Μπολῶνια τὸ 1874, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, ὁ γέρος καὶ ἄρρωστος Μπακούνιν ἔκανε μιὰ τελευταία, μᾶλλον παθητικὴ, ἐπαναστατικὴ ἐμφάνιση.

Ὁ ἴδιος ὁ Κόστα, βασικὸς ὀργανωτὴς τοῦ κινήματος στὴ Μπολῶνια, συνελήφθηκε πρὶν ξεκινηθεῖ ἡ ἐξέγερση, καὶ σ' ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔληξε τόσο ἄδοξα ὅσο καὶ στὴν Μπολῶνια. Οἱ ἡγέτες ποὺ συνελήφθησαν ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐκπληκτικὴ ἐπιείκεια. Οἱ δίκες τους πρόσφεραν εὐκαιρίες γιὰ θεαματικὲς ρητορικὲς ἐκκλήσεις καὶ καταγγελίες, ἐνῶ οἱ συνήγοροι ποὺ τοὺς υπεράσπισαν (ἀνάμεσά τους κι ἓνας ἀνερχόμενος νεαρὸς ἀναρχικὸς διαγούμενος, ὁ Σαβέριο Μερλίνο) φαίνεται πὺς ἦταν τόσο ἔξυπνοι ὅσο ἀνόητα ἐνέργησαν οἱ ἀρχές: ἡ κυβέρνησις δὲν ἦταν καθόλου δημοφιλὴς στὸ λαὸ καὶ οἱ ἐνορκιοί φαίνεται πὺς δὲν παρέμειναν ἀσυγκίνητοι ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄθλια θέσι τῶν φτωχῶν ποὺ περιγράφηκε τόσο ζωντανὰ ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς συναρπαστικοὺς νεαροὺς, ὅπως τὸν Κόστα καὶ τὸν Μαλατέστα. (5) Ὁ Μαλατέστα, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀπουλία στὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης, ἀπαλλάχτηκε ὁ Κόστα, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάθεση τοῦ Καρντούτσι σὰν μάρτυρα υπεράσπισης, θεωρήθηκε ἀθῶος ὁ Καφιέρο ἦταν ἀσφαλὴς στὴν Ἑλβετία.

Ἀκόμα κι ἂν διαφεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση, τὰ γεγονότα τοῦ 1874 ἐξασφάλισαν σημαντικὴ δημοσιότητα γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, ποὺ ἡ δύναμή τους ὑπολογίστηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνησις σὲ 30.000 ἄτομα. Ταυτόχρονα ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τοὺς ἔκανε νὰ σκεφτοῦν πὺς ἦταν πολὺ φανεροὶ καὶ ὄχι ἀρκετὰ συνωμοτικοὶ ὅσον ἀφορᾷ τὶς μεθόδους τους. Συνειδητοποίησαν ὅμως πὺς δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄμεση δυνατότητα γιὰ πλατιὰ ἐπανάσταση, καὶ καλλιέργησαν μιὰν ἄποψη ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς τακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἦταν ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση». Σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ἄποψη μονάχα ἡ βίαιη δράση

μπορούσε γὰ πείσει τὸν κόσμον τόσο γιὰ τὴν ἀθλιότητα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνελέητη ἀποφασιστικότητα ὄλων ἐκείνων ποὺ ἤθελαν γὰ τὴν ἀλλάξουν. Ἐπομένως —καὶ πρόκειται βέβαια γιὰ ἰδέα τοῦ Μπακούνιν— μιὰ μικρὴ ομάδα ἀποφασισμένων ἀνθρώπων μπορούσε γὰ δείξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ γὰ ἐνθαρρύνει ἐξεγέρσεις. Μιὰ μικρὴ ἔνοπλη ομάδα εἶχε τὴ δυνατότητα, σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα, «γὰ μετακινεῖται στὶς ἐπαρχίες ὅσο μπορούσε, διακηρύχοντας τὸν κοινωνικὸ πόλεμον, παροτρύνοντας τὸ λαὸ σὲ πράξεις κοινωνικῆς ληστείας, καταλαμβάνοντας μικρὲς κοινότητες καὶ φεύγοντας, ἀφοῦ ἐκτελέσει ὅσες ἐπαναστατικὲς πράξεις μπορεῖ, καὶ πηγαίνοντας σὲ ἐκείνες τὶς περιοχὲς ποὺ ἡ παρουσία μας θὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ τὸν πιὸ χρήσιμον τρόπο». (6)

Ὅταν γράφτηκε τοῦτο τὸ κείμενον τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1881, ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του εἶχαν γνωρίσει ἤδη τὴν καταστροφικὴν ἐμπειρίαν αὐτῆς τῆς τακτικῆς, ποὺ στὴν οὐσίαν δὲν ἐπανελάβαν ποτέ. Στὸ τέλος τοῦ 1876 ὁ Μαλατέστα καὶ ὁ Καφιέρο εἶχαν ἀποφασίσει γὰ προγραμματίσουν μιὰν ἀπόπειραν γιὰ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1877 στὴν ἐπαρχίαν τοῦ Μπενεβέντο, βορειοανατολικά τῆς Νάπολης. Βοηθήθηκαν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρησιν ἀπὸ ἕναν Ρῶσον ἐπαναστάτην, τὸν Σεργκέϊ Κραβσίνσκι, ποὺ ὕστερον ἀπὸ ἕνα χρόνον θὰ σκότωνε μ' ἕνα μαχαίρι τοὺς δρόμους τῆς Πετρούπολης τὸν ἀρχηγὸν τῆς ρωσικῆς μυστικῆς ἀστυνομίας καὶ ποὺ ἀργότερον θὰ γινόταν γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν ἐπαναστατῶν στὸ Λονδίνο μὲ τὸ ὄνομα Στεπνιάκ. Ὁ Στεπνιάκ, ποὺ εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐξέγερσιν ἐνάντια στοὺς Τούρκους στὴ Βοσνίαν τὸν προηγούμενον χρόνον καὶ μὲ θάσιν τὶς ἐμπειρίας του ἔγραψε ἕνα ἐγχειρίδιον ἀνταρτοπολέμου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴν ἔτυχε γὰ βρισκεῖται στὴ Νάπολη. Στὴ συνέχειαν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Στεπνιάκ καὶ μιὰ Ρωσίδα νοίκιασαν ἕνα σπίτι στὸ χωριὸ Σάν Λοῦπο μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι ἡ Ρωσίδα κυρία χρειαζόταν τὸ κλίμα τοῦ βουνοῦ γιὰ τὴν υἰεῖαν τῆς. Ἐκεῖ ἀποθήκευσαν ἀρκετὰ κιβώτια πυρομαχικῶν ποὺ τὰ παρουσίασαν ὡς ἀποσκευὰς τῆς κυρίας. Δυστυχῶς ὅμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴν ἔγινε ἀπὸ τοὺς συνεργάτας τοῦ Μαλατέστα εἶχε προδώσει τὰ σχέδια στὴν ἀστυνομίαν καὶ τὸ Σάν Λοῦπο βρισκόταν κάτω ἀπὸ παρακολούθησιν καθὼς ἄρχισαν γὰ συγκεντρῶνται ἐκεῖ τὰ μέλη

της αναρχικής ομάδας. Άρκετοι απ' αυτούς, μαζί κι ο Στεπνιάκ, συνελήφθησαν στο δρόμο· μέσα στο χωριό ανταλλάχθηκαν πυροβολισμοί μεταξύ των αναρχικών και της αστυνομίας, κι ένας αστυνομικός πέθανε αργότερα από τὰ τραύματά του. Ο Μαλατέστα, ο Καφιέρο και κάπου είκοσιπέντε άλλοι αποφάσισαν γ' ανέβουν στα βουνά και γὰ προσπαθήσουν γὰ προκαλέσουν εξέγερση στα απομακρυσμένα χωριά. Αντί, ἄς ποῦμε, γὰ δημιουργήσουν μιὰ βάση επιχειρήσεων και από εκεί γὰ προσπαθήσουν γὰ υποκινήσουν τὴ γύρω περιοχή, ξεκίνησαν ἔντελῶς πρόχειρα σὲ μιὰ ἔποχή (ἀρχὲς Ἀπριλίου) πού ὁ καιρὸς στα βουνά ἦταν ψυχρὸς και ὑγρὸς.

Στὴν ἀρχὴ βέβαια εἶχαν σημαντικὴ ἐπιτυχία. Ἡ ομάδα ἔφτασε μιὰ Κυριακὴ πρωτὶ στο χωριὸ Λεντίνο, διακήρυξε τὴν καθάρωση τοῦ βασιλιά Βίκτωρα Ἐμμανουήλ και ἔκαψε τὰ ἀρχεῖα πού περιεῖχαν συμβόλαια ἰδιοκτησίας, καταγραφὲς χρεῶν και φόρων. Ἡ ἐπανάσταση στο Λεντίνο χαιρετίστηκε μὲ κάποιο ἐνθουσιασμό ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς, και οἱ ἀντάρτες βοηθήθηκαν ἀκόμα και ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ. Ὑστερα ἡ ομάδα ξεκίνησε γιὰ τὸ ἐπόμενο χωριὸ, ἀφήνοντας στὸν τοπικὸ πανδοχεῖα ἕνα κομμάτι χαρτί πού ἔγραφε: «Στὸ ὄνομα τῆς Κοινωνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Δήμαρχος τοῦ Λεντίνο διατάσσεται γὰ πληρώσει εἰκοσιοκτὼ λίρες στὸν Φερντινάντο Ὅρσο γιὰ τρῶφιμα πού ἔδωσε στὴν ομάδα πού μπῆκε στο Λεντίνο στίς 8 Ἀπριλίου, 1877». (7) Στὸ ἐπόμενο χωριὸ, στο Γκάλλο, ἔγιναν περίπου τὰ ἴδια, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ χωρικοὶ ἔδειξαν λιγότερο ἐνθουσιασμό, μιὰ και τὰ κυβερνητικὰ στρατεύματα εἶχαν ξεκινήσει γιὰ γὰ κυκλώσουν τοὺς ἐπαναστάτες. Γιὰ δυὸ μέρες ὁ Μαλατέστα και οἱ φίλοι του τριγυροῦσαν στα βουνά ψάχνοντας μάταια γιὰ τρῶφιμα και καταφύγιο. Τελικά, πεινασμένοι και τουρτουρίζοντας ἀπὸ τὸ κρύο, περικυκλώθηκαν και ὁδηγήθηκαν στὴ φυλακὴ.

Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ, ὅμως, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἐκπληκτικὰ ἐπιεικῆς, μολονότι κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ γιὰ δεκαῆξι μῆνες χωρὶς δίκη. Κατηγορήθηκαν γιὰ πρόκληση τοῦ θανάτου αστυνομικοῦ και, μολονότι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν περιλαμβανόταν στὴν ἀμνηστία πού παραχωρήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1878 μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου βασιλιά τῆς Ἰταλίας, τοῦ Οὐμβέρ-

του Ι, μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τη γενική ατμόσφαιρα ήπιότητας και τη συμπάθεια των ενόρκων. Τον Αύγουστο του 1878 απαλλάχτηκαν.

Οι συνέπειες της αποτυχίας της εξέγερσης στο Μπενεβέντο ήταν σημαντικές. Παρόλο που ο Μαλατέστα και όρισμένοι από τους συνεργάτες του εξακολουθούσαν να πιστεύουν πως θα μπορούσαν να πετύχουν κάτι με την μέθοδο της προπαγάνδας με τη δράση και δίνοντας συνεχώς το παράδειγμα εξέγερσης στους αγρότες της νότιας Ιταλίας, άλλοι, και κυρίως ο Αντρέα Κόστα, άρχισαν να πιστεύουν πως αυτές οι ενέργειες ήταν μάταιες και πως η πρόοδος σε σχέση με το κοινωνικό ζήτημα στην Ιταλία θα ήταν αποτέλεσμα της καλύτερης οργάνωσης και της ανάπτυξης πολιτικής δράσης. «Με τη μέθοδο της συνωμοσίας», έγραφε ο Κόστα πριν ακόμα από την υπόθεση του Μπενεβέντο, «είναι δυνατό να επιτευχθεί μια αλλαγή στη μορφή διακυβέρνησης· μια θεωρητική αρχή μπορεί να χάσει το νόημά της ή να περιέλθει σε άχρηστία και να εφαρμοστεί μια άλλη, αλλά δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί ή κοινωνική επανάσταση... Γι' αυτό το σκοπό είναι απαραίτητη ή πλατιά διάδοση των νέων θεωρητικών αρχών στις μάζες, ή μάλλον, είναι απαραίτητο να ξυπνήσουμε αυτές τις ιδέες στις μάζες, μια και ήδη υπάρχουν ενστικτώδικα, και να οργανώσουμε τους εργάτες όλου του κόσμου, ώστε να γίνει ή επανάσταση από μόνη της από τη βάση προς την κορυφή και όχι αντίθετα, με νόμους και διατάγματα ή με τη βία. Πράγμα που απαραίτητα χρειάζεται τη δημοσιότητα, μια και είναι αδύνατο να περιορίσουμε την ιδέα μιας τόσο τεράστιας προπαγάνδας μέσα στα αναγκαστικά αυστηρά πλαίσια μιας συνωμοσίας». (8) Τούτη ή πίστη στη μαζική προπαγάνδα και στην πλατιά δημοσιότητα για να καταδειχθεί στους καταπιεζόμενους το συμφέρον τους είναι πολύ διαφορετική από τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων που δίνουν το παράδειγμα της άμεσης εξέγερσης, άποψη που υποστήριζαν ο Μαλατέστα και ο Καφιέρο· και στα επόμενα χρόνια ο Κόστα έφτασε στο σημείο να αποδεχτεί την ιδέα της μαζικής οργάνωσης και της πολιτικής δράσης. Το 1882 ήταν έτοιμος να δηλώσει υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο και να ισχυριστεί πως, σαν βουλευτής, θα διεξήγαγε τον ά-

γώνα τόσο αποτελεσματικά όσο κι όταν ήταν στη φυλακή.⁽⁹⁾ Πολύ γρήγορα έγινε ένας από τους πιο σεβαστούς ηγέτες του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1878 ένας νεαρός έριξε μια βόμβα στην παρέλαση που γινόταν στην Φλωρεντία στη μνήμη του Βίκτωρα Έμμανουήλ ΙΙ, που είχε μόλις πεθάνει. Δεν σκοτώθηκε κανένας και οι Ιταλοί αναρχικοί δήλωσαν πως δεν είχαν καμιά σχέση με την απόπειρα. Ύστερα από έννιά μήνες ένας μάγειρας, είκοσιεννιά χρονών, ο Τζιοβάνι Πασανάντε, που είχε στη κατοχή του ένα μαχαίρι χαραγμένο με τις λέξεις «Ζήτω ή Διεθνής Δημοκρατία!» έπιτέθηκε ενάντια στο νέο βασιλιά, Ουμβέρτο Ι, καθώς έβγαине έξω από τη Νάπολη. Ο βασιλιάς υπέστη άπλές άμυχές, αλλά ο πρωθυπουργός, που ήταν μαζί του, τραυματίστηκε ελαφρά. Για άλλη μια φορά δεν ανακαλύφθηκε καμιά σχέση ανάμεσα στον παραλίγο δολοφόνο και στους αναρχικούς της Διεθνούς. Όταν όμως μια ομάδα μοναρχικών όργάνωσε στην Φλωρεντία παρέλαση για να γιορτάσει τη σωτηρία του βασιλιά ρίχτηκε μια βόμβα που σκότωσε τέσσερα άτομα και τραυμάτισε δέκα. Δυό μέρες αργότερα ρίχτηκε μια βόμβα σ' ένα πλήθος ανθρώπων στην Πίζα που γιόρταζε τα γενέθλια της βασίλισσας.

Τα επεισόδια αυτά σήμαναν το τέλος της σχετικής επιείκειας με την οποία αντιμετώπιστηκαν το 1874 και το 1877 οι προσπάθειες των αναρχικών για την πρόκληση έξεγέρσεων. Από δω και πέρα οι αναρχικοί ηγέτες παρακολουθούνταν στενά και άπειλούνταν συνέχεια με σύλληψη, φυλάκιση και έξορία. Προς το τέλος του 1878 ο Μαλατέστα έφυγε από τη χώρα, αρχίζοντας έτσι την πρώτη περίοδο της έξορίας του. Η Διεθνής είχε διαλυθεί επίσημα το 1876, και οι αναρχικοί που ήταν μέλη της αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κάθε πρόφαση πως εξακολουθούσαν να αποτελούν διεθνή όργάνωση. Η τελευταία συγκέντρωση των πιο πιστών υποστηρικτών του Μπακούνιν στην παλιά Διεθνή, της Όμοσπονδίας Ζυρά, έγινε το 1880. Ένας Ιταλός αναρχικός περιέγραψε με μελανά χρώματα την κατάσταση τον Ιούλιο του 1879: «Η Διεθνής... δεν υπάρχει πιά, ούτε σαν μαρξιστική όργάνωση ούτε και σαν μπακουνινική αίρεση. Υπάρχουν επαναστάτες και αναρχικοί σοσιαλιστές σ' όλο τον κόσμο, αλλά

δέν υπάρχει πιά καμιά έπαφή, φανερή ή κρυφή, ανάμεσά τους». (10)

2

Ἡ απόπειρα δολοφονίας τοῦ βασιλιά Οὐμβέρτου συνέπεσε μέ δύο απόπειρες δολοφονίας ένάντια στόν Γερμανό αὐτοκράτορα καί μέ μιὰ ένάντια στό βασιλιά τῆς Ἰσπανίας. Ἡ φράση «προπαγάνδα μέ τή δράση» ἀποκτοῦσε τώρα περισσότερο επικίνδυνο νόημα. Οἱ δύο παραλίγο δολοφόνοι τοῦ Κάιζερ, ὁ Χαίντελ καί ὁ Νόμπιλιγκ, δέν φαίνεται νά εἶχαν έπαφές μέ αναρχικούς, ἀλλά ἦταν φανερό πῶς ἡ αστυνομία θά ἰσχυριζόταν πῶς εἶχαν έμπνευστεῖ ἀπό τίς ιδέες τῆς σοσιαλιστικῆς Διεθοῦς, ὅπως ἡ ἰσπανική αστυνομία ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Χουάν Ὀλίβα Μονκάσι, πού ἀποπειράθηκε νά δολοφονήσει τόν βασιλιά Ἀλφόνσο ΧΙΙ, ἦταν ὀπαδός τοῦ Φανέλλι. Καί ὅπως ἡ απόπειρα πού ἔκανε ὁ Πασανάντε ένάντια στόν βασιλιά Οὐμβέρτο ἀκολουθήθηκε ἀπό τήν καταδίωξη τῶν Ἰταλῶν έπαναστατῶν ἡγετῶν, ἔτσι καί στή Γερμανία, ὕστερα ἀπό τήν επίθεση ένάντια στόν Κάιζερ, ὁ Βίσμαρκ θέσπισε ἀντισοσιαλιστικούς νόμους, ένῶ στήν Ἰσπανία ἔγινε ἀδύνατη ὀποιαδήποτε συνδικαλιστική καί ἔργατική πολιτική δραστηριότητα. Δέν εἶναι περίεργο πού οἱ ἀρχές σ' ὅλες αὐτές τίς χῶρες πίστευαν πραγματικά, ὅπως καί ὁ Βίσμαρκ, στήν ὕπαρξη μιᾶς διεθοῦς συνωμοσίας γιά τήν επέκταση τῆς κοινωνικῆς επανάστασης. Ἀπό τήν έποχή τῆς Κομμούνας οἱ σοσιαλιστές καί οἱ αναρχικοί ἀναλάμβαναν τήν εὐθύνη γιά πάρα πολλές πράξεις μέ τίς ὀποῖες δέν εἶχαν καμιά σχέση, καί διάζονταν νά ἐκδηλώσουν τή συμπάθειά τους γιά τοὺς ὕποψήφιους βασιλοκτόνους. Μιά ἀπό τίς αναρχικές ἐφημερίδες στό Ζυρά, λογουχάρη, χαιρέτισε τόν δράστη τῆς απόπειρας ένάντια στόν Κάιζερ μέ τὰ λόγια: «Ἡ ἀνθρωπότητα θά διατηρήσει στή μνήμη της τὸ ὄνομα τοῦ σιδερά Χαίντελ, πού ἦταν έτοιμος νά θυσιάσει τή ζωή του γιά νά κάνει μιὰ ἀνώτερη πράξη ένάντια στήν κοινωνία, καί, καθῶς τὸ αἷμα του χυνόταν κάτω ἀπό τὸ πελέκι τοῦ ἐκτελεστή, μπόρεσε νά γράψει τὸ ὄνομά του στόν μεγάλο κατάλογο τῶν μαρτύρων πού ἔδειξαν στό λαό τὸ

δρόμο για ένα καλύτερο μέλλον, για την κατάργηση κάθε οικονομικής και πολιτικής σκλαβιάς». (11)

Ἡ πίστη σέ παλιές διεθνείς συνωμοσίες αὐξήσε ἀναπόφευκτα τὸ κύρος ἐκείνων τῶν ἐπαναστατῶν ποὺ προκαλοῦσαν τὸ θαυμασμὸ ἢ τὸ φόβο γιὰ τὸν ἀνυποχώρητο ζήλο τους καὶ ποὺ ἔδειχναν νὰ ὑποκινοῦν παντοῦ ἐξεγέρσεις. Ὁ Μπακούνιν, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τοῦτες τὶς ἰσχυρὲς θρυλικὲς φυσιογνωμίες, εἶχε πεθάνει τὸ 1876, ἀλλὰ στὴν ἐπόμενὴ γενιὰ ὑπῆρχαν ἄλλοι ποὺ κατεῖχαν παρόμοια θέση στὰ μάτια τῆς ἀστυνομίας καὶ τῶν δικῶν τους ὑποστηρικτῶν. Ὁ Μαλατέστα, στὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς ἐξορίας του, ἀπέκτησε τέτοια φήμη καὶ στὰ 1920, ὕστερα ἀπὸ πενήντα περίπου χρόνια ἐπαναστατικῆς δράσης, ἦταν σὲ θέση νὰ προκαλέσει τὴ δίωξή του ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μπορούσε νὰ διεκδικήσει τὴ θέση ποὺ ἄφησε κενὴ ὁ θάνατος τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἕνας ἄλλος Ρῶσος, ὁ Πιότρ Ἀλεξέγιεβιτς Κροπότκιν.

Ὁ Κροπότκιν γεννήθηκε τὸ 1842 καὶ ἡ οἰκογένειά του ἀνῆκε στὴν ἀνώτερη ρωσικὴ ἀριστοκρατία. (12) Ὅταν ἦταν παιδί ἐκδήλωσε λογοτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ στὸ βιβλίο του «Τὰ ἀπομνημονεύματα ἐνὸς ἐπαναστάτη» περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα κάποια βραδιὰ ποὺ ὁ ἀδελφός του τὸ ἔσκασε ἀπὸ τὴ σχολὴ εὐελπίδων γιὰ νὰ τὸν συναντήσει καὶ κάθησαν μέχρι τὰ μεσάνυχτα «συζητῶντας γιὰ τὰ νεφελώματα καὶ τὴ θεωρία τοῦ Λαπλάς, γιὰ τὴ δομὴ τῆς ὕλης, γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ παπισμοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βονιφάτιου VIII μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, καὶ πάει λέγοντας». Τοῦ ἔδωσαν, ὅμως, καθαρὰ συμβατικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἔγινε μέλος τοῦ ἐκλεκτοῦ Σώματος Μαθητεομένων Ἰπποτῶν μὲ προσωπικὴ σύσταση τοῦ αὐτοκράτορα Νικολάου I. Πολὺ γρήγορα ἐξεγέρθηκε ἐνάντια στὴν πειθαρχία καὶ τὴ συμβατικότητα τῆς αὐλικῆς ζωῆς καί, παρόλη τὴν ἀηδία ποὺ ἐνίωσε ἡ οἰκογένειά του, κατατάχτηκε σὲ ἕνα σύνταγμα στὴ Σιβηρία ποὺ δὲν τὸ θεωροῦσαν καθόλου ἀριστοκρατικὸ. Ἐκεῖ, ἔχοντας καιρὸ γιὰ διάβασμα καὶ συλλογισμούς, ἄρχισε νὰ σκέφτεται τὰ κοινωνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Διάβασε Προυντόν· ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ προβλήματα τῶν σωφρονιστικῶν μεταρρυθμίσεων. Ταυτόχρονα ἐκμεταλλεύτηκε τὴν παραμονή του σὲ τούτη τὴν ἀπό-

μακρη περιοχή τῆς κεντρικῆς Ἀσίας γιά νά γίνει ἕνας σοβαρός ἐπιστήμονας, γεωγράφος καί ἐξερευνητής. Ἡ εὐρύτητα τῶν μελετῶν του, ἡ ἐπιστημονική του δραστηριότητα καί ἡ πείρα πού εἶχε, σάν μέλος τῆς τάξης τῶν γαιοκτημόνων, γιά τὰ ἀγροτικά προβλήματα στά χρόνια μετὰ τή χειραφέτηση τῶν δούλων, καθῶς καί ἡ ὀργή του γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μεταχειρίζονταν τοὺς Πολωνοὺς αἰχμαλώτους μετὰ τὴν πολωνική ἐξέγερση τοῦ 1863, ὅλα αὐτὰ ἀτσάλωσαν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ χαρακτήρα του καί τὸν ὤθησαν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ.

Τὸ 1872 ὁ Κροπότκιν ἔκανε τὴν πρώτη καθοριστική του ἐπίσκεψη στὴ Δύση, καί γνώρισε τὸ Τζέημς Γκυγιώμ καί τοὺς ὠρολογιοποιοὺς τοῦ Ζυρά. (Δὲν ἐπισκέφτηκε τὸν Μπακούνιν, πού ὅπως φαίνεται δίσταζε νά τὸν δεῖ λόγῳ τῆς φιλίας του μ' ἕναν ἄλλο Ρῶσο ριζοσπάστη, τὸν Πιότρ Λαβρόφ, πού τίς συγκριτικὰ ἤπιες ρεφορμιστικὲς ἀπόψεις του ἀποδοκίμαζε ὁ Μπακούνιν). Ὁ Κροπότκιν ἐνθουσιάστηκε ἀμέσως μέ τοὺς Ἑλβετοὺς ἀναρχικοὺς ἐργάτες καί πείστηκε νά μὴν παραμείνει στὸ Ζυρά σάν ἐργάτης ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γκυγιώμ ὅτι θὰ ἦταν περισσότερο χρήσιμος στὴν ἀναρχικὴ ὑπόθεση ἄλλοῦ. Ὄταν γύρισε στὴ Ρωσία, φέρνοντας κρυφὰ μαζί του μέσα στὴ χώρα ἀρκετὰ ἀνατρεπτικὰ βιβλία καί μπροσοῦρες, παραιτήθηκε ἀπὸ τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καί ρίχτηκε μέ τὰ μούτρα στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Πράγμα πού πολὺ γρήγορα κατέληξε στὴ σύλληψή του, γιὰτὶ οἱ φίλοι του στὴν Πετροῦπολη ἀνῆκαν στὸν κύκλο τοῦ Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, τοῦ ἡγέτη τοῦ λαϊκιστικοῦ κινήματος, καί πῆραν ἄμεσο μέρος στὴν ἐκδοσὴ καί τὴν κυκλοφορία ἀπαγορευμένων κειμένων καθῶς καί σὲ ἐκπαιδευτικὰ πειράματα μέ ἐργάτες καί ἀγρότες. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν ὑποστήριζε τώρα τὸ σχηματισμὸ ἐνοπλῶν ομάδων ἀγροτῶν καί ἀπέριπτε ἤδη ὁποιοσδήποτε μερικές μεταρρυθμίσεις σάν αὐτὲς πού ἦταν ἔτοιμοι νά ἀποδεχτοῦν τόσο πολλοὶ συνεργάτες του. «Κάθε προσωρινὴ βελτίωση στὴ ζωὴ μιᾶς ομάδας ἀνθρώπων στὴν τωρινὴ μας κοινωνία βοηθαεὶ ἀποκλειστικὰ καί μόνο γιά νά διατηρηθεῖ ἄθικτο τὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητισμοῦ», ἔγραφε τὸ 1873. (13)

Οἱ δραστηριότητες τοῦ κύκλου τοῦ Τσαϊκόφσκυ εἶχαν ἤδη προκαλέσει τίς ὑποψίες τῶν ἀρχῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1873, καί πολ-

λά μέλη του συνελήφθησαν για τὸ προπαγανδιστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ τους ἔργο. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν συνελήφθηκε λίγες βδομάδες ἀργότερα καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1874 φυλακίστηκε στὸ φρούριο Πετερπαυλόφσκ. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια κλονίστηκε ἡ υἰγεία του καὶ τὸν μετέφεραν στὴ φυλακὴ πού συνδεόταν μὲ τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο στὴν Πετρούπολη. Ἐδῶ διάφοροι φίλοι πού εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλληλογραφήσουν μυστικὰ μαζί του μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ φημισμένες καὶ δραματικὲς ἀποδράσεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐνα βιολὶ πού ἔπαιζε σ' ἓνα παράθυρο κοντὰ στὸ δρόμο ἔδωσε τὸ σύνθημα· ἓνα ἀμάξι περίμενε· ὁ Κροπότκιν βγήκε τρέχοντας ἀπὸ τὸν περίβολο, προσπέρασε τὸν φρουρὸ τῆς πύλης καὶ σὲ λίγο ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. (14) Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1876 ἀποβιβάστηκε στὴν Ἀγγλία, πού θὰ γινόταν τελικὰ δεύτερη πατρίδα του μέχρι τὸ 1917, πού γύρισε στὴ Ρωσία, ὅπου πέθανε τὸ 1921.

Ἡ ζωὴ τοῦ Κροπότκιν στὴν Ἀγγλία μετὰ τὸ 1886, ὅποτε κι ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὀριστικά, ἦταν ἡσυχῆ, ἀξιοσέβαστη καὶ σχολαστικὴ καὶ εἶχε ἐλάχιστα στοιχεῖα πού μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὸ συναγερισμὸ πού ξεσήκωναν οἱ ιδέες του. Παρόλα αὐτά, γιὰ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια ἦταν ὁ σύμβουλος καὶ ὁ φιλόσοφος ὀλόκληρου τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀπὸ συνωμότης καὶ ἀγκιτάτορας ἔγινε φιλόσοφος καὶ προφήτης. Ὅταν ὀμως ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Δύση, ἐνθάρρυνε κι αὐτὸς τὴ βία. Ἐνα κύριο ἄρθρο στὴ *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση»), στὴν ἐφημερίδα πού ἔβγαζε στὴν Ἑλβετία τὸ 1879, καθορίζει τὸ κλίμα τῆς ἀναρχικῆς δράσης στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα: «Διαρκὲς ἐξέγερση μὲ λόγους, μὲ κείμενα, μὲ τὸ μαχαίρι, μὲ τὸ ντουφέκι, μὲ τὸ δυναμίτη... Ὅτιδήποτε βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὀρια τῆς νομιμότητος μᾶς ταιριάζει». (15)

Ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II τὴν 1η Μαρτίου 1881 ἀπὸ τὴν ὀμάδα «Ναρὸντναγια βόλια» («Ἡ Θέληση τοῦ Λαοῦ») ἔδωσε τεράστια ὀθηση στὴν ιδέα τῆς ἐπανάστασης πού γίνεται μὲ δολοφονίες, καὶ ἀναπτέρωσε τίς ἐλπίδες ὅτι ἡ αὐτοθυσιαστικὴ χειρονομία τῶν νεαρῶν τρομοκρατῶν θὰ εἶχε ἀμεσο ἠθικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Κροπότκιν ἔγραψε μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς Σοφίας Περόφσκαγια, μιᾶς ἀπὸ τοὺς πέντε πού ἀπαγχονίστηκαν γιὰ τὴ συμ-

μετοχή τους στο φόνο: «Από τή στάση τοῦ πλήθους κατάλαβε ὅτι εἶχε ἐπιφέρει θανάσιμο χτύπημα στήν αὐτοκρατορία. Καί στά λυπημένα βλέμματα πού ἦταν καρφωμένα γεμάτα συμπάθεια πάνω της διάβασε πῶς ὁ θάνατός της θά ἦταν ἕνα πρόσθετο τρομακτικό χτύπημα ἀπό τὸ ὁποῖο δέν θά ἀναλάμβανε ποτέ ὁ δεσποτισμός». (16)

Τὸ 1881 ἀρκετοὶ σημαντικοὶ ἐπαναστάτες, ἀνάμεσά τους ὁ Κροπότκιν καί ὁ Μαλατέστα, συναντήθηκαν στο Λονδίνο καί ἐκδήλωσαν τήν πίστη τους στήν ἄποψη ὅτι μόνο ἡ παρανομία θά ὀδηγοῦσε στήν ἐπανάσταση, ἐνῶ πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, παρόλο τὸν σκεπτικισμό τοῦ ἴδιου τοῦ Κροπότκιν — ἦταν ἀρκετὰ καλὸς ἐπαγγελματίας ἐπιστήμονας γιὰ νὰ πιστεύει στοὺς ἐρασιτεχνισμοὺς — δήλωσαν πῶς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῶν τεχνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ χημεία, γιὰ νὰ μάθουν νὰ φτιάχνουν βόμβες πού θά μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ «ἐπιθετικούς καί ἀμυντικούς σκοπούς». Ἐκεῖνοι οἱ ἀναρχικοὶ πού δέν εἶχαν προσχωρήσει, ὅπως ὁ Κόστα, στή νόμιμη πολιτική δράση, εἶχαν στρατευτεῖ τώρα στήν τακτική τῆς «προπαγάνδας μέ τή δράση» μέ τήν πιὸ ἀκραία της μορφή. Ἀπὸ αὐτὲς ἀκριβῶς τίς ἀναρχικὲς πράξεις τῶν ἐπόμενων εἴκοσι χρόνων ἀντλεῖται ἡ παραδοσιακὴ εἰκόνα τοῦ ἀναρχικοῦ — μιὰ φιγούρα πού κινεῖται ὑποπτα μέ τὸ καπέλο ριγμένο πάνω ἀπὸ τὰ μάτια καί μιὰ βόμβα νὰ καπνίζει στήν τσέπη. Πρόκειται γιὰ εἰκόνα στήν ὁποία συνέβαλαν πολλοὶ συγγραφεῖς, ἔτσι πού οἱ ἀναρχικοὶ κάνουν παρόμοια ἐμφάνιση ἀκόμα καί στίς σελίδες τοῦ Χένρυ Τζαίημς (στήν «Πριγκίπισσα Καζαμασίνα») καθὼς καί στήν κλασικὴ περιγραφή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς ἀναρχικοὺς καί τήν ἀστυνομία πού γίνεται στο «Ὁ μυστικὸς πράκτορας» τοῦ Τζότζεφ Κόνραντ. (17)

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου τὸ ἀναρχικὸ κίνημα δροῦσε σὲ δύο ἐπίπεδα. Οἱ ἡγέτες — ὅπως ὁ Κροπότκιν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Ἐλί καί ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ — ἔγραφαν ἄρθρα καί φιλοσοφικὰ ἔργα, συγκαλοῦσαν συνέδρια καί ἐπεξεργάζονταν μεθόδους κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἢ τὰ προβλήματα τῆς ἰδιοκτησίας σὲ μιὰ μελλοντικὴ κοινωνία. Ταυτόχρονα σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη καί τὴν Ἀμερικὴ δημιουργοῦνταν μικρὲς ομάδες, χωρὶς γραφεῖα ἢ γραμματεῖς, ἢ λέσχες, ἀποτελούμενες συχνὰ ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς ἀνθρώπους, ἀποφα-

σιζμένους να εκδηλώσουν την περιφρόνησή τους για την κοινωνία με κάποια πράξη άπροκαλύπτης άνυπακοής. Έτσι λοιπόν είναι σχετικά δύσκολο να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στον άφοσιωμένο άναρχικό άγωνιστή, που κινείται από κάποιο βαθύ πάθος για δικαιοσύνη, και στον ψυχοπαθή που κάποιες μυστικές φωνές τον παροτρύνουν να εκδικηθεί προσωπικά την κοινωνία με πράξεις για τις όποιες του έδωσαν το παράδειγμα οι άναρχικοί. Άναπόφευκτα, άρκετοι έπιφανείς άναρχικοί θεωρήθηκαν ύποπτοι ότι ύποκίνησαν διάφορες έέργειες για τις όποιες δέν ήξεραν τίποτα: τόσο ο Κροπότκιν όσο και ο Μαλατέστα ύποστήκανε πολλά πλήγματα μ' αυτό τον τρόπο. Πάρα πολλές φορές οι «προβοκάτορες» της άστυνομίας δημιουργούσαν σκόπιμα «άναρχικές» ομάδες για να παγιδεύουν άνυποψίαστους άναρχικούς: ή γαλλική άστυνομία έφτασε στο σημείο να διευθύνει μιá άναρχική έφημερίδα για κάμποσο διάστημα κι έστειλε άντιπρόσωπο στη συγκέντρωση του Λονδίνου το 1881. Η ίταλική κυβέρνηση συντηρούσε δύο πράκτορες στο Παρίσι στις άρχές της δεκαετίας του 1900, γνωστούς σαν Δάντη και Βιργίλιο, που «είχαν κάτι παραπάνω από έπιφανειακή έπαναστατική κουλτούρα» και που ανέφεραν στους σσαρισμένους και συνεπαρμένους άνώτερους τους γλαφυρές λεπτομέρειες για άναρχικά όργια άφιερωμένα στην έφαρμογή του έλεύθερου έρωτα, και για άναρχικές συνωμοσίες που το άπίθανο έπίκεντρό τους ήταν ή βίλλα στο Νεϊγύ της πρώην βασίλισσας της Νάπολης, Μαρίας - Σοφίας.⁽¹⁸⁾ Δέν μπορούμε να εΐμαστε σίγουροι κατά πόσο όρισμένες άναρχικές ομάδες, σαν τή διαβόητη Mano Negra («Μαύρη Χείρ») στην Άνδαλουσία, ύπήρχαν έξω από τή φαντασία της άστυνομίας, ενώ όρισμένες τρομοκρατικές έέργειες της δεκαετίας του '80 και της δεκαετίας του '90 ήχουν άποδοθεί σε άστυνομικούς που ήθελαν να κάνουν συλλήψεις και όχι σε άναρχικούς άγωνιστές.

Η τρομοκρατία είναι μεταδοτική και είναι καταπληκτικό πόσο συχνά έγιναν έπιθέσεις ενάντια σε διάσημα πρόσωπα στη χρονική περίοδο 1880 — 1914. Όρισμένες άπ' αυτές τις έπιθέσεις, θάβαια, δέν ήταν καθόλου άναρχικές, αλλά έξυπηρετούσαν διαφορετικούς πολιτικούς σκοπούς — παραδείγματα, ή δολοφονία του τσάρου Άλεξάνδρου II το 1881 ή του άρχιδούκα Φραγκίσκου

Φερδινάνδου τὸ 1914. Παρόλα αὐτὰ ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντι Καρνὸ τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ προέδρου Γουίλλιαμ ΜακΚίνλεϋ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ δολοφονίες τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ἰσπανίας, καθὼς καὶ οἱ ἀναρίθμητες ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἐναντία σὲ ἄλλους ἄρχοντες, πρίγκιπες καὶ πολιτικούς — ὅλα αὐτὰ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναρχικῆς πίστεως στὴν ἄμεση, ἀποκαλυπτικὴ ἀξία μιᾶς πράξης αὐτοθυσίας ποὺ θὰ καταράκωνε ταυτόχρονα καὶ τὸ σύμβολο τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας ἐνὸς βασιλιά ἢ ἐνὸς ὑπουργοῦ εἶχε τουλάχιστον ἄμεση πρακτικὴ σημασία· μὲ τὴν ἐξολόθρευση ἐνὸς τέτοιου προσώπου, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ, τὸ κράτος ἴσως ν' ἄρχιζε νὰ μαραίνεται. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀλήθεια κάτι τέτοιο, πολλές ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες ἦταν ἄστοχες. Ὅταν, λογουχάρη, ἡ αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ τῆς Αὐστρίας μαχαιρώθηκε ἀπὸ ἓναν νεαρὸ Ἰταλὸ καθὼς περπατοῦσε στὴν ἀποβάθρα γιὰ ν' ἀνεβεῖ σ' ἓνα ἀτμόπλοιο στὴ λίμνη τῆς Γενεύης, ὁ δολοφόνος δὲν ἔδωσε προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι τὸ θῦμα του ζοῦσε γιὰ χρόνια χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἄντρα της καὶ τὸ μόνο ποὺ ἤθελε ἦταν νὰ βρεῖ κάποιον τρόπο γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς μοίρα καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴν καθαρὰ προσωπικὴ τῆς ζωὴ. Ὅρισμένες φορές, πάλι, τὸ θάρρος τοῦ μονάρχου ἐξιωνόταν μὲ αὐτὸ τοῦ δολοφόνου καὶ αὐξαινε τὴ δημοτικότητά του, ὅπως ὅταν ὁ βασιλιάς Οὐμβέρτος I παρατήρησε πῶς τέτοιου εἴδους ἐπεισόδια περιλαμβάνονταν στοὺς «κινδύνους τοῦ ἐπαγγέλματος», καὶ μετέτρεψε τὴ θανατικὴ ποινὴ ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸν παραλίγο δολοφόνου του καὶ πρόσφερε κάποια σύνταξη γιὰ τὴν μητέρα του.

Πολὺ συχνὰ οἱ ἀναρχικὲς πράξεις βίας δὲν ἦταν παρὰ πράξεις συμβολικῆς ἐκδίκησης ἐναντία στὸ κράτος γιὰ τὴν ἐκτέλεση κάποιου συντρόφου. Στὴν Ἰσπανία, λογουχάρη, τὸ 1892 ἓνας νεαρὸς ἀναρχικὸς, ὁ Παλλιὰς, ἔρριξε μιὰ βόμβα ἐναντία στὸ στρατηγὸ Μαρτινέζ Κάμπος, γιὰ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἐκτέλεση τεσσάρων ἀναρχικῶν ποὺ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐξέγερση τοῦ Χερές τὸν προηγούμενο χρόνο. Καὶ στὴ συνέχεια ὁ φίλος τοῦ Παλλιὰς, Σαντιάγκο Σαλβαντόρ, ἐκδικήθηκε τὴν κοινωνία μὲ μιὰ πράξη τρομακτικὰ ἀπρόσωπη, ὅταν ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἓνα

αριστοκρατικό θέατρο στη Βαρκελώνη, σκοτώνοντας είκοσι άτομα, άντρες και γυναίκες. Και πάλι ύστερα από λίγο ρίχτηκε μια βόμβα από ένα παράθυρο πάνω στο πλήθος, κατά την περιφορά του Σώματος του Χριστού, τραυματίζοντας μονάχα φτωχούς ανθρώπους του λαού και προκαλώντας την ύποψια πώς είχε ριχτεί από την αστυνομία, που βρήκε άφορμή για να φυλακίσει, να εκτελέσει και να βασανίσει πολλούς αναρχικούς ακόμα και φιλελεύθερους. Ένας Ίταλός αναρχικός, ο Αντζιολίλλο, που βρισκόταν στο Λονδίνο όταν έμαθε τα νέα, αγανάκτησε τόσο πολύ που πήγε άμέσως στην Ίσπανία και δολοφόνησε τον πρωθυπουργό Καρόδας ντέλ Καστίλλιο.

Οι επιθέσεις αυτές δεν στρέφονταν μόνο ενάντια στους άρχηγους των κρατών και τους λακέδες τους ή δεν ήταν αποκλειστικά συμβολικές πράξεις εκδίκησης. Γίνονταν κι άλλες βίαιες ενέργειες ενάντια σε θεσμούς που φαίνονταν να συμβολίζουν τις ψεύτικες αξίες της αστικής κοινωνίας. Όταν λογουχάρη ρίχτηκε μια βόμβα το 1882 γωρίς το πρωί σ' ένα περιβόητο πολυτελές μιούζικ-χάλ στη Λυών, όρισμένοι άνθρωποι, κι ανάμεσά τους ή αστυνομία, θεώρησαν την ενέργεια αυτή άμεση εφαρμογή στην πράξη ενός άρθρου που είχε δημοσιευτεί σε κάποια αναρχική εφημερίδα πριν από λίγους μήνες: «Μπορείτε να δείτε εκεί, ιδιαίτερα μετά τα μεσάνυχτα, το λεπτεπίλεπτο άνθος της μπουρζουαζίας και του έμπορίου... Η πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης θα πρέπει να είναι ή καταστροφή αυτού του άντρου». (19) Ένας νεαρός αναρχικός, που όνομαζόταν Συβώ, συνελήφθηκε άργότερα και καταδικάστηκε σε φυλάκιση, παρόλο που σχεδόν κανείς δεν ήταν σίγουρος για την ένοχή του για πάρα πολύ καιρό τον θεωρούσαν άθώο μάρτυρα που θυσιάστηκε για την υπόθεση της αναρχίας. Ταυτόχρονα συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν άρκετοί γνωστοί αναρχικοί, μεταξύ τους κι ο Κροπότκιν. Βρισκόταν στη Γαλλία εκείνη την εποχή και ή κυβέρνηση πίστευε πως ύποκίνησε τις άπεργίες που είχαν καταλήξει σε ταραχές στην περιοχή των όρυχείων του Μονσώ· αποτέλεσμα, κάθησε τρία χρόνια μέσα στη φυλακή.

Δυό άλλα περιστατικά στη Γαλλία είναι χαρακτηριστικά των αναρχικών επιθέσεων ενάντια στους θεσμούς της αστικής κυβέρνη-

νησης και τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Τὸ 1886 ὁ Σὰρλ Γκαλλὸ ἔριξε ἀπὸ ἑνὰ θεωρεῖο τοῦ χρηματιστήριου τοῦ Παρισιοῦ μιὰ μπουκάλια βιτριόλι ἀνάμεσα στοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τους· στὴ συνέχεια ἔριξε τρεῖς πιστολιές πού δὲν τραυμάτισαν κανένα. Στὴ δίκη του —ὅπου ἐπέμενε γὰ ἀποκαλεῖ τὸν δικαστὴ Πολίτη Πρόεδρο— διακήρυξε «Ζήτω ἡ ἐπανάσταση! Ζήτω ὁ ἀναρχισμός! Θάνατος στὴν ἀστικὴ δικαιοσύνη! Ζήτω ὁ δυναμίτης! Συμμορία ἡλιθίων!»⁽²⁰⁾ Ὁ Γκαλλὸ ἦταν στὴν οὐσία ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ χαρακτηριστικoὺς τύπους νεαροῦ τρομοκράτη, στὸ μεταίχμιο τῆς ψυχικῆς ἀνισοροπίας, ἐν μέρει ἐγκληματίας καὶ ἐν μέρει φανατικός. Ἦταν γόθο παιδί, ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ τὴ μητέρα του. Διέθετε κάποια πνευματικότητα καὶ εἶχε καταφέρει νὰ μορφωθεῖ ἀρκετὰ. Στὰ εἴκοσι χρόνια του κλείστηκε στὴ φυλακὴ γιατί παραχάραξε χρήματα καὶ προφανῶς ἐκεῖ ἀνακάλυψε τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες πού ἀποφάσισε γὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του. Στὴ δίκη του, μετὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια στὸ χρηματιστήριον, ἀφοῦ καταδικάστηκε σὲ εἴκοσι χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα, παρέμεινε ἀμετανόητος καὶ τὸ μόνο πού τὸν στενοχωροῦσε ἦταν ὅτι δὲν εἶχε καταφέρει γὰ σκοτώσει κανένα. Ἐκάνε στὸ δικαστήριον μιάμιση ὥρα διάλεξη γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ δήλωσε συγκεκριμένα πὼς εἶχε τὴν πρόθεση γὰ κάνει «μιὰ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». ⁽²¹⁾

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἐνάντια στοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους ἦταν ἐκείνη πού ἔγινε ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιον στὸ Παρίσι τὸ 1893. Ὁ Ὠγκύστ Βαγιάν —κι αὐτὸς ὅταν ἦταν παιδί εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του— εἶχε ἀλλάξει ἀρκετὲς δουλειές καὶ εἶχε γίνῃ μέλος πάρα πολλῶν μικρῶν ἐπαναστατικῶν ομάδων. Πέρασε δυὸ χρόνια στὴν Ἀργεντινὴ τόσο ἀνήσυχα καὶ ἀνικανοποίητα ὅσο καὶ στὴ Γαλλία. Γυρίζοντας στὴ Γαλλία φαίνεται πὼς ἔκανε κάποια προσπάθεια γὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς δεικῆς του, τῆς κόρης του καὶ τῆς κοπέλας μὲ τὴν ὁποία συζοῦσε τότε· ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια, οἱ δυσκολίες πού συνάντησε σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειαν τὸν ὤθησαν στὴν ἐπαναστατικὴν δράσιν. Συγκέντρωσε ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ ἕναν ἀναρχικὸν διαρῆκτη γιὰ νὰ νοικιάσῃ ἕνα δωμάτιον καὶ

νά φτιάξει μιὰ βόμβα και ἀποφάσισε νά σκοτωθεῖ κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία πού, ὅπως εἶπε, θά ἦταν «ἡ κραυγή μιᾶς ὀλόκληρης τάξης πού ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματά της και πολύ γρήγορα θά κάνει τὰ λόγια της πράξεις». (22) Ἐτοίμασε μιὰ ἰσχυρή βόμβα, σχεδιασμένη γιὰ νά πετάξει πολλά θραύσματα, και στίς τέσσερεις ἡ ὥρα τὸ ἀπόγευμα στίς 9 Δεκεμβρίου 1893 τὴν πέταξε ἀπὸ ἓνα θεωρεῖο τῆς Βουλῆς. Ἀκολούθησε παταγώδης ἔκρηξη. Ὅταν ξεκαθάρισαν οἱ καπνοὶ και ἀποκάλυψαν μιὰ σκηνὴ γεμάτη αἷματα και σπασμένα γυαλιά, ὁ Πρόεδρος τῆς συνεδρίασης, Ντυπιϋ, πέρασε στὴν ἱστορία, ἀναγγέλοντας δυνατὰ «Ἡ συνεδρίαση συνεχίζεται». Παρόλο πού κανένας δέν εἶχε σκοτωθεῖ, ὁ Βαγιάν καταδικάστηκε σὲ θάνατο και παρὰ τὴ συγκινητικὴ αἴτηση τῆς κόρης του ἐκτελέστηκε, κραυγάζοντας τὴν τελευταία στιγμὴ: «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Θά πληρώσετε γιὰ τὸ θάνατό μου».

Ἡ προφητεία ἀποδείχτηκε ἀληθινή: στίς 24 Ἰουνίου 1894, ὁ Σαντί Καρνό, Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρνηθεῖ νά δώσει χάρη στὸν Βαγιάν, μαχαιρώθηκε θανάσιμα σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴ Λυών. Ὁ δολοφόνος ἦταν ἓνας 21χροнос Ἴταλός, ὁ Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο, πού εἶχε ἀπελαθεῖ ἀπὸ τὴν Ἴταλία λόγω τῶν ἀναρχικῶν του ἰδεῶν και ἀναζητοῦσε τρόπο νά τις ἐπαληθεύσει. Φαίνεται πὼς παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νά κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση παρὰ ἀπὸ ἄμεση πρόθεση νά πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βαγιάν. Ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντί Καρνό ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σειράς τρομοκρατικῶν πράξεων ἀπὸ μέρος τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν, πού τελικὰ ὑποχρέωσε τὴν ἀστυνομία νά πάρει σοβαρὰ μέτρα ἐναντίον ὁποιοῦδήποτε θεωροῦσε ὑποπτο ἀναρχικῶν ἀπόψεων. Ἐρευνήθηκαν σπίτια, ἀπαγορεύτηκαν ἐφημερίδες και περιοδικά, και πολλοὶ γνωστοὶ ἀναρχικοὶ ὑποκινητὲς δέχονταν τις ἐπισκέψεις τῆς ἀστυνομίας πολλές φορές τὴν ἡμέρα. Ἡ ἀστυνομία προσπάθησε ἐπίσης νά κατηγορήσει τοὺς ἀναρχικοὺς θεωρητικούς και δημοσιογράφους γιὰ κοινὰ ἐγκλήματα κλοπῆς και βιαιοπραγίας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τις γνωστὲς δίκες τῆς δεκαετίας τὸν Αὐγούστο τοῦ 1894, κατηγορήθηκαν τριάντα ἄτομα γιὰ σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας. Ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους ἦταν ἐπιφανεῖς ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Σειμπασιέν Φὼρ και ὁ Ζάν Γκράβ,

εκδότης τῆς *Le Révolte* («Ὁ Ἐξεγερμένος»), πού εἶχε διαδεχθεῖ τὴν *La Révolte* («Ἡ Ἐξέγερση») τοῦ Κροπότκιν, μαζί μέ κοινοὺς διαρῆκτες. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, λογουχάρη ὁ Ἐμίλ Πουζέ, ἐκδότης τῆς βίαιης καὶ χυδαιολόγας ἀναρχικῆς ἐφημερίδας *Le Père Peinard*, καὶ ὁ Πῶλ Ρεκλύ, ἀνιψιὸς τοῦ Ἐλιζέ, διέφυγαν στὸ ἐξωτερικόν· οἱ ὑπόλοιποι ἀπαλλάχτηκαν, μιὰ καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς κατηγορίας. Στὴ δίκη κατέθεσε ὁ Στεφάν Μαλλαρμέ σάν μάρτυρας υπεράσπισης ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, τοῦ συγγραφέα καὶ κριτικοῦ Φελίξ Φενεδόν. Στὴν οὐσία, ἡ «Δίκη τῶν Τριάγτα» προσφέρει μιὰ γλαφυρὴ εἰκόνα ἐκείνου τοῦ ιδιότυπου μείγματος πολιτικῆς καὶ μποέμικης ἐξέγερσης, κοινοῦ ἐγκλήματος καὶ ἰδεαλιστικῆς δράσης, πού χαρακτηρίζει τὸν παριζιάνικο ἀναρχισμό στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890.

Σὲ αὐτὲς τὶς καθαρὰ ἀναρχικὲς τρομοκρατικὲς πράξεις, συχνὰ ἄστοχες, ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς συμβατικῆς εἰκόνας τοῦ ἀναρχικοῦ μέ τὴ δόμβα στὴν τσέπη καὶ τὸ μαχαίρι στὸ χέρι. Ὅρισμένοι ἐγκληματίες ἰσχυρίστηκαν πὼς ἦταν ἀναρχικοὶ πού ἀπλῶς ἐπανόρθωναν τὰ λάθη τῆς κοινωνίας. Ὅταν, λογουχάρη, τὸ 1886 συνελήφθηκε ὁ Κλεμάν Ντυβάλ γιὰ διάρρηξη, ἐπιτέθηκε ἐνάντια στοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ λέγεται πὼς υπερασπίστηκε τὴν πράξη του μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὁ ἀστυφύλακας μέ συνέλαβε στὸ ὄνομα τοῦ νόμου· ἐγὼ τὸν χτύπησα στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας». Στὴ δίκη του (πού καθιέρωσε τὴ φήμη τοῦ νεαροῦ συνηγόρου του, Λαμπορί, πού ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστός σάν δικηγόρος τοῦ Ντρέυφους) ἐπέμενε πὼς ἔδρασε ἔτσι γιατί ἤθελε νὰ πραγματοποιήσει τὴ δικαιότερη κατανομή τοῦ πλούτου: «Ὅταν ἡ κοινωνία σοῦ ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχεις, πρέπει νὰ τὸ πάρεις μόνος σου». Τελικά, ὅταν τὸν ἐβγάζαν ἀπὸ τὸ δικαστήριο, φώναξε «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Ζήτω ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση! Ἄχ! Ἄν ἐλευθερωθῶ ποτὲ θὰ σᾶς τινάξω στὸν ἀέρα!». ⁽²³⁾ Δὲν πραγματοποιήσε ποτὲ τὴν ἀπειλή του· παρόλο πού καταδικάστηκε σὲ θάνατο, τοῦ δόθηκε χάρη ἀπὸ τὸν πρόεδρο Γκρεβὺ καὶ τὸ 1901 δραπετεύσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ, τελειώνοντας τὴ ζωὴ του στὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου πέθανε τὸ 1935, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὸ θαυμασμὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν τῆς περιοχῆς.

Στὸ Παρίσι τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 δύο ἄλλα ἄτομα ἔγιναν θρυλικές καὶ ἀντιφατικές φυσιογνωμίες τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Στις 11 Ἰουλίου 1892 ἐκτελέστηκε ὁ Φρανσουά - Κλώντ Ραβασὸλ· εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ μιὰ σειρά βίαιες δολοφονίες, γιὰ μικροκλοπές καὶ γιὰ πολυάριθμους βομβισμούς. Ὁ Ραβασὸλ ἦταν δυσνόητη καὶ αἰνιγματική φυσιογνωμία τόσο γιὰ τοὺς συγχρόνους του ὅσο καὶ γιὰ μᾶς σήμερα. (24) Οἱ ἀναρχικοὶ τὸν δέχτηκαν σὰν δικό τους μόνο μετὰ τὴν ἐκτέλεσή του, κι αὐτὸ μὲ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ φύση τῶν ἐγκλημάτων του καὶ κάποια ἀρχικὴ ὑποψία ὅτι ἦταν κοινὸς ἀπατεώνας ποὺ ἔγινε πληροφοριοδότης τῆς ἀστυνομίας ἦταν οἱ βασικὲς αἰτίες τοῦ γεγονότος ὅτι μόνο μετὰ τὸ θάνατό του καθιερώθηκε σὰν ἀναρχικὸς μάρτυρας — γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν γράφτηκαν μπαλλάντες καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του προῆλθε ἓνα ρῆμα — *ranacholiser*: ἀνατινάζω.

Ὁ Ραβασὸλ γεννήθηκε τὸ 1859 κοντὰ στὸ Σαιντ -Ἐτιέν· πῆρε τὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, μιὰ καὶ ὅταν ἦταν παιδί τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει ὁ πατέρας του. Φερνόταν καλὰ στὰ μικρά του ἀδέλφια καὶ φαίνεται πράγματι πὼς ὑπῆρξε εὐγενικὸς, φιλικὸς καὶ ἀξιόσεβαστος, μολονότι ματαιόδοξος, ὅπως λέγεται, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἔβαζε ρουζ στὰ μάγουλά του γιὰ νὰ κρύψει τὴ χλωμάδα τοῦ προσώπου του. Ἐργάστηκε σὲ διάφορες δουλειές στὴν περιοχὴ τοῦ Σαιντ -Ἐτιέν καὶ ἔγινε ἀναρχικὸς, ἀφοῦ ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸ θεὸ μετὰ τὸ διάβασμα ἐνὸς μυθιστορήματος τοῦ Εὐγένιου Σὺ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διέπραξε ὀρισμένα μικρόπρεπα καὶ βίαια ἀδικήματα — δολοφόνησε ἓναν ἠλικιωμένο ἔμπορο χαλιῶν, δολοφόνησε ἓναν πολὺ γέρο ἐρημίτη καὶ τοῦ ἔκλεψε τὶς οἰκονομίες, σύλησε τὸν τάφο μιᾶς νεκρῆς κόμησας, δολοφόνησε δυὸ γεροντοκόρες ποὺ εἶχαν ἓνα μαγαζὶ μὲ σιδηρικά. Ὁ Ραβασὸλ παραδέχτηκε μόνο τὴ σύληση τοῦ τάφου καὶ τὴ δολοφονία τοῦ ἐρημίτη, καὶ ἰσχυρίστηκε πὼς καὶ μὲ τὶς δυὸ του ἐνέργειες σκόπευε νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας. Συνελήφθηκε ἀλλὰ κατὰφερε νὰ δραπετεύσει καὶ πῆγε στὸ Παρίσι μὲ ψεύτικο ὄνομα. Ἐκεῖ ἄρχισε στὰ σοβαρὰ νὰ σχεδιάζει ἀληθινὲς ἀναρχικὲς ἐνέργειες «προπαγάνδας μὲ τὴ δράση». Ἐγκαταστάθηκε στὸ Σαιν -Ντενί, βρῆκε ἓναν ἀφοσιωμένο νεαρὸ βοηθό, τὸν «Σιμόν Μπισκουί», καὶ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὕλικά γιὰ νὰ φτιά-

ξει βόμβες. (Τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν πρακτικὴν χημείαν διάνθιζαν τότε πέρα πολλὰ ἀναρχικὰ ἔντυπα). Σκόπευε, ἰσχυρίστηκε ἀργότερα, νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη ἐκδίκησης ἐνάντια σὲ συγκεκριμένους δικαστὲς ποὺ εἶχαν καταδικάσει τοὺς ἐργάτες ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὶς διαδηλώσεις τῆς Πρωτομαγιάς τοῦ 1891. Στὴν πραγματικότητά, μολονότι κατάφερε νὰ προκαλέσει σημαντικὲς ζημιὲς στὰ κτίρια ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ ποὺ ζοῦσαν οἱ δικαστὲς, στὸ Βουλευτάρτο Σαίλν - Ζερμαίν καὶ στὴν ὁδὸ γιὰ Κλισύ, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ βόμβα τοποθετήθηκε ἔξω ἀπὸ ἄσχετη πόρτα, μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθοῦν ζημιὲς στὰ κτίρια χωρὶς νὰ σκοτωθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τους. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀστυνομία — μὲ πληροφορίες, ὅπως πιστεύεται, τοῦ σπιτονοικοκύρη τοῦ Ραβασὸλ — εἶχε συνδέσει τὸ δολοφόνου τοῦ Σαίλντ - Ἐτιέν μὲ τὸ δράστη τῆς ἔκρηξης στὸ βουλευτάρτο Σαίλν - Ζερμαίν, καὶ ὅταν ἔγινε ἔκρηξη στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ γιὰ Κλισύ τὸν ἔψαχναν μὲ μανία.

Ὁ Ραβασὸλ, ἀφοῦ ἔβαλε τὴ βόμβα στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ γιὰ Κλισύ, πῆγε γιὰ φαγητὸ σ' ἓνα μικρὸ ἐστιατόριον — στὸ ρεστωρὰν Βερύ — ὅπου προσπάθησε μάταια νὰ προσηλυτίσει τὸ σερβιτόρον στὶς ἀναρχικὲς του ἰδέες. Φαίνεται ὅμως πὼς τοῦ ἄρεσε ἀρκετὰ τὸ μικρὸ ἐστιατόριον γιατί ξαναγύρισε ἐκεῖ μιὰ-δύο μέρες ἀργότερα, ἀλλὰ τὴν ὥρην ὁ σερβιτόρος εἶχε συνδέσει τὴ συζήτησίν του γιὰ τὴν ἀναρχία καὶ τὶς ἀναφορὰς του στὴν πρόσφατη ἔκρηξη μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ραβασὸλ ποὺ εἶχε μοιράσει ἡ ἀστυνομία. Ὁ Ραβασὸλ συνελήφθηκε στὸ ἐστιατόριον. Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς δίκης του τὸ ρεστωρὰν Βερύ καταστράφηκε ἀπὸ μιὰ βόμβα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης του σκοτώθηκε (οἱ ἀναρχικοὶ ἰσχυρίστηκαν ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δόθηκε καινούργιον νόημα στὴ λέξι «ἐπαλήθευση»), παρόλο ποὺ ὁ σερβιτόρος ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς καὶ γλύτωσε· ἀργότερα ἀνταμείφθηκε γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ σύλληψιν τοῦ Ραβασὸλ μὲ κάποια κατώτερη θέση στὴν ἀστυνομία. Ὁ δράστης τῆς ἔκρηξης δὲν ἀνακαλύφθηκε ποτέ, ἀλλὰ αὐτὴ μὴνάχα ἡ ἐνέργειά του ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιβάλλει τὴ δίκην τοῦ Ραβασὸλ μὲ ἀτμόσφαιρα ἐκδίκησης καὶ τρομοκρατίας. Οἱ ἔνορκοι, γιὰ διάφορους λόγους, τὸν θεώρησαν ἔνοχο γιὰ τοὺς βομβισμοὺς, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρυντικά, καὶ δὲν καταδικάστηκε σὲ θάνατον. Τοῦτο

ἀνατέθηκε στὸ δικαστήριό τοῦ Μονμπρισόν, ποὺ τὸν καταδίκασε γιὰ τοὺς προηγούμενους φόνους του. Τώρα πιά ὅμως ἡ ἀπαθὴς στάση τοῦ Ραβασόλ, ἡ εἰλικρινὴς παραδοχὴ τῶν εὐθυνῶν του, καὶ ἡ κραυγὴ «Ζήτω ἡ ἀναρχία!» μὲ τὴν ὁποία δέχτηκε τὴν ἐτυμηγορίαν τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν διαλύσει τοὺς δισταγμοὺς ποὺ ἐνιωθῆσαν γιὰ τὸ ἄτομό του πολλοὶ ἀναρχικοί. Ἡ ἐντύπωσή τους αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής του, ὅπου θάδισε γενναῖα καὶ ἀμετανόητος στὸ θάνατό του, τραγουδώντας ἕνα σκαμπρόζικο τραγουδάκι ἐνάντια στοὺς ἰδιοκτῆτες ποὺ θέλησε νὰ καταστρέψει καὶ ἐνάντια στὴν ἐκκλησία ποὺ τὴν εὐλογία της εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ἀρνηθεῖ. Ἀκόμα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ ὀλοένα περισσότερες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι γιορτάζονταν στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους μὲ τὸ τραγούδι:

«Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ!
Ζήτω ὁ πάταγος, ζήτω ὁ πάταγος,
Ἄς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ,
Ζήτω ὁ πάταγος
Τῆς ἐκρήξης!» (25)

Ὁ Ραβασόλ ἀνακηρύχτηκε ἀμέσως μάρτυρας ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ τοὺς συμπαθοῦντες, καὶ ὁ συμβολιστὴς συγγραφέας Πῶλ Ἄντὰμ δήλωσε, «Σὲ τούτη τὴν ἐποχὴ τοῦ κυνισμοῦ καὶ τῆς εἰρωγίας ἕνας ἄγιος γεννήθηκε ἀνάμεσά μας». (26) Παρόλο ποὺ οἱ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καὶ σχέσεις τοῦ Ραβασόλ φαίνεται πὼς ὑπῆρξαν ἀρκετὰ γνήσιες, ὁ χαρακτήρας του παραμένει σκοτεινός, καὶ μένουμε μὲ τὴν ἀπορία ποιά ἐπιθυμία του ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία γιὰ ν' ἀκολουθήσει μιὰ τόσο παράξενη, ἀν καὶ συγепῆ, πορεία.

Ἐνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες ποὺ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐπιδημία ἐκρήξεων στὴ Γαλλία ἀνάμεσα στὸ 1892 καὶ τὸ 1894 —ἐντεκα μεγάλες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι, καθὼς καὶ ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνὸ στὴ Λυών— προσφέρει ἕνα πιὸ τρομακτικὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, κι αὐτὸ γιὰτὶ ἦταν περισσότερο λογικὸς καὶ διανοούμενος. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἐμίλ Ἄγγρὺ ποὺ ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Ραβασόλ καὶ καταγόταν ἀπὸ ἀστικὸ καὶ μορφωμένο περιβάλλον. Γεννήθηκε τὸ 1872

στήν 'Ισπανία' ὁ πατέρας του ἦταν ἐξόριστος λόγω τῆς συμμετοχῆς του στήν Κομμούνα· γύρισε στό Παρίσι ὅταν δόθηκε ἀμνηστία στόν πατέρα του καί ἦταν λαμπρὸς μαθητὴς στό σχολεῖο. Ὑστερα ὁμως ἀπὸ τὴν ἐπιτυχημένη του εἴσοδο στήν Πολυτεχνικὴ Σχολή, πείσθηκε γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν, ἐγκατέλειψε τίς σπουδές του καί τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐξασφαλισμένης καί πετυχημένης σταδιοδρομίας, καί ρίχτηκε μὲ τὰ μούτρα στήν ἀναρχικὴ προπαγάνδα μὲ τὴ δρᾶση. Φαίνεται πὼς εἶχε κάποιους συνεργάτες, μολονότι δὲν ἀνακαλύφθηκαν ποτὲ καί μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὑπῆρξαν ἄνθρωποι στό Παρίσι ποὺ περηφανεύονταν πὼς ἦταν φίλοι του, ὅπως ὁ νεαρὸς ποιητὴς ποὺ συνάντησε ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ τὸ 1898.⁽²⁷⁾ Ἡ πρώτη τρομοκρατικὴ ἐπίθεση τοῦ Ἐμίλ Ἄγρὺ —μὲ μιὰ αὐτοσχέδια βόμβα— ἔγινε στό Παρίσι ἐνάγνια στὰ γραφεῖα τῆς «Ἐταιρείας Ὀρυχείων Καρμώ»· ἡ ἐταιρεία αὐτὴ εἶχε καταστείλει ἐκεῖνη τὴ ἐποχὴ μιὰ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς μὲ πρωτοφανῆ ἀγριότητα. Τελικὰ ἡ βόμβα ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, ποὺ τὴν μετέφερε στό ἀστυνομικὸ τμήμα, ὅπου ἔσκασε καί σκότωσε πέντε ἀστυνομικούς. Ὁ Ἄγρὺ δὲν πιάστηκε. Ὑστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο περίπου ἔκανε μιὰ πράξη ποὺ σοκάρισε σχεδὸν ὅλο τὸν κόσμον, ἀκόμα καί πολλοὺς ἀναρχικούς. Τὸ βράδυ τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1894 —μιὰ βδομάδα μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Βαγιὰν γιὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάγνια στό Κοινοβούλιο — ὁ Ἄγρὺ ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἕνα καφενεῖο κοντὰ στό Σταθμὸ Σαιν - Λαζάρ τὴν ὥρα ποὺ ἕνα πλῆθος Παριζιάνοι καταστηματάρχες, ὑπάλληλοι καί ἐργάτες ἔπιναν ἤσυχα τὸ ποτό τους κι ἄκουγαν μουσικὴ. Ἡ βόμβα προκάλεσε τεράστιες ζημιές· τραυματίστηκαν εἴκοσι ἄτομα κι ἕνα πέθανε στὴ συνέχεια. Ὁ Ἄγρὺ συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σύνομη καταδίωξη.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἐμίλ Ἄγρὺ στὴ δίκη του καί πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του ἀπέδειξε πὼς παρέμεινε μέχρι τέλους διανοούμενος. Οἱ πράξεις του ἦταν ἐμπνευσμένες ἀπὸ μιὰ ψυχρὴ λογικὴ καί ἀπὸ ἕνα ἐλεγχόμενο, φανατικὸ μίσος γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνία. Ὅταν τὸν ἐπιτίμησαν γιατί σκότωσε ἀθώους ἀνθρώπους, ἀπάντησε: «Δὲν ὑπάρχουν ἀθῶοι».⁽²⁸⁾ Τὴ θανατικὴ καταδίκη τὴ δέχτηκε μὲ τὰ λόγια: «Προκαλοῦμε τὸ θάνατο· καί ξέρουμε πὼς νὰ τὸν ἀντέξουμε». Ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὴ βοήθεια ἐγὸς οἰ-

κογενειακού γιατροῦ, πού προσπάθησε νά καταθέσει ὅτι τὸ μυαλό του ἦταν διαταραγμένο ἀπὸ κάποια ἀσθένεια ὅταν ἦταν παιδί. Στὴ φυλακὴ εἶχε ἐκτεταμένες συζητήσεις μὲ τὸν διευθυντὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγραψε ἕνα γλαφυρὸ δοκίμιο, ὅπου ἐκθέτει τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία. Καὶ στὸ ἐδώλιο ἔκανε τὴν πιὸ σαφὴ καὶ ἀνυποχώρητη δῆλωση τῆς θέσης τῆς τρομοκρατίας: «Ἕμουν πεπεισμένος πὼς ἡ ὑπάρχουσα κοινωνικὴ ὀργάνωση ἦταν κακὴ ἤθελα νά ἀγωνιστῶ ἐναντιὰ τῆς γιὰ νά ἐπισπεύσω τὴν ἐξάλειψή της. Ἐφερα μαζί μου στὸν ἀγῶνα ἕνα βαθὺ μίσος πού γινόταν πιὸ ἔγνοιο κάθε μέρα πού περνοῦσε ἀπὸ τὸ ἀποτρόπαιο θέαμα τῆς κοινωνίας, ὅπου ὅλα εἶναι χαμερπῆ, ὅλα εἶναι γεμάτα δειλία, ὅπου τὸ καθεστὴ ἀποτελεῖ φραγμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, γιὰ τὶς γενναιόδωρες τάσεις τῆς καρδιάς, γιὰ τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῆς σκέψης. . . Ἦθελα νά ἀποδείξω στοὺς μπουρζουάδες πὼς οἱ ἀπαλαύσεις τους δὲν θὰ διαρκέσουν πολὺ, πὼς οἱ ἀπαίσιοι θρίαμβοὶ τους θὰ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα, πὼς ἡ χρυσὴ τους ἀγελάδα θὰ ἔτρεμε βίαια πάνω στὸ δάθρο τῆς μέχρι πού τὸ τελικὸ χτύπημα νά τὴ σωριάσει στὴ λάσπη καὶ στὰ αἷματα». Ἡ βόμβα στὸ καφενεῖο ἦταν ἡ ἀπάντηση σ' ὅλες τὶς ἀδικίες πού διέπραττε ἡ ἀστικὴ κοινωνία. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν σέβονται τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, γιὰτὶ δὲν τὴν σέβονται οὔτε καὶ οἱ ἀστοί. Οἱ ἀναρχικοὶ, εἶπε ὁ Ἄνρῦ, «δὲν νοιάζονται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν ἀστῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τους, γιὰτὶ κανεὶς δὲν νοιάζεται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν ἐκείνων πού ἀγαποῦν. Δὲν εἶναι ἀθῶα θύματα ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ πού πεθαίνουν ἀπὸ ἀναιμία στὶς παραγκοσυνοικίες, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ψωμὶ στὸ σπίτι τους; Ἦ ἐκεῖνες οἱ γυναῖκες πού χάνουν τὸ χρῶμα τους μέσα στὰ ἀνήλια ἐργαστήριά σας καὶ γίνονται κομμάτια γιὰ νά κερδίσουν σαράντα δεκάρες τὴν ἡμέρα καὶ εἶναι τυχερὲς ὅταν δὲν καταλήγουν πόρνες ἀπὸ τὴ φτώχεια; ἐκεῖνοι οἱ γέροι πού σ' ὄλη τους τὴ ζωὴ τοὺς ἔχετε κάνει μηχανὲς μέσα στὴν παραγωγὴ καὶ τοὺς ρίχνετε στὰ σκουπίδια ἢ στὰ γηροκομεῖα τῶν ἀπόρων ὅταν χάνουν πιά τὴ δυνάμη τους; Τουλάχιστον ἂς ἔχετε τὸ θάρρος νά παραδεχτεῖτε τὰ ἐγκλήματά σας, ἀξιότιμοι κύριοι τῆς μπουρζουαζίας, καὶ νά συμφωνήσετε πὼς τὰ ἀντίποινά μας εἶναι ἀπόλυτα νόμιμα!» Τελικὰ, ὁ Ἐμίλ Ἄνρῦ συνέδεσε σαφῶς τὶς πρά-

Ξεις του μέ τὸ διεθνές ἀναρχικὸ κίνημα: «Κρεμάσατε ἀνθρώπους στὸ Σικάγο, ἀποκεφαλίσατε ἄλλους στὴ Βαρκελώνη, τοὺς καρατομήσατε στὸ Μονμπρισὸν καὶ στὸ Παρίσι, ἐκεῖνο δμως ποὺ δὲν θὰ μπορέσετε ποτὲ γὰ ἐξολοθρεύσετε εἶναι ὁ ἀναρχισμός. Οἱ ρίζες του εἶναι πολὺ βαθιές: γεννιέται μέσα στὴν καρδιά μιᾶς κοινωνίας ποὺ σωριάζεται στὸ χῶμα· εἶναι μιὰ βίαιη ἀντίδραση ἐναντία στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Ἀντιπροσωπεύει τὶς βλέψεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος ποὺ συντρίβουν τὴν ὑπάρχουσα ἐξουσία· βρίσκειται παντοῦ δλόγουρά σας, πράγμα ποὺ κάνει ἀδύνατο γὰ τὸν συλλάβετε. Στὸ τέλος θὰ σᾶς σκοτώσει δλους σας». (29)

3

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890 ἦταν πραγματικὰ διεθνές, καὶ οἱ διάφορες πράξεις προπαγάνδας μέ τὴ δράση, εἴτε γίνονταν σὰν ἀτομικὴ διαμαρτυρία ἐναντία στὴν κοινωνία σὰν σύνολο, εἴτε στρέφονταν ἐναντία σὲ μονάρχες καὶ πολιτικούς ἡγέτες, συμβόλιζαν μιὰ βαθιὰ αἴσθηση ἀνησυχίας καὶ ἐξέγερσης ἐναντία στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία. Οἱ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν σὲ πολλὰς βιομηχανίες τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἀμερικὴ προκαλοῦσαν ἕνα αἴσθημα πραγματικοῦ ταξικοῦ πολέμου. Παρατηρήθηκαν ξεσπάσματα βίας ποὺ ἦταν πρὸς αὐθόρμητα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ὑπολογισμένα χτυπήματα τῶν δολοφόνων ἢ τῶν βομβιστῶν. Οἱ ἐργάτες τῆς Ἑταιρείας Ὀρυχείων Μονσώ, ποὺ δολοφόνησαν τὸν μισητὸ ἐπιστάτη, οἱ διαδηλωτὲς τοῦ Φουρμιέ στὴ βόρεια Γαλλία ποὺ πυροβολήθηκαν τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1891, οἱ ἀπεργοὶ στὰ ὄρυχεῖα τοῦ Ρίο Τίντο στὴν Ἰσπανία ἢ οἱ ἀγρότες τῆς Σικελίας ἢ τῆς Ἀνδαλουσίας ποὺ ἐξεγέρθηκαν καὶ ἀκολούθησε ἡ καταστολὴ τους ἀπὸ στρατιωτικὰς δυνάμεις, ὅλα αὐτὰ δημιούργησαν μάρτυρες ποὺ τοὺς διεκδίκησαν σὰν δικούς τους οἱ ἀναρχικοί. Ὅπου ἡ κατάσταση ἔδειχνε ἀπελπιστικὴ, ὅπου οἱ τσιφλικάδες ἢ οἱ ἐργοδότες ἦταν ἰδιαίτερα σκληροὶ καὶ ἄρπαγες, καὶ ὅπου ἦταν ἀφόρητες οἱ συνθήκες δουλειᾶς, ἔβρισκαν συμπάθεια οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ παρακινούσαν τοὺς

άνθρώπους σὲ δράση. Οἱ μελετημένες διαμαρτυρίες τῶν τρομοκρατῶν φαίνεται πῶς ἦταν τὰ σύμβολα τῆς μαζικῆς δυσαρέσκειας καὶ τοῦ ὑπόκωφου ἐπαναστατικοῦ πάθους.

Οἱ καταστάσεις αὐτὲς δὲν ἐπικρατοῦσαν μονάχα στὴν Εὐρώπη. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἔφεραν τὶς ἀναρχικὲς ιδέες στὶς ΗΠΑ καί, γιὰ λίγο τουλάχιστον, ἐπηρέασαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐκεῖ. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπόστολος τοῦ ἀναρχισμοῦ στὶς ΗΠΑ ἦταν ἕνας Γερμανός, ὁ Γιόχαν Μόστ, πὺ ἐφτάσε ἐκεῖ τὸ 1882. Ὁ Μόστ εἶχε γεννηθεῖ στὸ Ἄουγκσμπουργκ τῆς Βαυαρίας καὶ ἦταν νόθο παιδί ἐνὸς φτωχοῦ ὑπαλλήλου καὶ μιᾶς γκουβερνάντας.⁽³⁰⁾ Ἀνατράφηκε ἀπὸ μιὰ μητριὰ πὺ τὴ μισοῦσε, καὶ στὰ δεκατρία του χρόνια τοῦ ἔκαναν μιὰ ἐγγείρηση στὸ πρόσωπο πὺ τὸν ἄφησε παραμορφωμένο — ἀν καὶ ἀργότερα μπόρεσε νὰ καλύψει ἐν μέρει τὴν παραμόρφωσή του μὲ μιὰ μεγάλη γενειάδα. Μαθήτευσε σὺν βιβλιοδέτης καὶ τὸ 1860 βρισκόταν στὴν Ἑλβετία, ὅπου προσχώρησε στὴ Διεθνή. Ὑστερα ἀπὸ δέκα χρόνια περίπου σοσιαλιστικῆς προπαγάνδας στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία, ὅποτε καὶ γιὰ πολὺ μικρὸ διάστημα διατέλεσε μέλος τοῦ γερμανικοῦ Ράϊχστακ, ἔφυγε γιὰ τὸ Λονδίνο τὸ 1878, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο φυλάκισης λόγω τῆς προπαγάνδας του ἐνάντια στὸν Κάιζερ καὶ τὸν κλῆρο. Στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια διέκοψε τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Γερμανοὺς σοσιαλιστὲς καὶ ἔπαψε πιά νὰ πιστεύει στὴ δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς δράσης. Διαγράφηκε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα, πὺ τὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια διέγραφε ἀσύστολα ὅποιοιδήποτε ὑποφιαζόταν γιὰ ὅπαδὸ κάποιας ἀναρχικῆς αἵρεσης. Ὁ Μόστ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Μπακούνιν, ἰδιαίτερα μὲσω ὀρισμένων Βέλγων ὅπαδῶν τοῦ Μπακούνιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ὠγκύστ Μπλανκί, τὸ βετεράνο Γάλλο ἐπαναστάτη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπανάσταση ἦταν σχεδὸν αὐτοσκοπός. Στὸ Λονδίνο, ὁ Μόστ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει μιὰ ἐφημερίδα, τὴν Freiheit («Ἐλευθερία»), καὶ μέσα ἀπὸ κεῖ διακήρυχνε τὴ θεωρία τῆς ἄμεσης δράσης. Τὸ 1881 κλείστηκε στὴ φυλακὴ ἐξαιτίας κάποιου ἄρθρου του ὅπου ἐπυδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II. Ἡ ἐφημερίδα του θεωρήθηκε ὑποπτὴ γιὰ ὑποκίνηση κάθε εἴδους δολοφονίας, καὶ ὅταν ὁ λόρδος Φρέντερικ Κάβεντις δολοφονήθηκε στὸ

Δουβλίνο από Ίρλανδούς έθνικιστές που δέν είχαν καμιά σχέση με τὸ ἀναρχικό κίνημα καί που τούς στόχους τους σίγουρα ἀποδοκίμαζε ὁ Μόστ, τὰ γραφεῖα τῆς Freiheit δέχτηκαν κι ἄλλη ἐπιδρομή ἀπὸ τὴν ἀστυνομία καί πιάστηκαν δύο ἀπὸ τούς τυπογράφους. Ὅταν ὁ Μόστ ἐγγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ ἀντιλήφθηκε ὅτι κάθε παραπέρα δράση στὸ Λονδίνο ἦταν ἀδύνατη, καί τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1882 μπάραρε γιὰ τὴν Ἀμερική.

Στὴ Γερμανία ὁ Μόστ εἶχε ἐλάχιστη ἐπιρροή, καί οἱ ἀναρχικοὶ ἐκεῖ περιορίζονταν στὰ ἄτομα ἐκεῖνα που βρισκόνταν σὲ ἐπαφή με τούς ὑποστηρικτές τοῦ Μπακούνιν καί τοῦ Γκυγιώμ στὸ Ζυρά. Παρόλα αὐτὰ ἀκόμα καί ἡ πειθαρχικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Γερμανίας δέν ἔμεινε ἐντελῶς ἀνέπαφη ἀπὸ τὴν ἐπιδημία τῆς τρομοκρατίας. Ἐκτός ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις ἐγάντια στὸν Κάιζερ τὸ 1878, που ἦταν ἀναρχικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μεθόδου, μολονότι οἱ δράστες τους εἶχαν ἐλάχιστη ἢ καμιά ἐπαφή με τίς ἀναρχικὲς ιδέες καί ομάδες, ἔγιναν μιὰ-δυσὸ ἀπόπειρες γιὰ προπαγάνδα με τὴ δράση. Ἐνας νεαρός που ὀνομαζόταν Ἄουγκουστ Ράϊνσοντορφ σχεδίασε νὰ ἀνατινάξει τὸ Ἐθνικὸ Μνημεῖο στὸ Ρουντεσχάϊμ στὸ Ρῆνο τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων του, ὅπου θὰ παρεβρισκόταν ὁ Κάιζερ καί οἱ πρίγκιπες. Δυστυχῶς ὅμως γιὰ τὸν Ράϊνσοντορφ, χτύπησε τὸ πόδι του λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τελετὴ, καί ἀναγκάστηκε νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν ὑπόθεση σὲ δυσὸ συνεργάτες του, που ξέχασαν νὰ ἀγοράσουν ἕνα ἀδιάβροχο κάλυμα γιὰ τὴ βόμβα. Μιὰ καί ἔβρεξε γερὰ τὴ νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα, ἡ βόμβα, ὅπως ἦταν φυσικὸ, δέν ἔσκασε. Λίγες βδομάδες ἀργότερα ὅμως ἔγινε μιὰ ἔκρηξη στὸ ἀρχηγεῖο τῆς ἀστυνομίας τῆς Φρανκφούρτης, καί ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας, Ρούμπφ —που ἐνδέχεται νὰ προκάλεσε ὁ ἴδιος τὴν ἔκρηξη— κατόρθωσε με συνεχεῖς ἀνακρίσεις νὰ ἀνακαλύψει, χάρη στὴν ἀδιακρισία τῶν φίλων τοῦ Ράϊνσοντορφ, ὀλόκληρο τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκτρωματικῆς συνωμοσίας γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κάιζερ καί τῶν πριγκίπων. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1884 συνελήφθηκε ὁ Ράϊνσοντορφ καί ἐκτελέστηκε στίς ἀρχές τοῦ 1885, φωνάζοντας πρὶν πεθάνει: «Κάτω ἡ βαρβαρότητα! Ζήτω ἡ ἀναρχία!»⁽³¹⁾

Ἡ ἐκδίκηση γιὰ τὸν Ράϊνσοντορφ δέν ἄργησε καί τόσο πολὺ, γιὰτὶ λίγο πρὶν τὴν ἐκτέλεσή του δολοφονήθηκε ὁ ἀρχηγὸς τῆς

άστυνομίας, Ρούμπφ. Ένας νεαρός αναρχικός που είχε έρθει τον τελευταίο καιρό από την Έλβετία κατηγορήθηκε για το φόνο, παρόλο που τα έναντίον του στοιχεία ήταν ανεπαρκή και όρκιζόταν πώς ήταν άθώος. Όταν ο εισαγγελέας ζήτησε τη θανατική ποινή, ο νεαρός κραύγασε με πραγματικά αναρχικό στύλ: «Δέν θά προλάβεις νά ζητήσεις κι άλλη θανατική καταδίκη». Στην προκειμένη περίπτωση δέν χρειάστηκε νά γίνει κάποια άλλη πράξη αναρχικής εκδίκησης, μιá και ο εισαγγελέας σέ πολύ λίγο διάστημα τρελάθηκε. Όλες αυτές οι περιπτώσεις όμως δέν ήταν παρά μεμονωμένες ενέργειες, και πολύ γρήγορα εξαφανίστηκαν από τή Γερμανία οι αναρχικές ιδέες, εκτός βέβαια από τους κύκλους των μποέμ διανοούμενων, όπως του Βαυαρού συγγραφέα Γκούσταφ Λανπάουερ και όρισμένων διαφωνούντων σοσιαλδημοκρατών, που είχαν διαγραφεί από τo σοσιαλιστικό κόμμα γιατί υποστήριζαν τήν άμεση επαναστατική δράση.

Στήν Άμερική, από τήν άλλη μεριά, ο Μόστ βρήκε γονιμότερο έδαφος για τήν προπαγάνδα του άπ' ό,τι στή Γερμανία ή τήν Άγγλία. Όταν έφτασε εκεί δέν είχε περάσει πολύς καιρός που είχαν γίνει άπεργίες σ' όλη τή χώρα, και τo κίνημα για τήν έφαρμογή του όχτάωρου βρισκόταν στήν άνθησή του. Πολλοί από τους πρόσφατους μετανάστες, ιδιαίτερα οι Ρώσοι και οι Ίταλοί, είχαν φέρει μαζί τους τις αναρχικές πεποιθήσεις τους και διατηρούσαν έπαφές με άλλους αναρχικούς στήν πατρίδα τους. (Μιά ομάδα Ίταλών αναρχικών στο Πάτερσον, στο Νιού Τζέρσεϋ σχεδίασε και εκτέλεσε τή δολοφονία του βασιλιά Ουμβέρτου Ι τo 1900). Στόν σκληρό κόσμο του άνερχόμενου άμερικάνικου καπιταλισμού μιá άπλή έργοστασιακή διαμάχη μπορούσε εύκολα νά μετατραπεί σέ πραγματικό πόλεμο ανάμεσα στους έργοδοτες και τους έργάτες, όπως όταν, λογουχάρη, οι άπεργοί στα χαλυβουργεία τής Έταιρείας Κάρνεγκυ στήν Πενσυλθανία πήραν μέρος σέ μιá μάχη εκ παρατάξεως ενάντια στους άνδρες που είχαν προσληφθεί από τή έργοδοσία για τo σπάσιμο νής άπεργίας. Ο Μόστ άρχισε νά εκδίδει τήν Freiheit σαν γερμανόφωνη αναρχική έφημερίδα και πολύ γρήγορα υπήρχαν ίταλικά και ισπανικά περιοδικά που προπαγάνδιζαν τις ιδέες και τις μεθόδους τής αναρχικής κοινωνικής επανάστασης καθώς και άλλα αναρχικά περιο-

δικά στα Γαλλικά, τα Τσέχικα και τα Έβραϊκά. Στην ουσία, στη διάρκεια αυτών των χρόνων το αναρχικό κίνημα στις ΗΠΑ ήταν απόλυτα ξενοφερμένο και οι διαδόητοι υποκινητές ξεδούλευαν τους φλογισμένους λόγους τους στα Γερμανικά, τα Ρωσικά, τα Ιταλικά ή τα Έβραϊκά. Η βιαιότητα αυτής της προπαγάνδας και η σαφής υποκίνηση σε δράση που περιείχαν μπροσούρες όπως του Μόστ, «Η έπιστήμη του έπαναστατικού πολέμου» («έγχειρίδιο με οδηγίες για την χρήση και προετοιμασία νιπρογλυκερίνης, δυναμίτη, πυρίτιδας, έκρηκτικού υδράργυρου, βομβών, πυροσωλήνων, δηλητηρίων κλπ») (32), βοήθησαν για να θεωρούνται οι αναρχικοί υπεύθυνοι για κάθε βίαιη αναταραχή. Οι αναρχικές διαδηλώσεις, μαζί με τη μαύρη σημαία που είχε γίνει τώρα πια το έπισημο έμβλημα των αναρχικών, προκαλούσαν σχεδόν πάντοτε την υποψία ότι θα κατέληγαν σε κάτι χειρότερο· όταν μάλιστα οι αναρχικές έφημερίδες δημοσίευαν έξορκισμούς σαν τον ακόλουθο: «Δυναμίτης! Άπ' όλα τα καλά πράματα, τουτο είναι το καλύτερο. Χώστε αρκετές λίμπρες από τουτο το καλό υλικό σ' ένα σωλήνα... βουλώστε τις δυο άκρες, βάλτε ένα καφούλι μέσα σ' ένα φυτίλι, τοποθετήστε το κάπου κοντά σε πλούσιους τεμπέληδες που ζούνε από τον ιδρώτα άλλων ανθρώπων, κι ανάψτε το φυτίλι. Το αποτέλεσμα θα είναι ικανοποιητικό, τί ώρατος κρότος!... Μια λίμπρα από τουτο το ανώτερο υλικό κάνει να φαίνοντα: άνίκανα χιλιάδες ψηφοδέλτια — και μήν το ξεχνάτε!» (33)

Σ' αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα συνέβη ένα από τα πιο γνωστά περιστατικά στην ιστορία του αμερικανικού αναρχισμού. Το 1886 η κατάσταση στο Σικάγο ήταν τεταμένη: η πόλη ήταν το επίκεντρο της κινητοποίησης για την εφαρμογή του όχτάωρου· υπήρχε μια ομάδα από δραστήριους αναρχικούς, βασικά γερμανικής καταγωγής και είχαν γίνει συχνές συγκρούσεις ανάμεσα στους άπεργους και τους άπεργοσπάστες στα έργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ήταν στο Σικάγο που γιορτάστηκε για πρώτη φορά η Πρωτομαγιά σαν ημέρα εργατικών διαδηλώσεων και παρόλο που η 1η Μαΐου 1886 είχε περάσει ήσυχα, δυο μέρες αργότερα η άστυνομία άρχισε να πυροβολεί κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης στα έργοστάσια ΜακΚόρμικ. Αποτέλεσμα, η τοπική γερμανική

αναρχική εφημερίδα «Arbeiterzeitung» («Εργατική Έφημερίδα»), δημοσίευσε ένα κύριο άρθρο του αρχισυντάκτη Όγκαστ Σπάϊς με τίτλο, «Έκδίκηση! Εργάτες! Στα Όπλα!» Ταυτόχρονα, προγραμματίστηκε μιὰ συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο Χαιύμάρκετ, έναν μεγάλο ανοιχτό χώρο, όπου, όπως αναγγέλθηκε με τήν προκήρυξη, «Θά παρευρεθοῦν καλοί όμιλητές για νά καταγγείλουν τίς τελευταίες θηριωδίες τής αστυνομίας, τούς πυροβολισμούς ενάντια στους συντρόφους μας εργάτες χτές τó απόγευμα». (34)

Ἡ συγκέντρωση προχώρησε αρκετά ἤσυχα καί πρὸς τó τέλος τó ξέσπασμα μιᾶς δυνατῆς καταιγίδας ἔκανε πολλούς ἀπὸ τó πλῆθος νά φύγουν. Σ' αὐτό τó σημεῖο ἡ αστυνομία διέταξε τή διάλυση τῆς συγκέντρωσης, ἐνῶ μιλοῦσε ὁ Σάμουελ Φήλντεν, ἕνας ἀπὸ τούς ἡγέτες τῆς διαδήλωσης. Ὁ Φήλντεν ἀρνήθηκε καί δήλωσε πὼς ἡ συγκέντρωση ἦταν ἀπόλυτα εἰρηνική καί δέν διασάλευε τήν τάξη. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς αστυνομίας ἐπέμεινε καί ἐκείνη τῆ στιγμή ρίχτηκε μιὰ βόμβα μέσα στο πλῆθος. Σκοτώθηκε ἕνας ἀστυφύλακας καί κάμποσοι ἄλλοι τραυματίστηκαν, καί ἡ αστυνομία ἄρχισε νά πυροβολεῖ: στή σύγχυση πού ἐπακολούθησε σκοτώθηκαν ἡ τραυματίστηκαν κι ἄλλοι ἀστυφύλακες καί διαδηλωτές. Τό θέμα τῆς εὐθύνης για τήν ἀρχική βόμβα δέν ξεκαθαρίστηκε ποτέ· ὅπως πολὺ συχνά σέ τέτοια ἐπεισόδια προβλήθηκαν ἰσχυρισμοί πὼς ἦταν προβοκατόρικη πράξη ἀπὸ τήν πλευρά τῆς αστυνομίας.

Ἀμέσως κατέλαβε τήν πόλη θίαιος πανικός ἀνάλογος μέ τούς «κόκκινους πανικούς» πού συνέβαιναν πολλὰ χρόνια μετὰ στίς ΗΠΑ. Σύμφωνα μ' ἕνα δημοσιογράφο τῆς ἐποχῆς: «Οἱ καλοί ἄνθρωποι ξέχασαν τή λογική καί ἀπαιτοῦν κραυγαλέα ἐκδίκηση». (35) Ἡ αστυνομία ἀποφάσισε νά συλλάβει ἐννιά γνωστούς ἀναρχικούς ὑποκινητές καί συγγραφείς. Ἀπ' αὐτούς οἱ δύο δέν βρέθηκαν· ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Σνάουμπελτ, πού ἐνδέχεται καί νά ἔριξε πράγματι τή βόμβα, ἐξαφανίστηκε· ἕνας ἄλλος, ὁ Ἄλμπερτ Πάρσονς, παραδόθηκε ἀργότερα για νά συμμεριστεῖ τήν τύχη τῶν συντρόφων του. Στό ἐδώλιο παρουσιάστηκαν ὀκτώ ἄνθρωποι κατηγορούμενοι για τή δολοφονία τοῦ ἀστυφύλακα· ὕστερα ἀπὸ τή δίκη πού ἀπηχοῦσε μέ ἀκρίβεια τή διάθεση τῆς κοινῆς γνώμης

για έκδίκηση και όχι την απόδοση αμερόληπτης δικαιοσύνης, τέσσερεις από τους κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σε θάνατο και οι υπόλοιποι σε μεγάλες ποινές φυλάκισης. Ένας απ' αυτούς, ο Λίνγκ, ήταν πραγματικά γνήσιος τρομοκράτης που είχε φτιάξει βόμβες, αλλά δεν υπήρχε καμιά απόδειξη ότι είχε σχέση με τη βόμβα στο Χαιούμαρκετ. Οι αποδείξεις ενάντια στους υπόλοιπους ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Οι κατηγορούμενοι άμφισβήτησαν την αρμοδιότητα του δικαστηρίου και χρησιμοποίησαν μια δεύτερη δίκη για να βγάλουν τολμηρούς αναρχικούς λόγους. Ο Πάρσονς μιλούσε επί οκτώ ώρες και ο Φήλντεν επί τρεις, ενώ ο Σδάμπ μίλησε για «μια κοινωνική κατάσταση όπου όλα τα ανθρώπινα όντα κάνουν το σωστό για τον απλό λόγο ότι αυτό είναι σωστό και μισούν το άδικο απλώς γιατί είναι άδικο». (36) Ο Λίνγκ εκδήλωσε την περιφρόνησή του για «τήν "τάξη,, σας, τους νόμους σας, για τη στηριγμένη στη βία εξουσία σας». (37)

Παρόλες τις εκκλήσεις προς τα ανώτερα δικαστήρια και τις αιτήσεις για χάρη — ανάμεσά τους και μια υπογραμμένη από επιφανείς συγγραφείς όπως ο Μπέρναρ Σω και ο Όσκαρ Ουάιλντ — οι τέσσερεις από τους κατηγορούμενους εκτελέστηκαν, αποδείχνοντας τις αναρχικές πεποιθήσεις τους και διεκδικώντας σκόπιμα τη θέση του μάρτυρα: ένας απ' αυτούς ιδιαίτερα, ο Ώγκαστ Σπάις, έγινε πλατιά γνωστός για τα δραματικά του λόγια στο ικρίωμα: «Θά έρθει μια εποχή που ή σιωπή μας στον τάφο θά είναι πιο ισχυρή από τις φωνές που στραγγαλίζετε σήμερα» (38) Έξαιτίας αυτών των γεγονότων συνελήφθηκε ο Γιόχαν Μόστ, άφοϋ μίλησε σε μια συγκέντρωση συμπαραστάσης στη Νέα Υόρκη. Σ' όλη την υπόλοιπη ζωή του μπαινόβγαине στις φυλακές, προσπαθώντας να διατηρήσει την έκδοση της έφημερίδας του Freiheit και παίρνοντας μέρος σε διαμάχες με άλλους αναρχικούς, τόσο Άμερικανούς όσο και ξένους. Ορισμένες απ' αυτές τις διαμάχες ήταν ιδιαίτερα σκληρές σε κάποια συγκέντρωση ή θυελλώδης και άτρόμητη Έμμα Γκόλντμαν προσπάθησε να τον χτυπήσει. Μέχρι το θάνατό του το 1906, ο Γιόχαν Μόστ παρέμεινε ακούραστος και άφοσιωμένος προπαγανδιστής, που το ανατρεπτικό του μήνυμα έδειχνε έντελώς αντίθετο με τη φιλόπονη «μικρο-

αστική» φύση του, ταυτόχρονα στοργικός και γκρινάρης, γενναίος και καχύποπτος.

Ἡ δίκη τοῦ Σικάγο φλόγισε τὴ φαντασία πολλῶν νεαρῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ μεταρρυθμιστῶν. Ἡ νεαρή Ρωσοεβραία Ἔμμα Γκόλντμαν, πού εἶχε ἤδη βιώματα ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς τῆς ἀμερικανικῆς ἐργατικῆς τάξης, καταπιάστηκε παθιασμένα μὲ τὴν ἀναρχικὴ κινήτοποίηση καὶ προπαγάνδα καὶ ξεκίνησε μιὰ σταδιοδρομίαν πού θὰ ἦταν μακρόχρονη καὶ ταραχώδης. (39) Ὁ φίλος της, ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, Ρώσος κι αὐτός, ἀγανάκτησε τόσο πολὺ μὲ τὴν ἀνταπεργία τῆς ἐταιρείας Κάρνεγκυ στὰ ἐργοστάσια της στὴν Πενσυλβανία πού ἀποφάσισε νὰ σκοτώσει τὸν Χένρυ Κλαίου Φρίκ, πρόεδρο τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Στὴ συνέχεια, αὐτός, ἢ Ἔμμα Γκόλντμαν κι ἕνας νεαρὸς ἀναρχικὸς ζωγράφος —ζοῦσαν ὅλοι μαζί σὰν «ἰψενικὸ τρίγωνο», διατηρώντας ἕνα κατάστημα παγωτῶν στὸ Γουόρτσέστερ τῆς Μασσαχουσέτης— σχεδίασαν τὴ δολοφονία καὶ ἀφήνοντας τὴν Ἔμμα στὴ Νέα Ὑόρκη γιὰ νὰ συγκεντρώσει χρήματα μὲ κάθε μέσο —ἔκανε καὶ μιὰ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα πορνείας— ὁ Μπέρκμαν ξεκίνησε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀποστολῆς τους. Κατάφερε νὰ μπεῖ μέσα στὸ γραφεῖο τοῦ Φρίκ, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ τὸν τραυματίσει. Συνελήφθηκε καὶ καταδικάστηκε σὲ εἰκοσιδύο χρόνια φυλάκιση. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν κινήθηκε δραστήρια γιὰ νὰ πετύχει συμπάρασταση γιὰ τὸ μετριασμὸ τῆς ποινῆς του, ἀλλὰ ὁ Μπέρκμαν ἀποφυλακίστηκε τελικὰ μόνο τὸ 1906.

Στὸ μεταξὺ, τὸ 1901 ὁ πρόεδρος Οὐίλλιαμ ΜακΚίνλεϋ δολοφονήθηκε στὸ Μπάφαλο ἀπὸ ἕναν νεαρὸ πολωνικῆς καταγωγῆς πού ὀνομαζόταν Τσόλγκοτς. Ὁ Τσόλγκοτς, κατὰ πάσα πιθανότητα, δὲν ἦταν μέλος καμιᾶς ἀναρχικῆς ὀργάνωσης καὶ φαίνεται πὼς ἐνήργησε ἀπὸ μόνος του, παρακινήμενος ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ αἴσθηση καταδίωξης καὶ ἀδικίας. Εἶχε παρακολουθήσει, ὅμως, κάποια διάλεξη τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν, καὶ ἐκείνη ξεκίνησε ἀμέσως μιὰ ἐγτονη περιοδείαν διαλέξεων σὲ συμπάραστασή του, παρόλο πού δὲν τὸν ἤξερε καὶ δήλωσε πὼς δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου. Ὁ Τσόλγκοτς ἐκτελέστηκε καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν συνελήφθηκε, ὅπως καὶ ὁ Μόστ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε πρὶν πολὺ καιρὸ ταχθεῖ ἐνάντια στὴν ἀ-

τομική τρομοκρατία, και παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν Μπέρκμαν εἶχε συντείνει στὴ ρήξη τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Γκόλντμαν, ποὺ ἦταν κάποτε ἀφοσιωμένη ὑποστηρίχτριά του καὶ προηγουμένως, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τῆς, εἶχε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνει ἐρωμένη του.

Ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου ΜακΚίνλεϋ ἐπεισε τὶς ἀρχές πῶς ὑπῆρχε πράγματι ἀναρχικὸς κίνδυνος. Ὁ Θήοντορ Ρούσβελτ κατήγγειλε τὸ γεγονός στὸ λόγο του στὸ Κογκρέσο τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1901 καὶ τὸ Κογκρέσο θέσπισε ἕνα νόμο ποὺ ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς ΗΠΑ ὁποιοδήποτε ἄτομο «δὲν πιστεύει ἢ ἐναντιώνεται σὲ ὅλες τὶς ὀργανωμένες κυβερνήσεις». Ὁ φόβος γιὰ τὸν ἀναρχισμό παρέμεινε ζωντανὸς μέχρι καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ὅπως ἀπέδειξε ἡ δίκη «Σάκκο καὶ Βαντζέτι»· παρόλο ὅμως ποὺ οἱ δραστηριότητες ἀναρχικῆς ομάδας ἐξακολούθησαν νὰ ἀκμάζουν ἀνάμεσα στοὺς μετανάστες καὶ παρόλο ποὺ ἀρκετοὶ διαγνοόμενοι συναρπάστηκαν ἀπὸ τὶς ἀναρχικῆς θεωρίες ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τῆς Ἐμμα Γκόλντμαν, στὴν οὐσία εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ οἱ ἀτομικῆς πράξεις τρομοκρατίας, καὶ βασικὰ τὸ ἀναρχικὸ πνεῦμα διατήρησε σημαντικὴ ἐπιρροή στὶς ΗΠΑ γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια μόνο μὲ τὴν ἄμεση δράση μέσα στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας.

Γενικὰ, ὅμως, ἡ ἐμπειρία δύο δεκαετιῶν «προπαγάνδας μὲ τὴν δράση» ἀνάγκασε ὅλους τοὺς ἀναρχικοὺς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ ζήτημα τῶν μεθόδων καὶ τῶν σκοπῶν τους. Παρὰ τὴν προσωρινὴ ἀντίδραση μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ παρὰ τὶς ἐπανερχόμενες κρίσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ νομικὸς καὶ συνταγματικὸς μηχανισμὸς γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ οἰκονομικῶν βελτιώσεων ἦταν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὸς ἀπ' ὅ,τι ὑπῆρξε στὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Στὶς περισσότερο ἀναπτυγμένες χῶρες φαινόταν πιὸ λογικὸ νὰ προσχωρήσει κανεὶς σὲ κάποιο πολιτικὸ κόμμα ἢ συνδικάτο καὶ νὰ κινητοποιηθεῖ νόμιμα γιὰ μερικῆς μεταρρυθμίσεις παρὰ νὰ καταφύγει στὶς ἀποκαλυπτικῆς χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Πράγματι, ἡ ἄμεση βιαιότητα τῶν ἀναρχικῶν ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ κάποια γοητεία μόνο σὲ χῶρες ὅπως στὴν Ἰσπανία, ὅπου ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη ἡ δυνατότητα ἀνοιχτῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς δράσης.

Ἐξάλλου ἡ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση μποροῦσε εὐκολὰ νὰ μετατραπῆ σὲ προπαγάνδα ἐναντίον καὶ ὄχι ὑπὲρ τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Ὅπως ἔγραψε τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ Ἐμίλ Ἀγρὺ ὁ Ὀκτάβ Μιρμπώ, ἕνας Γάλλος συγγραφέας τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ποὺ συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα τὸν ἀναρχισμό: «Ἕνας θανάσιμος ἐχθρὸς τοῦ ἀναρχισμοῦ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταφέρει καλύτερο πλῆγμα ἐναντίά του ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἐμίλ Ἀγρὺ ἔβγαλε τὴν ἀνεξήγητη βόμβα του ἀνάμεσα σὲ εἰρηνικοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν πάει γιὰ μιὰ μύρα πρὶν κοιμηθοῦν... Ὁ Ἐμίλ Ἀγρὺ δηλώνει, ἰσχυρίζεται, διακηρύχνει πῶς εἶναι ἀναρχικός. Εἶναι πιθανό. Ἀλλὰ ὁ ἀναρχισμὸς ἔχει γερὲς πλάτες, σὰν τὸ χαρτί ἀντέχει τὰ πάντα. Σήμερα εἶναι τῆς μόδας νὰ διεκδικοῦν κάποια σχέση μαζὶ του οἱ ἐγκληματίες, ὅταν μάλιστα ἔχουν διαπράξει κάποιο ἀρκετὰ καλὸ ἐγκλημα... Κάθε πλευρὰ ἔχει τοὺς ἐγκληματίες τῆς καὶ τοὺς φρενοβλαβεῖς τῆς, γιὰτὶ κάθε πλευρὰ ἔχει ἀνθρώπινα ὄντα». (40) Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι τόσο ἀνυποχώρητοι στὴν ἀπὸ μέρους τους καταδίκη τῆς τρομοκρατίας, ἀλλὰ ὅλοι τους εἶχαν συνείδηση τοῦ διλήμματος ποὺ παρουσιαζόταν. Ὁ Γιόχαν Μόστ θεωροῦσε ὅλες τὶς ἐγκληματικὲς ἐνέργειες ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. «Ἀναγνωρίζω ἕνα "ἄγριο" ἀναρχικὸ σὲ κάθε ἐγκληματία, ἀνεξάρτητα ἀν τὸν συμπαθῶ ἢ ὄχι, γιὰτὶ ἕνας τέτοιος ἀνθρώπος, ἀκόμα κι ὅταν δρᾷ γιὰ δικό του ὄφελος, εἶναι ἀπλῶς προϊόν τῆς ἐποχῆς του». (41) Ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ, ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος καὶ ἀνθρώπος μὲ πραγματικὲς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες, ποὺ περιέβαλε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του μὲ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ οὐγενότικου παρελθόντος του, ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε κρίση: «Ὅταν ἕνα ἀπομονωμένο ἄτομο, ἔξαλλο ἀπὸ ὀργὴ παίρνει τὴν ἐκδίκησίν του ἐναντία στὴν κοινωνία ποὺ τὸ ἀνέθρεψε ἄσχημα, τὸ ἐθρεψε ἄσχημα καὶ τὸ συμβούλεψε ἀκόμη πρὸς ἄσχημα, τί μπορῶ νὰ πῶ ἐγώ; Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τρομακτικῶν δυνάμεων, οἱ συνέπειες βαθιὰ ριζωμένων παθῶν, τὸ ξέσπασμα τῆς δικαιοσύνης στὰ πρωτόγονα στάδιά της. Νὰ ταχθῶ ἐναντία σὲ τοῦτο τὸν ἄτυχο ἀνθρώπο καὶ ἔτσι νὰ δικαιώσω, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὸ σύστημα ταπείνωσης καὶ καταπίεσης ποὺ τὸν συνθλίβει μαζὶ μὲ ἑκατομμύρια συναθρώπους του — ποτέ!» (42) Πρόκειται γιὰ στάση ποὺ

ἐνόχλησε τὸν Ζὰν Γκράβ, τὸν ἐκδότη τῆς La Révolte, τοῦ ὁποίου ἡ πίστη στὸν ἑαυτό του σὰν θεματοφύλακα τῶν πραγματικῶν ἀναρχικῶν ἰδανικῶν καὶ θεωριῶν τοῦ ἐξασφάλισε τὸ παρατσούκλι «ὁ πάπας τῆς ὁδοῦ Μουφτάρ». «Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνοχή του καὶ τὴν καλοσύνη του», ἔγραφε γιὰ τὸν Ρεκλύ, «πρέπει νὰ παραδεχτῶ πῶς ἀρκετὲς φορές μοῦ δίνουν στὰ νεῦρα καὶ συχνὰ ἦταν ἡ αἰτία νὰ τσακωθοῦμε γιὰ διάφορα θέματα προπαγάνδας... Ἔχουν τὸ δικαίωμα οἱ ἠλίθιοι καὶ οἱ ἀπατεῶνες νὰ καταστρέφουν τὶς ἰδέες πού ὑπερασπιζόμαστε;... Ἔχουμε διαφωνήσει πάρα πολλές φορές γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κλοπῆς. "Κλέφτες", μοῦ ἔγραψε κάποτε, εἴμαστε ὅλοι, κι ἐγὼ μάλιστα ὁ ἀρχικλέφτης, μιὰ καὶ δουλεύω γιὰ ἕναν ἐκδότη, προσπαθώντας νὰ κερδίσω δέκα ἢ εἴκοσι φορές περισσότερα ἀπὸ ὅσα κερδίζει ἕνας τίμιος ἄνθρωπος. Καθετὶ εἶναι ληστεία». (43)

Παρόλα αὐτὰ ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀποτελέσματα· καὶ σὰν μέθοδος συγκέντρωσης προσοχῆς σ' ἕνα σκοπὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται. Οἱ παρισινὲς ἐφημερίδες τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὶς εἰδήσεις τους γιὰ τὶς τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τοῦ OAS θυμίζουν πολὺ τὶς ἐφημερίδες τοῦ τέλους τοῦ προηγούμενου αἰῶνα. Ἡ τρομοκρατία, ἀκόμα κι ἂν δημιουργήσε ἐχθροὺς γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, προκάλεσε θάψυ καὶ ἔντονο φόβο μέσα στὴν ψυχὴ τῶν «ἀξιόσεδαστων» ἀνθρώπων. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κίνητρο ἢ τὸ σκοπὸ τους, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ ἄτομα ἢ ἀπὸ πολὺ μικρὲς ομάδες ἔκανε πολὺ δύσκολη τὴν ἔρευνα καὶ τὰ προληπτικὰ μέτρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας. Ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία, σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Μαιτρὸν πού ἀποσαφήνισαν μὲ φοβερὴ ζωντάνια πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ὑπολόγισε πῶς ὑπῆρχαν στὴ Γαλλία περίπου 1.000 δραστήριοι ἀναρχικοὶ ἀγωνιστὲς καὶ 4.500 συμπαθοῦντες πού διάβαζαν τακτικὰ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ 100.000 ἄνθρωποι πού συμπαθοῦσαν ἀσαφῶς τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ ὑποστηρίξουν παθητικὰ τοὺς σκοποὺς τους. Ἀφοῦ ὁμως δὲν ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη ὀργάνωση ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος ὁ ἔλεγχος τοῦ κινήματος, ἐφόσον μάλιστα οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις δὲν ἦταν συχνὰ ἔργο γνωστῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἔτσι

οί δράστες παρέμεναν ασύλληπτοι. Σέ αυτές τις συνθήκες οί γνωστοί έκφραστές τής αναρχικής θεωρίας — λογουχάρη ο Κροπότκιν, ο Μαλατέστα, ο Έλιζέ Ρεκλύ ή ο Γιόχαν Μόστ — θεωροϋνταν αναπόφευκτα υπεύθυνοι, ακόμα κι αν ήταν αδύνατο νά αποδειχθεί οτιδήποτε ενάντιά τους. Το χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και τήν πράξη ποτέ δέν φαίνεται νά υπήρξε μεγαλύτερο απ' ό,τι μεταξύ τών ήρεμων, σχολαστικῶν και βαθυστόχαστων ανθρώπων, όπως τόν Κροπότκιν, πού ζούσε ήσυχα στο Χάρροου, στο Μπρούμλεϋ ή στο Μπράιτον, δίνοντας διαλέξεις στη Βασιλική Γεωγραφική Έταιρεία και κάνοντας παρέα μέ τόν Ουίλλιαμ Μόρρις και τόν Γκ. Φ. Γουώτς, (*) και έκείνων πού, σαν τόν Ραθασόλ ή τόν Έμιλ Άνγρύ, περιφρόνησαν ανοιχτά τήν κοινωνία, κάνοντας πράξεις τυφλής και βάρβαρης τρομοκρατίας.

Αυτήν ακριδῶς τήν εποχή πού ή «προπαγάνδα μέ τή δράση» έκανε γνωστό τόν αναρχισμό σά δόγμα επαναστατικῆς δράσης, οί στοχαστές τοϋ κινήματος προσπαθοϋσαν χωρίς μεγάλη επιτυχία νά τόν μετατρέψουν σέ σεβαστή πολιτική φιλοσοφία. Το πρόβλημα ήταν πώς έκείνοι πού γοητεύονταν από τήν απεριόριστη αισιοδοξία τής αναρχικῆς θεωρίας ήταν οί άνθρωποι πού έξοργίζονταν και κλονίζονταν περισσότερο από τήν αδιάκριτη σκληρότητα τής προπαγάνδας μέ τή δράση ή και κάθε άλλης μορφῆς βίαιης επαναστατικῆς δράσης. Είναι χαρακτηριστικό τοϋ χάσματος πού επικρατοϋσε ανάμεσα στην αναρχική θεωρία και τήν τρομοκρατική πρακτική τό γεγονός ότι όταν ο αρχισυντάκτης τής δέκατης έκδοσης τής Έγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα κάλεσε τόν Κροπότκιν νά γράψει τό λήμμα για τόν αναρχισμό, ένωσε υποχρεωμένος, ο αρχισυντάκτης, νά προσθέσει μιá υποσημείωση πού ανέφερε τά ακόλουθα: «Είναι σημαντικό νά λάβουμε υπόψη μας ότι ο όρος «Αναρχικός» αναπόφευκτα χρησιμοποιείται έκτεταμένα από τό κοινό σέ σχέση μέ τούς δράστες ορισμένων δολοφονικῶν ενεργειῶν», και πρόσθεσε μιá περίληψη τών «βασικῶν σύγχρονων “αναρχικῶν” περιστατικῶν», μιá και ο Κροπότκιν είχε παραλείψει νά τά αναφέρει. Στις αρχές όμως τοϋ 20οϋ αιώνα έγιναν σοβαρές

* Ακόμα και ο Στεπνάκ, δηλωμένος επαγγελματίας επαναστάτης, εδικοευμένος στα έγχειρίδια άνταρτοπολέμου και αυτοσχέδιων βομβῶν, συνήθιζε νά προσκαλεί για πσάι κορίτσια από τήν Όξφόρδη. (Σ.τ.Σ.).

προσπάθειες να επιλυθούν τα προβλήματα που είχε αντιμετωπίσει το αναρχικό κίνημα στη δεκαετία του 1980: αναζητήθηκε τρόπος για να συνδυαστεί ή εμπιστοσύνη στην ορθολογική συνεργασία και στη διαφωτισμένη πρόοδο με την πίστη στην εξαγνιστική αξία της επαναστατικής πράξης, και για να μετατραπεί ένα βασικά απειθάρχητο ατομικιστικό πιστεύω σε αποτελεσματική βάση για πρακτική δράση.

“Άγιοι και έπαναστάτες

«Είμαι ένας από τους χιλιάδες νεαρούς της δικής μου κοινωνικής τάξης... πού μέσα στο μυαλό τους ζυμώνονται συγκεκριμένες ιδέες. Τίποτε απ' όλα αυτά πού με άφοροϋν δέν είναι πρωτόφαντο. Είμαι πολύ νέος και ξέρω ελάχιστα πράγματα· έχουν περάσει ελάχιστα μήνες από τότε πού άρχισα νά συζητώ για τις δυνατότητες της κοινωνικής επανάστασης με ανθρώπους πού έχουν σκεφτεί τó όλο ζήτημα πολύ περισσότερο απ' ότι θα μπορούσα νά είχα κάνει εγώ. Είμαι μιá άπλή σταγόνα, κατέληξε ó “Υάκινθος, μέσα στη σκοτεινή άπεραντοσύνη του λαού. Τó μόνο πού ισχυρίζομαι πώς έχω είναι καλή πίστη και τεράστια έπιθυμία για την έφαρμογή της δικαιοσύνης.»

Χένρυ Τζέημς: «“Η Πριγκίπισσα Καζαμασίνα».

«Είμαι πενήντα χρονών κι έζησα πάντοτε έλεύθερος· άφήστε με νά τελειώσω τη ζωή μου έλεύθερος· όταν θα είμαι νεκρός, ένα πράγμα νά πούνε για μένα: “Δέν ανήκε σε καμιá σχολή, σε καμιá έκκλησία, σε κανένα ίδρυμα, σε καμιá άκαδημία, κι άκόμα σε κανένα καθεστώς έκτός από τó καθεστώς της έλευθερίας.”»

Γκυστάβ Κουρμπέ, όταν άρνήθηκε τó παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής.

1

Στη δεκαετία του 1890, σ' όλη την Ευρώπη, οι νέες ιδέες και τá νέα κινήματα άμφισβητούσαν τις πολιτικές, ήθικες και καλλιτεχνικές αξίες της προηγούμενης γενιάς. “Όσο περισσότερο έδειχνε νά επεκτείνεται ή βιομηχανική κοινωνία, τόσο περισσότερο άρχιζαν νά συνειδητοποιούν οι άνθρωποι τις ανεπάρκειές της. “Όσο πλουσιότεροι γίνονταν οι πλούσιοι, κι όσο πιό σταθερά και φιγούράτα γίνονταν τά έξωτερικά δείγματα του πλούτου τους, τόσο μεγαλύτερο έδειχνε τó χάσμα πού υπήρχε ανάμεσα σ' αυτούς και

τήν ἐργατική τάξη· οἱ διαγοούμενοι καὶ οἱ καλλιτέχνες δυσαρεστοῦν-
νταν ὀλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀξίες τῆς καπιταλι-
στικῆς κοινωνίας. Ὅσο ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς κοινωνίας
φαινόταν σὲ πολλοὺς νὰ καταπνίγει τὴν ἀτομικὴ ἔκφραση καὶ νὰ
ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποκρίνονται, τόσο ἡ ἰδέα τῆς ὀ-
λοκληρωτικῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμά-
των ἀποκτοῦσε προσωπικὴ καθὼς καὶ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ
σημασία. Τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 20οῦ
φάνηκαν ὅτι συμβόλιζαν τὴ δυνατότητα μιᾶς νέας κοινωνικῆς
καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς, ὅπως ἦταν φυσικὸ, εἶχε ἐπιρροὴ στοὺς ἐρ-
γάτες ἐκείνων τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν στερηθεῖ τὴ δυνατότητα
εἰρηνικῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταρρυθμίσεων, στοὺς διαγοούμενους τῶν
μεγάλων πόλεων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης φαίνεται πὼς πρόσφερε
μιὰ πολιτικὴ θεωρία ποὺ μποροῦσε νὰ συνδυάζει τὸ δράμα γιὰ
μιὰ δίκαιη κοινωνία μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτό-
μου· καὶ ἐκεῖνοι οἱ καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ πίστευαν στὴ
μπόεμικη ἀπόριψη τῶν ἀστικῶν συμβάσεων, θεώρησαν τὸν ἀναρχι-
σμὸ —καὶ ἰδιαίτερα τὴν «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση»— συγκλονι-
στικὸ παράδειγμα ὀλοκληρωτικῆς ἐξέγερσης. Πρόθυμοι γιὰ κοινω-
νικὲς ἀλλαγὲς καὶ βίαια συναισθήματα, πολλοὶ νεαροὶ διαγοού-
μενοι, γιὰ κάποιον διάστημα τουλάχιστον, ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀκο-
λουθήσουν ἀδιάκριτα τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Νίτσε, ἢ νὰ περάσουν
ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ σὲ διάφορες μορφὲς βίαιου ἐθνικισμοῦ. (Ἀργό-
τερα, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων μαραινόταν ἡ παθιασμένη
τους ἐπιθυμία γιὰ δράση καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ αἰσθησὴ τους γιὰ
αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματοποιήσιμο, πολλοὶ στράφηκαν στὰ πιὸ ἀ-
νιάρὰ μονοπάτια τῆς ὀρθόδοξης σοσιαλδημοκρατίας). Ὅπως εἶ-
πε ὁ Λεὸν Μπλούμ: «Ὀλοκληρὴ ἢ φιλολογικὴ γενιά, στὴν ὀ-
ποία ἀνῆκα, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴν θεωρίαν». (1)

Ἀπὸ τὶς φυσιογνωμίες ποὺ ἐπηρέασαν τοὺς ἀναρχικοὺς, τόσο
ἐκείνους ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση
ὅσο καὶ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ
ἀτόμου ἐνάντια στὴν ἀνωνυμία τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ
στὴν ὑποκρισία καὶ τὸν καταναγκασμὸ τῆς ἀστικῆς «βικτωριανῆς»
ἠθικῆς, ὁ Πιὸτρ Κροπότκιν ἦταν ἴσως ὁ πιὸ σημαντικὸς. Ὅταν

ἐγκαταστάθηκε τελικὰ στὴν Ἀγγλία τὸ 1886 ἦταν 44 χρονῶν· τὰ χρόνια ὅμως ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν κλονίσει τὴν ὑγεία του καὶ ἡ ἐποχὴ ποὺ ἦταν δραστήριος ἡγέτης ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν πιά ξεπερασμένη. Στὴν πραγματικότητα, παρόλο ποὺ πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ Ρωσία ὑποστήριξε τὴ δημιουργία ἐνοπλιῶν ὁμάδων γιὰ τὴν ὑποκίνηση τῆς ἐπανάστασης τῶν χωρικῶν καὶ παρόλο ποὺ εἶχε συμμεριστεῖ τὶς ἐλπίδες πολλῶν ἀναρχικῶν στὶς δεκαετίες τοῦ ἐβδομήντου καὶ τοῦ ὀγδόντου ὅτι ἡ ἐπανάσταση θρῖσκόταν πολὺ κοντά, στράφηκε γρήγορα στὴν πεποίθηση, ποὺ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης θὰ μπορούσε νὰ προωθηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἐντυπη προπαγάνδα καὶ ὅτι μιὰ παράνομη μπροσούρα ἄξιζε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ βόμβα τοῦ τρομοκράτη ἢ τὸ μαχαίρι τοῦ δολοφόνου.

Τὸ 1886 εἶχε ἤδη ὑποστῆ τὶς συνέπειες τῶν πεποιθήσεών του. Εἶχε περάσει δυὸ χρόνια κλεισμένος στὸ φρούριο Πετερπαυλὸσκ στὴν Πετρούπολη καὶ τρία χρόνια σὰν πολιτικὸς κρατούμενος στὴ Γαλλία· οἱ καταδίκες αὐτὲς καθὼς καὶ δραματικὴ ἀπόδρασή του ἀπὸ τὴ Ρωσία τὸν εἶχαν μεταβάλει σὲ θρυλικὴ φυσιογνωμία τῶν ἐπαναστατικῶν κύκλων. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐπίσης, εἶχε μελετήσει καὶ ἐρευνήσει ἀκόμα περισσότερο τὴ φύση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ προσωπικὲς του ἐμπειρίες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ φυλακὴ τὸν εἶχαν κάνει παθιασμένο ὑποστηρικτὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος· στὴν οὐσία, σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἦταν ἐλάχιστα τὰ καλοπροαίρετα φιλελεύθερα κινήματα ποὺ δὲν ἐξασφάλισαν τὴ συμπάθειά του καὶ καμιὰ συγκέντρωση ἢ ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας ἐνάντια στὴν ἀδικία δὲν ἦταν δλοκληρωμένη χωρὶς τὴν παρουσία ἢ τὴν ὑπογραφή του. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔζησε σὲ ἀρκετὰ δύσκολες συνθήκες —τὰ κτήματά του στὴ Ρωσία εἶχαν κατασχεθεῖ— ἔγινε σεβαστὸς καὶ δημοφιλῆς· ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ εὐλικρίνειά του ἐντυπωσίαζαν ἀκόμα καὶ ἐκείνους ποὺ διαφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀπόψεις του καὶ κατέληξε νὰ θεωρεῖται σὰν ἕνα εἶδος ἀναρχικοῦ ἀγίου, ποὺ ἡ ἀκεραιότητα καὶ ἡ καλοσύνη του μπορούσαν νὰ προβληθοῦν σὰν ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὴ βία καὶ τὴν τρομοκρατία μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένο τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὰ μάτια τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅπως ἔγραψε ὁ μεγάλος Δανὸς κριτικὸς Γκέοργκ Μπραντές: «Σπάνια ὑπῆρξαν τόσο ἀν-

θρώπινοι και τόσο ήπιοι έπαναστάτες... Δέν ήταν ποτέ ό έκδικητής' ήταν πάντοτε μάρτυρας. Δέν επέβαλε στους άλλους θυσίες' θυσιαζόταν ό ίδιος». (2)

Στήν Άγγλία ό Κροπότκιν ήγινε φίλος μέ ριζοσπάστες όλων τών άποχρώσεων. Σεβόταν και άγαπούσε τόν Ουίλλιαμ Μόρρις, αλλά δέν μπορούσε νά συμφωνήσει μέ τήν άπόριψη άπό μέρος του τών μηχανών και τής τεχνολογικής προόδου, μια και για τόν Κροπότκιν, όπως και για τόν Γκόττουϊν, οι μηχανές θα άπελευθέρωναν τελικά τόν άνθρωπο άπό άναρίθμητα κουραστικά και έξευτελιστικά καθήκοντα. «Τό μίσος του Ουίλλιαμ Μόρρις για τις μηχανές», ήγραφε, «άποδείχνει πώς ή ποιητική του μεγαλοφυΐα δέν μπορεί ν' άντιληφθει τή δύναμη και τήν όμορφιά τών μηχανών». (3) Ήταν φίλος διαφόρων συνδικαλιστών ήγετών όπως του Μπέν Τίλετ και του Τόμ Μάν, και είχε έντυπωσιαστεί πολύ άπό τήν άλληλεγγύη και τήν άμοιβαία πίστη τών λιμενεργατών του Λονδίνου κατά τή διάρκεια τής γενικής άπεργίας του 1889. Ταυτόχρονα, τά γεωγραφικά του κείμενα τόν έκαναν άξιόσεβαστο στους άκαδημαϊκούς κύκλους — κάποτε κυκλοφόρησε ή φήμη πώς θα του πρόσφεραν έδρα διδασκαλίας στο Καίμπριτζ. Συμμετείχε σε δεξιώσεις τής Βασιλικής Γεωγραφικής Έταιρείας και άρνόταν επίμονα νά σηκωθεί και νά πιει στην ύγεια τής βασίλισσας. Μέχρι τό τέλος τής ζωής του παρέμεινε συνεπής στην άρνησή του νά αναγνωρίσει τό κράτος ή νά άποδεχτει ότιδήποτε άπ' αυτό. Όταν τελικά επέστρεψε στη Ρωσία τό 1917, άρνήθηκε νά πάρει μέρος στην προσωρινή κυβέρνηση και, πάλι, μετά τήν κατάληψη τής εξουσίας άπό τους μπολσεβίκους, δέν άποδέχτηκε τήν προσφορά άπό μέρος του Λουνατσάρσκυ μιας δημόσιας έπιχορήγησης μέ άντάλλαγμα τήν ανατύπωση τών έργων του. Ή μοναδική φορά στη σταδιοδρομία του πού θεωρήθηκε άσυνηπής άπό δρισμένους φίλους του και όπαδούς του ήταν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ύποστήριξε όλόθερμα τόν πόλεμο ενάντια στη Γερμανία. Συμμεριζόταν τήν απέχθεια του Μπακούνιν για τους Γερμανούς και τή λαϊκιστική του πίστη στις έμφυτες άρετές του ρωσικού λαού, και πίστευε, όπως κι ό Μπακούνιν στα 1870, ότι ή νίκη τών Γερμανών θα σήμαινε τήν ένίσχυση του μιλιταριστικού, πειθαρχικού κράτους, πού έξακολουθούσε νά τό μισεί. Ή

στάση του κατέληξε σέ διακοπή τῶν σχέσεών του μέ παλιούς συνεργάτες του, ὅπως τὸν Μαλατέστα, πού ἐξακολουθοῦσε νά πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος «δὲν θά ἔπρεπε ποτέ νά πολεμᾷ ἐκτὸς κι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση»,⁽⁴⁾ καὶ προκάλεσε ἐπίσης ἐκφράσεις περιφρόνησης ἀπὸ ἀντίπαλους ἐπαναστάτες: ὁ Στάλιν, λογουχάρη, ἔγραψε, «ὁ γέρο - ἡλίθιος θά πρέπει νά ἔχασε τὸ μυαλό του». ⁽⁵⁾

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν ἀπέχθειά του γιὰ τὴν τρομοκρατία — «στὰ χεῖλια του ἡ λέξη “νετσαγιεφισμός” γινόταν πάντοτε ἰσχυρότατη μομφή», ἔγραψε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς του ⁽⁶⁾ — πίστευε πὼς σέ συγκεκριμένες καταστάσεις ἦταν δικαιολογημένη ἡ χρῆση τῆς βίας καὶ πὼς θά μπορούσε κάλλιστα νά εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅταν ἔφτασαν τὰ νέα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905 στὴ Ρωσία ἄρχισε νά ἐξασκεῖται μ' ἕνα ντουφέκι στὴ σκοποβολὴ μήπως καὶ θρυσκόταν κάποια εὐκαιρία νά ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία γιὰ νά ἀγωνιστεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα πού τὸν χῶριζαν ἀπὸ τὸν Τολστόυ, τοῦ ὁποῦ τὶς ἀπόψεις συμπαθοῦσε ὕδιαίτερα καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀναρχικὲς καὶ τολστοϊκὲς θέσεις ἔχει διατυπωθεῖ ξεκάθαρα ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο συγγραφέα πού ἔγραψε τὴν εἰσαγωγὴ σέ μιὰ μπροσούρα τοῦ Τολστόυ μέ τίτλο «Ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταναγκαστικὴ στρατιωτικὴ θητεία» ἡ μπροσούρα ἐκδόθηκε τὸ 1896 ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ Bibliothéque des Temps Nouveaux, μέ τὴν ὁποία συνεργαζόταν ὁ Κροπότκιν, ὁ Ζάν Γκράδ καὶ ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ. Ὁ Τολστόυ εἶναι ἀναρχικός, βεβαιώνει ὁ συγγραφέας: «Διακηρύχνει ὅπως ὅλοι μας πὼς κάθε κυβέρνησις λειτουργεῖ μέ παθολογικὸ τρόπο καὶ μέ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση διαφθεῖρει ὅτιδήποτε ἐλέγχει· ἀρνεῖται ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς κάθε νόμος, κανονισμὸς ἢ θέλησις ἀπὸ τὰ πάνω μπορεῖ νά ἔχει ἰσχὺ γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων· ἀποστρέφεται τὸ στρατιωτικὸ σύστημα σὰν ἐντελῶς ἀντίθετο μέ κάθε αἴσθημα ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης· ἀλλὰ ἀπαρνεῖται κάθε ἀντίστασις ἐνάντια στὸ κακό. Ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτὸ του χριστιανὸ ἀναρχικό... Ὅσο γιὰ μᾶς, ἡ φράσις («στρέψε καὶ τὴν ἄλλην παρεῖαν») πού ἀποδίδεται στὸν προφήτη τῆς Ναζαρέτ, φαίνεται καθαρὴ ὀδελυγμία... Κάθε ἄν-

θρωπος αξιος του ονόματός του πρέπει να αντιστέκεται όσο μπορεί, όχι για τον εαυτό του, αλλά για όλα τα ανθρώπινα όντα που εκπροσωπεί· θα τα εξευτελίσει με τη δειλία του και θα τα εξευγενίσει με το θάρρος του. Η αρχαία ρωμαϊκή παροιμία παραμένει για πάντα η έκφραση της αλήθειας: "Ενάντια στον έχθρο ή αντεπίθεση είναι αιώνια". Αντεπίθεση, όχι εκδίκηση, γιατί ξέρουμε καλά την καθοριστική επίδραση των συνθηκών και δεν νιώθουμε μίσος για κανέναν». (7)

Ο ίδιος ο Κροπότκιν σ' ένα γράμμα του σε κάποιον Άγγλο φίλο του πριν από λίγα χρόνια είχε εκφράσει παρόμοια άποψη για την εκδίκηση: «Μπορούμε να πούμε ότι η εκδίκηση δεν είναι αυτοσκοπός. Σίγουρα δεν είναι. Είναι ανθρώπινη όμως, και όλες οι εξεγέρσεις είχαν και θα έχουν για πολύ καιρό τέτοιο χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα εμείς δεν έχουμε υποφέρει από τις διώξεις που υπέφεραν αυτοί, οι εργάτες· εμείς που απομονώμαστε στα σπίτια μας και δεν ακούμε ούτε βλέπουμε τα ανθρώπινα δεινά, δεν είμαστε οι κριτές όλων εκείνων που ζουν μέσα σ' αυτή την κόλαση... Εγώ προσωπικά μισώ αυτές τις εκρήξεις, αλλά δεν μπορώ να φερθώ σαν δικαστής, δεν μπορώ να καταδικάσω αυτούς που απελπίζονται... Ένα μονάχα θέλω να πω — η εκδίκηση δεν πρέπει να ανυψωθεί στο επίπεδο της θεωρίας. Κανένας δεν έχει το δικαίωμα να παρακινήσει τους άλλους σε κάτι τέτοιο, αν όμως νιώθει έντονα όλη αυτή την κόλαση και κάνει κάποια απελπισμένη πράξη, άστε τον να κριθεί από τ' αδέρφια του, από τους ίδιους του, από εκείνους που υφίστανται μαζί του τα δεινά του παρία». (8)

Το δίλημμα του Κροπότκιν ήταν το εξής: από τη δική του πείρα στη Ρωσία είχε διαπιστώσει πως υπήρχαν συχνά περιστάσεις όπου μια βίαιη εξέγερση πρόσφερε τη μοναδική δυνατότητα αλλαγής, ενώ ταυτόχρονα, η ιδιοσυγκρασία του και οι πεποιθήσεις του τον έκαναν να απεχθάνεται μια τέτοια προοπτική. Φοβόταν πάντοτε μήπως αναγκάζοταν ή επανάσταση να χρησιμοποιήσει τις μεθόδους του κράτους, αυτού του κράτους που σκόπευε να καταστρέψει. «Η τρομοκρατία», έγραφε στο βιβλίο του «Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση», «είναι πάντοτε μέθοδος της κυβέρνησης». (9) Και επαναλάμβανε διαρκώς ότι ο όρος «επανάστα-

τική κυβέρνηση» αποτελούσε έννοιολογική αντίφαση, έφόσον μιὰ επανάσταση έχει σαν στόχο τήν κατάργηση τής κυβέρνησης. Παρόλα αυτά άρνήθηκε να δεχτεί πώς ή μη-βία μπορούσε να άνεχθει σε άρχή δράσης, πράγμα πού δέχτηκε ο Τολστόυ και άργότερα θα τó δεχόταν και ο Γκάντι. Και τούτο γιατί κατά τή γνώμη του υπήρχαν ορισμένες τόσο άπελπιστικές καταστάσεις πού ή βία ήταν τó μικρότερο κακό· έτσι λοιπόν ή ύποστήριξη πού πρόσφερε ο Κροπότκιν στους συμμάχους στη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου δέν είναι τόσο παράξενη ή τόσο άσυνεπής όσο φαίνεται με πρώτη ματιά.

Ο Κροπότκιν και ο Τολστόύ δέν συναντήθηκαν ποτέ, αλλά ο Τολστόύ ήξερε πολύ καλά ποιά ήταν ή θέση του Κροπότκιν. «Η επιχειρηματολογία του ύπέρ τής βίας», έγραφε, «δέν νομίζω πώς εκφράζει τις άπόψεις του, αλλά μόνο τήν πίστη του στο λάδαρο πού υπερασπίστηκε τόσο τίμια σ' όλη του τή ζωή». (10) Και ο Κροπότκιν με τή σειρά του αντιλήφθηκε τή σημασία των ενεργειών του Τολστόύ: τó ότι έγκατέλειψε τελικά τó σπίτι του και άπέριψε όλες τις έγκόσμιες αξίες. «Δέν παραξενεύομαι πού μαθαίνω», έγραψε πρós τó τέλος τής ζωής του Τολστόύ, «πώς ο Τολστόύ άποφάσισε να άποσυρθεί σε μιάν άγροικία όπου θα μπορεί να συνεχίσει τή διδασκαλία του χωρίς να είναι ύποχρεωμένος να βασίζεται στην έργασία κάποιου άλλου για να εξασφαλίσει τά πολυτελή άγαθά τής ζωής γι' αυτόν και τήν οίκογένειά του. Είναι ή αναπόφευκτη έκβαση του τρομερού έσωτερικού δράματος πού έζησε τά τελευταία τριάντα χρόνια — του δράματος πού ζούν χιλιάδες διανοούμενοι στη σημερινή κοινωνία. Είναι ή πραγματοποίηση τής επιθυμίας πού είχε εδώ και τόσον καιρό». (11)

Ο Κροπότκιν διέφερε από τον Τολστόύ, γιατί άρνιόταν να άποδεχτεί τή μη βία σαν θεωρητική άρχή. Διέφερε επίσης και γιατί άπέριπτε τον χριστιανισμό ακόμα και με τήν αναρθόδοξη μορφή πού του έδινε ο Τολστόύ. Βασικά θεωρούσε τον έαυτό του έπιστήμονα· ή κοινωνική του φιλοσοφία και τó ήθικό του σύστημα πίστευε πώς βασίζονταν σε καθαρά έμπειρικές παρατηρήσεις. Από τήν έποχή των πρώτων έξορμήσεών του στη Σιβηρία είχε πεισθεί πώς οι άνθρωποι εργάζονται καλύτερα όταν είναι όλοι μαζί και πετυχαίνουν περισσότερα πράγματα όταν συνεργάζονται έ-

λεύθερα και ἴσα: οἱ ἄνθρωποι πού τόν συνόδευσαν στίς ἐξερευνήσεις του ἀνταποκρίνονταν μέ μεγαλύτερη προθυμία ἀπό τή στιγμή πού συνειδητοποιοῦσαν ὅτι ὁ Κροπότκιν δέν χρησιμοποιοῦσε τήν κοινωνική του θέση και τὰ προνόμιά του σάν ἀριστοκράτης και ἀξιωματικός γιά νά ἐξασφαλίσει τήν ὑποταγή τους. Οἱ πρωτόγονες φυλές πού μελέτησε φαίνεται πώς εἶχαν ἔθιμα και ἔνστικτα πού ρύθμιζαν τήν κοινωνική ζωή τους χωρίς νά ἀπαιτεῖται καμιά κυβέρνηση και κανένας νόμος. Γιά τόν Κροπότκιν, ἡ πρωτόγονη κοινωνία, ἀντί νά εἶναι σύγκρουση κατά τὸ πρότυπο τοῦ Χόμπς και πόλεμος ὄλων ἐνάντια σ' ὄλους, ἀποδείχνει ὅτι ἡ συνεργασία και ἡ «ἀμοιβαία βοήθεια» εἶναι ἡ φυσική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν δέν διαφθείρεται ἀπό τήν κυβέρνηση και τοὺς νόμους πού πηγάζουν ἀπό τήν «ἐπιθυμία τῆς ἀρχουσας τάξης νά προσφέρει διάρκεια στὰ ἔθιμα πού ἐπιβάλλει γιά δικό της ὄφελος», ἐνῶ αὐτὸ πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά μιὰ ἀρμονική ζωή εἶναι «ἐκεῖνα τὰ ἔθιμα πού ὠφελοῦν τήν κοινωνία... πού δέν ἔχουν ἀνάγκη τὸ νόμο γιά νά ἐξασφαλίσουν τὸ σεβασμό». (12)

Ὁ Κροπότκιν πίστευε πώς οἱ παρατηρήσεις του ἐνισχύονταν ἀπό τίς θεωρίες τοῦ Δαρβίνου και τὸ ἐκτενέστερο θεωρητικό του ἔργο, «Ἡ ἀμοιβαία βοήθεια», γράφτηκε μέ σαφῆ στόχο νά ἀνατρέψει τήν ἐρμηνεία πού ἔδωσε ὁ Τ.Χ. Χάξλεϋ γιά τήν ἐξελικτική θεωρία τοῦ Δαρβίνου. Ὁ Χάξλεϋ πίστευε πώς ἡ ζωή ἦταν μιὰ διαρκῆς ἐλεύθερη διαμάχη και πώς τὰ διάφορα εἶδη ἐπιβίωναν ἢ ἐξελίσσονταν σὲ νέες μορφές ζωῆς λόγω αὐτῆς τῆς πάλης γιά τήν ὑπαρξή τους. Ἀντίθετα, ὁμοίως, σύμφωνα μέ τόν Κροπότκιν, ὁ νόμος τῆς φύσης ἦταν ὁ νόμος τῆς συνεργασίας, τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας και ὄχι τῆς πάλης και τῆς διαμάχης. Μέσα σὲ κάθε εἶδος εἶναι κανόνας ἡ ἀμοιβαία ὑποστήριξη, και γιά κάθε παράδειγμα ἀνταγωνισμοῦ ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀμοιβαίας βοήθειας. «Μιὰ περίπτωση εἶναι οἱ κυριαρχικοὶ κύκνοι· ἄλλη περίπτωση εἶναι οἱ ἐξαιρετικὰ κοινωνικοὶ τριδαχτυλόγλαροι, πού ἀνάμεσά τους εἶναι σπάνιες και βραχύβιες οἱ διαμάχες· οἱ συμπαθητικὲς ἀρκτικὲς οὐρίες πού διαρκῶς χαϊδεύονται...» (13)

Ὁ Κροπότκιν στὰ κείμενά του ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ παράδειγμα πού ἀναφέρει ὁ Δαρβίνος γιά τόν τυφλὸ πελεκάνο πού τοῦ ἐξασφαλίζουν συνέχεια ψάρια οἱ καλοὶ σύντροφοί του.

Οί αισιόδοξες και ιδεαλιστικές υποθέσεις του Κροπότκιν για τον κόσμο των ζώων επαναλαμβάνονταν σε σχέση με τις πρωτόγονες κοινωνίες των ανθρώπων. Ο άνθρωπος ήταν αρχικά κοινωνικός και άθως, και σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του εκδηλωνόταν το ένστικτό του για συνεργασία —στις πρωτόγονες κοινωνότητες, στις αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη, στις μεσαιωνικές αστικές κοινωνότητες— μόνο και μόνο για να φθαρεί από την υπερβολική επεξεργασία του κοινωνικού μηχανισμού, από την τυφλή άπληστία ελάχιστων εμπόρων, από την άρνηση των πολιτών να ασκήσουν τα δικαιώματά τους, και κατά συνέπεια από την προθυμία τους να αναθέσουν την εξουσία τους σε αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις που τα μέλη τους ήταν στην καλύτερη περίπτωση μετριότητες και στη χειρότερη περίπτωση τύραννοι.. Ο Κροπότκιν, παρόλη την αισιοδοξία και την αφέλειά του, συνειδητοποίησε ότι η ιδανική κοινωνία μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με αιώνια επαγρύπνηση. Μολονότι τα φυσικά ένστικτα του ανθρώπου είναι αγαθά, το θεμελιακό πρόβλημα της ηθικής είναι να βρεθεί μια λύση για την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα σε εκείνα τα αίσθηματα «που παροτρύνουν τον άνθρωπο να υποδουλώνει άλλους ανθρώπους για να τους χρησιμοποιήσει για τους δικούς του σκοπούς» και σε εκείνα «που παροτρύνουν τα ανθρώπινα όντα να συνενώνονται για την επίτευξη κοινών στόχων με κοινή προσπάθεια: τα πρώτα ανταποκρίνονται σε μια θεμελιακή ανάγκη της ανθρώπινης φύσης —στον αγώνα, και τα δεύτερα αντιπροσωπεύουν μια θεμελιακή τάση— την επιθυμία για ενότητα και αμοιβαία συμπάθεια». (14)

Τα ένστικτα που προωθούν την ανθρώπινη αλληλεγγύη, την αμοιβαία βοήθεια και συμπάθεια — πρέπει να ενθαρρύνονται με δύο τρόπους, με μια ασφαλή και πλήρη οικονομική οργάνωση και με μια νέα προσέγγιση στα συστήματα ηθικής. Μ' αυτά τα μέσα η ανθρωπότητα θα μπορούσε να βοηθηθεί για το επόμενο στάδιο της εξέλιξης. «Το ιδανικό του αναρχικού... είναι απλώς η ανακεφαλαίωση όλων όσων θεωρεί πως είναι η επόμενη φάση της εξέλιξης. Δεν είναι πια ζήτημα πίστης, αλλά θέμα επιστημονικής συζήτησης». (15) Στο πεδίο της ηθικής εκείνο που χρειάζεται είναι ένα ηθικό σύστημα που να εκπορεύεται από τα καλά ένστικτα

του ανθρώπου και να μη βασίζεται για την εφαρμογή του σε καμιά εξωτερική επικύρωση.

Στις απόψεις του για την ηθική ο Κροπότκιν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από έναν νεαρό Γάλλο φιλόσοφο, τον Μ. Γκυγιώ, που το σημαντικότερο έργο του, «Σκιαγραφή μιας ηθικής χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» κυκλοφόρησε το 1885, την περίοδο που ο Κροπότκιν ήταν κλεισμένος σαν πολιτικός κρατούμενος στο παλιό μοναστήρι του Κλαιρβώ, όπου επεξεργαζόταν θεωρητικά την ηθική βάση της κοινωνίας. Ο Κροπότκιν αποκάλεσε τον Γκυγιώ «άσυνείδητο άναρχικό» και χρησιμοποίησε συχνά τη φράση του «ηθική χωρίς υποχρέωση ή επικύρωση» για να περιγράψει τις δικές του ηθικές δοξασίες. Ο Γκυγιώ ήταν ένας ένδιαφέρων συγγραφέας που ανέλυσε την προηγούμενη ηθική φιλοσοφία και αποκάλυψε τις έσφαλμένες αντιλήψεις της, αποδείχνοντας ότι η πεποίθηση που έκανε την ηθική να εξαρτάται από μια εξωτερική μεταφυσική επικύρωση ήταν τόσο λαθεμένη όσο και εκείνη που βασιζόταν στον ήδονικό λογισμό των ωφελιμιστών και ενώ είχε αρκετή συμπάθεια για την Καντιανή ιδέα της αδιάσειστης κατηγορηματικής προστακτικής που μάς επιβάλλει το καθήκον, ανάκαλυψε ότι και αυτή η θέση ήταν φιλοσοφικά αβάσιμη. Ο άνθρωπος επιστρέφει στον μοναχικό έαυτό του: τα κίνητρα των πράξεών του βρίσκονται μέσα του, άσυνείδητα και συνειδητά, και η συμπεριφορά του είναι όπωσδήποτε προϊόν αυτών των κινήτρων. Ήταν άνοητο κατά τη γνώμη του να όριστεί το καθήκον ανεξάρτητα από τις ικανότητες του ανθρώπου: «Μπορώ, άρα όφείλω». Δεν έχει νόημα να περιμένει κανείς από τον άνθρωπο να συμπεριφέρεται διαφορετικά απ' ό,τι του επιτάσσει ή φύση του. «Η άνηθικότητα είναι ένας έσωτερικός άκρωτηριασμός». Η σκέψη και η πράξη είναι ένιαία, και η σκέψη πρέπει να καταλήγει σε δράση: «Έκείνος που δεν δρά σύμφωνα με τη σκέψη του, δεν σκέφτεται ολοκληρωμένα». (16)

Ο νεοστωϊκισμός του Γκυγιώ είναι πολύ πιο ψυχρός από την ηθική του Κροπότκιν που βασίζεται στο φυσικό ένστικτο για αμοιβαία βοήθεια. Ο Γκυγιώ αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο σαν έναν ναυτικό χαμένο στη θάλασσα μ' ένα κατατσακισμένο καράδι: «Κανένα χέρι δεν μάς καθοδηγεί, κανένα μάτι δεν βλέπει για

μᾶς τὸ πηδάλιο ἔχει πρὸ πολλοῦ καταστραφεῖ, ἢ μᾶλλον δὲν εἴχαμε ποτέ μας πηδάλιο, πρέπει νὰ τὸ φτιάξουμε τὸ καθήκον αὐτὸ εἶναι τεράστιο καὶ εἶναι τὸ δικό μας καθήκον». (17) Παρόλα αὐτὰ ὁ Γκυγιὼ τονίζει, ὅπως καὶ ὁ Κροπότκιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γενναιόδωρα καθὼς καὶ ἐγωϊστικὰ ἔνστικτα, καὶ ὅτι ἡ συμπάθεια καὶ ἡ συμπόνια εἶναι αἰσθήματα τόσο φυσικὰ ὅσο ὁ φθόνος καὶ τὸ μῖσος. «Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ διατροφή, εἶναι ἐπίσης παραγωγή καὶ γονιμότητα. Νὰ ζεῖς σημαίνει νὰ ξοδεύεις, ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίζεις». (18) Γιὰ τὸν Κροπότκιν, ὁ Γκυγιὼ ἐνίσχυσε τὶς πεποιθήσεις γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης προόδου πὸς τὶς θεωροῦσε δικαιωμένες ἀπὸ τὴ δική του ἐρμηνεία γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης καὶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὶς πρωτόγονες κοινότητες. Αὐτὸ πὸς ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση ἦταν μιὰ νέα οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων στὴν κοινωνία πὸς θὰ προωθοῦσε μόνον τὰ καλὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν θὰ ἄφηνε νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ ὑποτιθέμενα κακὰ ἔνστικτά του. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἡ ὀλικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάστασή πὸς ἀποκαλοῦσε ὁ Κροπότκιν «ἀναρχικὸς κομμουνισμὸς». Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀναγκαία γιατί «ὄλα εἶναι ἀλληλένδετα μέσα στὴν κοινωνία μας καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταρρυθμιστεῖ ὅτιδήποτε χωρὶς νὰ καταρεύσει ὀλόκληρη ἢ κοινωνικὴ δομὴ. Τὴ στιγμὴ πὸς καταφέρνεις ἓνα πλήγμα σὲ μιὰ μορφή τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας — ἔγγειο ἢ βιομηχανικὴ — θὰ ἀναγκαστεῖς νὰ καταφέρεις πλήγματα καὶ σ' ὄλες τὶς ἄλλες. Αὐτὴ καθαυτὴ ἢ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης θὰ τὸ ἐπιβάλλει». (19) Οἱ προηγούμενες ἐπαναστάσεις εἶχαν ἀποτύχει, γιατί μόνον μὲ τὴν ἄμεση ἀπαλλοτρίωση τῶν ζώων, τῶν χωραφιῶν καὶ τῶν ἐργοστασίων εἶναι δυνατόν νὰ διατηρηθεῖ ἐπάρκεια τροφίμων, ἐνῶ, θὰ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς νέας κοινωνίας: «Ψωμί, πρέπει νὰ ἔχουμε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔλπιζε ὁ Κροπότκιν ὅτι δὲν θ' ἀποφεύγονταν μόνον οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, πὸς εἶχαν ὀδηγήσει στὴν Τρομοκρατία τοῦ 1792 καὶ στὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὴ Δεύτερη Δημοκρατία τὸ 1848, ἀλλὰ θὰ γινόταν καὶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν νέα τάξη πραγμάτων. «Γιὰ νὰ γίνεῖ πραγματικότητα ἡ εὐημερία,

τὸ τεράστιο κεφάλαιο —οἱ πόλεις, τὰ σπίτια, τὰ καλλιεργημένα χωράφια, τὰ ἔργοστάσια, τὰ μέσα ἐπικοινωνίας, ἡ ἐκπαίδευση, πρέπει νὰ πάψουν νὰ θεωροῦνται ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία πού μπορεῖ νὰ διατεθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ διάθεση τῶν μονοπωλίων. Αὐτὸς ὁ πλούσιος παραγωγικὸς ἐξοπλισμὸς, πού ἀποκτήθηκε, κατασκευάστηκε, ἀναπτύχθηκε, ἐφευρέθηκε μὲ τόσο κόπο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, πρέπει νὰ γίνῃ κοινὴ ἰδιοκτησία ἔτσι πού τὸ συλλογικὸ πνεῦμα νὰ μπορέσει νὰ ἀντλήσει ἀπ' αὐτὸν τὰ μεγαλύτερα ὠφέλη γιὰ ὄλους. Πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ. Ἡ εὐημερία γιὰ ὄλους εἶναι ὁ σκοπός, ἡ ἀπαλλοτρίωση εἶναι τὸ μέσο». (20)

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωση θὰ ἔχει ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἀναρχοκομμουνισμό. Ὁ Κροπότκιν ἐπέμενε πὼς ὁ ἀναρχοκομμουνισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴς ἀνάγκες του», καὶ δήλωνε ἐπανειλημμένα πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανεμηθοῦν οἱ καρποὶ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Στους ἀναρχικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφωνίες γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὄλο ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Προυντόν εἶχε δραματιστεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ κάθε μέλος θὰ κατεῖχε μιὰ μικρὴ ποσότητα οἰκιακῆς ἰδιοκτησίας· τὰ διάφορα συνεργατικὰ κινήματα πού ἐνέπνευσε θεώρησαν τὰ μέσα παραγωγῆς ὡς κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν μελῶν — τὸ κάθε μέλος κατεῖχε ἕνα μερίδιο τῶν προϊόντων ἢ τῶν εἰσπράξεων ἀπὸ τὴς πωλήσεις τους. Γιὰ τὸ Κροπότκιν, ὅμως, αὐτὸ ἦταν ἀπλῶς ἕνα μεταβατικὸ στάδιο. Τελικὰ δὲν θὰ ὑπάρχει καθόλου ἰδιοκτησία καὶ ὄλα θὰ εἶναι ἀπλῶς ἐλεύθερα στὴ διάθεση ὁποιουδήποτε τὰ χρειάζεται. Μὲ μεγάλη αἰσιοδοξία ἀναζητοῦσε πάντοτε στὴ σύγχρονη κοινωνία τὴς ἐξελίξεις ἐκεῖνες πού νόμιζε πὼς ἔδειχναν ὅτι ὁ κόσμος ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση πού ἤθελε αὐτός· εἶχε ἐνθουσιαστεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δωρεὰν δημόσιων ὑπηρεσιῶν: «Ὁ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου δὲν ρωτᾷ τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴς προηγούμενες ὑπηρεσίες του στὴν κοινωνία, ἀλλὰ ἀπλῶς τοῦ δίνει τὰ βιβλία πού ζήτησε» (21) Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία τῆς μεταβικτωριανῆς Ἀγγλίας εἶχε ἐντυπω-

σιαστεί από το γεγονός ότι το κράτος φαινόταν να παραιτείται από ορισμένες λειτουργίες που ανέλαμβαναν εθελοντικές ενώσεις. Συγκέντρωσε επανειλημμένα την προσοχή του στον Βρετανικό Σύγδεσμο Σωσιβίων Λεμβών σαν παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία θα μπορούσε να οργανωθεί με βάση την ελεύθερη συνεργασία για ανθρωπιστικούς σκοπούς από ανθρώπους που πρόσφεραν εθελοντικά τη βοήθειά τους σε εκείνους που τη χρειάζονταν. Συνόψισε τις αντιλήψεις του ως εξής: «Η κοινή κατοχή των αναγκαίων για την παραγωγή συνεπάγεται την κοινή απόλαυση των καρπών της κοινής παραγωγής» και πιστεύουμε πως μπορεί να θεμελιωθεί μια δίκαιη οργάνωση της κοινωνίας μόνο όταν εγκαταλειφθούν όλα τα συστήματα μισθωτής εργασίας κι όταν καθένας, συμβάλλοντας στην κοινή ευημερία μ' όλες του τις δυνατότητες, μπορεί να απολαμβάνει από τα κοινά αποθέματα της κοινωνίας, ικανοποιώντας στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τις ανάγκες του». (22)

Πρόκειται για ιδανικό που συμμερίστηκαν οι αναρχικοί με τους κομμουνιστές. Ο Χρουτσώφ, λογουχάρη, στο 22ο συνέδριο του ΚΚΣΕ δήλωσε πως στη δεκαετία 1971—80 «θα δημιουργηθεί η υλική και τεχνολογική βάση του κομμουνισμού, και θα υπάρξει αφθονία υλικών και πολιτιστικών ωφελημάτων για ολόκληρο τον πληθυσμό· η σοβιετική κοινωνία θα πλησιάσει στο στάδιο εκείνο που θα μπορεί να εφαρμόσει την αρχή της διανομής ανάλογα με τις ανάγκες». (23) Ο Κροπότκιν όμως και οι αναρχικοί σύντροφοί του πίστευαν πως αυτοί οι σκοποί θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν όχι με τη συγκεντρωτική κρατική διεύθυνση, αλλά με την αμοιβαία συνεργασία και την ελεύθερη συνέγωση. Όπως ακριβώς είχε έντυπωσιαστεί με το έργο των εθελοντικών εταιρειών στην Αγγλία, αντιμετώπισε με αισιοδοξία και τα παραδείγματα εθελοντικής συνεργασίας σε διεθνή κλίμακα στον άφορμα της διεύθυνση τεράστιων επιχειρήσεων χωρίς κυβερνητική παρέμβαση. Πράγματι, με τον ενθουσιασμό του για την Διεθνή Ταχυδρομική Ένωση και ιδιαίτερα για τη Διεθνή Έταιρεία Βαγκόν-Λί, προσεγγίζει την Σαιν-Σιμονική πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες των μεγάλων εταιρειών. Πίστευε πως στο ενδιάμεσο στάδιο της επανάστασης, πριν θεμελιωθεί τελικά η ιδα-

νική κοινωνία, ή αμοιβαία βοήθεια και ή ὀρθοφροσύνη θά ἔλυναν ὅλα τὰ προβλήματα. "Αν ὑπῆρχε προσωρινή ἔλλειψη, τότε θά ἔπρεπε γὰ καθιερωθεῖ δελτίο τροφίμων· και στήν ἀνάγκη, τὰ «τελευταία δελτία θά πρέπει νὰ φυλαχτοῦν γιά ἐκείνους πού τὰ χρειάζονται περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους· πέστε το αὐτό στόν κόσμο και θά δείτε ἂν θά ἐξασφαλιστεῖ ὁμόφωνη συμφωνία». (24) Δέν πιστεύε πῶς τέτοιες περίοδοι ἐλλείψεων θά κρατοῦσαν πολύ. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν —και ἀκόμα περισσότερο ἢ γυναίκα του— ἦταν φανατικός κηπουρός, και συμμεριζόταν τήν πίστη τοῦ Φουριερίε στίς ἀπολαύσεις και τίς ἀρετές τῆς κηπουρικῆς. Καί πραγματικά, στά τελευταία δύσκολα χρόνια τῆς ζωῆς του, όταν γύρισε στή Ρωσία μετά τήν Ἐπανάσταση, διατηρήθηκαν ζωντανοί χάρη στά προϊόντα τοῦ λαχανόκηπου τῆς γυναίκας του. Πιστεύε πῶς μέ τίς σύγχρονες ἐντατικές μεθόδους τῆς ἐπαγγελματικῆς καλλιέργειας περιβολιῶν, σύμφωνα μέ τίς προσωπικές παρατηρήσεις του, θά μπορούσε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ διατροφή μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Ἡ περιφέρεια τοῦ Σέν-ετ-Ουάζ ἦταν ἀρκετή κατά τή γνώμη του γιά νὰ ἐφοδιάσει μέ τρόφιμα δλόκληρο τό Παρίσι, ἂν τήν καλλιεργοῦσαν κατάλληλα. Τά βιομηχανικά προϊόντα πού θά παίρνει ὁ γεωργός σέ ἀντάλλαγμα τῶν δικῶν του προϊόντων —τό χρῆμα βέβαια θά ἔχει καταργηθεῖ— θά ὑπάρχουν σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σέ ἀφθονία χάρη σέ βελτιωμένες μηχανικές διαδικασίες. Ὁ Κροπότκιν πιστεύε πολύ στίς δυνατότητες τῶν μηχανῶν, ὄχι μόνο γιά τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά και γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων ἐκείνων πού, ἀκόμα και σέ μιᾶ ἰδανική κοινωνία, κανένας δέν θά ἤθελε νὰ ἀναλάβει. «"Αν ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἐργασία πού εἶναι αὐτή καθαυτή ἀηδιαστική, αὐτό ὀφείλεται στοὺς ἐπιστήμονές μας πού δέν νοιάστηκαν ποτέ νὰ βροῦν ἕναν τρόπο γιά νὰ τήν κάνουν λιγότερο ἀηδιαστική», (25) ἔγραφε κάποτε· και εἶχε ἐνθουσιαστεῖ γιαντι κάποια κυρία Κοχρέην στό Ἰλλινόϊς εἶχε κατασκευάσει ἕνα πλυντήριο.

Παρόλο ὅμως πού οἱ μηχανές θά μπορούσαν νὰ μειώσουν τό ποσοστό τῆς κουραστικῆς και δυσάρεστης ἐργασίας, θά ὑπάρχει και κάποια χειρωνακτική δουλειά πού θά εἶναι ἐπιθυμητή. Ὅπως και ὁ Προυγγόν, ὁ Κροπότκιν πιστεύε πῶς ἡ ἐργασία ἔκρυβε κά-

ποια δική της ἀρετή, και κατὰ τὴ γνώμη του θὰ ἔπρεπε ὅλοι νὰ κάνουν κάτι μὲ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια, ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν παραγωγή τῶν συλλογικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, ἀλλὰ και γιὰ χάρη αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἐργασίας. Πράγμα πού τὸ θεωροῦσε ἀπαραίτητο γιὰ τὸν συγγραφέα και τὸν καλλιτέχνη: οἱ συγγραφεῖς πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ξέρουν τυπογραφία και οἱ ζωγράφοι θὰ πρέπει νὰ ἔχουν ζήσει τις σκηνές πού ζωγραφίζουν. «Πρέπει νὰ ἔχει δεῖ τὸ ἡλιοβασίλεμα καθὼς γυρίζει σπῆτι ἀπὸ τὴ δουλειά. Πρέπει νὰ ἔχει ζήσει σὰν ἀγρότης ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἀγρότες γιὰ νὰ νιώσει τὸ μεγαλεῖο τους». (26) Ἐφόσον θὰ ἔχει κάνει ἕνας ἄνθρωπος τὴν ἀπαραίτητη ὀλιγόωρη ἐργασία του, θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπιδοθεῖ στὶς δικές του ἐπιδιώξεις και νὰ παράγει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὅτιδήποτε θέλει πέρα ἀπ' αὐτὸ πού διαθέτει γιὰ τὸ σύνολο. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν θὰ ρυθμίζεται ἡ ἐργασία του· δὲν θὰ ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτὸν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ πού εἶναι πρόθυμος νὰ προσφέρει. «Οἱ ἀναρχικοὶ δραματίζονται μιὰ κοινωνία», γράφει ὁ Κροπότκιν σ' ἕνα ἀπόσπασμα πού συνοψίζει τις βασικὲς πεποιθήσεις του, «ὅπου ὅλες οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν μελῶν τῆς δὲν ρυθμίζονται ἀπὸ τοὺς νόμους ἢ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, αὐτοεπιβεβλημένη ἢ ἐκλεγμένη, ἀλλὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες συμφωνίες ἀνάμεσα στὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας και ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν και ἐθίμων — πού δὲν εἶναι ἀπολιθωμένα ἀπὸ τὸ νόμο, τὴ ρουτίνα ἢ τὴν προκατάληψη, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀναπτύσσονται και ἀναπροσαρμόζονται συνεχῶς ἀνάλογα μὲ τις ὁλοένα αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις μιᾶς ἐλεύθερης ζωῆς, ἀπαιτήσεις πού ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, τὴ δημιουργικὴ ἱκανότητα και τὴ σταθερὴ ἀνάπτυξη τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν. Καμιὰ κυβερνητικὴ ἀρχή, λοιπόν. Καμιὰ κυβέρνησις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο· καμιὰ ἀποτελεμάτωση και ἀκίνησις, ἀλλὰ συνεχῆς ἐξέλιξη σὰν κι αὐτὴ πού βλέπουμε στὴ φύση». (27)

Ἡ δύναμη και ἡ γοητεία τοῦ Κροπότκιν ὀφείλεται τόσο στὴν καλοσύνη και τὴν ὀλοφάνερη εἰλικρίνεια τῆς ἴδιας του τῆς φύσης, ὅσο και στὴν ἱκανότητά του νὰ συμβιδάζει καθαρὰ ἀντιφατικὲς ἐπιθυμίες και ἀξίες. Ἡ ἐπανάστασις δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει τὸ τέλος ὅλων τῶν ἀξιῶν· γιὰτὶ στὶς παραδοσιακὲς σχέσεις

των πρωτόγονων κοινωνιών βρίσκεται το πρότυπο για τη νέα εποχή. Μια κοινωνία θασισμένη σε μικρές ανθρώπινες μονάδες δεν είναι απαραίτητο να αγνοήσει την τεχνολογική πρόοδο του αιώνα των μηχανών: «Τὰ ἐργοστάσια καὶ τὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ εἶναι δίπλα στοὺς ἀγροὺς καὶ στοὺς κήπους σας». (28) Οἱ κοινότητες τῶν χωρικῶν θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σύγχρονα μηχανήματα γιὰ τὰ συλλογικά τους ἐργοστάσια. Ἐπίσης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Μάρξ, ποὺ ἡ θεωρία του ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων συνεπάγεται πὼς ἡ ἐπανάσταση καὶ ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα αἱματηρῆς σύγκρουσης, ὁ Κροπότκιν πίστευε ὅτι ὑπάρχουν ἤδη ὀρισμένες ἐνδείξεις στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι λειτουργεῖ ἤδη ἡ διαδικασία τῆς ἐξέλιξης καὶ ὅτι ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν εὐεργετικῶν διαδικασιῶν τῆς φύσης καὶ ὄχι τῶν ἀνελέητων δυνάμεων τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας.

Ἐπειδὴ ἔδειχνε νὰ προσφέρει τὸ καλύτερο δῶμα γιὰ τὸν κόσμο, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ἄπαδοὶ τοῦ Κροπότκιν ἦταν ἐντελῶς διαφορετικοὶ μεταξύ τους. Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἔργα του, «Λόγοι ἐνὸς ἐπαναστάτη» (ἐπιλογή ἀρθρῶν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα του) καὶ «Ἡ Μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», μεταφράστηκαν στὰ Ἰταλικά ἀπὸ ἕνα νεαρὸ σοσιαλιστὴ δάσκαλο, τὸν Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ βρῆκε πὼς τὸ πρῶτο βιβλίο «ξεχυλίζει ἀπὸ μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὴν καταπιεσμένη ἀνθρωπότητα καὶ ἀπὸ ἀπεριόριστη καλοσύνη». (29) Ὁ Γκάντι καὶ οἱ ἄπαδοὶ του ἀνταποκρίθηκαν στὸ λαϊκιστικὸ μήνυμα τοῦ Κροπότκιν καὶ στὸ δῶμά του γιὰ φυσικὲς κοινότητες χωρικῶν ποὺ δημιουργοῦνται αὐθόρμητα. Ὁ Ὄσκαρ Οὐάιλντ εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἀπόψεις του: «Δυὸ εἶναι οἱ τέλειες ζωὲς ἀπ' ὅλες ὅσες γνώρισα», ἔφραφε ὅταν ἦταν στὴ φυλακὴ, «ἡ ζωὴ τοῦ Βερλαϊν καὶ ἡ ζωὴ τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν: καὶ οἱ δυὸ τους πέρασαν πολλὰ χρόνια στὴ φυλακὴ: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ μοναδικὸς χριστιανὸς ποιητῆς μετὰ τὸν Δάντη ὁ δεῦτερος ἔχει τὴν ψυχὴ τοῦ ἄμορφου λευκοῦ Χριστοῦ ποὺ φαίνεται πὼς ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρωσία». (30) Καὶ μὲ τὴ μπροσούρα του, «Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν σοσιαλισμὸ», ὁ Οὐάιλντ συνέδεσε τὴ θρησκευτικότητά του καὶ τὴν αἰσθητικὴ του μὲ ιδέες δανεισμένες ἀπὸ τὸν Κροπότκιν. Οἱ μεταγενέστεροι πρόσθεσαν ἐλάχιστα

στη θεωρία του Κροπότκιν, αλλά, σε κάθε γενιά, υπήρχαν αφοσιωμένοι άντρες και γυναίκες που εμπνέονταν από την απλοϊκή, σχεδόν παιδική, αισιοδοξία του και από την ελπίδα που έδινε ότι ίσως ο άνθρωπος να μην είναι τόσο κακός όσο φαίνεται και ότι η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος δεν είναι απαραίτητο να σημαίνει ήθικη οπισθοδρόμηση.

Οι άλλοι φημισμένοι αναρχικοί συγγραφείς και θεωρητικοί της δεκαετίας του 1890 —ο Μαλατέστα, ο Ζάν Γκράβ, ο Τσάρλ Μαλάτο, ο Έλιζέ Ρεκλύ, ο Γιόχαν Μόστ— στην ουσία πρόσθεσαν ελάχιστα στο βασικό μήνυμα του Κροπότκιν, αν και βοήθησαν στη διάδοση των ιδανικών του. Όπως είναι φυσικό υπήρχαν βέβαια διαφορές στην έρμηνεία. Ο Μαλάτο διαφωνούσε με τον Γκράβ γιατί ο πρώτος πίστευε πως το αναρχικό κίνημα χρειαζόταν ηγέτες και έναν ελάχιστο βαθμό οργάνωσης. Διαρκώς γίνονταν έντονες συζητήσεις για τη συγκεκριμένη μορφή της οικονομικής οργάνωσης του αναρχικού κόσμου. Η κοινωνία θα είναι κομμουνιστική, και όλα θα είναι διαθέσιμα σε όλους σύμφωνα με την αρχή «από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του», ή θα είναι «κολλεκτιβιστική», όπου τα μέλη της θα κατέχουν τα χωράφια τους και τα εργαστήριά τους συλλογικά σε συνεργατική βάση και επομένως θα διατηρηθεί κάποια ιδιωτική ιδιοκτησία; Μέχρι ποιό βαθμό θα μπορούσε το αναρχικό κίνημα να συμπεριλάβει τους ακραίους ατομικιστές που απέριπταν όχι μόνο κάθε μορφή εξουσίας, αλλά και ορισμένες φορές, κάθε συνεργασία; Μολονότι οι προσωπικές διαφορές έκαναν συχνά έντονότερες τις θεωρητικές διαφωνίες, οι περισσότερες απ' αυτές τις συζητήσεις, παρόλο που ήταν παθιασμένες, ήταν μάλλον έξωπραγματικές. Το ουσιαστικό περιεχόμενο του αναρχισμού, τελικά, ήταν η απόλυτη ελευθερία έκλογής και η απουσία κεντρικής διεύθυνσης. Ορισμένοι αναρχικοί συγγραφείς πίστευαν πως αυτές οι συζητήσεις ήταν εκείνη την εποχή ασήμαντες και έξωπραγματικές, κι ένας από τους πιο καλλιεργημένους Ιταλούς αναρχικούς, ο Σαβέριο Μερλίνο, περιέγραψε τις δυνατότητες που υπήρχαν για το μέλλον ως εξής: «Οι απόψεις για τη δημιουργία ενώσεων μπορούν να διαφέρουν μεταξύ τους. Σε μια ένωση οι εργάτες θα αναλαμβάνουν την ευθύνη να έργα-

στούν συγκεκριμένες ώρες, σε μιὰ ἄλλη γὰ ἐκτελέσουν ἓνα δεδομένο ἔργο σε μιὰ συγκεκριμένη στιγμή. Οἱ ἐργάτες μιᾶς ἔνωσης θὰ προτιμήσουν γὰ κατέχουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τους· ἄλλοι γὰ πάρουν ἓνα μερίδιο ἀνάλογα μὲ τὴ δουλειὰ τους». (31) Στὸ μεταξὺ ὅμως ἡ ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία περίμενε ἀκόμα τὴν ὥρα τῆς.

2

Στοὺς κύκλους τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ εἶχε ἤδη γνωρίσει τίς θεωρίες τοῦ Προυτὸν, καὶ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὅπου εἶχαν κηρύξει τίς ἐπαναστατικὲς ιδέες ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ ὄπαδοί του, οἱ ιδέες τοῦ Κροπότκιν, τοῦ Μαλατέστα καὶ τῶν ἄλλων ἀναρχικῶν στοχαστῶν βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος καὶ διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατικῶν κινήματων καὶ ὀργανώσεων. Ταυτόχρονα, ὅμως, ὁ ἀναρχισμὸς σὰν πολιτικὴ φιλοσοφία ἐμφανίστηκε ιδιαίτερα ἐλκυστικὸς σὲ ἀρκετοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ συνδύαζαν μιὰ γνήσια κοινωνικὴ συνείδηση καὶ συμπάθεια γιὰ τοὺς φτωχοὺς, ποὺ ζοῦσαν ἀνάμεσά τους λόγω τῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν τους, μὲ κάποια ἐπιθυμία γὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ συμβατικότητα καὶ τὴν ὑποκρισία τῆς ἀστικῆς ζωῆς· ἔτσι λοιπὸν, ιδιαίτερα στὴ Γαλλία, ἀρκετοὶ ζωγράφοι καὶ συγγραφεῖς συνδέθηκαν λίγο-πολύ στενὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς ζωγράφιζαν ἢ ἔγραφαν μὲ ὕφος ποὺ θὰ μπορούσαμε γὰ χαρακτηρίσουμε ἀναρχικό· μόνο τὸ ντανταϊστικὸ κίνημα, εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, ἴσως γὰ προσπάθησε γὰ διαδραματίσει ἀπέναντι στὶς καλλιτεχνικὲς ἀξίες τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν ὁ Ραβασὸλ ἢ ὁ Ἐμίλ Ἄγγρὸ ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς δομές.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Προυτὸν εἶχε ἰσχυρὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν τέχνη καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἦταν ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ ρεαλισμοῦ ποὺ στὶς μέρες μας θεωρεῖται σὰν ἐπίσημη αἰσθητικὴ γραμμὴ τῶν κομμουνιστῶν. Ἡ τέχνη, κατὰ τὴ γνώμη του, πρέπει γὰ ἐξυπηρετεῖ ἓναν ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ σκοπὸ· πρέπει γὰ γνωρίζει στοὺς ἀνθρώπους τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τῶν

φτωχῶν καὶ νὰ τοὺς παρακινεῖ νὰ ἀλλάξουν τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Καθόρισε τὴν τέχνη σὰν «ιδεαλιστικὴ ἀναπαράσταση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ στόχο τὴν τελείωση τοῦ εἴδους μας ἀπὸ σωματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀποψη». (32) Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καλλιτέχνη σὰν ἀντικοινωνικοῦ μποέμ ἢ σὰν ὀπαδοῦ τῆς θεωρίας «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη». «Ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη», ἔγραφε, «εἶναι ἐκμαυλισμὸς τῆς καρδιάς καὶ ἀποσύνθεση τοῦ πνεύματος». (33) Στὴ μελλοντικὴ κοινωνία ὁ καλλιτέχνης θὰ εἶναι «πολίτης, ἄνθρωπος σὰν ὄλους τοὺς ἄλλους· θὰ ἐφαρμόζει τοὺς ἴδιους κανονισμοὺς, θὰ ὑπακούει στὶς ἴδιες ἀρχές, θὰ τηρεῖ τὶς ἴδιες συμβάσεις, θὰ μιλάει τὴν ἴδια γλῶσσα, θὰ ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα, θὰ ἐκπληρώνει τὰ ἴδια καθήκοντα...» (34)

Ὁ μεγάλος ζωγράφος Γκυστάβ Κουρμπέ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Προυντόν, ὅπως ἀναφέραμε. Ὁ Κουρμπέ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀπόψεις τοῦ Προυντόν γιὰ τὴν τέχνη, μολονότι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Προυντόν γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένη. Πράγματι, ὁ Κουρμπέ ἰσχυρίστηκε πὼς εἶχε γράψει ἓνα μέρος τοῦ «Γιὰ τὴν ἔγνοια τῆς τέχνης» τοῦ Προυντόν — μολονότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς φαίνεται πὼς εἶναι δεῖγμα τῆς ματαιοδοξίας ποὺ ἀποτελεσε σημερινὸ γνῶρισμα τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Κουρμπέ βέβαια ἦταν καλλιτέχνης καὶ ὄχι στοχαστὴς — «περισσότερο καλλιτέχνης παρά φιλόσοφος» ὅπως εἶπε ὁ Προυντόν. Ἦταν ὅμως ἀνήσυχο πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του καὶ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις ἐνεργητικὸς ἐπαναστάτης στὴν πολιτικὴ καθὼς καὶ στὴν τέχνη. Πρωτογνώρισε τὸν Προυντόν στὶς ταραγμένες μέρες τοῦ 1848 καὶ πολὺ γρήγορα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἰδέες του. Μερικοί, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς πίνακές του ἄρχισαν νὰ περιέχουν ἓνα κοινωνικὸ μήνυμα ποὺ ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα ὁ Προυντόν. Ὅταν παρουσίασε τὸν πίνακά του «Οἱ Λιθοθραύστες» τὸ 1849, ὁ Κουρμπέ ἔγραψε: «Πηγαίνοντας μὲ τὸ ἀμάξι, στὸ δρόμο γιὰ τὸν πύργο τοῦ Σαιν - Ντενλ κοντὰ στὴ Μαισιέρ, γιὰ νὰ ζωγραφίσω ἓνα τοπίο, σταμάτησα γιὰ νὰ δῶ δυὸ ἄντρες ποὺ ἔσπαζαν πέτρες στὸ δρόμο· οἱ πιὸ δλοκληρωμένες ἐνσαρκώσεις τῆς ἀθλιότητος. Συνέλαβα ἀμέσως τὴν ἰδέα ἐνός πίνακα... Στὴ μιὰ πλευρὰ θρῖσκειται ἓνας γέρος, κάπου ἐβδομήντα χρονῶν, σκυμένος πάνω στὴ δουλειά του, μὲ τὴ βαριὰ σηκωμένη στὸν ἄερα, τὸ δέριμα του μαυρισμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο, καὶ

στο κεφάλι του ένα φάθινο καπέλο· τὸ χοντροφτιαγμένο παντελό-
γι του· εἶναι γεμάτο μπαλώματα· μέσα ἀπὸ τὰ χιλιοσπασμένα του
τσόκαρα κάτι σκισμένες κάλτσες ποὺ κάποτε θὰ ἦταν μπλέ ἄφη-
ναν γὰ φαίνονται οἱ φτέρνες του. Στὴν ἄλλη πλευρὰ στέκεται ἕ-
νας νεαρὸς μὲ σκονισμένο κεφάλι καὶ σκοῦρα χρώματα· ἡ πλάτη
καὶ τὰ μπράτσα του φαίνονται μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες τοῦ βρώμικου
κουρελιασμένου πουκαμίσου του· ἕνα λουρὶ κρατᾷ τὰ ὑπολείματα
τοῦ παντελονιοῦ του, καὶ οἱ πέτσινες μπότες του, βουτηγμένες στὴ
λάσπη, εἶναι γεμάτες τεράστιες τρύπες. Ὁ γέρος γονατίζει, ὁ νεα-
ρὸς στέκεται πίσω του κρατώντας ἕνα καλάθι μὲ πέτρες. Ἄλιμονο!
Σὲ μιὰ δουλειᾶ σὰν κι αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει καὶ τε-
λειώνει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο». (35) Ὁ Προυντὸν ἀποσαφήνισε ἀργό-
τερα αὐτὸ τὸ μήνυμα μὲ τρόπο ποὺ ἴσως γὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε συνει-
δητὰ ὁ Κουρμπέ: «Οἱ «Λιθοθραύστες» σατιρίζουν τὸν βιομηχανι-
κό μας πολιτισμό, ποὺ ἀνακαλύπτει συνεχῶς θαυμάσιες μηχανές...
γιὰ... κάθε εἶδους ἐργασία... κι ὅμως δὲν μπορεῖ γὰ ἀπελευθερώ-
σει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν πιὸ ἀφόρητο μόχθο». (36) Γιὰ τὸν ἴδιο
τὸν Κουρμπέ ὅμως τὸ πολιτικὸ μήνυμα τοῦ ρεαλισμοῦ του ἦταν τυ-
χαῖο: «Ἀνακίνησα», εἶπε, «ὄχι σκόπιμα, ἀλλὰ ἀπλῶς ζωγραφί-
ζοντας αὐτὰ ποὺ εἶδα, ἐκεῖνο ποὺ αὐτοὶ (οἱ ἀντιδραστικοὶ)
ἀποκάλεσαν κοινωνικὸ ζήτημα». (37)

Κάπου - κάπου ὅμως ὁ Κουρμπέ ζωγράφιζε κι ἕναν «ἀνατρεπτι-
κὸ» πίνακα, ὅπως ἔλεγε· ὁ πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ ἀντικληρικὸς του
πίνακας ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴ σύσκεψη» —κά-
μποσοι μεθυσμένο· παπάδες ποὺ γυρίζουν ἀπὸ μιὰ συγκέντρωση—
ποὺ σοκάρισε τόσο πολὺ τοὺς καθολικοὺς, ὥστε ἕνα εὐλαβὲς τέκνο
τῆς ἐκκλησίας ἀγόρασε τὸν πίνακα καὶ τὸν κατέστρεψε. Ἡ ἐπα-
ναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Κουρμπέ τὸν ὤθησε γὰ λάβει ἐνεργὸ
μέρος στὴν Κομμούνα τοῦ 1871. Ἔγινε μέλος τῆς Κομμούνας
καὶ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν πολιτικὴ της στὰ καλλιτεχνικὰ θέμα-
τα. Ἀναμείχθηκε στὴν ὑπόθεση τῆς καταστροφῆς τῆς Στήλης
Βαντόμ —ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν μνημεῖο τοῦ βοναπαρτι-
κοῦ δεσποτισμοῦ καὶ милитарισμοῦ— πράγμα ποὺ τοῦ κόστισε ἕξι
μῆνες στὴ φυλακὴ καὶ τὴν αὐτοεξορία του στὴν Ἑλβετία τὰ τε-
λευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπάθησε
γὰ ἀποφύγει τὶς συνέπειες μιᾶς δίκης, μὲ τὴν ὁποία καταδικάστη-

κε γὰ καταβάλει, αὐτὸς προσωπικά, τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἀποκατά-
σταση μνημείου.

Ὁ ἄσωτος μποεμισμὸς τοῦ Κουρμπέ ἀπείχε πολὺ ἀπὸ τὸ ἰδα-
νικὸ τοῦ Προυντόν γιὰ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἴδιος
μ' ὄλους τοὺς ἄλλους πολίτες. (Πράγματι, ὁ κοινωνικὸς ἀντι-
κομπορμισμὸς τῶν καλλιτεχνῶν ἀποτέλεσε πάντοτε συνεχῆ δοκι-
μασία γιὰ τοὺς μεταρρυθμιστὲς ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς κάνουν
νὰ προσαρμοστοῦν σ' ἓνα πολιτικὸ σύστημα). Ὁ Τζέημς Γκυγιώμ,
ποὺ δὲν ἔχασε ποτὲ τὸ δασκαλιστικὸ ὕφος του, θυμόταν πῶς ὁ
Κουρμπέ, σ' ἓνα ἀναρχικὸ συνέδριο στὸ Ζυρά τὸ 1872, «αὐτὸς ὁ
καλοπροαίρετος κολοσσὸς μὲ τὸ παιδικὸ ὕφος κάθησε παρέα μὲ
δύο - τρεῖς φίλους ποὺ εἶχε φέρει μαζί του σ' ἓνα τραπέζι ποὺ
πολὺ γρήγορα γέμισε μπουκάλια· τραγουδοῦσε ὄλο τὸ βράδυ χωρὶς
νὰ τοῦ τὸ ζητήσῃ κανεὶς, μὲ τραχιά, χωριάτικη φωνή, μονότονα
δημοτικὰ τραγούδια τῆς Φράνς - Κοντέ, ποὺ τελικὰ μᾶς ἔκαναν
νὰ βαρεθοῦμε». (38) (Ὁ Γκυγιώμ δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ δυσаре-
στήθηκε μὲ τὸ παράφωνο τραγούδι τοῦ Κουρμπέ· ὁ Μπερλιόζ ὑ-
πέφερε πολὺ ὅταν ὁ Κουρμπέ ἐτοίμαζε τὸ πορτραῖτο του). Ὅταν
πέθανε ὁ Κουρμπέ τὸ 1877 μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα ἔγραψε μόνον
τὸ ἑξῆς: «Τὸ μεγαλύτερο προτέρημα τοῦ Κουρμπέ... εἶναι κατὰ
τὴ γνώμη μας τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δημιούργησε μιὰ κλειστὴ scho-
λή στὸ ὄνομα τοῦ ρεαλισμοῦ. Οἱ μαθητὲς τοῦ Κουρμπέ δὲν τὸν
ἀντιγράφουν δουρικὰ καὶ δὲν τὸν μιμοῦνται· ἀναπτύσσουν τὸ ἔργο
του». (39)

Ὅσο κι ἂν ἀπολάμβανε τὴ σχέση του μὲ τὸν Προυντόν καὶ τοὺς
δεσμοὺς ποὺ εἶχε ἢ τέχνη του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Προυντόν,
ὁ Κουρμπέ ἦταν ἀληθινὸς ἐπαναστάτης μόνον στὸν καλλιτεχνικὸ
τομέα. Ἐνῶ πίστευε πῶς ἡ τέχνη πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση
μὲ τὸν κόσμον ὅπου ζεῖ ὁ ζωγράφος — «κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ
τέχνη καὶ τὸ ταλέντο γιὰ ἓναν καλλιτέχνη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι
παρὰ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων
του στὶς ἰδέες καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζεῖ» (40) — ὁ
Κουρμπέ ἔκανε τὴ δική του ἐπανάσταση, καταστρέφοντας τίς καλ-
λιτεχνικὲς φόρμες τοῦ παρελθόντος. Ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος γιὰ
ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς του πίνακες: «Ἡ Κηδεία στὸ Ὅρνάν»
ἦταν στὴν πραγματικότητά ἢ κηδεία τοῦ ρομαντισμοῦ... Μὲ τὴ

δική μου διατύπωση τῆς ἄρνησης τοῦ ἰδανικοῦ καὶ ὄλων ὄσων πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἰδανικό, ἔφτασα στὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου καὶ τελικά στὴ δημοκρατία. Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι βασικά δημοκρατικὴ τέχνη». (41)

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐντελῶς πεζοὶ ἀγρότες τοῦ Κουρμπέ, τὰ ζοφερά, ἀντιρομαντικά καὶ καθόλου ἰδεαλιστικά τοπία του προσφέρουν ἓνα ὄραμα γιὰ τὸν κόσμον πὸ εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μὲ τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία· καὶ οἱ ζωγράφοι τῆς ἐπόμενης γενιᾶς πὸ συμπαθοῦσαν τὸν ἀναρχισμό —ὁ Πισαρὸ, ὁ Σερά, ὁ Σινιάκ— θὰ προσπαθοῦσαν κάτι ἀνάλογο. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους ὁ Καμίλλ Πισαρὸ ἦταν δραστήριο μέλος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἐκτοπίστηκε μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ τὸ 1894 ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὸ Βέλγιο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς διώξεις πὸ γίνονταν ἐκτεταμένα ἐναντίον τῶν ἀναρχικῶν μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό. (42) Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς λιθογραφίες του, ὅπως «Οἱ ἐκφορτωτῆρες ξύλων» καὶ «Οἱ ἄστεγοι», φτιάχτηκαν γιὰ ἀναρχικά περιοδικὰ καὶ φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο μιᾶς μπροσούρας τοῦ Κροπότκιν. Ἦταν φίλος τοῦ ἀναρχικοῦ ἐκδότη καὶ δημοσιολόγου Ζὰν Γκράβ, καὶ εἶχε διαβάσει πάρα πολλὰ βιβλία πολιτικῆς θεωρίας, ἀπὸ Μάρξ μέχρι Κροπότκιν. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν τελευταῖο ἐκφράζεται μ' ἓνα γράμμα πὸ ἔγραψε τὸ 1892: «Μόλις διάβασα τὸ βιβλίον τοῦ Κροπότκιν («Ἡ κατάκτηση τοῦ φωμιῦ»). Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς ἂν δὲν εἶναι οὐτοπικό, ὅπως ὅποτε εἶναι ἓνα πολὺ ὄμορφο ὄνειρο. Κι ἐφόσον ἔχουμε δεῖς πολλὰς οὐτοπίες νὰ γίνονται πραγματικότητες, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ πιστεύουμε ὅτι κι αὐτὸ τὸ ὄνειρο θὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἐκτὸς κι ἂν καταρεύσει ἢ ἀνθρωπότητα καὶ ἐπιστρέψει στὴν ἀπόλυτη βαρβαρότητα». (43)

Ὅταν τὸ 1894 ἔπεσε στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ ὁ κατάλογος συνδρομητῶν τῆς *La Révolte*, τῆς ἐφημερίδας τοῦ Ζὰν Γκράβ πὸ τὴν ἔδραζε πρὶν ὁ Κροπότκιν, περιεῖχε ὄνόματα ἐντυπωσιακὰ ὅπως τοῦ Ἀλφόνς Ντωντέ, τοῦ Ἀνατόλ Φράνς, τοῦ Στεφάν Μκλαρμέ καὶ τοῦ Λεκὸν γτέ Λίλ, καθὼς καὶ καλλιτεχνῶν καὶ συγγραφέων πὸ ἦταν πρὸ ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ὅπως ὁ Σινιάκ, ὁ Μαξιμιλιέν Λύς, ὁ Καμίλλ Πισαρὸ καὶ ὁ Ὀκτάβ Μιρμπώ. Ἐλάχιστοι ὄμως ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες πὸ

ἤξεραν τὸν Ζὰν Γκράβ ἢ πὺ ἦταν συνδρομητὲς τῆς *La Révolte*, ἔκαναν τὸν κόπο νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους. Γι' αὐτούς, ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν ἀπλῶς τὸ φυσικὸ πιστεῦμα τῶν καλλιτεχνῶν πὺ θεωροῦσαν ὅτι ἀνῆκαν, ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη, στὴν πρωτοπορία κι ἐπομένως ἦταν ἀμετάκλητα ἀντίθετοι μὲ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, πὺ τοὺς γελοιοποιοῦσε καὶ ἀρνιόταν νὰ ἀγοράσει τὰ ἔργα τους καὶ ταυτόχρονα ἀρνιόταν σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους ἔναν ἀξιοπρεπῆ τρόπο ζωῆς. «Καθετὶ τὸ καινούργιο», ἔγραφε ὁ κριτικὸς Φελίξ Φαγεδὸν σ' ἕνα ἄρθρο του γιὰ τὸν Πισαρό, «γιὰ νὰ γίνει δεκτὸ πρέπει νὰ πεθάνουν πολλοὶ γερογίθιοι. Εἶναι πόθος μας νὰ γίνει κάτι τέτοιο ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα». (44) Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ἦταν πολὺ ἀπασχολημένοι μὲ τὶς δικὲς τους αἰσθητικὲς ἀνακαλύψεις καὶ τοὺς πειραματισμοὺς τους γιὰ νὰ ἐνδιαφεροῦν περισσότερο γιὰ τὶς ἀναρχικὲς ιδέες. Ὁ Μαλλαρμέ, παρόλο πὺ ἀπάντησε, ὅταν ζήτησαν τὴ γνώμη του γιὰ τὴν τρομοκρατία, ὅτι «δὲν μποροῦσε νὰ συζητήσει τὶς πράξεις αὐτῶν τῶν ἀγίων», ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ του ἐσωτερικοῦ, συμβολιστικοῦ ποιητικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καὶ ὁ Σερὰ, ὁ πιὸ συνειδητὸς θεωρητικὸς τῶν μετα-ἱμπρεσσιονιστῶν ζωγράφων, παρόλο πὺ ἀρκετοὶ πίνακές του ὅπως «Τὰ λουτρά στὴν Ἀνιέρ», μὲ τοὺς ἐργάτες κολυμβητὲς καὶ μὲ φόντο τὶς καμινάδες τῆς φάμπρικας, παρουσιάζουν τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ τῶν πόλεων, ἐνδιαφερόταν βασικὰ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς του θεωρίες γιὰ τὸ χρῶμα πὺ, κατὰ τὴ γνώμη του, θεμελιώναν μιὰ καινούρια βάση γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, παρὰ γιὰ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες πὺ θὰ θεμελιώναν μιὰ νέα κοινωνικὴ βάση ἢ τουλάχιστον θὰ πρόσφεραν νέο ὕλικὸ γιὰ τοὺς ζωγράφους.

Ἀκόμα καὶ ὁ Σινιάκ, πὺ ἦταν περισσότερο πολιτικοποιημένος —καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σερὰ πὺ πέθανε τὸ 1891 στὰ 32 του χρόνια, ὅχι μόνον ἔζησε τὴν ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀλλὰ ἐπέζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ καταλήξει δραστήριος ὑποστηρικτὴς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος— εἶχε ἀντιληφθεῖ ξεκάθαρα τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν τέχνη. «Ὁ ἀναρχικὸς ζωγράφος», εἶπε σὲ μιὰ διάλεξή του τὸ 1902, «δὲν παρουσιάζει ἀναρχικοὺς πίνακες, ἀλλὰ, χωρὶς νὰ σκέφτεται τὸ χρῆμα, χωρὶς

νά ζητάει ανταμοιβή, αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις, καταβάλλοντας προσωπικές προσπάθειες, ενάντια στις άστικές και κατεστημένες συμβάσεις... Το θέμα δὲν είναι τίποτα ἢ τουλάχιστον εἶναι ἀπλῶς ἓνα μέρος τοῦ ἔργου τέχνης, χωρὶς μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὸ χρῶμα, τὸ σχέδιο, τὴ σύνθεση... ὅταν τὸ μάτι εἶναι ἐξασκημένο, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ δοῦν κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τῶν πινάκων ζωγραφικῆς. Ὅταν θὰ ὑπάρχει ἡ κοινωνία πὸν ὀνειρευόμαστε, ὁ ἐργάτης, ἔχοντας ἀπαλλαγχετῆ ἀπὸ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς πὸν τὸν ἀποκτηγώνουν, θὰ ἔχει χρόνο στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ μάθει. Θὰ ἐκτιμήσει τὶς διαφορὲς ιδιότητες τοῦ ἔργου τέχνης». (45) Μερικὲς φορές ὁ Σινιάκ ἔφτιαξε πίνακες μὲ ἀλληγορικὴ σημασία ἢ ἔργα μὲ ἄμεσα προπαγανδιστικὰ μηνύματα, ἀλλὰ ἡ τέχνη του δὲν κυριαρχήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Παρόλη τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἄλλοι μαθητὲς τοῦ Σερὰ πὸν συμμερίζονταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις—ὁ Λὺς ἢ ὁ Τεὸ εἰς Ρυσελμπέργκε—δὲν ἔκαναν ἀναρχικὴ τέχνη· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πιδ φιλοσοφημένο καὶ στοχαστικὸ καλλιτέχνη πὸν συνδέθηκε μαζί τους, τὸν Καμίλ Πισαρό.

Οἱ διάφοροι ἀναρχικοὶ κριτικοὶ καὶ δημοσιογράφοι ἦταν ἐκεῖνοι πὸν ἔπεισαν πολλοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ὅτι ἡ ἐνστικτώδης ἐξέγερσή τους ἐνάντια στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ ἡ συμπάθεια πὸν ἔδειχναν γιὰ τὰ δεινὰ τῶν φτωχῶν θὰ ἔπρεπε γὰ τοὺς ὠθήσει σὲ ἐνεργητικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ὁ Φελίξ Φενεόν, λογουχάρη —ὁ κριτικὸς πὸν ἀναγνώρισε πρῶτος τὴ μεγαλοφυΐα καὶ τὴν πρωτοτυπία τοῦ Σερὰ καὶ δημιούργησε τὸν ὄρο «μετα-ἱμπρεσσιονισμὸς»— ἦταν δηλωμένος ἀναρχικός, παρόλη τὴν κομψευόμενὴ ἐμφάνισή του καὶ τὸ ἐπάγγελμά του: ἦταν κατώτερος δημόσιος ὑπάλληλος στὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης. Συνδέθηκε μὲ ἀρκετὰ προσδευτικὰ, λογοτεχνικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ περιοδικὰ, καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης, ἔγινε βοηθὸς ἀρχισυντάκτη στὴ σημαντικότερη καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρηση τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, τὴ Revue Blanche. Εἶχε φιλίες μὲ τοὺς συμβολιστὲς ποιητὲς Μαλλαρμέ καὶ Ζὺλ Λαφόργκ, καθὼς καὶ μὲ τὸν Βερλαῖν καὶ τοὺς μετα-ἱμπρεσσιονιστὲς ζωγράφους. Δὲν ἔκρυβε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του, καὶ ὅταν,

μετά τή δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό, κατηγορήθηκαν τριάντα άτομα γιά σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας, ἦταν κι αὐτὸς ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους. Φαίνεται πῶς διασκέδασε μέ τήν ὄλη ὑπόθεση: ὅταν τὸν ρώτησε ὁ δικαστῆς πῶς βρέθηκαν στὸ γραφεῖο του τὰ καφούλια, ἀπάντησε: «Ὁ πατέρας μου τὰ μάζεψε ἀπὸ τὸ δρόμο». «Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ βρίσκονται καφούλια στὸ δρόμο;» ρώτησε ὁ δικαστῆς. «Ὁ ἀξιωματικὸς τῆς ἀστυνομίας μέ ρώτησε γιατί δὲν τὰ πέταξα ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο», ἀπάντησε ὁ Φενεόν. «Βλέπετε, μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς καφούλια στὸ δρόμο». (46) Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε σὲ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἀληθινὸς ὁ συνωμοτικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Φενεόν και σὲ ποῖο βαθμὸ ἦταν ἐκδήλωση ἐκκεντρισμοῦ τοῦ κόστισε ὅμως μιὰ καταδίκη σὲ φυλάκιση και τήν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο. Ἕνας ἄλλος παριζιάνος ἀναρχικὸς συγγραφέας, ὁ Λωρὰν Ταιγιάντ, ποὺ εἶναι ὁ πατέρας τῆς περίφημης φράσης γιά τήν τρομοκρατία —«Τὶ σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας ἀκαθόριστος ἀνθρωπισμὸς, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὠραία ἢ χειρονομία»— ἦταν λιγότερο τυχερὸς κι ἔπεσε θύμα τῶν ἴδιων του τῶν πεποιθήσεων, γιατί ἔχασε τὸ μάτι του ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη βόμβας στὸ ἐστιατόριο ποὺ ἔτρωγε.

Γενικά, ὅμως, γιά τοὺς καλλιτέχνες και τοὺς συγγραφεῖς ὁ ἀναρχισμὸς ἀντιπροσώπευε μᾶλλον μιὰ γενικὴ στάση ζωῆς παρά μιὰ συγκεκριμένη θεωρία γιά τήν κοινωνία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Πισαρό, τὸν Σινιάκ και τὸν Ὁκτάβ Μιρμπύ, συνδέονταν μέ τὸν Ζὰν Γκράβ και τήν *La Révolte* ἢ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Στάϊνλεν, ἔγραφαν ἢ σκιτσάριζαν κάπου-κάπου γιά ἀναρχικὲς ἐφημερίδες και περιοδικά. Ἐνῶ ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γοητευτεῖ ἀπὸ τὴ μεγαλοφυχία τῶν ιδεῶν τοῦ Κροπότκιν και ἀπὸ τὸ δῶμα ἑνὸς κόσμου ὅπου οἱ ἀνθρωποὶ θὰ ζοῦν ἐντελῶς ἐλεύθερα μεταξύ τους, διάφοροι ἄλλοι ἐνθουσιάστηκαν μέ τήν ἰδέα ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου ἐκτὸς ἀν τὸ ἐπιβάλλει ἢ ἴδια ἢ φύση· εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τίς βίαιες χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Δίπλα στὸν κοινωνικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Κροπότκιν ἢ τοῦ Μαλατέστα καλλιέργησαν ἓναν ἄγριο, μποέμικο, ἀτομικιστικὸ ἀναρχισμὸ, ποὺ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία στοὺς πιὸ ἐποικοδομητικὸς και φιλοσοφημένους ἀναρχικοὺς. Ὁ Μωρίς Μπαρρές, λογουχάρη, ἓνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότε-

ρους εκπρόσωπους μιᾶς λαμπρῆς γενιᾶς, στὰ μυθιστορήματα τῆς νεότητάς του πού ἔχουν τὸ γενικὸ τίτλο «Ἡ λατρεία τοῦ Ἐγώ» καὶ συγκεκριμένα στὸ «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου» (1892), παρουσιάζει τοὺς ἥρωές του νὰ ἐξετάζουν τὰ ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ τοὺς τρόπους ζωῆς ὡς πρὸς τὸ ἂν ἀποτελοῦν μέσα γιὰ τὴν καθολικὴ αὐτο-ἐκφρασὴ τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συμβατικότητες ἢ τὶς ἀνάγκες τῶν ἄλλων. Στὸ μυθιστόρημά του «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου», οἱ πρωταγωνιστὲς —ἀφοῦ μελετοῦν Σαὶν - Σιμόν, Φουριέ καὶ Μάρξ,—σὲ μιὰ σκηνὴ πού διαδραματίζεται σὲ ἐργαστήριο ζωτομίας, γίνονται ἀναρχικοί, καὶ ἀποσύρονται στὴν ἐπαρχία γιὰ νὰ ζήσουν σ' ἓνα κλίμα ἐγωϊστικοῦ ἀλτρουϊσμοῦ: «Γι' αὐτοὺς, οἱ ἄλλοι ἑαυτοὶ ὑπάρχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ πού ὑπάρχει καὶ ὁ δικὸς τους ἑαυτός, ἔτσι πού οἱ συνθήκες τῆς εὐτυχίας τῶν ἄλλων νὰ συνδυάζονται μὲ τὶς συνθήκες τῆς δικῆς τους εὐτυχίας. Δὲν κόβουν τὰ λουλούδια πού τοὺς ἀρέσει ἢ μυρωδιὰ τους· ἂν θὰ ὑπέφεραν, θὰ μείωνε τὴν εὐχαρίστησή τους ἢ ἐκλεπτυσμένη εὐαισθησία τους καταπνίγει κάθε ἀνηθικότητα». (47) Παρόλο πού ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐκφρασης τοῦ ἑαυτοῦ ἦταν ἓνας τρόπος γιὰ τὴ θεμελίωσι μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι», διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ Κροπότκιν καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Ὅπως τόνισε ὁ Ζᾶν Γκράβ ὅταν ἔγραφε γιὰ τὸν «Ἐχθρὸ τοῦ νόμου»: «Ὁ ἀναρχισμὸς πού παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἀναρχισμὸς γιὰ ἑκατομμυριοῦχος. Γιὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς νόμους πρέπει νὰ ἔχει εἰσόδημα 100.000 φράγκα ἢ νὰ παντρευτεῖ μιὰ γυναίκα πού νὰ ἔχει τέτοιο εἰσόδημα... Παρόλα αὐτὰ πρόκειται γιὰ βιβλίον πού ἀξιζει τὸν κόπο νὰ τὸ διαβάσει κανεὶς, γιατί παρουσιάζει τὸ ἄτομο ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ μοναδικὸ ρυθμιστὴ τῆς εὐτυχίας του». (48)

Στὸν παριζιάνικο κόσμον τῶν διανοουμένων πού εἶχαν ἤδη γνωρίσει τὶς ἀντιλήψεις γιὰ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωσι ἢ ἐπικύρωσι καὶ ἦταν πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἐναντὶα στοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνίας, ἐμφανίστηκαν οἱ θεωρίες τοῦ Νίτσε. Τὰ ἔργα του ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μεταφρασμένα στὰ Γαλλικὰ στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἂν καὶ πολλοὶ διαφωνοῦσαν ἴσως γιὰ τὴ σημασία τοῦ μηνύματός του, ὅ

Νίτσε ἀμφισβητοῦσε πάντως κραυγαλέα τὴν ἀστική συμβατικότητα καὶ ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ βιαιότητα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει κάτι τέτοιο. Ὁ Νίτσε ἦταν κι αὐτὸς ἀρκετὰ ἀσυνεπῆς συγγραφέας γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προσφέρει κάποιο συνεκτικὸ πρότυπο ζωῆς, ἀλλὰ ἡ ἀποφῆ του γιὰ τὴν «ἀντιστροφή ὄλων τῶν ἀξιῶν», ὁ ἰσχυρισμὸς του ὅτι «ὁ θεὸς εἶναι νεκρὸς» καὶ ἡ συμβουλή του «Πρέπει νὰ γίνεις αὐτὸς ποὺ εἶσαι», ὅλα αὐτὰ ἐνθάρρυναν ὅποιονδήποτε ἤθελε νὰ διακόψει τὶς σχέσεις του μὲ τὶς σύγχρονες ἠθικὲς, αἰσθητικὲς ἢ πολιτικὲς ἀξίες. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἔμμα Γκόλντμαν: «Ὁ Νίτσε δὲν ἦταν κοινωνικὸς θεωρητικὸς, ἀλλὰ ποιητὴς καὶ καινοτόμος. Δὲν ἦταν ἀριστοκράτης οὔτε στὴν καταγωγή οὔτε στὴν οἰκονομική του ὑπόσταση· ἦταν ὅμως ἀριστοκράτης τοῦ πνεύματος. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη λοιπὸν ὁ Νίτσε ἦταν ἀναρχικὸς καὶ ὅλοι οἱ γνήσιοι ἀναρχικοὶ ἦταν ἀριστοκράτες». (49)

Μερικοὶ διαγοσούμενοι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ τωρινοῦ, ποὺ γνώριζαν ἤδη τὶς ἀπόψεις τοῦ Νίτσε μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, ἀνακάλυψαν ἕναν ἄλλο Γερμανὸ συγγραφέα, γιὰ τὸν ὁποῖο πίστευαν πῶς πρόσφερε τὴ φιλοσοφική, βάση γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ὁ Μάξ Στίρνερ.

Στίρνερ ἦταν τὸ ψευδώνυμο ἑνὸς ζοφεροῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, πρώην καθηγητῆ σὲ μιὰ σχολὴ θηλέων, ποὺ βρισκόταν στὸ περιθώριο τῶν χειγκελιανῶν κύκλων. Τὸ βασικὸ του ἔργο «Ὁ Μοναδικὸς καὶ ἡ Ἰδιοκτησία του» ἐκδόθηκε τὸ 1845 καὶ προκάλεσε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον, ἀν καὶ ὁ Μπακούνιν γνώριζε τὶς ιδέες του. Τὸ ἔργο του ὅμως ἀποκαλύφθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν γερμανόφωνο κόσμον στὴ δεκαετία τοῦ 1890. Ἦταν γνωστὸ στὸν Δανὸ κριτικὸ Μπραντές, καθὼς καὶ στὸν Ἴψεν, καὶ ἀποσπάσματα τῆς γαλλικῆς του μετάφρασης δημοσιεύτηκαν στὴ Revue Blanche τὸ 1900. Ὁ Στίρνερ μὲ βωσανιστικὸ, ζοφερό, ἐπαναληπτικὸ καὶ ἀφοριστικὸ ὕφος κήρυττε τὸν πόλεμον ἐνάντια στὴν κοινωνία καὶ ἐνάντια σὲ ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος. Ὁ ἄμεσος στόχος του ἦταν ἡ χειγκελιανὴ πεποίθηση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ὁ κινήτριος παράγοντας τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, καὶ ἰδιαίτερα

ὁ θρησκευτικὸς χεγκελιανισμὸς τοῦ Φόυερμπαχ' γενικὰ ὁμῶς ἐπιτέθηκε ἐνάντια στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τόσο τοῦ χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ Κάντ. «Τὸ θεῖο εἶναι ὑπόθεση τοῦ θεοῦ· τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ὑπόθεση τῆς «ἀνθρωπότητας». Δικὴ μου δουλειὰ δὲν εἶναι οὔτε τὸ θεῖο, οὔτε τὸ ἀνθρώπινο, δὲν εἶναι ὅ,τι εἶναι Ἄληθινὸ, Καλὸ, Δίκαιο, Ἐλεύθερο, κλπ., ἀλλὰ μόνο ὅ,τι εἶναι δικό μου, καὶ δὲν εἶναι κάτι γενικὸ, ἀλλὰ κάτι ἀτομικὸ (Einzig) μιὰ καὶ εἶμαι ἄτομο. Γιὰ μένα τίποτα δὲν εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου». (50) Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ τοῦ μήνυμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες μορφές σὲ κάθε σελίδα του καὶ συνοψίζεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο: «Κατέχω τὴν ἴδια μου τὴ δύναμη δταν ἔχω συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου σὰν ἀτόμου. Στὸ ἄτομο ἀκόμα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης (Eigner) ἐπιστρέφει στὴ δημιουργικὴ μηδαμινότητα ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε. Κάθε ὄν ποὺ εἶναι ἀνώτερό μου, θεὸς ἢ ἄνθρωπος, ἐξασθενεῖ τὴν αἴσθησή τῆς ἀτομικότητάς μου, καὶ χλωμιάζει μόνο μπροστὰ στὸν ἥλιο τῆς συνείδησής μου. Ἄν ἐμπιστευτῶ τὸν ἑαυτό μου, τὸ μοναδικὸ ἄτομο (den Einzigen), τότε αὐτὴ ἢ ἐμπιστοσύνη βασίζεται στὸν περαστικὸ θνητὸ δημιουργό της ποὺ κι αὐτὸς ἐξαφανίζεται, καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δάσισα τὴν ἐμπιστοσύνη μου στὸ τίποτα. (Ich habe meine Sache auf Nichts gestellt .) (51) Πρόκειται γιὰ μιὰ θεωρία ποὺ πλησιάζει πολὺ ὁρισμένες μορφές τοῦ μεταγενέστερου ὑπαρξισμοῦ.

Ὁ Στίργερ δὲν ἦταν οὔτε πολὺ σημαντικὸς οὔτε καὶ πολὺ ἐνδιαφέρων στοχαστής, παρόλο ποὺ μπόρεσε μερικές φορές νὰ διατυπώσει καταπληκτικὲς φράσεις, ὅπως: «Ἐνας Πρῶσος ἀξιωματικὸς δῆλωσε κάποτε: Κάθε Πρῶσος κρύβει μέσα του ἕναν ἀστυφύλακα». Ἡ ἀκρότητα ὁμῶς τῶν ἀπόψεών του φαινόταν σὲ πολλοὺς νεαροὺς διανοούμενους ἢ πρὸς ὀλοκληρωμένη ἔκφραση ὄλων τῶν ἀντισυμβατικῶν ἀξιών. Ὁ Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ δταν ἦταν σοσιαλιστὴς συμπαθοῦσε ἀρκετὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔγραψε τὸ 1912: «Ἄς ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὶς στοιχειώδεις δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, γιατί δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἀνθρώπινη πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄτομο. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅλα ὅσα ἐξυμνοῦν καὶ ἐνισχύουν τὸ ἄτομο, ὅλα ὅσα τοῦ προσφέρουν μεγαλύτερη ἐλευθερία, μεγαλύτερη εὐημερία, μεγαλύτερη εὐρύτητα ζωῆς· θὰ καταπολεμήσουμε ὅλα ὅσα καταπιέζουν καὶ νεκρώνουν τὸ ἄτομο. Γιατί

νά μὴν ξαναγίνει τῆς μόδας ὁ Στίρνερ;» (52)

Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς εἶχε ἐλάχιστη πολιτικὴ σπουδαιότητα καὶ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία μὲ τὸν ἀκραῖο του σολιφισμὸ (αὐτοκρατία) καὶ τὴ βίαιη αὐτο-ἐκφρασὴ του στοὺς ἀναρχικοὺς ποὺ πίστευαν μᾶλλον στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση παρά στὴν ἀπλὴ ἀπόριψη τῶν συμβατικῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Ἀποτελέσει δὴμως σημαντικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ψυχολογικὴ διαμόρφωση πολλῶν ἐπαναστατῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Νίτσε καὶ τοῦ Στίρνερ μπόρεσε νὰ ξεπεταχτεῖ ἓνας αὐτοδημιουργητὸς ὑπεράνθρωπος ὅπως ὁ Μουσσολίνι· μπόρεσε νὰ ἀντλήσει δύναμη ἢ τολμηρὴ ἐπίθεση τῶν φουτουριστῶν ἐνάντια στὸ παρελθόν. Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς μπόρεσε πάλι νὰ δημιουργήσῃ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μιὰ παραλλαγή τῆς γενιᾶς «μπήτ» (beat) τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 — μορφὲς σὰν τὸν γενειοφόρο, κουρελιάρη καὶ παθιασμένο ἄντρα ποὺ ἄκουγε στὸ ὄνομα «Ἐλευθερία» καὶ ξεκίνησε στὸ Παρίσι ἓνα ἐβδομαδιαῖο ἔγτυπο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀναρχία» καὶ μιὰ σειρὰ «λαϊκῶν συζητήσεων» γιὰ νὰ προπαγανδίσῃ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Μπόρεσε νὰ συναρπάσῃ τὴ φαντασία τῶν συγγραφέων, ἔτσι ποὺ κάποιες ἰδέες ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὸν «Πιέρ Γκύντ» τοῦ Ἴψεν καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα ὅπως «Ὁ ἀγῆθικος» τοῦ Ζιγντ καὶ στὴν «πράξη γεννηιοδωρίας» τοῦ Λαφκάντιο στὶς «Σπηλιὲς τοῦ Βατικανοῦ». Μπόρεσε νὰ ὠθήσῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζήσουν σὲ ἐλεύθερες κοινότητες — ποὺ οἱ περισσότερες διάρκεισαν πολὺ λίγο καὶ καταδικάστηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστές, ὅπως ἀπὸ τὸν Ἐλιζέ Ρεκλύ, ποὺ ἔγραψε: «Δὲν πρέπει νὰ κλειστοῦμε στὸν ἑαυτὸ μας σὲ καμιὰ περίπτωσιν· πρέπει νὰ παραμείνουμε στὸν τεράστιο κόσμον γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ἐντυπώσεις του, γιὰ νὰ συμμετάσχουμε σ' ὅλες τὶς περιπέτειές του καὶ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ὁδηγίες του». (53)

Ἰπῆρχε καὶ ἓνας νεαρὸς Ρῶσος ἑμιγκρὸς ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Βίκτωρ Σέρζ καὶ ἔγινε ἀργότερα πετυχημένος συγγραφέας καὶ μέλος τῆς Ἀριστερῆς Ἀντιπολίτευσης στὴ Ρωσία, παρόλο ποὺ φυλακίστηκε τὸ 1930 ἀπὸ τοὺς σταλινικοὺς καὶ τελικὰ κατάφερε νὰ ξεφύγῃ. Τὴν ἐποχὴ ποὺ σύχναζε στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Βρυξελλῶν, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα,

ἐπισκέφτηκε μιὰ ἀναρχική κοινότητα πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Φορτυνέ Ἀγρύ, ἀδελφὸς τοῦ Ἐμίλ Ἀγρύ, τοῦ γνωστοῦ τραμοκράτη. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Σέρζ γιὰ τὶς διαφορετικὲς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων πού γνώρισε ἐκεῖ δείχνει πόσες πεποιθήσεις μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀναρχικός»: Ἀλητές, ἕνας μικρόσωμος Ἑλβετὸς σοβατζῆς μὲ ἐκπληκτικὴ ἐξυπνάδα, ἕνας ξανθὸς Ρῶσος ἀξιωματικὸς μὲ εὐγενικὴ ὄψη πού ἦταν τολστοϊκὸς ἀναρχικὸς καὶ εἶχε δραπετεύσει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία μιᾶς ἐξέγερσης — ἕνα χρόνο ἀργότερα θὰ πέθαινε ἀπὸ πείνα στὸ δάσος τοῦ Φονταινεμπλώ. . . ὕστερα πάλι ἕνας καταπληκτικὸς χημικὸς πού ἦρθε ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ μὲσω Μπουένος Ἀϊρες, ὅλοι αὐτοὶ βοήθησαν γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ μεγάλα προβλήματα. Ὁ ἀτομικιστὴς τυπογράφος: «Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ὁ ἑαυτὸς σου στὸν κόσμῳ προσπάθησε νὰ μὴν εἶσαι οὔτε παλιάνθρωπος, ἀλλὰ οὔτε καὶ λαπάς». Ὁ τολστοϊκός: «Ἄς γίνουμε καινούργιοι ἄνθρωποι, ἡ σωτηρία βρίσκεται μέσα μας». Ὁ Ἑλβετὸς σοβατζῆς: «Ἐντάξει, νὰ μὴν ξεχάσουμε ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς γροθιές μας στὰ ἐργαστάσια». Ὁ χημικὸς, ἀφοῦ ἄκουγε πολλὴ ὥρα εἶπε μὲ τὴ ρωσο-ἰσπανικὴ προφορά του: «Ὅλα αὐτὰ εἶναι μποῦρδες στὸν κοινωνικὸ πόλεμο χρειαζόμαστε καλὰ χημικὰ ἐργαστήρια». (54)

Ὁ ἀναρχισμὸς στὴ δεκαετία τοῦ 1890 δὲν ἦταν πολιτικὸ ἢ φιλοσοφικὸ κίνημα μὲ συνοχή. Μιὰ θεωρία πού μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει τὸν Κροπότκιν καὶ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ἀτομικιστὲς ὀπαδοὺς τοῦ Στίρνερ, ἕναν ἐγκληματία σὰν τὸν Ραβασὸλ ἢ ἕναν μεγάλο καλλιτέχνη σὰν τὸ Καμίλ Πισαρό, μποέμ διανοούμενους καὶ σκληροτράχηλους ἐργατοπατέρες — αὐτὴ ἡ θεωρία χρωστοῦσε τὴν ἐπίδραση καὶ τὴ γοητεία της στὸ γεγονὸς ἀκριβῶς ὅτι ἀγκάλιαζε τόσα πολλὰ ἀνόμοια ἄτομα καὶ τόσες διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες. Ἐφόσον ὅμως ἤθελε νὰ γίνεῖ σοβαρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύναμη στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἦταν ἀπαραίτητες οἱ νέες μέθοδοι δράσης καὶ οἱ ἀναζωογονημένες ἰδέες. Στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα οἱ ἀναρχικοὶ θὰ γνωρίσουν τὴν ἀποτυχία ἄλλης μιᾶς ἐπανάστασης καὶ θὰ ἀκολουθήσουν γέα τακτικὴ θὰ ἀποδεχτοῦν ἀκόμα καὶ κάποια ἔγνοια ὀργάνωσης, ἐλπίζοντας νὰ πραγματοποιήσουν τὴ δική τους κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἐπανάσταση πού ἀπέτυχε

«Μᾶς ἔδειξαν πῶς δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπανάσταση.»

Κροπότκιν

Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς, ἀν καὶ παθιασμένης, συζήτησης γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία, ἡ αὐξανόμενη δύναμη τῶν ἐργατικῶν πολιτικῶν κομμάτων στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ ἡ μεταστροφή πού προκάλεσαν οἱ συχνές πράξεις τρομοκρατίας, ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν μιὰ τάση νὰ γίνουν ὀλοένα καὶ λιγότερο ἐπαναστάτες οἱ ἀναρχικοὶ διαγνούμενοι· καὶ οἱ περισσότερες ομάδες τους ἔγιναν —ὅπως καὶ σήμερα οἱ ομάδες τῶν ἀφοσιωμένων ἀναρχικῶν στὸ Λονδίνο ἢ τὴ Νέα Ὑόρκη— μᾶλλον κέντρα ἀνορθόδοξων διαλογισμῶν παρά πυρῆνες πού προετοίμαζαν τὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Ὅπως δήλωσε περιφρονητικὰ ὁ Λέγιγ τὸ 1918: «Οἱ περισσότεροι ἀναρχικοὶ σκέφτονται καὶ γράφουν γιὰ τὸ μέλλον χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὸ παρόν. Αὐτὸ εἶναι πού μᾶς χωρίζει ἀπ' αὐτούς, ἐμᾶς τοὺς κομμουνιστές». (1)

Ἀργότερα ὁ Μαλατέστα θυμήθηκε πῶς τοῦ εἶχε πεῖ ὁ Κροπότκιν: «Ἀγαπητέ μου Ἑρρίκο, φοβᾶμαι ὅτι εἴμαστε μόνοι μας, ἐσὺ κι ἐγώ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πεποίθησή μας ὅτι πλησιάζει ἡ ἐπανάσταση». (2) Πράγματι, ὀρισμένες φορές ἀμφέβαλε ἀκόμα καὶ ὁ Κροπότκιν, ἀλλὰ ὁ Μαλατέστα δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμό του καὶ τὴ θερμὴ ἰδιοσυγκρασία του. «Μοῦ φαίνεται σήμερα», ἔγραφε τὸ 1906, «ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀφέθηκαν νὰ κάνουν τὸ ἀντίθετο σφάλμα σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπερβολές θίας. Τώρα μᾶλλον πρέπει νὰ ἀντιδράσουμε σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάση συμβιβασμοῦ καὶ ἡσυχῆς ζωῆς πού παρουσιάζεται στοὺς κύκλους μας. Τώρα εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητο νὰ ξαναζωντανέψουμε τὴν ἐπαναστατικὴ φλόγα, τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν κίνδυνον». (3)

Ὁ Μαλατέστα, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878 πού εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔζησε στὴν ἐξορία. Γιὰ πολὺ λίγο διάστημα πῆγε

στην Αίγυπτο για να επισκεφτεί Ιταλούς φίλους του, αλλά οι ιταλικές αρχές έκαναν διαθήματα για την απέλασή του και στη συνέχεια πήγε στο μεγάλο αναρχικό κέντρο εκείνης της εποχής, στη Γενεύη, όπου έγινε φίλος με τον Κροπότκιν και τον Έλιζα Ρεκλύ. Δεν τον άφησαν ήσυχο όμως και τον απέλασαν ύστερα από λίγους μήνες από το καντόνιο της Γενεύης. Για σύντομο διάστημα πήγε στη Ρουμανία και μετά στο Παρίσι, όπου μπόρεσε για λίγο να ασκήσει το επάγγελμά του (ήταν μηχανικός) μέχρι που η αστυνομία του έκανε τη ζωή δύσκολη. Το 1881 έφτασε στο Λονδίνο, που θα γινόταν το δρμητήριό του για σαράντα περίπου χρόνια. Άλλά όποτε του δινόταν ή ευκαιρία επέστρεφε στην 'Ιταλία' γύρισε πίσω στη Φλωρεντία και το 1885 είχε προβλήματα με την αστυνομία. Ύστερα πήγε στη Νότιο Αμερική και πέρασε τέσσερα χρόνια στην Αργεντινή, όπου διέδωσε τις αναρχικές ιδέες στους Ιταλούς μετανάστες και άφησε τη σφραγίδα του στο οργανωμένο εργατικό κίνημα που θα εμφανιζόταν αρκετά ζωντανό ακόμα και στον 20ό αιώνα. Το κύριο ενδιαφέρον του όμως ήταν συγκεντρωμένο στην επανάσταση στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην 'Ιταλία, και το 1889 επέστρεψε στο Λονδίνο, περιμένοντας την ευκαιρία κάποιας αλλαγής για να ξαναγυρίσει στην 'Ιταλία. Η αλλαγή φαίνεται πως παρουσιάστηκε το 1897, όταν οι κακές σοδειές και οι ανερχόμενες τιμές κατέληξαν σε αγροτικές εξεγέρσεις κι όταν φάνηκε πως κινδύνευε ή συνταγματική κυβέρνηση εξαιτίας των απαιτήσεων για δραστικά μέτρα ενάντια στους άγρότες και τους ταραξίες. Στην πραγματικότητα ο Μαλατέστα δεν μπορούσε να παίξει κανένα ρόλο στους βιομηχανικούς και πολιτικούς αγώνες της 'Ιταλίας το 1898 και 1899, μια και είχε συλληφθεί στις αρχές του 1898. Είχε πάει στο λιμάνι της Ανκόνα όπου υπήρχε μια δραστήρια αναρχική ομάδα λιμενεργατών και αρκετά αναρχικά έντυπα, (4) και έκανε ό,τι μπορούσε για να βοηθήσει την υπόθεση της αντιπολιτικής επανάστασης, αντιτιθέμενος σε εκείνους τους αναρχικούς, όπως τον Σαβέριο Μερλίνο, που πίστευαν ότι σε δύσκολες καταστάσεις οι αναρχικοί θα πρέπει να συμμετέχουν στις εκλογές για να βοηθήσουν τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλδημοκράτες. Ο Μαλατέστα απάντησε σταθερά σ' αυτή την πρόταση την εποχή που ήταν στη φυλακή: «Σας παρα-

καλῶ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦσθε τὸ ὄνομά μου στὸν ἐκλογικὸ ἀγῶνα ποὺ διεξάγουν οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ρεπουμπλικάνοι. Διαμαρτύρομαι ὄχι μόνον γιὰτὶ δὲν θὰ συμφωνοῦσα μὲ μιὰ τέτοια ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ σαφῶς θὰ τὴν ἀποδοκίμαζα». (5) Ὁ Μαλατέστα συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς ταραχὲς τῆς Ἀγκόνα καὶ κατηγορήθηκε γιὰ «σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας» —κατηγορία ποὺ ὑπονοοῦσε ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κοινοὶ ἐγκληματίες καὶ ποὺ προκάλεσε ὀργισμένες διαμαρτυρίες ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ἀναρχικοὺς κύκλους. Τελικὰ ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του καταδικάστηκαν «ὡς ἀνήκοντες εἰς ἀνατρεπτικὴν ἐνωσιν»· ὁ Μαλατέστα καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ στάλθηκε στὸ νησί Λαμπεντούζα. Τὸ Μάϊο τοῦ 1899, ὅμως, μιὰ νύχτα μὲ καταιγίδα, κατάφερε νὰ δραπετεύσει μὲ μιὰ βάρκα καὶ γύρισε στὸ Λονδίνο περνώντας ἀπὸ τὴ Μάλτα καὶ τὸ Γιδραλτάρ.

Ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς ΗΠΑ καὶ τὶς ἰσχυρὲς ἰταλικὲς καὶ ἰσπανικὲς ἀναρχικὲς ομάδες τοῦ Νιού Τζέρσεϋ, σκέφτηκε νὰ πάει στὴν Κούβα, πράγμα ποὺ ὅπως φαίνεται δὲν ἔκανε. Τὸν ἐπόμενον χρόνον βρισκόταν πάλι στὸ Λονδίνο, ἐξακολουθώντας νὰ περιμένει —ὅπως ὁ Ματσίι πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα— τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ στὴν ἰταλικὴ ἐπανάσταση. Σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, ἡ ἀγγλικὴ ἀστυνομία τὸν παρακολουθοῦσε στενά, ἰδιαιτέρα μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιά Οὐμβέρτου τὸ 1900 ἀπὸ ἕναν Ἴταλό, μέλος μιᾶς ἀναρχικῆς ομάδας ἀπὸ τὸ Πάτερσον τοῦ Νιού Τζέρσεϋ — πράξη καθαρῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἕναν παντρεμένο ἄντρα τριάντα χρονῶν ποὺ παρακινήθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ ψυχρὴ καὶ φανατικὴ μαγία. Ἐξαιτίας τῶν ὑποψιῶν ποὺ εἶχε διαρκῶς ἡ ἀστυνομία τοῦ Λονδίνου, ὁ Μαλατέστα θεωρήθηκε ὅτι ἀναμείχθηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἐγκληματικὰ ἐπεισόδια τῆς Ἐδουαρδιανῆς Ἀγγλίας, στοὺς φόνους τοῦ Χάουντσαντίτς καὶ στὴν «Κατάληψη τῆς Σίντνεϋ Στρήτ».

Στὶς 16 Δεκεμβρίου 1910 ἡ ἀστυνομία κλήθηκε σ' ἕνα κοσμηματοπωλεῖο στὸ Χάουντσαντίτς στὸ Ἦστ Ἔντ τοῦ Λονδίνου. Μιὰ συμμορία διαρηκτῶν προσπάθησε νὰ μπεῖ μέσα στὸ μαγαζὶ ἀπὸ γαλαρία ποὺ ἀνοίξε ἀπὸ τὸ ἄδειο διπλανὸ σπίτι. Ὅταν ἔφτασε ἡ ἀστυνομία οἱ ληστὲς σκότωσαν τρεῖς ἀστυφύλακες καὶ ξέφυγαν,

παρόλο που ο Ένας τους είχε τραυματιστεί. Ο τραυματισμένος μεταφέρθηκε στο σπίτι μιας κοπέλας που συμμετείχε τακτικά στις συγκεντρώσεις των αναρχικών ομάδων του "Hστ Έντ κι εκεί πέθανε. Η κοπέλα συνελήφθηκε, αλλά δεν μίλησε: φαίνεται πως ήξερε ελάχιστα πράγματα για τους συμμορίτες, απλώς ότι τους έλεγαν Πήτερ ο Ζωγράφος και Φρίτς. Ανάμεσα στα εργαλεία που άφησαν στο άδειο σπίτι βρέθηκαν μια μπουκάλια δευγόνου και ένα καμινέτο· κοντά σ' αυτά βρέθηκε και μια κάρτα με το όνομα και τη διεύθυνση του Μαλατέστα. Εκείνο που είχε συμβεί, προφανώς, ήταν ότι κάποιος Μουρόμτρεβ, πριν μερικούς μήνες, είχε ζητήσει από τους αναρχικούς του "Hστ Έντ να τον βοηθήσουν για να βρει δουλειά. Τον έστειλαν στον Μαλατέστα που εργαζόταν σαν μηχανικός· και ο Μαλατέστα του είχε δώσει την κάρτα του σαν σύσταση για να μπορέσει να αποκτήσει τα απαραίτητα εργαλεία, που τελικά θα τα χρησιμοποιούσε για τη διάρρηξη. Ο Μαλατέστα συνελήφθηκε άμέσως, και παρόλο που αποδείχτηκε η άθωότητά του, η προσοχή των μεγάλων εφημερίδων στράφηκε προς την έντυπωσιακή ιστορία των επικίνδυνων ξένων εγκληματιών - αναρχικών του Λονδίνου. Η υπόθεση Χάουντοντς είχε ακόμα πιο δραματική συνέχεια. Οι δολοφόνοι ταμπουρώθηκαν σ' ένα σπίτι της Σίντνεϋ Στρήτ στο Στέπνεϋ, και τα δύο τελευταία μέλη της συμμορίας σκοτώθηκαν τελικά μόνο αφού κλήθηκαν στρατεύματα και αφού ο ύπουργός των Έσωτερικών, ο Ούιγστον Γσώρτσιλ, επέδλεψε προσωπικά την όλη επιχείρηση.

Παρόλο που η υπόθεση αυτή μπορούσε να καταλήξει σε γενική καταδίωξη των αναρχικών — πράγμα που είχε γίνει με τις δόμβες του Σικάγο και τη δολοφονία του προέδρου ΜακΚίνλεϋ — τελικά βοήθησε να τονιστεί η άθωότητα των αναρχικών του Λονδίνου. Μια απόπειρα για την απέλαση του Μαλατέστα που έγινε ένα χρόνο αργότερα απέτυχε παταγωδώς και παρέμειναν ανεγόχλητοι και οι άλλοι αναρχικοί του Λονδίνου. Ο Ρούντολφ Ρόκερ,* ένας Γερμανός αναρχικός, που (αν και δεν ήταν Έβραϊος) αφιέ-

* Ο Ρούντολφ Ρόκερ ήταν χαρακτηριστικός αναρχικός, γιατί προτίμησε να διωχτεί από την Υπηρεσία Μεταναστεύσεως των ΗΠΑ, παρά να άνεχτεί τη γαμήλια τελετή με τη γυναίκα που έζησε μαζί της πιστά και άφοσιωμένα για πολύ μεγάλο διάστημα της ζωής του. (Σ.τ.Σ.).

ρωσε πολλά χρόνια κοινωνικού έργου για τους Έβραίους στα εργαστήρια των ραπτών του "Hστ "Έντ, θυμόταν την κάθοδο των δημοσιογράφων στη λέσχη του μετά την υπόθεση της Σίντνεϋ Στρήτ, και αφηγήθηκε την κάπως απογοητευμένη αντίδραση ενός απ' αυτούς, του Φίλιπ Γκίμπς, που έγραφε στην εφημερίδα «Γκράφικ»: «Κάθησα λοιπόν, εγώ, ένας απομονωμένος Άγγλος, ανάμεσα σ' όλους αυτούς τους ξένους αναρχικούς, παραπάνω από μια ώρα, και δεν έγινε τίποτα άλλο εκτός από φιλικούς χαιρετισμούς, χειραφίες, φλύαρες συζητήσεις με χαμηλή φωνή και σε ξένη γλώσσα... Δεν έπαθα τίποτα απολύτως. Μπορούσα να γελάσω τώρα με τους φόβους μου. Αυτοί οι ξένοι αναρχικοί ήταν τόσο ήμεροι όσο και οι λαγοί. Είμαι πεπεισμένος πως δεν δρισκόταν ούτε ένα περίστροφο εκεί πέρα. Κι όμως, φέρνοντας στη μνήμη μου τις συζητήσεις που άκουσα, είμαι βέβαιος πως αυτή ή διανοούμενη αναρχία, αυτή ή φιλοσοφία της επανάστασης, είναι περισσότερο επικίνδυνη από τα πιστόλια και τη νιτρογλυκερίνη. Γιατί από τούτη την αναρχική λέσχη στο "Hστ "Έντ προέρχονται οι ιδέες». (6) Τουλάχιστον, όμως, ένας ξένος επαναστάτης ήταν ενθουσιασμένος με τα κατορθώματα του Πήτερ του Ζωγράφου και με την αναρχική του σπουδαιότητα. 'Ο Μπενίτο Μουσσολίνι έγραψε πως ο Πήτερ και οι σύντροφοί του ήταν «αναρχικοί με την κλασική έννοια του όρου. Έχθροι της εργασίας, είχαν το θάρρος να το διακηρύξουν μια και καλή, γιατί ή χειρωνακτική εργασία αποκτηνώνει και εξευτελίζει τον άνθρωπο, έχθροι της ιδιοκτησίας, που επισφραγίζει τη διαφορά ανάμεσα στο ένα άτομο και στο άλλο, έχθροι της ζωής, αλλά πάνω απ' όλα, έχθροι, άρνητές, καταστροφείς της κοινωνίας». (7)

'Ο Μαλατέστα έκανε άλλη μια προσπάθεια να αναμειχθεί σε μια αληθινά επαναστατική ατμόσφαιρα στην Ίταλία — ατμόσφαιρα στην οποία συνέβαλε και ο Μουσσολίνι σαν άριστερος σοσιαλιστής, εκδότης και άγκιτάτορας που δεν αντιπαθούσε τις μεθόδους των αναρχικών. Το 1913 ο Μαλατέστα ξαναγύρισε στην Άγκόνα και πήρε ενεργό μέρος στην αντικληρική και αντικοινοβουλευτική έκστρατεία που οργάνωσαν οι αναρχικοί. Στην περίφημη «Κόκκινη Βδομάδα» του Ίουνίου 1914 ξέσπασαν πολλές διαδηλώσεις στην κεντρική Ίταλία που κατέληξαν σε μια άρκετά ισχυ-

ρή γενική άπεργία. Οί άναρχικοί προσπάθησαν νά κάνουν αυτό τὸ κίνημα πραγματικά έπαναστατικό σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. Ὁ Μαλατέστα θυμόταν ὅτι, μετὰ τὴ δολοφονία δύο νεαρῶν ἀπὸ τὴν άστυνομία τῆς Ἄγκωνα, «ἡ άπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν παρέλυσε τὴν κυκλοφορία, ὅλα τὰ μαγαζιά ἦταν κλειστά καὶ ἡ γενική άπεργία ἔγινε πραγματικότητα χωρὶς νά χρειαστεῖ καμιά συζήτηση ἢ νά κηρυχθεῖ. Τίς ἐπόμενες μέρες ἡ Ἄγκωνα βρισκόταν σὲ κατάσταση πολιτικῆς ἐξέγερσης. Τὰ ὀπλοστάσια λεηλατήθηκαν, τὰ σιτηρὰ ἐπιτάχτηκαν, καὶ δημιουργήθηκε μιὰ στοιχειώδης ὀργάνωση γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν. Ἡ πόλη ἦταν γεμάτη φαντάρους, πολεμικά πλοῖα βρίσκονταν μέσα στὸ λιμάνι, οἱ ἀρχές ἔστειλαν ἰσχυρές δυνάμεις, ἀλλὰ δὲν διέταξαν τὴν καταστολή τῆς ἐξέγερσης, πιθανότατα γιὰτὶ δὲν ἦταν βέβαιες κατὰ πόσο μποροῦσαν νά στηριχτοῦν στὴν ὑπακοή τῶν φαντάρων καὶ τῶν ναυτῶν. Πράγματι, οἱ φαντάροι καὶ οἱ ναῦτες συναδελφώθηκαν μετὸ λαό: οἱ γυναῖκες, οἱ ασύγκριτες γυναῖκες τῆς Ἄγκωνα, ἀγκάλιασαν τοὺς φαντάρους, τοὺς ἔδωσαν κρασί καὶ τσιγάρα καὶ τοὺς ἐξόρκισαν νά ἐνωθοῦν μετὸ λαό...»⁽⁸⁾ Παρόλο πὸ τὸ κίνημα ἀπλώθηκε, κι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς άναρχικοὺς ὑπῆρχαν κι ἄλλοι —οἱ σοσιαλιστές, ἀκόμα καὶ οἱ φιλελεύθεροι ρεπουμπλικάνοι — πὸ φαίνονταν ἔτοιμοι γιὰ ἐξέγερση, ἡ Γενική Συνομοσπονδία Ἐργασίας, πὸ ἔλεγγε τὰ περισσότερα ἐργατικά συνδικάτα, σταμάτησε τὴν άπεργία καὶ τὸ κίνημα πολὺ γρήγορα κατέρρευσε. Ἦταν ἓνα δείγμα τοῦ ἐλάχιστου ἐλέγχου πὸ εἶχαν οἱ άναρχικοὶ στὸ ἐργατικό κίνημα, στὴν Ἰταλία τουλάχιστον, καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικά ὄνειρα τῆς νεότητος τοῦ Μαλατέστα.

Ὁ Μαλατέστα γύρισε λυπημένος στὸ Λονδίνο. Διαφώνησε μετὸν Κροπότκιν γιὰ τὸ θέμα τῆς ὑποστήριξης τοῦ πολέμου καὶ παρέμεινε ἡ φωνή τῆς άναρχικῆς συνείδησης πὸ διακήρυχνε συνεχῶς ὅτι — παραθέτουμε τὸν τίτλο ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἄρθρα πὸ ἔγραψε στὴν Ἄγγλία τὸ 1914 — «Οἱ άναρχικοὶ ἔχουν ξεχάσει τίς βασικές ἀρχές τους». Μετὰ τὸν πόλεμο, στὸ τέλος τοῦ 1919, γύρισε τελικά στὴν Ἰταλία καὶ ἀσχολήθηκε μετὸ ἀναγεωμένο ἐνθουσιασμό μετὴν κοινωνική, πολιτική καὶ βιομηχανική ἀναταραχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς πὸ ἔληξε μετὴν πορεία τοῦ Μουσσολίνι στὴ Ρώμη.

Ὁ Μαλατέστα, παρόλο τὸ ἐπαναστατικὸ του κύρος καὶ τὴν ἀδιάφθορη τιμιότητα καὶ ζεστὴ ἀνθρωπιά του, δὲν μπορούσε πιά νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὰ γεγονότα. Ἀρνήθηκε νὰ ὑποστηρίξει ὁποιαδήποτε πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα· ταυτόχρονα εἶχε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἂν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ συνδικάτα γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης, γιατί πίστευε πῶς τὰ συνδικάτα ἀπαιτοῦσαν κάποια ὀργάνωσιν καί, πάλιν ἀπ' ἄλλα, τὴν ὑπαρξὴ μόνιμων ὑπαλλήλων, πράγμα πού δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποδεχτεῖ οἱ ἀναρχικὲς του πεποιθήσεις. Ὑστερα ἀπὸ κάποιες δυσκολίες μὲ τὴν κυβέρνησιν καθὼς καὶ μὲ τοὺς Γάλλους —πού δὲν τοῦ ἔδωσαν ἄδεια νὰ διασχίσει τὴ Γαλλία, γιατί εἶχε ἀπελαθεῖ γιὰ πολιτικούς λόγους πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια— ὁ Μαλατέστα γύρισε θριαμβευτικὰ εἰς τὴν Ἰταλία. (Λέγεται πῶς οἱ ναυτικοὶ τῆς Γένοβας σταμάτησαν τὴ δουλειὰ καὶ ὅτι οἱ σειρήνες ὄλων τῶν πλοίων ἤχησαν πρὸς τιμὴν του). Ἀλλὰ τὰ γερατεῖά του πέρασαν μέσα εἰς τὴ σκοτεινιά καὶ τὴν ἀπογοήτευσιν, παρόλο πού τὸ κουράγιον του καὶ τὸ πνεῦμα του δὲν πτοήθησαν.

Τὸ 1921 ὁ Μαλατέστα φυλακίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν κυβέρνησιν· αὐτὸς καὶ οἱ σύντροφοί του ἔκαναν ἀπεργίαν πείνας, διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴν καθυστέρησιν τῆς δίκης τους. Ἀπελευθερώθηκε τελικὰ περίπου δύο μῆνες πρὶν ἀνέλθουν εἰς τὴν ἐξουσίαν οἱ φασίστες. Στὴν οὐσίαν δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ γέρον Μαλατέστα —πλησίαζε τὰ ἑβδομήντα— καὶ ἔζησε ἡσυχᾶ εἰς τὴν Ρώμην, κερδίζοντας τὴ ζωὴν του μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ὅπως ἔκανε πάντα· ὀρισμένα μέλη τῆς μπουρζουαζίας τῆς Ρώμης ἐνιωθάν κατάπληξιν μερικὲς φορές, ἀκούγοντας πῶς ὁ μικρόσωμος, εὐγενικὸς καὶ γηραιὸς ἠλεκτρολόγος πού δούλευε εἰς τὰ σπίτια τους ἦταν εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ τρομερὸς Μαλατέστα. Πέθανε τὸ 1932. Οἱ ἐλπίδες του ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Ἰταλίας θὰ δυνάμωναν ἀρκετὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς μαγιά τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖον θὰ κατεύθυναν πρὸς ἀληθινὰ ἀναρχικοὺς στόχους, διαψεύστηκαν. Τὸ κράτος εἰς τὴν Ἰταλία ἦταν ἰσχυρότερον, εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ἐκεῖνον πού ἦταν ἐξίσου ἐνοχλητικὸν, ἦταν ὅτι καὶ ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάστασις —ὅπως καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1789, τοῦ 1848 ἢ τοῦ 1871— ἄφησε τοὺς ἀναρχικοὺς διαψευσμένους καὶ ἀπογοη-

τευμένους. Έγινε άλλη μιὰ επανάσταση και ήταν πάλι λαθεμένη' έτσι λοιπόν ή άληθινή επανάσταση έμελλε ακόμα νά γίνει. 'Ο Μαλατέστα δέν είχε ποτέ ψευδαισθήσεις για δλα δσα είχαν συμβεί στη Ρωσία' και ο επικηδείος του για τον Λένιν συνοφίζει τή στάση του: «'Ο Λένιν είναι νεκρός. Μπορούμε νά νιώσουμε για αυτόν εκείνο τον αναγκαστικό θαυμασμό που μπορούν νά αποσπάσουν από τὸ πλῆθος οί ισχυροί άντρες, ακόμα κι όταν είναι παραπλανημένοι, ακόμα κι όταν είναι διεστραμένοι, άντρες που καταφέρνουν ν' αφήσουν με τὸ πέρασμά τους βαθιά ίχνη στην ιστορία: ο Μέγας 'Αλέξανδρος, ο 'Ιούλιος Καίσαρας, ο Λογιάλα, ο Κρόμβελ, ο Ροβεσπιέρος, ο Ναπολέοντας. 'Αλλά, ακόμα και με τίς καλύτερες προθέσεις, ήταν ο τύραννος που στραγγάλισε τή Ρωσική 'Επανάσταση — κι αυτός που δέν μπορούσε νά τον θαυμάσει ενόσω ήταν ζωντανός, δέν μπορεί νά τον θρηνησει τώρα που είναι νεκρός. 'Ο Λένιν είναι νεκρός. Ζήτω ή 'Ελευθερία!» (9)

'Αν ο Μαλατέστα ένιωσε διαψευσμένος από δσα είχαν συμβεί στη Ρωσία, ή απογοήτευση ήταν μεγαλύτερη για άλλους επαναστάτες τής γενιάς του, και ιδιαίτερα για τον Πιότρ Κροπότκιν, που σ' δλη του τή ζωή πίστεψε και έργάστηκε για τήν επανάσταση στη Ρωσία. 'Όταν γύρισε τελικά, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1917, ήταν πανέτοιμος νά έρμηνεύσει τὰ γεγονότα έτσι που νά ταιριάζουν με τίς θεωρίες του: «Αυτό που μάς κατηγόρησαν πως ήταν μιὰ φανταστική ουτοπία πραγματοποιήθηκε χωρίς τήν παραμικρή άπώλεια. Οί έλεύθερες οργανώσεις που ξεπήδησαν στη διάρκεια τοῦ πολέμου για νά φροντίσουν τούς τραυματίες, για τήν προμήθεια άγαθών, για τή διανομή τών προμηθειών, για τήν εκφόρτωση τών τραίνων και για τόσες άλλες δουλειές, αντικατάστησαν στις 2 Μαρτίου δλόκληρο τον πανάρχαιο σκουπιδόλακκο τών δημόσιων ύπαλλήλων, τήν αστυνομία, κλπ. 'Ανοιξαν τίς πύλες τών φυλακών, διακήρυξαν τήν κατάργηση τής άπαρχαιωμένης κυβέρνησης, και τὸ καλύτερο, άφόπλισαν και έδιωξαν τον ένα μετά τον άλλο δλους τούς αστυνομικούς, ανώτερους και κατώτερους». (10) 'Όταν γύρισε, ύστερα από σαράντα χρόνια εξορίας, για νά αντιμετωπίσει τήν πραγματικότητα τής Ρωσίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917, έμελλε νά απογοητευτεί. 'Η δική του θέση ήταν αρκετά περίεργη, γιατί ή ύποστήριξή του προς τον πόλεμο τον είχε αποξενώσει σχε-

δὸν ἀπὸ ὄλους τοὺς ἐπαναστάτες τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἡ ἀντίθεσή του μὲ τὸν θεσμό τῆς κυβέρνησης δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὰ μετριοπαθῆ μέλη τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης. Ἡ προσωπικὴ του θέση ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ τὸν εἶχαν ὑποδεχτεῖ πολὺ θερμᾶ· ἀλλὰ, πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς του πεποιθήσεις, ἡ κλονισμένη ὑγεία του τὸν ἐμπόδισε νὰ διαδραματίσει ἐνεργὸ ρόλο. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση ἀφοσιώθηκε περισσότερο στὸ γράψιμο καὶ γενικὰ ζοῦσε ἡσυχὰ στὴν ἐπαρχία, δεχόμενος τὶς ἐπισκέψεις ἐλάχιστων Ρώσων ἀναρχικῶν καὶ φίλων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν — τὴν Ἑμμα Γκόλντμαν καὶ τὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, ἢ τὴν Ἀγγλίδρα σοσιαλίστρια Μάργκαρετ Μπόντφελντ. Μετὰ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάσταση μπόρεσε νὰ ξεχάσει τὶς διαφορὰς του μὲ τοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ, μολονότι εἶχε ἐπαφὰς μὲ ὀρισμένους, δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβει πρακτικὴ δράση στὸ κίνημα ἢ νὰ ἐμπόδισαι τὴ διάλυσή του ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὰς.

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν δὲν διέτρεξε κανένα κίνδυνον: δὲν δίστασε ὁμῶς νὰ ἐπιτεθεῖ ἔντονα ἐναντία στὸν Λένιν — μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε τουλάχιστον μιὰ συνάντησιν. Ὅταν οἱ μπολσεβίκοι συνέλαβαν αἰχμαλώτους ἀπὸ τὸν ἀντεπαναστατικὸ στρατὸ τοῦ Βράγκελ, ὁ Κροπότκιν ἔγραψε στὸν Λένιν: «Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πῶς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας ἄνθρωπος στὸ περιβάλλον σας γιὰ νὰ σᾶς πείθῃ αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις θυμίζουσι τὴ ζοφερὴ ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, τὴν περίοδον τῶν Σταυροφοριῶν. Βλαντιμίρ Ἴλιτς, οἱ συγκεκριμέναι πράξεις σας εἶναι ἐντελῶς ἀνάξιαι τῶν ιδεῶν πού ὑποτίθεται ὅτι ὑποστηρίζετε. . . Ποιὸ θὰ εἶναι λοιπὸν τὸ μέλλον τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑπερασπιστὰς του ποδοπατεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἔντιμον αἰσθημα;» (11) Ἐγὼ ἐρμήνευε μὲ τὸν καλύτερον τρόπο τὴν κατάστασιν ὅταν μιλοῦσε μὲ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες καὶ δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ἔμφυτη αἰσιοδοξία του, τοὺς τελευταίους μῆνας τῆς ζωῆς του (πέθανε τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1921) ἦταν γεμάτος ἀμφιβολίας καὶ ἄγχη, καὶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του ἐξέφρασε τὴν ἀπελπισία μιᾶς ὀλόκληρης γενιᾶς ἐπαναστατῶν:

«Ἡ ἐπανάστασις θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ δικὸν της δρόμον, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐλάχιστης ἀντίστασις, χωρὶς νὰ δώσῃ τὴν πα-

ραμικρή προσοχή στις προσπάθειές μας. Αυτή τη στιγμή ή ρωσική επανάσταση βρίσκεται στην ακλόουθη θέση. Διαπράττει τρομερά εγκλήματα. Καταστρέφει όλόκληρη τη χώρα. Με την τρελή της μανία εξολοθρεύει ανθρώπινες ζωές. Γι' αυτόν ακριβώς τὸ λόγο εἶναι επανάσταση και ὄχι εἰρηνική πρόδος, γιατί καταστρέφει χωρίς νὰ νοιάζεται γιὰ τὸ τί καταστρέφει και πρὸς τὰ ποῦ βαδίζει.

«Και εἴμαστε ἀνίσχυροι πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὴ στρέψουμε πρὸς ἄλλη κατεύθυνση, μέχρι ποῦ κάποια στιγμή θὰ ἔχει παίξει τὸ ρόλο της. Πρέπει νὰ φθαρεῖ... Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ μόνο ποῦ μπορούμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἐνεργητικότητά μας γιὰ νὰ μειώσουμε τὴ μανία και τὴ δύναμη τῆς ἐπερχόμενης ἀντίδρασης. Ποιὲς ὅμως πρέπει νὰ εἶναι οἱ προσπάθειές μας;

«Νὰ μετριάσουμε τὰ πάθη — στή μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρά; Ποιὸς θὰ μᾶς ἀκούσει; Ἀκόμα κι ἂν ὑπάρχουν αὐτοὶ ποῦ θὰ παίξουν τοῦτο τὸ ρόλο, δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ στιγμή τῆς ἐμφάνισής τους· οὔτε ἡ μιὰ, οὔτε ἡ ἄλλη πλευρὰ ἔχει διάθεση νὰ τοὺς ἀκούσει. Βλέπω μιὰ μονάχα προοπτική: πρέπει νὰ συγκεντρώσουμε ἀνθρώπους ποῦ θὰ μπορέσουν νὰ ἀναλάβουν ἐποικοδομητικὸ ἔργο και σὲς δύο πλευρὲς μετὰ τὴ φθορὰ και τὸ μαρασμὸ τῆς ἐπανάστασης». (12)

Οἱ πραγματικὲς ἐμπειρίες τῶν Ρώσων ἀναρχικῶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση δικαίωσαν τὴν ἀπαισιοδοξία τοῦ Κροπότκιν και σὲς τὴν οὐσία ἔδειξαν πὼς ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση σὲς τὴν Εὐρώπη ἦταν ἀπομακρυσμένη περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε. Ἡ κατάσταση σὲς τὴν Ρωσία φάνηκε ἀρχικὰ νὰ προσφέρει μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπακούνιν, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι λογουχάρη, ἡ Ἰταλία τὴν ἐποχὴ τῶν ἀποτυχημένων ἐξεγέρσεων σὲς τὴν Μπολὼνια και σὲς τὸ Νότο σὲς τὴν δεκαετία τοῦ 1870. Τὸ 1917 ἔγινε μιὰ πραγματικὴ κατάρρευση τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους· δημιουργήθηκαν συμβούλια ἐργατῶν και ἀγροτῶν ποῦ θὰ μπορούσαν πολλοὶ νὰ περιμένουν ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν τὴ δάση γιὰ τὴ δημιουργία ἀναρχικῶν κοινοτήτων· σ' ὅλη τὴ χώρα εἶχε ξεσπάσει μιὰ αὐθόρμητη, χωρίς διεύθυνση, ἐπανάστατικὴ δραστηριότητα και ὑπῆρχε βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. Ὑπῆρχαν ἀρκετὲς ἀναρχικὲς ομάδες σὲς τὴν Ρωσία,

παρόλο που είχαν αναγκαστεί να λειτουργούν παράνομα, και ό-
πωσδήποτε αποτελούσαν μόνο μικρή μειονότητα σε σύγκριση με
τά άλλα άριστερά κόμματα — τους σοσιαλεπαναστάτες και τις
δύο φράξιες των σοσιαλδημοκρατών, τους μενσεβίκους και τους
μπολσεβίκους. Οι αναρχικοί ήταν κι αυτοί διχασμένοι: μερικοί ή-
ταν αναρχοσυνδικαλιστές και τοποθετούσαν τις ελπίδες τους για
τήν επανάσταση στη δράση των εργατικών συνδικάτων που θα
αναλάμβαναν τα εργοστάσια. Άλλοι ήταν αναρχοκομμουνιστές και
όπαδοί του Κροπότκιν, που έβλεπαν την επανάσταση σαν απο-
τέλεσμα της δημιουργίας τοπικών κοινοτήτων που θα σχημάτι-
ζαν μετά μια όμοσπονδία. Ύστερα πάλι υπήρχαν και όρισμένοι
άτομικιστές αναρχικοί, που απέχθονταν κάθε μορφή συνένω-
σης εκτός από την πιο ελεύθερη και την πιο αυθόρμητη· άλλοι
ήταν όπαδοί του Τολστόυ, που έναντιώνονταν στη βία και που,
λέγεται, ότι άρνιόνταν, για λόγους άρχων, να σκοτώσουν τις ψεί-
ρες που έβγαζαν από τα γένηια τους.

Τό καλοκαίρι του 1917 οι διάφορες αυτές μικρές ομάδες προ-
σπάθησαν να έντεινουν την προπαγάνδα και την έπιρροή τους.
Ή Όμοσπονδία Άναρχικών Όμάδων της Μόσχας έβγαζε μια
καθημερινή έφημερίδα στην Πετρούπολη ή Ένωση Άναρχοσυν-
δικαλιστικής Προπαγάνδας, που διευθυνόταν από μια ομάδα άν-
αρχικών με επικεφαλής τον Βολίν, που είχε έπιστρέψει πρόσφα-
τα από τη Νέα Υόρκη, έβγαζε κάθε εβδομάδα τη «Γκόλος Τρούν-
τα» («Ή Φωνή της Έργασίας») στην Ούκρανία ή Συνομοσπον-
δία Άναρχικών Όργανώσεων πήρε τό όνομα «Ναμπάτ» («Συνα-
γεργμός») από την όμώνυμη έφημερίδα της. Όλοι οι άναρχικοί
συμφωνούσαν σε ένα βασικό πράγμα, στην αναγκαιότητα να συμ-
μετάσχουν όλοθερμα στην επανάσταση και, όπως δίδαξε ό Μπα-
κούνιν, να προσπαθήσουν με τό επαναστατικό τους παράδειγμα
να την κατευθύνουν προς την άναρχία. Όπως έγραψε ή «Γκόλος
Τρούντα» τις κρίσιμες μέρες πριν την κατάληψη της έξουσίας
από τους μπολσεβίκους: «Όταν ή δράση των μαζών θ' άρχίσει
να φουντώνει, έμεις, σαν άναρχικοί, θα συμμετάσχουμε με τη με-
γαλύτερη ένεργητικότητα. Γιατί δέν μπορούμε να χάσουμε την
έπαφή μας με τις επαναστατικές μάζες, ακόμα κι αν δέν άκολου-
θοϋν τη δική μας πορεία και τά δικά μας συνθήματα, ακόμα κι

ὅταν προβλέπουμε τὴν ἥττα τοῦ κινήματος. Δὲν ξεχνοῦμε ποτὲ δτι εἶναι ἀδύνατο νὰ προβλέψουμε τόσο τὴν κατεύθυνση ὅσο καὶ τὴν ἔκταση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Κατὰ συνέπεια, θεωροῦμε καθήκον μας νὰ πάρουμε μέρος σ' ἓνα τέτοιο κίνημα, ἐπιζητώντας νὰ τοῦ μεταδώσουμε τὸ δικό μας μήνυμα, τὶς δικές μας ιδέες, τὴ δική μας ἀλήθεια». (13)

Οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ μὴ διαφθείρουν τὴν ἐπαναστασιολογικὴν χρησιμοποιοῦντας μέσα πού κατὰ τὴν ἀποψή τους θὰ θεμελιώναν ἀπλῶς κάτι ἰσοδύναμο μὲ τὴν παλιὰ τάξη πραγμάτων, ἐναντιώθηκαν ἀκόμα καὶ στὸ σύνθημα «Ὁλη ἡ ἐξουσία στὰ Σοβιετ!» γιατί ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξουσίας. Κι αὐτὴ ἡ περιφρόνησή τους τῆς ἐξουσίας τοὺς ἔκανε ἀνίκανους νὰ κατορθώσουν πολλὰ πράγματα, κι ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς μπολσεβίκοις νὰ καταστρέψουν, μέσα σὲ τρία χρόνια, τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ Ρωσία. Ἄν οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιρροή σ' ἓνα ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνέβη ὀρισμένες φορές, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ἐργάτες νὰ τὸ καταλάβουν καὶ νὰ τὸ διευθύνουν σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις, τότε πολὺ γρήγορα οἱ τοπικοὶ μπολσεβίκοι ἡγέτες τὸ ἔκλειναν μὲ τὴ βία. Ἄν κάποιος γνωστὸς ἀναρχικὸς ἤθελε νὰ δώσει διάλεξη ἢ νὰ κάνει μιὰ συγκέντρωση, διαπίστωνε πῶς οἱ μπολσεβίκοι πού ἔλεγχαν τὸ τοπικὸ σοβιετ ἀρνοῦνταν νὰ παραχωρήσουν κάποια αἴθουσα γιατί ἔλεγαν πῶς δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμη. «Ἡ ἐλευθερία», παρατήρησε ὁ Λένιν στὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, «εἶναι μιὰ πολυτέλεια πού δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐπιτρέψουμε σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἀνάπτυξης». (14)

Σ' ὀρισμένες περιστάσεις ὅμως ὁ Λένιν ἦταν ἀρκετὰ ἀδύναμος γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐλέγξει τοὺς ἀναρχικοὺς ἢ ἦταν ἔτοιμος νὰ τοὺς ἀνεχτεῖ προσωρινὰ γιατί πολεμοῦσαν ἀποτελεσματικὰ κάποιον κοινὸ ἐχθρό. Ἔτσι λοιπόν, στὴν Οὐκρανία, τὸ ἀντάρτικο τῶν ἀναρχικῶν μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ παραπάνω ἀπὸ δύο χρόνια. Πρόκειται βασικὰ γιὰ ἔργο ἀποκλειστικὰ τοῦ Νέστορα Μάχνο, ἐνὸς σκληροτράχηλου γεαροῦ ἐπαναστάτη πού βγήκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ τὸ 1917, ὕστερα ἀπὸ ἐννιά χρόνια πού εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ τὴ δολοφονία κάποιου ἀξιωματικοῦ τῆς ἀστυνομίας. (15) Ὁ Μάχνο γεννήθηκε τὸ 1889 ἀπὸ πολὺ φτωχὴ ἀγροτικὴ οἰκογένεια. Βρῆκε δουλειὰ σ' ἓνα χυτήριο καὶ

μετά την επανάσταση του 1905 έγινε αναρχικός. Ἐνὸσω βρισκόταν στή φυλακή, ἐπηρεάστηκε πολὺ ἀπὸ τὸν αὐτοδίδακτο αναρχικό θεωρητικό Ἀρσένεφ. Ὄταν ἀπελευθερώθηκε γύρισε στή μητρική του πόλη στήν νότια Οὐκρανία καὶ μετὰ τὴ δύναμη τῆς προσωπικότητάς του κατόρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ἕνα αναρχικὸ κίνημα ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὅτι τοὺς πρόσφερε αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ περίμεναν — τὴν ἄμεση κατάληψη τῆς γῆς, ποὺ πραγματοποιοῦσαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση τὸ τοπικὸ σοβιέτ παρακολουθοῦσε μετὰ ἀνησυχία τὴν αὐξήσῃ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μάχνο, ἀλλὰ δὲν ἔκανε τίποτα γιὰ νὰ τὸν σταματήσῃ — ἀκόμα κι ὅταν διαπραγματεύθηκε μετὰ ἐπιτυχία, σύμφωνα μετὰ τὶς καλύτερες αναρχικὲς πεποιθήσεις, τὴν ἄμεση ἀνταλλαγὴ τῶν σιτηρῶν ποὺ παράχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς περιοχῆς του μετὰ τὰ ὑφάσματα ποὺ ἔφτιαξαν οἱ αναρχικοὶ ἐργάτες κάποιου ἐργοστασίου τῆς Μόσχας. Στὴ δική του περιοχὴ ὁ Μάχνο ἐφάρμοσε τὴ βασικὴ αναρχικὴ τακτικὴ τῆς συνεργασίας μετὰ ἄλλους στὴ διάρκεια τῆς επανάστασης — συνεργάστηκε ἰδιαίτερα μετὰ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες καὶ πολέμησε μαζί τους στὸ ἴδιο στρατόπεδο ἐναντίον τὰ στρατεύματα τῶν λευκῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα διέδιδε τὶς ιδέες, τὶς μεθόδους καὶ τὴν ἐπιρροὴ τῶν αναρχικῶν.

Ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρέστ - Λιτόφσκ τὸ Μάρτιο τοῦ 1918, μετὰ τὴν ὁποία ἡ μπολσεβίκικη κυβέρνησις ὑπέγραψε εἰρήνην μετὰ τὴν Γερμανία (παρόλη τὴν τεράστια ἀγανάκτησιν τῶν σοσιαλεπαναστατῶν καὶ τῶν αναρχικῶν, ποὺ ἐλπίζανε νὰ συνδυάσουν ἕνα παρατεταμένον ἀντάρτικο μετὰ τὴν κοινωνικὴν επανάστασιν), παραχώρησε στοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸν ἔλεγχον πάντων στήν Οὐκρανία. Ἡ προέλασις τῶν στρατευμάτων τους ἔδιωξε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τὶς διάφορες ἀντάρτικες ομάδες, καὶ γιὰ ἕνα διάστημα σταμάτησε τὴ δραστηριότητα τοῦ Μάχνο. Ὁ ἴδιος ἔκανε μιὰ περιοδείαν στὴ Ρωσία καὶ ἀπογοητεύθηκε, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῶν μπολσεβίκων στὴν ἐξουσίαν οἱ αναρχικὲς ομάδες εἶχαν γενικῶς διαλυθεῖ καὶ πολλοὶ αναρχικοὶ εἶχαν συλληφθεῖ ἢ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Ἐπισκέφτηκε τὸν Κροπότκιν, καὶ ὁ γέρος προφήτης ἔδωσε μιὰ συμβουλὴν στὸν νεαρὸν ἀντάρτη: «Πρέπει νὰ θυμᾶται κανεὶς, ἀγαπητέ μου σύντροφε, ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας συναισθηματισμὸς ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀγῶνα μας, ἀλλὰ ἡ

ἀνιδιοτέλεια· καὶ ἡ δύναμη τῆς καρδιάς μας θὰ τὰ κατακτήσει ὅλα καθὼς θὰ προχωροῦμε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ στόχου μας». (16)

Ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ δεῖ καὶ τὸν Λένιν καὶ μίλησε μαζί του γιὰ τὶς συνθήκες στὴν Οὐκρανία· στὴ συνάντηση ἦταν καὶ οἱ δύο ἐντυπωσιασμένοι καὶ ἀμήχανοι. Ὁ Λένιν δὲν ἔκανε καμιά παραχώρηση στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τοῦ Μάχνο, φαίνεται ὅμως πῶς ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ σκληρότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του, καὶ ἔνιωσε προφανῶς ὅτι θὰ ἦταν καλύτερο νὰ στείλει πίσω στὴν Οὐκρανία αὐτὸν τὸν τόσο δυνατὸ νεαρὸ ἐπαναστάτη γιὰ νὰ πολεμήσει τοὺς Γερμανοὺς παρὰ νὰ τὸν κρατήσει σὲ ἀναμονὴ στὴ Μόσχα. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴ βοήθεια τῆς μπολσεβίκικης κυβέρνησης, ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ γυρίσει στὴν Οὐκρανία καὶ ἐκεῖ νὰ ἀρχίσει νὰ ὀργανώνει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀντάρτικη δύναμη —τὸν Ἐπαναστατικὸ Στρατὸ τῆς Οὐκρανίας— γιὰ νὰ δημιουργήσει προβλήματα τόσο στὰ γερμανικὰ καὶ αὐστριακὰ στρατεύματα κατοχῆς ὅσο καὶ στὴν οὐκρανικὴ κυβέρνησι - μαριονέτα ποὺ εἶχαν ἐγκαταστήσει. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μάχνο δὲν ἦταν ὅλοι ἀναρχικοί, ἔπρεπε νὰ παρεμβαίνει διαρκῶς γιὰ νὰ χαλιναγωγεῖ τὴν ἔκφραση ἀντισημιτικῶν αἰσθημάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἑβραῖοι ἦταν πάντοτε οἱ ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι καὶ ὁ Ἑβραῖος τοκογλύφος ἢ γυρολόγος σύμβολο τῆς οἰκονομικῆς τάξης πραγμάτων ποὺ σκόπευαν νὰ καταστρέψουν. Ὁ Μάχνο ἰσχυρίστηκε, ἀντιτιθέμενος στοὺς μπολσεβίκους, ὅτι ὁ στρατὸς του παρέμενε «ἀδιάλλακτα πιστὸς στὴν Ἐπανάσταση τῶν Ἀγροτῶν καὶ τῶν Ἐργατῶν, ὅχι ὅμως καὶ στὰ ὄργανα βίας ὅπως στοὺς δικούς σας καμισάριους καὶ στὴν Τσεκά σας.» (17) Ἐκαθάρισε ὅτι ὁ στρατὸς του ἦταν ἀφοσιωμένος στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, καὶ ὅτι εἶχε σὰν σημαία του τὴ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν.

Ὁ Μάχνο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀμέσως τὰ προβλήματα ποὺ συγαντοῦν οἱ ἀναρχικοὶ στὴν πράξη, καὶ ἀνακάλυψε, ὅπως θὰ ἔκαναν καὶ οἱ Ἴσπανοὶ ἀναρχικοὶ στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου δεκαεπταετηρία ἀργότερα, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀρισμένοι συμβιβασμοί. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα συζήτησης ἦταν κατὰ πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐθελοντικὸς ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς ἢ θὰ στρατολογοῦσε φαντάρους ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ ἔλεγε. Ὁ

Μάχνο αποφάσισε τή στρατολόγηση — εν μέρει γιατί μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἀγρότες δὲν θὰ φοβόνταν τὴν ἀντεκδίκηση τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ποῦν διτι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ καταταγοῦν. Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Μάχνο προέρχονταν βασικά ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο — ὁ ἴδιος παρέμεινε ἀγρότης τόσο στοὺς τρόπους ὅσο καὶ στὴν ἐμφάνιση — καὶ τὰ ὀργανωτικὰ προβλήματα τῶν πόλεων ἀποδείχτηκαν πιὸ δύσκολα. Ὅταν λογουχάρη οἱ σιδηροδρομικοὶ τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ παραπονήθησαν διτι δὲν πληρώνονταν, τοὺς δόθηκε ἡ σχεδὸν Γκοντουϊνική συμβουλή νὰ κατανοήσουν ἐξίσου καὶ τοὺς ἐπιβάτες τῶν σιδηροδρόμων. Καὶ σ' ἓνα συνέδριο ἀγροτῶν, ἐργατῶν καὶ ἀνταρτῶν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1919, ἓνας ἀγρότης διατύπωσε ἓνα ἀπὸ τὰ μόνιμα προβλήματα τῆς ἀναρχικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης: «Ἄν ὑπάρχει μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀπὸ τὰ χωριά μας καὶ ἡ γέφυρα σπάσει, ποῖος θὰ τὴν ἐπιδιορθώσῃ; Ἄν κανένα χωριὸ δὲν θελήσῃ νὰ ἀναλάβῃ τὴ δουλειά, δὲν θὰ ἔχουμε γέφυρα καὶ δὲν θὰ μπορούμε νὰ πᾶμε στὴν πόλη». (18)

Κι ὁμως οἱ ἀναρχικοὶ ἀρτεργάτες τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ βρῆκαν μιὰ μέθοδο γιὰ νὰ προμηθεύσουν ψωμὶ στὸν πληθυσμὸ καὶ στὶς περιοχὲς ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Μάχνο ἐφαρμόστηκαν ὀρισμένες ἀναρχικὲς βασικὲς ἀρχές. Καταρτίστηκαν προγράμματα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐκπαίδευση βασισμένη στὰ πειράματα τοῦ Φερρέρ στὴν Ἰσπανία (*) καθιερώθηκε ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου, ἀν καὶ ὄχι ἡ ἐλευθερία τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, μιὰ καὶ αὐτὸ ἦταν ἀντίθετο μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Θεμελιώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ βάση τῆς ἀναρχικῆς δικαιοσύνης: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανωθεῖ ἓνας δικαστικὸς διοικητικὸς μηχανισμὸς, προτείνουμε σὰν βασικὴ ἀρχὴ τὸ ἐξῆς: κάθε μόνιμο δικαστήριον, ὁ ἀστυνομικὸς μηχανισμὸς καὶ κάθε ὀριστικὴ κωδικοποίηση τῶν νόμων ἀποτελοῦν παραβίαση τῶν δικαιωμάτων αὐτοάμυνας τοῦ λαοῦ... Ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διοικητικὰ ὀργανωμένη, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ζωντανή, ἐλεύθερη δημιουργικὴ πράξις τῆς κοινότητος. ... Ὁ νόμος καὶ ἡ τάξις πρέπει νὰ διασφαλίζονται ἀπὸ τὴ ζωντανὴ δύναμη τῆς τοπικῆς κοινότητος καὶ

* Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ιδέες τοῦ Φερρέρ, βλ. Κεφάλαιον ΙΧ.

δέν πρέπει νά ανατίθενται σέ ειδικούς αστυνομικούς». (18) "Όπως και στόν 'Ισπανικό Έμφύλιο Πόλεμο, ήταν μιὰ ἀρχή πού μπορούσε πολὺ εὐκόλα νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά δικαιολογηθοῦν οἱ συνοπτικές ἐκτελέσεις καί ἡ ἐπιβολή αὐθαίρετης τρομοκρατίας.

Μέσα στά ὄρια πού ἐπέβαλαν οἱ συνθήκες τοῦ ἀνταρτοπολέμου, ὁ Μάχνο φαίνεται πῶς ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά διευθύνει τίς περιοχές πού ἔλεγε σύμφωνα μέ τίς ἀναρχικές ἀπόψεις. Ἡ κατάληψη τῆς γῆς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917 ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν ὕδρευση ἀγροτικῶν κοινοτήτων καί σ' αὐτὴ τὴν ἀπομακρυσμένη περιοχή πού ἦταν ἀποκομμένη λόγω πολέμου ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωση ἦταν ἔτσι κι ἄλλιῶς πρωτόγονη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κάπως ἀναρχικοῦ συστήματος παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς λειτούργησε ἱκανοποιητικὰ γιά τοὺς ἀγρότες. Ταυτόχρονα ὁ Μάχνο, ἀν καί διατήρησε στά χέρια του τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ, ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα νά βασίζεται ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ στά νέα περιοδικὰ συνέδρια ἐργατῶν, ἀγροτῶν καί ἀνταρτῶν.

Γενικά, ὅμως, τὰ καθήκοντά του ἦταν καθαρὰ στρατιωτικά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 ἔκανε συνεχῶς ἐπιδρομὲς ἐνάντια στίς γερμανικές καί αὐστριακές δυνάμεις, καί ὅταν ἀναγκάστηκαν νά ἀποσυρθοῦν λόγω τῆς ἀνακωχῆς στὴ δύση, ὁ Μάχνο βρῆκε τὴν εὐκαιρία νά ἀρπάξει τίς προμήθειες καί τὰ πυρομαχικά τους. Τοὺς ἐπόμενους μῆνες οἱ σχέσεις του μέ τοὺς μπολσεβίκους παρέμειναν συγκριτικὰ φιλικές. Ἦταν φανατικὰ ἀποφασισμένος νά κάνει ἀγριο πόλεμο ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης, ἐνάντια στοὺς Γερμανοὺς ἀλλὰ καί στοὺς λευκοὺς στρατηγούς, καί γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶχε ὅλη τὴν καλὴ διάθεση νά συμμαχήσει μέ τοὺς μπολσεβίκους. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἐπιρροή τοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μάχνο στοὺς ἀγρότες φαντάρους τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ ἦταν ἀρκετὴ γιά νά προκαλέσει τὴν ἐχθρότητα τῶν μπολσεβίκων καί ὅταν ὁ Μάχνο κάλεσε τοὺς φαντάρους τῶν μπολσεβίκικων δυνάμεων νά πάρουν μέρος στά ἀναρχικά συνέδρια πού γίνονταν στὴν περιοχή του, ἔκανε μιὰ πράξη γιά τὴν ὁποία δὲν μπορούσαν νά τὸν συγχωρήσουν ποτέ οἱ μπολσεβίκοι. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1919 ἀποφάσισαν πῶς δὲν ἦταν πιά σύμμαχοι μέ τὸν Μάχνο, ἀν καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πιεσμένοι καθὼς ἦταν ἀπὸ ὅλες τίς πλευρές, δὲν

μπορούσαν να κάνουν τίποτα για να αντιμετωπίσουν ένα στρατό που τώρα πια αριθμούσε 15.000 άντρες. Στο μεταξύ ο Μάχνο έκανε την έκστρατεια του με σημαντική αποτελεσματικότητα, καθώς και με άρκετη βιαιότητα. Οι προσωπικές του συνήθειες — ήταν άγριος μπεκρής και οι έρωτοτροπίες του με τις γυναίκες ήταν περιβόητες — και οι αναπόφευκτοι συμβιβασμοί με τους όποιους θυσιάστηκαν οι αναρχικές πεποιθήσεις, άνησούχησαν όρισμένους από τους αναρχικούς υποστηρικτές του της ομάδας «Ναμπάτ»: «Ένώ έχει πολλές αξιόλογες επαναστατικές ιδιότητες», θα έλεγαν για τον Μάχνο το 1920, «άνήκει δυστυχώς στην κατηγορία των ανθρώπων που δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν τις προσωπικές τους ιδιοτροπίες για το καλό του κινήματος.»⁽²⁰⁾ Και ο αναρχικός διανοούμενος πού, με το όνομα Βολίν, έγραψε την πιο ολοκληρωμένη ιστορία της δράσης των αναρχικών στη Ρωσική Έπανάσταση δήλωσε αόστηρά γι' αυτόν: «Δέν είχε καμιά θεωρητική ή ιστορική πολιτική γνώση' ήταν λοιπόν άνίκανος να κάνει τις απαραίτητες γενικεύσεις και αφαιρέσεις.»⁽²¹⁾

Παρόλα αυτά, το επίτευγμα του Μάχνο να οργανώσει ένα στρατό και να πραγματοποιήσει ολόκληρη έκστρατεια ήταν, μέχρι τότε, μοναδικό στην ιστορία του αναρχισμού και θα μπορούσε να συγκριθεί μόνο με κάποιες από τις έπιτυχίες των Ίσπανών αναρχικών το 1936 - 37. Η διάλυση των δυνάμεων του Μάχνο από τους μπολσεβίκους ήταν λοιπόν ένα χτύπημα για τους αναρχικούς σ' όλο τον κόσμο. Το φθινόπωρο του 1920 ο Κόκκινος Στρατός είχε θεμελιώσει ικανοποιητικά την έξουσία του στα νότια της Ρωσίας και μπορούσε να απαλλαγεί από τη βοήθεια του Μάχνο' και το Νοέμβριο του 1920 εκδόθηκε μια διαταγή, σύμφωνα με την οποία όλες οι αντίρτικες δυνάμεις θα έπρεπε να αποροφηθούν από τον Κόκκινο Στρατό. Ο Μάχνο αντιστάθηκε όλο το χειμώνα, αλλά τον Αύγουστο του 1921 είχε εξασθενήσει ή έπιρροή του πάνω στους τρομοκρατημένους αγρότες και αναγκάστηκε να διαφύγει στο έξωτερικό. Πέθανε στο Παρίσι το 1935 μέσα σε άθλιότητα και μεγάλη πίκρα.

Παρόλο που στη σύγχυση του εμφύλιου πολέμου ο Μάχνο μπόρεσε να διατηρήσει την ανεξαρτησία του μέχρι το καλοκαίρι του 1920, οι άλλες αναρχικές ομάδες είχαν λιγότερη έπιτυχία. Οι

αναρχικοί έκαναν μιá-δυó απόπειρες άμεσης δράσης ενάντια στους μπολσεβίκους, όπως όταν έβαλαν μιá βόμβα στο μοσχοβίτικο έπιτελείο του κομμουνιστικού κόμματος τó Σεπτέμβριο του 1919, αλλά οι πράξεις αυτές έδωσαν τή δυνατότητα στους μπολσεβίκους νά κολλάνε τήν αναρχική έτικέτα σ' όποιονδήποτε άμφισβητούσε τήν έξουσία τους. Τόν Άπρίλιο του 1918 ó Κόκκινος Στρατός και ή μυστική άστυνομία έκανε επιδρομές στα αναρχικά κέντρα τής Μόσχας και συνέλαβε άρκετές έκατοντάδες άτομα, χρησιμοποιώντας σαν δικαιολογία τή διαμαρτυρία του Ραίημοντ Ρόμπινς, του αντιπρόσωπου του Άμερικανικού Έρυθρού Σταυρού, ότι οι αναρχικοί είχαν έπιτάξει τó αυτοκίνητό του. Έ καταγγελλία αυτή άκολουθήθηκε από τήν κατηγορία ότι οι συλληφθέντες αναρχικοί ήταν κοινοί έγκληματίες και από μιá καταγγελία «τής έγκληματικής δραστηριότητας τών ένοπλων άποσπασμάτων τών άντεπαναστατών διαρηκτών και ληστών που βρήκαν καταφύγιο κάτω από τή μαύρη σημαία τής άναρχίας». Πρόκειται για κατηγορία που είχαν αντιμετώπισει συχνά οι αναρχικοί όλου του κόσμου· υπήρχαν πάντοτε άνθρωποι συνδεδεμένοι με τó κίνημα που οι ενέργειές τους κοινωνικής διαμαρτυρίας έμοιάζαν πολύ με τις πράξεις τών συνηθισμένων άπατεώνων. Τα έπόμενα δύο χρόνια οι μπολσεβίκοι προσπάθησαν νά συντηρήσουν τó μύθο ότι στις φυλακές βρίσκονταν μόνο οι έγκληματίες και ότι, όπως διαβεβαίωσε ó Λένιν τήν Έμμα Γκόλντμαν, «οι ιδεολόγοι αναρχικοί δέν βρίσκονται στις φυλακές μας». (22)

Έ Έμμα Γκόλντμαν και ó Άλεξάντερ Μπέρκμαν έφτασαν στη Ρωσία προς τó τέλος του 1919, ύστερα από τήν απέλασή τους από τις ΗΠΑ. Και οι δυó τους ήταν γνωστοί στο διεθνές αναρχικό κίνημα, και άρχικά τους ύποδέχτηκαν θερμά στη χώρα από τήν όποία είχαν ξεκινήσει κάποτε οι οικογένειές τους. Έ Έμμα Γκόλντμαν, στα πενήντα της χρόνια τώρα, δέν είχε χάσει τή φλόγα, τó θάρρος και τόν ρητορικό της ένθουσιασμό. Για περισσότερο από τριάντα χρόνια προπαγάνδιζε τόν αναρχισμό και έφάρμοζε τόν έλεύθερο έρωτα, και είχε δώσει διαλέξεις σε όλóκληρη τήν Άμερική για θέματα που περιλάμβαναν τή δραματουργία του Ίψεν καθώς και τόν έλεγχο τών γεννήσεων· διεύθυνε έπίσης ένα αναρχικό περιοδικό, τó «Mother Earth» («Μάνα

Γή»). Είχε διαρκώς προβλήματα με τις αρχές —για το γεγονός ότι υπερασπίστηκε την επίθεση του Μπέρκμαν ενάντια στον Φρίκ και για την έκστρατεια που οργάνωσε σε συμπαράσταση του δολοφόνου του ΜακΚίνλεϋ, Τσόλγκοτς, καθώς και για το γεγονός ότι υποστήριζε άνοιχτά τη χρήση προφυλακτικών και συζητούσε δημόσια και με ειλικρίνεια θέματα όπως την ομοφυλοφιλία. Φυλακίστηκε αρκετές φορές, και όταν ξφτασε ή διαταγή για την απέλασή της είχε μόλις αποφυλακιστεί, αφού είχε εκτίσει την ποινή της, επειδή είχε οργάνώσει μια έκστρατεια κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στην κατάταξη στο στρατό. Ήταν ειλικρινέστατη, καλόκαρδη και καλλιεργημένη γυναίκα που, σαν τον Κροπότκιν, είχε κερδίσει τη φιλία και το σεβασμό πολλών ανθρώπων που δεν ήταν αναρχικοί, αλλά είχαν έντυπωσιαστεί από το αδιάπτωτο θάρρος της υπέρ της ελευθερίας σε όλες της τις μορφές. (Η αυτοβιογραφία της, «Ζώντας τη ζωή μου», αν και συχνά μακρηγορεί, προσφέρει μια αλησιμόνητη εικόνα του αναρχικού κόσμου και αξίζει να θεωρηθεί μαζί με τα «Απομνημονεύματα ενός επαναστάτη» του Κροπότκιν σαν μια από τις κλασικές εξιστορήσεις της αναρχικής ζωής).

Ο Μπέρκμαν, ο στενός φίλος και σύντροφός της (αν και τώρα πια η σχέση τους ήταν καθαρά επαγγελματική), δεν είχε τη ζεστασιά και την πλατιά ανθρωπιά της Γκόλντμαν, αλλά το πάθος του για την υπόθεση της αναρχίας, για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη ήταν εξίσου ισχυρό. Μετά την απόπειρα που έκανε για να δολοφονήσει τον Φρίκ έμεινε στη φυλακή για 14 χρόνια, αλλά μετά την αποφυλάκισή του ξανάρχισε τη ζωή του σαν άγκιτάτορας, ανεξάρτητα από την έχθρότητα του κοινού και την καταπίεση από μέρος της αστυνομίας. Το 1916 ρίχτηκε μια δόμδα σε μια παρέλαση στο Σάν Φραντσίσκο· κι όταν το έμαθαν ο Μπέρκμαν και η Γκόλντμαν, η Έμμα δήλωσε: «Ελπίζω να μη θεωρήσουν υπεύθυνους τους αναρχικούς γι' αυτή την ενέργεια.» «Πώς θα μπορούσαν;» απάντησε ο γραμματέας τους. «Πάντοτε έτσι κάνουν», απάντησε ο Μπέρκμαν.⁽²³⁾ Πράγματι, δυο συνδικαλιστές ηγέτες, ο Τόμας Μούνεϋ και ο Γουόρρεν Κ. Μπίλινγκς, συνελήφθησαν και η αστυνομία προσπάθησε, αν και χωρίς επιτυχία, να ανακατέψει τον Μπέρκμαν. Ο Μούνεϋ και ο

Μπίλλινγκς καταδικάστηκαν σὲ θάνατο ἀπὸ δικαστήριο τῆς Καλιφόρνιας· οἱ καταδίκες τους τελικὰ ἀποσύρθηκαν, ὕστερα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καταγγέλθηκε ἡ δίκη σὰν κατασκευασμένη· καὶ ὁ Μπέρκμαν ὀργάνωσε ἐκτεταμένη κινήτοποίηση πού δέχτηκε ἀσυνήθιστη ὑποστήριξη, ὅταν ἡ μπολσεβίικη κυβέρνησις στὴ Ρωσία ἀπειλῆσε ὅτι θὰ συλλάβει τὸν Ἀμερικανὸ διπλωματικὸ ἐκπρόσωπο στὴ Μόσχα ἀν δὲν δινόταν χάρη στὸ Μούνεϋ καὶ τὸν Μπίλλινγκς. Παρόλο πού ἡ ἀστυνομία δὲν κατόρθωσε νὰ μπλέξει τὸν Μπέρκμαν στὴν ὑπόθεση Μούνεϋ - Μπίλλινγκς, μπόρεσε πολὺ γρήγορα, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀμερικὴ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ τὴν κινήτοποίηση πού ὀργάνωσε ἐναντία στὴν κατάταξη στὸ στρατό. Παρόλη τὴν ἱκανὴ ὑπεράσπισή του στὴ διάρκεια τῆς δίκης, πού ἐγινε ἐναντιὰ του καὶ ἐναντία στὴν Ἔμμα Γκόλντμαν, καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ ἀπελευθερώθηκε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀπελαθεῖ. Ἐνῶ περίμενε νὰ φύγει, ἔμαθε τὰ νέα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρίκ, τὸν ὁποῖο εἶχε προσπαθήσει νὰ δολοφονήσει πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια. «Ἀπελάθηκε ἀπὸ τὸ θεό» ἦταν τὸ σχόλιο τοῦ Μπέρκμαν.

Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν καὶ ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν ἔφτασαν στὴ Ρωσία σὰν τιμημένοι φιλοξενούμενοι καί, παρόλο πού διατηροῦσαν ἤδη ἀμφιβολίες γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν μπολσεβίικων, ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἐπανάσταση ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ Κροπότκιν. Παρόλα αὐτὰ ἀνησυχοῦσαν δολοφονία καὶ περισσότερο καὶ ἀπογοητεύτηκαν, καὶ πολὺ γρήγορα ἄρχισαν νὰ θεωροῦνται ὑποπτοὶ ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἀστυνομία. Ὁ ἴδιος ὁ Μπέρκμαν ἀντιλήφθηκε κάποια ἀλλαγὴ στὴν προσωπικὴ του κατάστασις ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνησή του νὰ μεταφράσει τὸ «Κράτος καὶ Ἐπανάστασις» τοῦ Λένιν, γιὰτὶ διαφωνοῦσε μαζί του. Δυσανεστάθησαν ἀπὸ τὴ φυλάκιση τόσων πολλῶν Ρώσων ἀναρχικῶν, ἀπὸ τὴ διάλυσις τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ τοῦ Μάχνο καὶ ἀπὸ τὴν ἄρνησις τῆς κυβέρνησις νὰ ἀπελευθερώσει ἀναρχικοὺς κρατούμενους γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν κηδεῖα τοῦ Κροπότκιν τὸ 1921 — αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία φορὰ πού κυμάτισε ἡ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν στοὺς δρόμους τῆς Μόσχας.

Δυὸ εβδομάδες μετὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Κροπότκιν οἱ ναῦτες τῆς Κροιστάνδης ἐξεγέρθηκαν ἐναντία στὴν μπολσεβίικη κυβέρνησις.

Παρόλο που οι αναρχικοί είχαν κάποια επιρροή στους ναυτες της Κρονστάνδης το 1917, ή εξέγερση του 1921 δεν ήταν, όπως φαίνεται τώρα, (24) άμεσα εμπνευσμένη από τους αναρχικούς αλλά ήταν μάλλον μιὰ απόπειρα απογοητευμένων επαναστατών για να αποκαταστήσουν αυτό που θεωρούσαν σαν καθαρότητα της αρχικής σοβιετικής ιδέας ενάντια στη δικτατορία των μπολσεβίκων. Το πρόγραμμα όμως των εξεγερμένων ναυτών περιείχε το εξής: «Έλευθερία του λόγου και του τύπου στους εργάτες και τους αγρότες, στους αναρχικούς και στα άριστερα σοσιαλιστικά κόμματα» και ή χαρακτηρίση της δλης εξέγερσης σαν αναρχικής ήταν ένας εύκολος τρόπος για τή δυσφήμιση του κινήματος. Λίγο μετά το θάνατο του Κροπότκιν και τήν άρνηση του Λένιν να αποφυλακίσει τους αναρχικούς κρατούμενους, ή θηριώδης καταστολή της εξέγερσης της Κρονστάνδης ήταν γερό χτύπημα ενάντια στους ξένους αναρχικούς που βρίσκονταν στη Ρωσία, ακόμα κι αν οι στόχοι αυτής της εξέγερσης δεν ήταν ίδιοι μ' αυτούς των αναρχικών. Είναι αλήθεια ότι το καλοκαίρι του 1921, ύστερα από τήν άπεργία πείνας που είχαν κάνει οι αναρχικοί στη φυλακή, άποφυλακίστηκαν όρισμένοι άπ' αυτούς για να έντυπωσιαστούν οι άπεσταλμένοι στη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Κόκκινων Έργατικών Συνδικάτων, πρόκειται όμως για τήν τελευταία παραχώρηση. Με τή διάλυση του στρατού του Μάχνο, με τήν αυξανόμενη σκληρότητα της κυβέρνησης ενάντια σε κάθε άντιπολίτευση και με τή σύλληψη και τή δίωξη των αναρχικών, ο άναρχισμός στη Ρωσία βρέθηκε στο τέλος του. Έ καυχρησιολογία του Τρότσκι, «Έπιτέλους ή σοβιετική κυβέρνηση, με σιδερένια πυγμή, άπάλλαξε τή Ρωσία από τον άναρχισμό», (25) φαίνεται πως δικαιώθηκε.

Πρός το τέλος του 1921 ή Έμμα Γκόλντμαν και ο Άλεξάντερ Μπέρκμαν άποφάσισαν να φύγουν. «Σκοτεινές είναι οι μέρες που πέρασαν», σημείωσε ο Μπέρκμαν στο ήμερολόγιό του. «Μιά - μιὰ έσβησαν όλες οι έλπίδες. Έ τρομοκρατία και ο δεσποτισμός συντρίψανε τή ζωή που γεννήθηκε τον Όκτώβρη. Τα συνθήματα της επανάστασης καταπατήθηκαν, τα ιδανικά της πνίγηκαν μέσα στο αίμα του λαού. Ο άέρας του χτές καταδικάζει έκατομμύρια σε θάνατο ή σκιά του σήμερα ρίχνει το μαύρο πέπλο της πάνω σ' όλη τή χώρα. Έ δικτατορία άφαιρεί το έδαφος κάτω ά-

πὸ τὰ πόδια τῶν μαζῶν. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι νεκρὴ· τὸ πνεῦμα τῆς οὐρλί:άζει μέσα στὴν ἐρημιά... Ἀποφάσισα νὰ φύγω ἀπὸ τὴ Ρωσία». (26) Ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ὁ Μπέρκμαν καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν πῆγαν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία, ὅστερα ἀπὸ τὶς συνηθισμένες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν βίβες καὶ ἄδειες παραμονῆς. Ἀκόμα χειρότερα, ὅταν ἐκδώσανε τὰ βιβλία τους ποὺ ἀσκοῦσαν κριτικὴ στοὺς μπολσεβίκους, ἀνακάλυψαν πὼς εἶχαν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ πολλοὺς φίλους καὶ συνεργάτες τους στὴν ἄριστερά, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ἦταν ἀκόμα πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ. Χρειαζόταν μεγάλο θάρρος γιὰ νὰ παραδεχτοῦν πὼς ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση εἶχε ἀποτύχει καὶ πὼς ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀναρχικῆς κοινωνίας βρισκόταν μακριὰ περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν συνέχισε νὰ γράφει καὶ νὰ δουλεύει γιὰ τὸ ἀναρχικὸ καὶ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν καταστρέψει τὴν ὑγεία του καὶ πέθανε στὴ Νίκαια τὸ 1936. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, ἀφοῦ ἔζησε ἓνα διάστημα στὴν Ἀγγλία, πῆγε στὴ Γαλλία. Ὅταν ξέσπασε ὁ Ἰσπανικὸς Ἐμφύλιος Πόλεμος ἀναπόφευκτα πῆρε μέρος στὸν ἀγῶνα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξολόθρευση τῶν Ἰσπανῶν ἀναρχικῶν καὶ τὴν ἥττα τῶν δημοκρατικῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δραστήρια προπαγανδίστρια ἐνάντια στὸ νέο καθεστῶς τῆς Ἰσπανίας καὶ στὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας διαλέξεων στὸν Καναδά κατέρευσε καὶ πέθανε τὸ 1940.

Οἱ ἐμπειρίες τῶν ἀναρχικῶν στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση εἶχαν ἀποδείξει ὅτι οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Μάρξ καὶ τὸν Μπακούνιν σήμαιναν στὴν πράξη σκληρὸ ἀγῶνα καὶ αἱματοχυσία. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ βρισκόνταν ἀπὸ τότε ἀμετάκλητα σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ταυτόχρονα, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἡγεσία μιᾶς μεγάλης ἐπανάστασης ἦταν οἱ ἀναρχικοὶ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ βασικὲς ἀρχές τους ἔκαναν τόσο δύσκολη τὴν ὑπαρξὴ ὀργάνωσης. Οἱ μαρξιστὲς, μὲ τὴν ἐπιτυχία τους στὴ Ρωσία, ἐμφανίστηκαν τώρα σὰν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀναρχικοὶ· κι ἐπομένως ἔγινε ἀκόμα πιὸ δύσκολο γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ κερ-

δίςουν και νά διατηρήσουν τήν υποστήριξη πού θα τους έδινε τή δυνατότητα νά εφαρμόσουν τις απόψεις τους για τή φύση τής επανάστασης. "Ήδη πριν από τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οί αναρχικοί είχαν κάνει προσπάθειες νά οργανωθούν σ' ένα τακτικό πειθαρχημένο κίνημα, αλλά κάθε φορά οί διασπάσεις τους και ή άνυποχώρητη και συχνά έντυπωσιακή έπιμονή τους στο δικαίωμα του καθενός νά διαφωνεί, έκανε νά αποτυχαίνουν αυτές οί προσπάθειες. "Ένωσαν μεγαλύτερη άνεση όταν άποτελοΰσαν θορυβώδη και διασπαστικά στοιχεία στα πρώτα συνέδρια τής Δεύτερης Διεθνούς (μέχρι πού τελικά διαγράφηκαν από τή σοσιαλιστική πλειοψηφία τό 1896), παρά όταν έκαναν δικά τους συνέδρια.⁽²⁷⁾ Παρόλα αυτά γίνονταν έθνικά και διεθνή συνέδρια: εκεί συζητούσαν τά προβλήματα θεωρίας και τακτικής. Και στη Γαλλία, τήν Ίσπανία και τις ΗΠΑ πολλοί από τή νεότερη γενιά των αναρχικά σκεπτόμενων έργατικών ήγετων προσπάθησαν νά μπάσουν καινούργιες ιδέες και πρακτικές μεθόδους στο αναρχικό κίνημα, ακόμα κι αν τό τελικό αποτέλεσμα αυτών των νέων τάσεων ήταν ή ακόμα μεγαλύτερη διάσπαση του κινήματος. "Ορισμένοι τουλάχιστον από τους αναρχικούς συνειδητοποίησαν ότι ή επανάσταση θα έπρεπε νά βασιστεί στην οργανωμένη δύναμη του συνδικαλιστικού κινήματος: και ότι ή τελική μάχη ανάμεσα στους κομμουνιστές και τους αναρχικούς θα έπρεπε νά διεξαχθεί μέσα στα έργατικά συνδικάτα.

Ἄναρχικοὶ καὶ συνδικαλιστὲς

«Οἱ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν κάποτε τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀναρχικῶν στὰ συνδικάτα σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας.»

Ζώρζ Σορέλ

«Εἶσαστε ἄθλιοι, πεινασμένοι καὶ φτωχοί;
Χιλιάδες πράγματα ἔχετε στερηθεῖ;
Εἶν' ἡ ζωὴ σας γεμάτη μιζέρια;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξε-
(φορτωθεῖ.

Ροῦχα κουρέλια, ὄλο μπαλώματα φορᾶτε;
Ἔχ' ἡ ζωὴ σας μέσ' τὶς παράγκες χαθεῖ;
Νὰ γλυτώσετε θέλετε ἀπὸ κάθ' ἔγνοια καὶ θά-
(σανο;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
(τωθεῖ.

Σὰς ἔχουνε σπάσει σὰν ξερόκλαδα στὰ δύο;
Κουβαλᾶτε φορτία σὰ γαϊδούρια;
Κακόμοιροι — πρέπει καθένας σας νὰ ξεσηκωθεῖ
καὶ τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορτωθεῖ.
Κάθε ἀγωνία ποὺ περνᾶτε
Μ' ἕνα γερό σας χτύπημα μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ.
Ἔϊ, ἀτζαμηδες, καιρὸς νὰ δυναμώσετε λιγάκι
Καὶ ὁ καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
τωθεῖ.»

Ἕνα ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς IWW (Βιομηχανικὸι Ἑργάτες τοῦ Κόσμου).

1

Πρὶν ἀκόμα κατορθώσει τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τῆς Ρωσίας νὰ ἀποδείξει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης καὶ πρὶν προσφέρουν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Λένιν νέα ἐνθάρρυνση στοὺς μαρξιστὲς ἐνάντια στοὺς ἀναρχικοὺς, ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἀνησυχοῦσαν ἰδιαίτερα μὲ τὴ ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς τρο-

μοκρατίας και με τη στειρότητα των ακαδημαϊκών συζητήσεων. Σε τελευταία ανάλυση ο αναρχισμός ήταν εργατικό κίνημα. Οι πιο άφοσιωμένοι αγωνιστές του προέρχονταν από καθαρά εργατικό περιβάλλον· ή δύναμή του όφειλόταν στην καθημερινή αναγνώριση των πραγματικών συνθηκών της ταξικής πάλης —τουλάχιστον σ' όρισμένες χώρες και σε μερικούς βιομηχανικούς τομείς. Οι άμφισβόλιες για τις ατομικές πράξεις προπαγάνδας με τη δράση και για τη δράση των μικρών συνωμοτικών ομάδων, που είχαν έκφραση συχνά άνθρωποι σαν τον Κροπότκιν και τον Έλιζέ Ρεκλύ, ενισχύθηκαν χάρη στην αυξανόμενη πίεση από την πλευρά της αστυνομίας ύστερα από κάθε τρομοκρατική ενέργεια. "Αν ο αναρχισμός ήθελε να είναι κάτι περισσότερο από ατομική διαμαρτυρία, έπρεπε να βρει μια νέα μαζική βάση και καινούργια μέσα δράσης σε μια ολοένα και περισσότερο βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Σύμφωνα με τον Κροπότκιν: «'Αν η ανάπτυξη του επαναστατικού πνεύματος ωφελείται αποφασιστικά από τις ήρωϊκές ατομικές πράξεις, είναι εξίσου αληθινό... ότι οι επαναστάσεις δεν γίνονται μ' αυτές τις ήρωϊκές πράξεις... 'Η επανάσταση είναι πάνω απ' όλα λαϊκό κίνημα.» (1) Για να γίνει ο αναρχισμός ένα επαναστατικό λαϊκό κίνημα σε σχέση με την επιρροή των αναπτυσσόμενων αντιπάλων πολιτικών κομμάτων που οικοδομούσαν οι σοσιαλιστές, χρειαζόταν να αποδείξει την αποτελεσματικότητά του σαν οργάνωση ικανή να επιφέρει επαναστατικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. Όπως έγραψε μια αναρχική εφημερίδα την εποχή της δολοφονίας του βασιλιά Ουμβέρτου Ι της Ιταλίας, το 1900: «Δεν είναι το πολιτικό κεφάλι που πρέπει να χτυπήσουμε. Είναι το οικονομικό κεφάλι, ή 'Ιδιοκτησία, που πρέπει να έχουμε σα στόχο.» (2)

Οι ιδέες αυτές αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο μιαν επιστροφή στον κλασικό αναρχισμό του Προυντόν και του Μπακούνιν. Δεν είχαν ποτέ εξαφανιστεί από το αναρχικό κίνημα, αλλά, τουλάχιστον στην κοινή γνώμη, είχαν ενμέρει επισκιαστεί από τις θεαματικές χειρονομίες των ατομικών τρομοκρατών και από τα μέτρα που έδειχναν πόσο σοβαρά αντιμετώπιζε τους αναρχικούς ή αστυνομία όλης της Ευρώπης. Ο Προυντόν είχε διαμορφώσει ένα πρόγραμμα με το οποίο οι εργάτες στα εργαστήριά τους θα μπο-

ροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς νὰ χρειαστοῦν πολιτικούς θεσμούς· ὁ Μπακούνιν, παρόλο ποὺ ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιὰ τὶς δυνατότητες ἐπανάστασης μεταξὺ τῶν καθυστερημένων ἀγροτῶν τῆς Ρωσίας ἢ τῆς Ἰταλίας, εἶχε κι αὐτὸς σκεφτεῖ τὸ ἐργαστήριον ἢ τὸ ἐργοστάσιον ὡς πιθανὸ πυρῆνα κοινωνικῆς ἐξέγερσης. Ἡ μοναδικὴ μέθοδος χειραφέτησης, εἶχε γράψει τὸ 1869, εἶναι ἡ «ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν ἐναντία στὰ ἀφεντικά. Εἶναι ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ δημοσπονδία τῶν πυρῆνων ἀντίστασης.»⁽³⁾ Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Ζυρά, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιὰ ἓναν καθημερινὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων τους, ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ ἀποδέχτηκαν τὴν ἀρχὴ τῆς ἄμεσης ἐργατικῆς δράσης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στόχων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Σύμφωνα μὲ τὸν Τζέημς Γκυγιώμ: «Ἀντὶ νὰ καταφύγουν στὸ κράτος, ποὺ κατέχει τόση δύναμη ὅση τοῦ ἀναθέτου οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες, οἱ ἐργάτες θὰ κανονίσουν ἄμεσα τὶς δουλειές τους μὲ τὴ μπουρζουαζία, θὰ θέσουν τοὺς ὅρους τους καὶ θὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀστοὺς νὰ τοὺς ἀποδεχτοῦν.»⁽⁴⁾

Ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία θὰ πολεμοῦσαν ἦταν ἡ ἀπεργία, καὶ ἤδη τὸ 1874 ἓνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Ζυρά, ὁ Ἄντεμάρ Σδιτσκεμπέλ, ἀνέλυσε τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας ὡς τὸν ἀπλούστερο καὶ ἀσφαλέστερο τρόπο γιὰ νὰ κατακτηθοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς: «Ἡ ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, μὲ τὴν ὁποία θὰ δώσουν τέλος στὰ θεινὰ ποὺ ὑφίστανται, ἀρχίζει νὰ συζητιέται πολὺ σοβαρά... Πρόκειται ὁπωσδήποτε γιὰ ἐπαναστατικὴ πράξη ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει τὴ διάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς βλέψεις τῶν ἐργατῶν.»⁽⁵⁾ Παρόλα αὐτὰ οἱ ὠρολογοποιοὶ τοῦ Ζυρά δὲν ἦταν οὔτε πολυάριθμοι οὔτε καὶ ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ μεγάλη, ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση, ἔστω κι ἂν στὰ δύσκολα χρόνια μετὰ τὴν Κοιμούνα, κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσά τους οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν.

Οἱ νέες μορφές βιομηχανικῆς ὀργάνωσης καὶ τακτικῆς ἀναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία· καὶ πρόσφεραν στοὺς ἀναρχικοὺς νέες δυνατότητες δράσης —καθὼς καὶ νέες δυνατότητες διαφωνίας. Ἐγὼ

στή Γερμανία και στην Ἀγγλία τὰ νέα συνδικαλιστικά κινήματα πού ἀναπτύχθηκαν στή δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν κινήματα πού ἀποσκοποῦσαν σέ ἐπιμέρους βελτιώσεις τῶν μισθῶν και τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν και πολὺ γρήγορα δημιούργησαν στενές σχέσεις μετὰ τὰ ἀναπτυσσόμενα σοσιαλιστικά κόμματα, στή Γαλλία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐπιτράπηκε γιὰ πρώτη φορά ἡ συνδικαλιστικὴ δράση, τὸ 1884, μετὰ τὴν καταστολὴ πού ἀκολούθησε τὴν Κομμούνα, τὰ συνδικάτα ἐφάρμοσαν πολὺ γρήγορα μιὰ θεωρία ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε πολιτικὸ κόμμα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στή δεκαετία τοῦ 1880, ὁ Ζὺλ Γκέζντ, ὁ ἄνθρωπος πού εἰσήγαγε τὶς μαρξιστικὲς ἰδέες στή γαλλικὴ πολιτικὴ, προσπάθησε νὰ ἀναπτύξει τὰ συνδικάτα σέ στενὴ συνεργασία μετὰ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα πού εἶχε ἰδρύσει. Αὐτὴ ὁμως ἡ συνεργασία δὲν κράτησε πολὺ, και σ' ἓνα συνδικαλιστικὸ συνέδριο πού ἔγινε στή Μπορντὼ τὸ 1888, ἡ πλειοψηφία ὑποστήριξε τὴν ἄμεση ἐργατικὴ δράση μετὰ μέσο τὴ γενικὴ ἀπεργία και ἐναντιώθηκε σέ κάθε πολιτικὴ δράση. Τελικά, τὸ 1894, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Γκέζντ ἀποχώρησαν ἀπὸ ἓνα συνέδριο συνδικαλιστῶν στή Νάντη. Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὰ γαλλικὰ συνδικάτα και τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα δροῦσαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξὺ τους.

Στὸ μεταξὺ, οἱ νέες ἐργατικὲς ὀργανώσεις στή Γαλλία ἀναπτύσσονταν μετὰ βάση τὶς θεωρίες τοῦ Προυντόν. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ἔγινε μετὰ δύο μορφές. Πρῶτον, οἱ ἐργάτες σέ μεμονωμένα ἐργοστάσια και σέ ὀρισμένες περιπτώσεις σέ μερικὲς βιομηχανίες δημιούργησαν συνδικάτα. Δεύτερον, ἀπὸ τὸ 1887 κι ἔπειτα ἰδρύθηκαν «Ἐργατικὰ Κέντρα» πού λειτουργοῦσαν παράλληλα μετὰ τὰ συνδικάτα. Ἦταν ὀργανωμένα σέ τοπικὴ βάση και συμμετεῖχαν ἐργάτες ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Ὁ σκοπὸς τῶν «Ἐργατικῶν Κέντρων» ἦταν ἀρχικὰ ἡ ἐξεύρεση ἐργασίας γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἀνέλαβαν και ἄλλες λειτουργίες και ἔγιναν κέντρα ἐκπαίδευσης και συζήτησης ὄλων τῶν προβλημάτων πού ἀφοροῦσαν τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ κίνημα ἐξαπλώθηκε γρήγορα, και τὸ 1892 τὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» πού λειτουργοῦσαν ἤδη σέ πολλές περιοχὲς τῆς Γαλλίας, συνασπίστηκαν σέ μιὰ ἐθνικὴ δημοσπονδία.

Τὸ 1895 ὁ Φερνάν Πελλουτιέ ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων», στὰ εἰκοσιεπτὴ του χρόνια, καὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔκανε τὸ κίνημα πανίσχυρη δύναμη καὶ τὸ ἐξόπλισε μὲ ἓνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικοῦ ἰδεολογισμοῦ ποὺ δὲν ἐπηρέασε μόνο τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ ἀποτέλεσε πρότυπο καὶ γιὰ ἄλλες χώρες, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἰσπανία. Ὁ Πελλουτιέ καταγόταν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια ὑπαλλήλων καὶ ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἦταν διαμαρτυρόμενοι, ἀλλὰ ἀργότερα προσηλυτίστηκαν στὸν καθολικισμό, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸν ἔστειλαν σ' ἓνα καθολικὸ σχολεῖο, ἀλλὰ, παρόλο ποὺ ἦταν πολὺ ἐξυπνος, ἀπέτυχε στὶς ἐξετάσεις καί, ὅπως πολλοὶ τῆς γενιᾶς του, εἶχε φασαρίες μὲ τοὺς καθηγητὲς του γιὰτὶ ἔγραψε ἓνα ἀντικληρικὸ μυθιστόρημα. Ἡ οἰκογένειά του ζοῦσε στὴ Βρετάνη καὶ ὁ νεαρὸς Πελλουτιέ ἔγινε πολὺ σύντομα συνεργάτης ἑνὸς νεαροῦ δικηγόρου στὸ Σαιν—Ναζαίρ, τοῦ Ἀριστείδη Μπριάν, ποὺ βρισκόταν στὴν ἀρχὴ μιᾶς μακρόχρονης πολιτικῆς καριέρας καί, σ' αὐτὴ τὴ φάση, ἐκπροσωποῦσε τὴν ἄκρα ἀριστερά, καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν προβλήματα μὲ τὶς ἀρχές. Ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Πελλουτιέ σὰ συνεργάτη τοῦ Μπριάν προκάλεσε σὲ λίγο δυσκολίες στὸν πατέρα του, ποὺ ἦταν ὑπάλληλος τῶν Ταχυδρομείων· ὁ πατέρας του μετατέθηκε στὸ Μενώ καὶ μετὰ, στὸ τέλος τοῦ 1893, στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ ὁ Φερνάν Πελλουτιέ συνέχισε τὴν καριέρα του σὰν ἐκπρόσωπος καὶ ὀργανωτὴς τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς πρόσφατα ἰδρυμένης «Ὁμοσπονδίας Ἑργατικῶν Κέντρων». Γιὰ ἑπτὰ χρόνια, παρόλη τὴν κακὴ του ὑγεία (ἔπασχε ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ καὶ παραμορφωτικὴ φυματικὴ ἀσθένεια τοῦ προσώπου), ἀφοσιώθηκε στὴν προσπάθειά του νὰ κάνει τὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» πραγματικὰ κέντρα ἐργατικῆς ἐκπαίδευσης καὶ πυρῆνες ποὺ θὰ χρησίμευαν σὰν πρότυπο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας μὲ βάση τὸν ἐργατικὸ ἔλεγχο τῆς βιομηχανίας.

Παρόλο ποὺ οἱ ἐργάτες ποὺ συμμετεῖχαν στὰ «Ἑργατικὰ Κέντρα» δὲν ἦταν ποτὲ τόσο πολυάριθμοι, οἱ ἰδέες ποὺ διαδόθηκαν ἀνάμεσά τους ποτὲ δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἐρ-

γατικό κίνημα. Σύμφωνα με τον Πελλουτιέ το βασικό έργο που έπρεπε να γίνει ήταν, πάνω απ' όλα, η εκπαίδευση των εργατών και η προετοιμασία τους για το ρόλο που πρέπει να παίξουν στη νέα κοινωνία. Πρώτα απ' όλα έπρεπε να διδαχτούν την ορθολογική θάση για την ένστικτώδη εξέγερσή τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνία: «Αυτό που λείπει από τον εργάτη είναι η γνώση της δυστυχίας του.»⁽⁶⁾ Τα Έργατικά Κέντρα έμελλε λοιπόν να γίνουν «κέντρα μελέτης, όπου το προλεταριάτο μπορεί να διαλογιστεί για την κατάστασή του, να αναλύσει οικονομικά προβλήματα και να γίνει ικανό για την απελευθέρωση που δικαιούται.»⁽⁷⁾ Ο Πελλουτιέ και οι συνεργάτες του πίστευαν ότι κάθε συνδικαλιστικό κίνημα πρέπει να είναι αληθινά επαναστατικό και να αποσκοπεί στην ολική μεταμόρφωση της κοινωνίας, και ότι, ταυτόχρονα, δεν πρέπει να κάνει τα σφάλματα της κοινωνίας που θέλει να αντικαταστήσει. «'Ακόμα και το μεταβατικό κράτος στο οποίο πρέπει να υποταγοῦμε αναγκαστικά και μοιραία, πρέπει να είναι μια κολλεκτιβιστική φυλακή;» αναρωτιόταν. «Δεν μπορεί να είναι μια ελεύθερη οργάνωση, περιορισμένη αποκλειστικά από τις ανάγκες της παραγωγής και της κατανάλωσης, ενώ όλοι οι πολιτικοί θεσμοί θα έχουν καταργηθεί;» Το εργατικό συνδικάτο ήταν τόσο ένα μέσο επανάστασης όσο κι ένα υπόδειγμα για το μέλλον. Το συνδικαλιστικό κίνημα λοιπόν «κήρυξε τον πόλεμο ενάντια σ' όλα όσα αποτελούν, υποστηρίζουν και ενισχύουν την κοινωνική οργάνωση.» Οι υπεύθυνοι υπάλληλοι πρέπει να είναι προσωρινοί: τα μέλη πρέπει να είναι ελεύθερα να φεύγουν. «Τί είναι συνδικάτο;» έγραφε ο Πελλουτιέ. «Μια ένωση όπου είναι ελεύθερος κανείς να μπει ή να φύγει, χωρίς πρόεδρο, έχοντας σαν μοναδικούς υπαλλήλους ένα γραμματέα κι έναν ταμία που είναι πάντοτε ανακλητοί.»⁽⁸⁾

Πρόκειται ακριβώς για τη φυσική κατάληξη των ιδεών του Προυντόν: και οι αναρχικοί διάζονταν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες του νέου κινήματος για να διαδώσουν τις ιδέες τους. Ήδη το 1892 στα χέρια της αστυνομίας του Παρισιού είχε πέσει μια έγκυκλιος από τους εξόριστους αναρχικούς του Λονδίνου που συμβούλευε τους αναρχικούς να χρησιμοποιήσουν τα συνδικάτα σά μέσο δράσης. Ή τακτική ήταν ίδια μ' αυτή που δραματί-

στηκε ο Μπακούνιν πριν από 25 χρόνια (και μ' αυτή που θα εφαρμόζε στην Ισπανία 25 χρόνια αργότερα ή FAI — Αναρχική Ομοσπονδία Ιβηρίας). «Είναι χρήσιμο», έλεγε η έγκυκλιος, «να συμμετάσχουμε ενεργητικά στις άπεργίες καθώς και σ' όλες τις κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης, αλλά πρέπει πάντοτε να αρνιόμαστε να παίζουμε αρχηγικό ρόλο. Πρέπει να επωφεληθούμε από κάθε ευκαιρία που μας δίνεται για να κάνουμε αναρχική προπαγάνδα και για να προειδοποιήσουμε τους εργάτες ενάντια στους εξουσιαστές σοσιαλιστές που θα είναι οι αυριανοί καταπιεστές.»⁽⁹⁾ Οι ιδέες του Πελλουτιέ έδειχναν να συνδέουν αυτό το στόχο με ένα νέο και θετικό ρόλο των αναρχικών στο εργατικό κίνημα, και πολλοί αναρχικοί προσχώρησαν με ενθουσιασμό στο νέο συνδικαλιστικό κίνημα. Ο Έμιλ Πουζέ, λογουχάρη, που εξέδιδε τη «Le Père Peinard» και που οι πνευματώδεις δημοφιλείς πολεμικές του τον έκαναν πετυχημένο αναρχικό προπαγανδιστή ανάμεσα στους εργάτες που ζητούσαν κάτι πιο κοντά στην πραγματικότητα από τον διανοουμενίστικο αναρχισμό του Ζαν Γκράβ ή του Κροπότκιν, έγινε ο αρχισυντάκτης του κύριου εβδομαδιαίου συνδικαλιστικού έντύπου, το 1900.

Ο βασικός πρακτικός στόχος του Πελλουτιέ από τη στιγμή που έγινε γραμματέας της Ομοσπονδίας ήταν να συνδυάσει την επαγγελματική και εκπαιδευτική δράση των Εργατικών Κέντρων με τη δράση που ανέπτυσσαν τα συνδικάτα που ήταν οργανωμένα με βάση το έργοστάσιο ή τη βιομηχανία. Η «Ομοσπονδία Συνδικάτων και Συνεργατικών Ομάδων» υπήρχε ήδη από το 1886, αλλά το 1895 διασπάστηκε μετά από διαφωνία για το αν πρέπει να υποστηρίξει ή όχι ένα πολιτικό κόμμα. Η πλειοψηφία αποδέχτηκε την άποψη που είχε εκφράσει ο Πουζέ πριν από λίγα χρόνια όταν έγραφε: «Ο στόχος των συνδικάτων είναι η διεξαγωγή του πολέμου ενάντια στα αφεντικά και όχι η ενασχόληση με την πολιτική.»⁽¹⁰⁾ Από τη στιγμή που ήττήθηκαν οι υποστηρικτές του Ζύλ Γκέζντ, που ήθελαν στενή συνεργασία με το πολιτικό σοσιαλιστικό κίνημα, ήταν ανοιχτός ο δρόμος για να προσχωρήσουν τα συνδικάτα στα Εργατικά Κέντρα. Παρόλα αυτά η διαδικασία ήταν αργή. Τα συνδικάτα δημιούργησαν τη δική τους συνομοσπονδία (τη CGT — Γενική Συνομοσπονδία Εργα-

των) τὸ 1895, ἀλλὰ ἦταν μιὰ σχετικὰ ἀδύναμη καὶ ἐλάχιστα ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση ἢ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ ἀποτυχία μιᾶς ἀπεργίας τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1898 ἀποκάλυψε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ δραματικὴ ἀπεργιακὴ δράση καὶ στὶς πραγματικὲς ἱκανότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ Πελλουτιέ φρόντιζε ἰδιαίτερα ὥστε ἡ συγκριτικὰ ἰσχυρὴ καὶ καλὰ ὀργανωμένη Ὀμοσπονδία του νὰ μὴν ἐξασθενήσῃ μὲ τὴ συγχώνευσή της σὲ ἓνα ἐλάχιστα ἱκανὸ καὶ μαχητικὸ σῶμα καὶ πραγματικὰ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του δὲν ἔγινε ἡ ἐνοποίηση τῶν συνδικάτων καὶ τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων.

Ὁ Πελλουτιέ πέθανε τὸ 1901 στὰ 34 χρόνια του. Ἡ φυματίωση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε εἶχε χειροτερέψει καὶ ἡ ὑγεία του εἶχε καταστραφεῖ ἀκόμα περισσότερο γιὰτὶ δὲν δούλευε μόνο σὰν γενικὸς γραμματέας τῆς Ὀμοσπονδίας Ἐργατικῶν Κέντρων, ἀλλὰ ἐξέδιδε καὶ μιὰ ἐπιθεώρηση ποὺ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προσφέρει στοὺς ἐργάτες σοβαρὰ ἄρθρα καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση· τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἔβγαινε, σχεδὸν χωρὶς καμιὰ ἄλλη βοήθεια, ἀπὸ τὸν Πελλουτιέ καὶ τὸν ἀδελφὸ του—ἀκόμα καὶ τὸ τύπωμα τὸ ἔκαναν μόνοι τους. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ Πελλουτιέ, ἡ σύνδεση τῶν πρακτικῶν χαρισμάτων του μὲ τὸν ἠθικὸ ἐνθουσιασμό του, ἡ ἀφιέρωσή του στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς αὐτοβελτίωσης τῶν ἐργατῶν, μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο θάνατό του, τὸν ἔκαναν θρυλικὴ φυσιογνωμία μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν του· καὶ αὐτοὶ τελικὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ κατόρθωσαν νὰ συνενώσουν τὰ Ἐργατικὰ Κέντρα μὲ τὴ CGT τὸ 1902. Μὲ τὸ νέο καταστατικὸ ἡ CGT περιεῖχε τόσο συνδικάτα ὅσο καὶ ἐργατικὰ κέντρα· ὁ κάθε τομέας ἦταν αὐτόνομος, ἀλλὰ κάθε συνδικάτο ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σ' ἓνα τοπικὸ κέντρο ἢ κάποια ἄλλη ἰσοδύναμη τοπικὴ ὀργάνωση. Ἐτσι λοιπὸν ἡ CGT βασιζόταν τώρα πιά τόσο στὴν ὀμοσπονδία τῶν συνδικάτων, ἄρα καὶ στὶς διάφορες βιομηχανίες, ὅσο καὶ στὴν Ὀμοσπονδία τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων, ἄρα καὶ σ' ἓνα σύστημα περιφερειακῆς καὶ τοπικῆς ἀποκέντρωσης. Τὸ πνεῦμα τοῦ Προυγτὸν φαινόταν ὅτι εἶχε θριαμβεύσει.

Παρόλο ὅμως ποὺ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα εἶχε ἀποκτήσει τώρα μιὰ ἐνότητα ποὺ τὸ 1902 δὲν ὑπῆρχε στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα, καὶ παρόλο ποὺ τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὴν ἄμεση

οικονομική δράση και έναντιώνονταν σε κάθε μορφή πολιτικής δράσης, εξακολουθοῦσαν να εἶναι ἀριθμητικά ἀδύναμα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μειονότητα στὴ Γαλλία. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι τὸ 1906 39ο) ο τῶν Γάλλων μισθωτῶν ἀπασχολοῦνταν στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία· καὶ ἀπ' αὐτοὺς μόνο τὸ 11ο) ο ἀνήκε γενικὰ στὰ συνδικάτα, καὶ μόνο 4ο) ο στὴ CGT. (11) Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν κυμαινόταν σημαντικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες καὶ διέφερε ἀπὸ κλάδο σὲ κλάδο. Ἔτσι κάθε ἀποτελεσματικὴ βιομηχανικὴ δράση ἦταν μοιραῖο νὰ εἶναι περιορισμένη ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπιτυχίες της, ἐκτὸς καὶ ἂν μποροῦσε νὰ παραλύσει τὴ λειτουργία μιᾶς σημαντικῆς βιομηχανίας ἢ ὑπηρεσίας ὅπως τοὺς σιδηροδρόμους. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὑπῆρχαν ὀπωσδήποτε ἔντονος διαφωνίες γιὰ τὸ τί μποροῦσαν νὰ πετύχουν τὰ συνδικάτα. Θὰ γίνονταν, ὅπως ἤθελαν οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ἦταν μέλη τους, μαχητικὲς ὀργανώσεις ποὺ προετοιμάζουσαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴ νέα κοινωνία; Ἡ θὰ ἀρκοῦνταν στὰ πρακτικὰ ὠφέλη ποὺ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ περιορισμένους βιομηχανικοὺς τομεῖς; Ἡ συζήτηση ποὺ διέσπασε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ σοσιαλιστικὰ πολιτικὰ κόμματα, ἂν ὁ πρῶτος στόχος εἶναι ἡ μεταρύθμιση ἢ ἡ ἐπανάσταση, κυριαρχοῦσε παράλληλα καὶ στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Οἱ ἀναρχικοὶ, ποὺ θεωροῦσαν τὰ συνδικάτα μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης, ἦταν ἀρκετὰ ξεκάθαροι στὶς ἐπιδιώξεις τους. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Πῶλ Ντελεσάγ, ποὺ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς γραμματεῖς τῆς CGT, ἔγραψε ὅτι ὁ ρόλος τους ἦταν νὰ «ἀποδείξουν τὴν ἀνοησία τῶν τμηματικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα μεταξὺ τῶν συνδικαλιστικῶν μελῶν.» (12)

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἦταν ἀδύναμο, ἡ ἰδέα τῆς ἄμεσης ἐπαναστατικῆς δράσης φαινόταν ἐλκυστικὴ. Ἄν τὰ βραχυπρόθεσμα ὠφέλη ἦταν τόσο δύσκολο νὰ ἐπιτευχθοῦν ὅσο καὶ ἡ τελικὴ νίκη, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μὴν εἶναι ἄμεσος στόχος αὐτὴ ἡ τελικὴ νίκη. Ὅπως πολλοὶ Γερμανοὶ σοσιαλδημοκράτες πίστευαν πῶς ἡ λογικὴ τῆς ἱστορίας θὰ πετύχαινε τὴ νίκη χωρὶς αὐτοὶ νὰ νὰ κάνουν τίποτα, ἔτσι καὶ πολλοὶ Γάλλοι συνδικαλιστὲς πίστευαν πῶς μὲ κάποιον τρόπο ἢ καπιταλιστικὴ τάξη

πραγμάτων θα συντριβόταν μ' ένα μοναδικό χτύπημα. Οί πιό σοβαροί και μαχητικοί συνδικαλιστές αποδοκίμαζαν διαρκώς αυτή την αίρεση. «'Αν χρειαζόταν ένα μονάχα χτύπημα για να ανατραπεί ή παλιά τάξη πραγμάτων», έγραφε ο Έμιλ Πουζέ την Πρωτομαγιά του 1904, «δλα θα ήταν πραγματικά πολύ εύκολα. 'Αν έχουμε αυταπάτες για την προσπάθεια που απαιτείται, μās περιμένει μεγάλη απογοήτευση... 'Η κοινωνική επανάσταση δέν θα πραγματοποιηθεί χωρίς τεράστια, πραγματικά τεράστια προσπάθεια.» (13) Παρόλα αυτά κανένας δέν άμφισβητούσε τή δυνατότητα μιās επικείμενης επανάστασης, μιā και ήδη υπήρχε ή θέληση για την πραγματοποίησή της.

Τό 1906 ή CGT άποδέχτηκε επίσημα τις άπόψεις άγωνιστών όπως του Πουζέ και άναγνώρισε ότι ήταν επαναστατική όργάνωση που είχε σαν στόχο τήν κατάληψη τής οικονομικής έξουσίας με άμεση δράση που θα κορυφωνόταν σε γενική άπεργία. 'Ο Πώλ Ντελεσαγ περιέγραφε τό πρόγραμμα τής έκστρατείας ως εξής:

1. Μιā γενική άπεργία άπό μεμονωμένα συνδικάτα, που μπορεί να συγκριθεί με τους έλιγμούς των έμπροσθοφυλακών.
2. Παύση έργασίας παντού μιā δεδομένη ήμέρα, που μπορεί να συγκριθεί με τους μεγάλους έλιγμούς.
3. Γενική και πλήρης στάση τής έργασίας που θέτει τό προλεταριάτο σε κατάσταση άνοιχτού πολέμου με τήν καπιταλιστική κοινωνία.
4. Γενική άπεργία — επανάσταση. (14)

Τό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ή CGT ήταν πώς να συνδυάσει μιā κατάσταση πολέμου ενάντια στην καπιταλιστική κοινωνία με τήν επιδίωξη άμεσων και περιορισμένων κερδών για τους εργάτες. Πριν άπό τό συνέδριο τής 'Αμιένης, για άρκετους μήνες, παρατηρήθηκε βιομηχανική άναταραχή ή έκστρατεία για τό όχτάωρο βρισκόταν στην άκμή της και είχαν γίνει έκτεταμένες άπεργίες για τήν υποστήριξή της, ιδιαίτερα άπό τους μεταλλωρύχους, που ανήκαν στο μεγαλύτερο άπό τά συνδικάτα τής CGT. 'Η κυβέρνηση είχε θορυβηθεί άρκετά άπό τήν άπειλή των διαδηλώσεων τής Πρωτομαγιάς του 1906 και διέταξε τή σύλληψη του όμοσπονδιακού γραμματέα και του ταμία τής CGT και σ' αυτήν άκριδώς τήν άτμόσφαιρα μαχητικότητας έγινε τό συνέ-

δριο τής CGT τόν ἴδιο χρόνο. Τὸ συνέδριο ἐπιβεβαίωσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά τή διάσταση ἀνάμεσα στὰ συνδικάτα καί στὰ σοσιαλιστικά κόμματα καί ἀποφάσισε ὅτι, παρόλο πού τὰ μέλη τής CGT ἦταν ἀπόλυτα ἐλεύθερα ἔξω ἀπό τὰ συνδικάτα νά διαλέγουν τή μορφή πάλης πού ἀνταποκρίνεται στίς πολιτικές ἢ φιλοσοφικές ἀπόψεις τους, δέν ἔπρεπε νά εἰσάγουν αὐτές τίς ἀπόψεις μέσα στὰ συνδικάτα· καί τὰ ἴδια τὰ συνδικάτα δέν θά πρέπει «νά ἀσχολοῦνται μέ τὰ κόμματα ἢ τίς φράξιες, πού εἶναι ἐλεύθερα ἔξω καί χῶρια ἀπό τὰ συνδικάτα νά ἐργάζονται γιὰ τήν κοινωνική μεταμόρφωση ὅπως νομίζουν καλύτερα». Αὐτό πού συνέδεε τὰ μέλη τῶν συνδικάτων ἦταν ἡ συνείδηση τής ἀνάγκης νά ἀγωνιστοῦν γιὰ τήν κατάργηση τοῦ συστήματος τής μισθωτῆς ἐργασίας καί ἡ «ἀναγνώριση τής ταξικῆς πάλης, πού, μέ οἰκονομική θάση, ξεσηκώνει τοὺς ἐργάτες ἐγάντια σέ κάθε μορφή ὕλικῆς καί ἠθικῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀσκεῖται ἀπό τήν καπιταλιστική τάξη ἐγάντια στήν ἐργατική τάξη.» Ταυτόχρονα τὸ Καταστατικό τής Ἀμιένης προσπάθησε νά συμφιλιώσῃ αὐτὸ τὸ πράγμα μέ τήν ἀνάγκη γιὰ καθημερινή δράση ὡς ἑξῆς: «Ὅσον ἀφορᾷ τὰ καθημερινὰ αἰτήματα, ὁ συνδικαλισμὸς ἐπιδιώκει τὸν συντονισμό τῶν προσπαθειῶν τῶν ἐργατῶν, τήν αὐξηση τής ἐργατικῆς εὐημερίας μέ τήν ἐπίτευξη ἀμεσῶν βελτιώσεων, ὅπως τήν μείωση τῶν ὥρων ἐργασίας, τήν αὐξηση τῶν μισθῶν, κλπ. Τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ μονάχα πλευρὰ τοῦ ἔργου του: προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τήν ὀλική χειραφέτηση πού μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τής καπιταλιστικῆς τάξης. Προτείνει τή γενική ἀπεργία σὰ μέσο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καί πιστεύει ὅτι τὸ συνδικάτο πού πρὸς τὸ παρὸν εἶναι μιὰ ὁμάδα ἀντίστασης, θά γίνῃ στὸ μέλλον μιὰ ὁμάδα ὑπεύθυνη γιὰ τήν παραγωγή καί τή διανομή, τὸ θεμέλιο τής κοινωνικῆς ὀργάνωσης.» (15)

Εἶναι ὀλοφάνερο πόσα ὀφείλει αὐτὸ τὸ πρόγραμμα στίς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἀπὸ τὸν Προυντὸν μέχρι τὸν Κροπότκιν καί τὸν Πελλουτιέ, ἀλλὰ γιὰ μερικοὺς ἀναρχικοὺς ἡ δήλωση ὅτι τὰ συνδικάτα εἶχαν «ἓνα διπλὸ καθῆκον καθημερινῆς δράσης καί μελλοντικῆς ὀργάνωσης» ἦταν ἀπαράδεκτη μέ τήν ὑπονοούμενη ἀποδοχή τής ὑπάρχουσας κοινωνίας. Ἐγίνε πράγματι μιὰ δημόσια συζήτηση γι' αὐτὰ τὰ θέματα σ' ἓνα παγκόσμιο συνέδριο πού συγκάλεσαν οἱ

Όλλανδοί και Βέλγοι αναρχικοί στο Άμστερνταμ το 1907. Πήραν μέρος πολλοί εκπρόσωποι του νεαρού επαναστατικού συνδικαλισμού από τη Γαλλία, μαζί με πολλές από τις πιο αξιολύβαστες διεθνείς αναρχικές φυσιογνωμίες —ή Έμμα Γκόλντμαν, οι Όλλανδοί Κορνελίσεν και Νιουβενχούις, ο Ρούντολφ Ρόκερ και ο Μαλατέστα— «ΐσως», όπως έγραψε ένας από τους Γάλλους αναρχικούς, «στην τελευταία συνάντηση του παλιού επαναστατικού αναρχισμού». (16) Παραβρέθηκαν και οι συνηθισμένοι εκκεντρικοί για να κάνουν δύσκολη τη λειτουργία του συνεδρίου· ένας απ' αυτούς πρότεινε να μη γίνει καμιά ψηφοφορία γιατί αυτό παραβίαζε την έλευθερία της μειοψηφίας, ενώ ένας άλλος άτομικιστής διακήρυξε πως το σύνθημά του ήταν «Έγώ, έγώ, έγώ... και οι άλλοι ύστερα από μένα!» Παρόλα αυτά έγινε σοβαρή συζήτηση για το όλο θέμα της συνδικαλιστικής δράσης που όπως ανέφεραν διάφοροι αντιπρόσωποι διασπούσε παντού το αναρχικό κίνημα. Για τους νεαρούς Γάλλους συνδικαλιστές, τον Άμεντέ Ντυνουά και τον Πιέρ Μονάτ, το συνδικαλιστικό κίνημα πρόσφερε τη δυνατότητα να έρθει πάλι σε έπαφή ο αναρχισμός με τους εργάτες. Σύμφωνα με τον Ντυνουά: «Συμμετέχοντας όλοένα και πιο δραστήρια στο εργατικό κίνημα, γεφυρώσαμε το χάσμα που χωρίζει την καθαρή ιδέα... από τη ζωντανή πραγματικότητα. Ένδιαφερόμαστε όλοένα και λιγότερο για τις προηγούμενες αφαιρέσεις και όλοένα περισσότερο για το πρακτικό κίνημα δράσης», και συνέχισε απηχώντας τον Πελλουτιέ: «Το εργατικό συνδικάτο δεν είναι απλώς μια δράγωση πάλης, είναι το ζωντανό φυτό της μελλοντικής κοινωνίας, και ή μελλοντική κοινωνία θα είναι αυτό που κάναμε να είναι το συνδικάτο.» (17) Ο είκοσιεξάχρονος Πιέρ Μονάτ, γιός σιδερά από την Ωβέρνη, έκανε ακόμα πιο σαφή τη σχέση ανάμεσα στον αναρχισμό και το νέο συνδικαλισμό. «Ο συνδικαλισμός», είπε, «έχει επαναφέρει στον αναρχισμό τη γνώση των εργατικών καταβολών του· από την άλλη πλευρά, οι αναρχικοί συνέβαλαν τα μέγιστα για την ώθηση του εργατικού κινήματος στο δρόμο της επανάστασης και για τη διάδοση της ιδέας της άμεσης δράσης.» (18) Και γι' αυτόν ο συνδικαλισμός ήταν μια ήθικη και κοινωνική δύναμη: «Ο συνδικαλισμός δεν χάνει τον καιρό του δίγοντας ύποσχέσεις στους εργάτες για έναν παράδεισο στη γή,

τούς καλεῖ γὰ τὸν κατακτήσουν καὶ τοὺς βεβαιώνει πὼς ἡ δράση τους δὲν πάει ποτὲ χαμένη. Εἶναι ἓνα σχολεῖο τῆς θέλησης, τῆς ἐνεργητικότητας καὶ τῆς γόνιμης σκέψης. Προσφέρει στὸν ἀναρχισμό, πού γιὰ πολὺ καιρὸ ἦταν κλεισμένος στὸν ἑαυτὸ του, νέες προοπτικὲς καὶ ἐμπειρίες.» (19)

Ἡ ἰδέα τῆς σύνδεσης τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὰ συνδικάτα δὲν ἔγινε ὅμως ἀποδεκτὴ ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, λογουχάρη, φοβόταν μήπως ἰσοπεδωθεῖ τὸ ἄτομο μέσα σὲ ἓνα μαζικὸ κίνημα: «Ἀποδέχομαι τὴν ἀναρχικὴ ὀργάνωση μόνο μὲ μιὰ προϋπόθεση: θὰ πρέπει γὰ βασιζέται στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ ὅλων τῶν ἀτομικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ δὲν θὰ πρέπει γὰ ἐμποδίζει τὴν ἐλεύθερη δράση καὶ ἀνάπτυξή τους. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ αὐτονομία.» (20)

Ὁ Μαλατέστα, πάλι, μολονότι ἀποδεχόταν πάντοτε κάποιον βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ σὰν τὸν Προυντὸν πίστευε πὼς ἦταν πιδὸ σημαντικὴ ἡ αὐτονομία τῶν μικρῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῶν ἀτόμων, ἀνησυχοῦσε μήπως τὸ νέο κίνημα ἐμπεριείχε τὸν κίνδυνον γὰ διασπαστεῖ τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ἐφόσον τὰ συμφέροντα ὅλων τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ ἴδια, καὶ μήπως δημιουργοῦσε μιὰ γραφειοκρατία πού οἱ ἀναρχικοὶ ἤθελαν γὰ καταργήσουν: «Ὁ ὑπεύθυνος συνδικαλιστῆς ἀξιωματοῦχος ἀποτελεῖ κίνδυνον γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα πού μπορεῖ γὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὸν κίνδυνον πού ἐμπεριέχει ὁ κοινοβουλευτικὸς ἐκπρόσωπος· καὶ οἱ δύο ὁδηγοῦν στὴ διαφθορὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαφθορὰ μέχρι τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση.» Πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἀναρχισμὸς δὲν πρέπει γὰ εἶναι περιορισμένος σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάξη, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι αὐτὴ πού χρειάζεται περισσότερο τὴν ἐπανάσταση γιὰτὶ εἶναι ἡ πιδὸ καταπιεσμένη. «Ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση πού ἐπιζητοῦμε», εἶπε, «ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ συμφέρον μιᾶς τάξης· ἔχει σὰν στόχο τῆς τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι ὀλοκλήρωτικὰ σκλαβωμένη ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις —οἰκονομικά, πολιτικά καὶ ἠθικά.» (21)

Ὁ Μαλατέστα δὲν ἐπιτέθηκε μόνο ἐνάντια σὲ ὀρισμένες βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν συνδικαλιστῶν· ἐπιτέθηκε ἐπίσης ἐνάντια στὴν τακτικὴ τους. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἐπανάσταση καὶ δὲν μπορεῖ

νά πάρει οποιαδήποτε άλλη μορφή. Ἡ μπουρζουαζία και τὸ κράτος δὲν θὰ ἐγκαταλείψουν τὴ θέση τους χωρὶς μάχη, κι ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ ἀρχίζει ἡ μάχη ὑπάρχει ἡ ἐπανάσταση —πράγμα πὺ δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὴ γενικὴ ἀπεργία. «Ἡ γενικὴ ἀπεργία», εἶπε, «εἶναι καθαρὴ οὐτοπία. Ὁ ἐργάτης, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν πείνα ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀπεργίας, θὰ ἐπιστρέφει στὸ ἐργοστάσιο μὲ κατεδασμένο κεφάλι, και θὰ ἔχουμε πετύχει ἄλλη μιὰ ἡττα. Ἡ θὰ προσπαθῆσει νὰ κατακτήσει τοὺς καρπούς τῆς παραγωγῆς μὲ ἀνοιχτὴ βία. Ποιὺς θὰ βρεῖ ἀπέναντί του ἔτοιμους νὰ τὸν σταματήσουν; Φαντάρους, ἀστυφύλακες και ἴσως τοὺς ἴδιους τοὺς ἀστούς, και τότε τὸ ζήτημα θὰ πρέπει νὰ λυθεῖ μὲ σφαῖρες και βόμβες. Θὰ εἶναι ἡ ἐπανάσταση, και ἡ νίκη θὰ στεφανώσσει τὸν ἰσχυρότερο.»⁽²²⁾ Ἡ συμβιβαστικὴ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἔληξε ἡ συζήτηση δὲν ἐπέλυσε τὸ δῆλημα· ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν ἀποτελεσματικὴ δράση ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, δίκιο εἶχε μᾶλλον ὁ Μονὰτ παρά ὁ Μαλατέστα. Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ και τῆς ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης θὰ ἔδιναν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα νέα παράταση ζωῆς· στὴ Γαλλία, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1914, και ἀκόμα περισσότερο στὴν Ἰσπανία, ὁ ἀναρχισμὸς σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνδικαλισμὸ θὰ ἀπόδειχνε πὺς εἶναι, γιὰ μοναδικὴ φορά στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ἀποτελεσματικὴ και σημαντικὴ δύναμη στὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς.

2

Στὰ χρόνια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ συνδικαλισμοῦ στὴ Γαλλία, ἕνας συνταξιούχος πολιτικὸς μηχανικός, ὁ Ζωρζ Σορέλ, διαλογιζόταν γιὰ τὶς συνέπειές του και ἀνέπτυξε ὀρισμένες θεωρίες γιὰ τὸ προλεταριάτο και τὸ ρόλο του στὴ σύγχρονη κοινωνία. Θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του διάδοχο τοῦ Προυντόν· πράγματι, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου του «Στοιχεῖα γιὰ μιὰ θεωρία τοῦ προλεταριάτου», πὺ ἐκδόθηκε τὸ 1918, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, και εἶναι ἀφιερωμένο στὸν συνδικαλιστὴ βιβλιοπώλη Πὼλ Ντελεσάγ, ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτὸ του, μὲ ἑλαφρὰ παθητικὸ ρητορικὸ ὕφος, «γέ-

ρο πού σαν τον Προυντόν παραμένει πεισματικά ανυστερόβουλος υπηρέτης του προλεταριάτου». Για τους έχθρους του μαρξιστές ήταν πάντοτε «ένας αντιδραστικός, μικροαστός Προυντοκιστής». Έμοιαζε στον Προυντόν στη μή-συστηματική φύση της σκέψης του καθώς και στις αντίθετες απόψεις που λέγεται ότι ενέπνευσε. Ο ίδιος όμως άμφέβαλε πολύ για την έπιρροή του. «Δέν πιστεύω πολύ στην έπιρροή ενός και μόνο ανθρώπου», δήλωσε σ' ένα φίλο του το 1922, λίγο πριν πεθάνει. «Πιστεύω πως όταν κάποιο πνεύμα έκφράζει μια ιδέα, αυτή ή ιδέα υπάρχει στην άτμόσφαιρα... Είναι άπαραίτητο για έναν άνθρωπο πρώτου μεγέθους σαν τον Λένιν να έχει διαβάσει το έργο μου, για να βλέπει ξεκάθαρα; Είλικρινά, δέν το πιστεύω... Βλέπετε, απέχω πολύ άπ' αυτούς που ισχυρίζονται κολακευτικά για μένα ότι έπηρέασα τον Λένιν και τον Μουσσολίνι.» (23)

Είναι χαρακτηριστικό του Σορέλ το γεγονός ότι μολονότι άφιέρωσε τριάντα χρόνια της ζωής του, έπιτιθέμενος ενάντια στην άστική κοινωνία, άποτελούσε τυπικό μέλος της. Καταγόταν άπό μικροαστική οίκογένεια της Νορμανδίας —έξάδελφός του ήταν ο μεγάλος ιστορικός Άλμπέρ Σορέλ— και σταδιοδρόμησε με έπιτυχία σαν πολιτικός μηχανικός. Βγήκε στη σύνταξη λίγο μετά τα σαράντα του, μ' ένα παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής και μ' ένα μικρό κληρονομημένο εισόδημα. Το 1889, όταν ήταν 44 χρονών, κυκλοφόρησε το πρώτο βιβλίο του. Σ' όλη την ύπόλοιπη ζωή του έζησε ήσυχά σ' ένα έξοχικό σπίτι στη Μπουλόν-σύρ-Σέν, παίρνοντας μια φορά τή βδομάδα το τράμ για το Παρίσι, όπου περνούσε τή μέρα του άκούγοντας τις διαλέξεις του Μπερξόν και συζητώντας πολλές ώρες με τους νεαρούς φίλους του. Πολύ γρήγορα έγινε γνωστή φυσιογνωμία στους κύκλους των νεαρών διαγοούμενων που μαζεύονταν στα γραφεία των πρωτοποριακών περιοδικών. Ο κύκλος των γνωστών του περιλάμβανε τον Ρομάλν Ρολλάν και τον Σάρλ Πεγκύ, και (μεταξύ των νεότερων, δρισμένους άπ' αυτούς που θα γίνονταν οί σκληρότεροι κριτικοί του) τον Ντανιέλ Άλεβύ και τον Ζυλιέν Μπεντά. Έζησε άνάμεσα σέ διαγοούμενους —παρόλο που ή έχθρότητα για τους διαγοούμενους ήταν κεντρικό χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του' οί άναρχοσυνδικαλιστές που γνώριζε καλύτερα ήταν εκείνοι, που

σάν τον Πώλ Ντελεσάγ, ενδιαφέρονταν για τή θεωρία.

Ο θαυμασμός του Σορέλ για τὸ προλεταριάτο, για τήν ἀμνηστική δράση καὶ τήν ἐπαναστατική βία, πού τον συνέδεσε μὲ τοὺς μαχητικούς ἀναρχικούς καὶ τον ἔκανε νὰ ἀποκαλεῖται θεωρητικὸς τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ἀποτελοῦσε μονάχα ἓνα μέρος μιᾶς γενικῆς ἐπίθεσής του ἐγάντια σὲς περισσότερες πολιτικές καὶ κοινωνικές ἀξίες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Πάνω ἀπ' ὅλα, σύμφωνα μὲ τον Σορέλ, οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς εἶναι αὐτοὶ πού καταστρέφουν τήν κοινωνία καὶ τή γεμίζουν μὲ φεύτικες ἀξίες. Ἦδη στὸ πρῶτο του βιβλίο, «Ἡ Δίκη τοῦ Σωκράτη», διατυπώνει τήν ἀποψη πού ἐπαναλάμβανε πάντοτε σ' ὅλη του τή ζωή. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὑποστηρίζει, εἶχαν δίκιο νὰ καταδικάσουν τὸν Σωκράτη· ὁ Σωκράτης διέφθειρε τή νεολαία καὶ ὑπονόμευε τὴς σιωπηρὰ ἀποδεκτὲς ἀξίες πού θεμελίωσαν τή συνοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Εἶναι εὐκολο νὰ καταλάβουμε γιὰ ποιὸ λόγο ἡ διδασκαλία τοῦ Σορέλ εἶχε μεγαλύτερη ἐπιρροή στὴ δεξιὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀριστερὰ καὶ γιὰ ποιὸ λόγο πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του περισσότερο συνδεδεμένος μὲ τὴν Action Francaise παρά μὲ τοὺς παλιούς ἀναρχικούς φίλους του. Ὅπως καὶ στὸν Προυντόν, ὑπάρχει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του μιὰ νοσταλγία γιὰ ἓνα χαμένο παρελθόν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνδέονταν μεταξύ τους μὲ δεσμοὺς θαυτέρους ἀπὸ τὴς μηχανικὲς ἐπινοήσεις πού ἀνακάλυψαν οἱ φιλελεύθεροι συνταγματικοὶ θεωρητικοί, οἱ θετικιστὲς καὶ ὅλοι ὅσοι πίστευαν ὅτι ὑπάρχουν λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν αἰσιόδοξοι—ἢ ἂν ἦταν ἀπαισιόδοξοι, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι εἶχαν ἀποδειχτεῖ λαθεμένα τὰ ὑπερμνημένα σχήματά τους.

Ὅλη ἡ θεωρία τοῦ Σορέλ βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ διανοούμενοι παραπλανοῦν τὴς μάζες, τὴς ἐκμαυλίζουν μὲ φεύτικες ἰδέες καὶ φτηνὸ συναίσθηματισμὸ, κάνοντάς τες νὰ πιστεύουν ὅτι «εἶναι πραγματοποιήσιμοι διάφοροι ἀπραγματοποίητοι στόχοι, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὴς σέργουν καλύτερα ἀπὸ τὴ μύτη.»⁽²⁴⁾ Οἱ διανοούμενοι ἐπιβάλλουν ἓνα πρότυπο στὸν κόσμο πού δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. «Εἶναι ἀδύνατο», λέει ὁ Σορέλ (καὶ ἐδῶ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε πόσο προσεκτικὰ πρέπει νὰ παρακολούθησε τὴς διαλέξεις τοῦ Μπερξόν), «νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ

κατάσταση που μπορούμε να την περιγράψουμε με ακρίβεια και σαφήνεια: δρισμένες φορές πρέπει να αποφεύγουμε να λέμε μεγάλα λόγια, γιατί η γλώσσα θα βρεθεί σε αντίθεση με το ρευστό χαρακτήρα της πραγματικότητας και έτσι η γλώσσα θα μάς εξαπατήσει. Πρέπει να προχωρούμε ψηλαφητά.»⁽²⁵⁾ Οι διανοούμενοι έχουν εκπορνεύσει την αληθινή επιστήμη: ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τα αποτελέσματα, και όχι για τη φύση του κόσμου. «Η επιστήμη είναι για την μπουρζουαζία ένα εργοστάσιο που παράγει λύσεις για όλα τα προβλήματα: η επιστήμη δεν θεωρείται πια σά δρόμος που οδηγεί στη γνώση, αλλά συνταγή για την επιδίωξη συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων.»⁽²⁶⁾

Οι άστοι διανοούμενοι, σύμφωνα με τον Σορέλ, έχουν καταστρέψει τη φυσική αλληλεγγύη της κοινωνίας και αποσύνθεσαν την παλιά τάξη πραγμάτων χωρίς να την αντικαταστήσουν με μια νέα, όπου οι άνθρωποι θα είναι κάτι περισσότερο από άτομα που η συμπεριφορά τους γίνεται αντικείμενο μελέτης και προκαθορισμού από τον κοινωνικό επιστήμονα. "Αν η κοινωνία πρόκειται να μεταμορφωθεί, πρέπει να υπάρξει μια νέα έλιτ για να τη μεταμορφώσει, μια και οι παραδοσιακές έλιτ του παρελθόντος έχουν πρό πολλού εγκαταλείψει το ρόλο τους. Ο Σορέλ είχε μελετήσει τον Μάρξ και είχε επηρεαστεί πολύ, ακόμα κι αν επιτέθηκε σκληρά ενάντια στους μαρξιστές στο έργο του «Η αποσύνθεση του μαρξισμού»: συμμεριζόταν την πεποίθηση του Μάρξ ότι η επόμενη επανάσταση θα γίνει από το προλεταριάτο: και κατά συνέπεια είναι το προλεταριάτο που, κατά τη γνώμη του, θα αποτελέσει τη νέα δύναμη που θα αναγεννήσει την κοινωνία. Ταυτόχρονα, συνειδητοποίησε ότι ο Φερνάν Πελλουτιέ προσπαθούσε να μετατρέψει τα Έργατικά Κέντρα σε πυρήνες εκπαίδευσης που θα μόρφωναν την εργατική τάξη και τους ηγέτες της για τους ρόλους ακριβώς που τους προόριζε και ο Σορέλ. "Όπως έγραψε ο ίδιος ο Σορέλ, τα Έργατικά Κέντρα θα γίνονταν «μάλλον θέμα συνείδησης παρά όργανο διακυβέρνησης.»⁽²⁷⁾ Οι αγωνιστές του νέου συνδικαλιστικού κινήματος θα πρόσφεραν στο προλεταριάτο τους ηγέτες με τους οποίους θα εξασφαλιζόταν η νίκη του στην επερχόμενη επανάσταση.

Ο Σορέλ είχε ήδη πολλά κοινά σημεία με τους αναρχικούς δ.

ταν, στο τέλος της δεκαετίας του 1890, συνειδητοποίησε τις δυνατότητες του συνδικαλιστικού κινήματος και τη δύναμη των ιδεών του Πελλουτιέ. Ήταν γεμάτος περιφρόνηση για τις κυβερνήσεις και την πολιτική. «Όλες οι πολιτικές κρίσεις μας», έγραφε, «συνίστανται σε αντικατάσταση των διανοούμενων από άλλους διανοούμενους· έχουν πάντοτε λοιπόν σαν αποτέλεσμα τη συντήρηση του κράτους και ορισμένες φορές την ενίσχυσή του με την αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που έχουν επενδυμένο συμφέρον.»⁽²⁸⁾ Το γεγονός ότι η κρίση Ντρέφους δεν επέφερε καμιά πραγματική αλλαγή στη δομή της γαλλικής κοινωνίας, τον έκανε να απογοητευτεί με την πολιτική και τις υπάρχουσες πολιτικές φυσιογνωμίες. Αυτή την εποχή άρχισε να γνωρίζει τον Πελλουτιέ και τις ιδέες του και στράφηκε στο συνδικαλιστικό κίνημα με την ελπίδα ότι αυτό θα αναγεννούσε την κοινωνία εκεί που είχαν αποτύχει οι πολιτικοί ηγέτες. «Η διάλυση της επανάστασης του Ντρέφους», έγραφε αργότερα, «με υποχρέωσε να αναγνωρίσω ότι ο προλεταριακός σοσιαλισμός ή συνδικαλισμός πραγματώνει τη φύση του απόλυτα μόνο αν είναι με τη θέλησή του εργατικό κίνημα με κατεύθυνση ενάντια στους δημαγωγούς.»⁽²⁹⁾

Οι μαχητικοί ηγέτες του προλεταριάτου φαίνονταν τώρα να υπόσχονται τη δυνατότητα μιας αληθινής επανάστασης που θα εξαλείφει τη διαφθορά και τον ψεύτικο συναισθηματισμό του αιώνα του φιλελευθερισμού και θα άντλοῦσε τη δύναμή της από τις βαθιές, πρωτόγονες, ένστικτώδεις δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης. Μόνο η εργατική τάξη είχε την ηθική ακεραιότητα να κάνει μια τέτοια επανάσταση· και οι αγωνιστές του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν η έλίτ της νέας εποχής. Η βίαιη καταστροφή του υπάρχοντος κράτους από το επαναστατικό προλεταριάτο δεν θα είναι μια πολιτική επανάσταση, αλλά μια ηθική αναζωογόνηση: «Η προλεταριακή βία μπορεί όχι μόνο να εξασφαλίσει τη μελλοντική επανάσταση, αλλά είναι και το μόνο μέσο που υπάρχει στη διάθεση των εθνών της Ευρώπης, ναρκακμένα καθώς είναι από τον ανθρωπισμό, για να ξαναποκτήσουν την ενεργητικότητά τους.»⁽³⁰⁾ Και σ' άλλο σημείο θεωρεί σαφώς τον επαναστατικό σοσιαλισμό σαν τη Νιτσεική αντιστροφή των ηθικών αξιών — την *Umwertung aller Werte*.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἰδέες τοῦ Σορέλ ὅπως τὶς ἐπεξεργάζεται στὸ πιὸ γνωστὸ βιβλίον του, «Σκέψεις γιὰ τὴ βία», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1906. Ἐδῶ εἶναι ποὺ γίνεται πιὰ ὀλοφάνερη ἢ παθιασμένη καὶ ρομαντική φύση τῆς σκέψης του. Γνωρίζει καλά, ὅπως καὶ ὁ Νίτσε, τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ τὴν διστακτικότητά της νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ βία ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν τὸ προλεταριάτο εἶναι ἔτοιμο νὰ χρησιμοποιοῦσιν βία, θὰ πετύχει εὐκολὴ νίκη καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος βίας θὰ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἠθικὰ ἀγνό. Ὁ Σορέλ ἀντιπαραθέτει αὐτὴ τὴ βία μὲ τὴ βία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ ὑπάρχοντος κράτους ἢ ποὺ προπαγανδίζεται ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σοσιαλιστὲς ποὺ θέλουν νὰ καταλάβουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό ἀντὶ νὰ τὸν καταστρέψουν ὀλοκληρωτικά. Ὁ Σορέλ γράφει λὲς καί, παρόλη τὴν ἐξαγνιστικὴ ἐπίδραση τῆς βίας, ἡ σωματικὴ βία δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητη, καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὴ ἢ πίστη τοῦ προλεταριάτου στὴ δύναμή του γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης.

Πράγματι, σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του ὁ Σορέλ ἐπιμένει ὅτι εἶναι σημαντικὴ ἢ πίστη στὴ δυνατότητα πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ ὀργανώσεις ποὺ ἐπιβιώνουν στὴν ἱστορία, οἱ ὑποθέσεις ποὺ θριαμβεύουν, εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ ἀνορθολογικὴ πίστη στὸν δικὸν τους προορισμὸ καὶ στὴ δική τους ἀποστολή, καὶ ὄχι ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται σὲ πνευματικὲς κατασκευὲς καὶ ὀρθολογικὴ ἀνάλυση. Τὸ πιὸ πετυχημένο παράδειγμα —στὸ ὁποῖο ἐπανέρχεται συνέχεια ὁ Σορέλ— εἶναι ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει πάντοτε ἐκπληκτικὴ δύναμη ἐπιβίωσης. «Πιστεύω», ἔγραφε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δοκίμιά του, «πὼς ὁ χριστιανισμὸς δὲν πρόκειται νὰ ἐξαφανιστεῖ: ἡ μυστικιστικὴ ιδιότητά εἶναι κάτι πολὺ πραγματικὸ στὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ πείρα ἀποδεικνύει πὼς ἡ ἔντασή της δὲν μειώνεται μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων... δὲν ἐξασθενεῖ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη.»⁽³¹⁾ Πιστεύει ὅτι ἡ ἐκκλησία κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὴ δύναμή της μόνο δταν ἀρχίζει νὰ συμβιβάζεται μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ, προσπαθώντας νὰ δώσῃ στὴ θεολογία της τὴν ἐμφάνιση ὀρθολογισμοῦ.

Ὁ Σορέλ πιστεύει στὴ δύναμη τοῦ μύθου στὴν πολιτικὴ —πράγ-

μα πού ίσως είναι ή πιό πρωτότυπη συμβολή του στην πολιτική σκέψη. Οί μύθοι αύτοι δέν μπορούν νά αναλυθοῦν· δέν είναι ούτοπικές περιγραφές μιᾶς μελλοντικῆς κατάστασης πραγμάτων, ἀλλά ήθικες πεποιθήσεις πού ἐπιδροῦν στην παρούσα συμπεριφορά. «Δέν είναι περιγραφές πραγμάτων», λέει ὁ Σορέλ, «ἀλλά ἐκφράσεις θέλησης.»⁽³²⁾ Δέν πειράζει ἂν είναι σύμβολα μιᾶς κατάστασης πού δέν πρόκειται ποτέ νά πραγματωθεῖ. «Οί μύθοι πρέπει νά κρίνονται», ἔγραφε, «σά μέσο ἐπίδρασης πάνω στό παρόν· κάθε συζήτηση γιά τή μέθοδο πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τους στην πορεία τῆς ἱστορίας παραμένει χωρίς νόημα. Μόνο ὁ μύθος, θεωρούμενος σάν σύνολο, ἔχει σημασία.»⁽³³⁾ Ἡ ἐπιτυχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας είναι, σύμφωνα μέ τόν Σορέλ, ἕνα παράδειγμα τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ μύθου ἐν δράσει: ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ βαθιά πίστη στην δυνατότητα ἀλλαγῆς, μέ τήν ὁποία ἔγινε ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση· κι ἕνα ἄλλο εἶναι ἡ σχεδόν θρησκευτική πίστη τοῦ Ματσίγι στην ἐνότητα τῆς Ἰταλίας.

Ὁ μύθος —ή μυστικιστική πίστη στόν τελικό θρίαμβο τῆς ὑπόθεσης κάποιου, στην θέλησή του γιά νίκη— διατηρεῖται ζωντανός καί προπαγανδίζεται ἀπό μιᾶ ἐλίτ. Τίς ἐποχές πού κινδύνευε ἡ καθολική ἐκκλησία ἦταν τά τάγματα τῶν μοναχῶν πού κρατοῦσαν ζωντανό τὸ μύθο. Στό ἐργατικό κίνημα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸ ἔργο αὐτό πραγματοποιεῖται ἀπό τοὺς μαχητικούς συνδικαλιστές. Καί ὁ μύθος στόν ὁποῖο πρέπει νά πιστέψουν εἶναι ὅτι τὸ προλεταριάτο κατέχει ἕνα ὄπλο πού θά τοῦ δώσει ἀναμφισδότητα τή δυνατότητα νά ἀνατρέψει τήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Τὸ ὄπλο αὐτό εἶναι ἡ γενική ἀπεργία. Τήν ἐποχή πού ὁ Σορέλ κυκλοφοροῦσε τὸ ἔργο του «Σκέψεις γιά τή βία», ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας ἦταν ἤδη θεμελιωμένη σέ πολλές ἐργατικές ὀργανώσεις. Παρόλο πού οἱ ἡγέτες τῶν γερμανικῶν συνδικάτων ἐπανελάμβαναν κατὰ διαστήματα τήν ἀποψη «Ἡ γενική ἀπεργία εἶναι γενική ἀνοησία», εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σάν ἀποτελεσματικό πολιτικό ὄπλο γιά τήν ἐπίτευξη προνομιακῶν μεταρρυθμίσεων στό Βέλγιο καί οἱ μαζικές παύσεις ἐργασίας τῆς Πρωτομαγιάς σέ πολλές χῶρες, ἀπέτέλεσαν ἐντυπωσιακή ἐπίδειξη τῆς δυναμικῆς δύναμης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ 1906 ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἶχε γίνει ἀποδεκτή ἀπό τή CGT στην Γαλλία καί εἶχε συμπεριλη-

φθει επίσημα στο Καταστατικό της Ἀμιένης. Ὁ Σορέλ λοιπὸν δὲν ἐγκαινιάζει μιὰ νέα στρατηγικὴ στὸν ἀγῶνα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ προσπαθοῦσε νὰ προσαρμόσει τὴν ἤδη ἀναπτυγμένη δράση τῆς στῆ δική του ἐξαιρετικὰ προσωπικὴ, ὑποκειμενικὴ καὶ ρομαντικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κοινωνία. Λόγω ἰδιοσυγκρασίας βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ σὲ ἐκείνους τοὺς ἀναρχικοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ βίαιη ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας εἶχε ἀπὸ μόνη τῆς κάποια ἐξαγνιστικὴ ἀξία παρὰ στοὺς εὐσυνείδητους συνδικαλιστὲς ὀργανωτὲς, καὶ εἶπε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τὸ τί θὰ γινόταν μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Μοιάζει μὲ τὸν Προυτὸν τόσο στὴν ἀναγνώριση τῆς δυνάμης τοῦ ἀνορθολογισμοῦ ὅσο καὶ στὸν πουριτανισμό του. «Ὁ κόσμος θὰ γίνεῖ πιὸ δίκαιος μόνο στὸ βαθμὸ πὸ μπορεῖ νὰ γίνεῖ πιὸ ἐνάρετος.»⁽³⁴⁾

Παρόλο πὸ τὸ παθιασμένο μίσος πὸ εἶχε ὁ Σορέλ γιὰ τὸν φιλελεύθερο κόσμο καὶ ἡ πίστη του στὰ ἐξαγνιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς βίας τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει ἓνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, καὶ παρόλο πὸ ἡ ἀπὸ μέρους του ἀναγνώριση τῶν πιθανῶν ἐπιτευγμάτων τῶν συνδικάτων καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς γενικῆς ἀπεργίας ταίριαζε μὲ μιὰ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν κοινωνία πὸ προσπαθοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες, ὁ Σορέλ, στὰ πρόσφατα ἔργα πὸ ἔχουν ἀφιερῶθαι στὴν προσωπικότητά του, ἔχει συγκεθεῖ πολὺ σωστὰ μὲ τοὺς ἀντιδραστικοὺς θεωρητικοὺς τῆς δεξιᾶς.⁽³⁵⁾ Ὁ συνδικαλισμὸς τοῦ Σορέλ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς χωρὶς σύστημα καὶ ἐκτεταμένης κριτικῆς του γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τῆς ἐπίθεσής του ἐνάτια στοὺς διανοούμενους, τοὺς ὀρθολογιστὲς καὶ τοὺς ἀστοὺς πολιτικούς· καὶ μόνο γιὰ πολὺ λίγα χρόνια τῆς ζωῆς του διατήρησε ἐπαφὲς μὲ τοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἀντιδιανοουμενισμὸς του καὶ ἡ μονομανία του μὲ τὴν δυναμικὴ βία τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει περισσότερο τὸν Μουσσολίνι (ὁ ὁποῖος σχολίασε τὸ «Σκέψεις γιὰ τὴ βία» ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε στὰ Ἰταλικά) παρὰ τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Πελλουτιέ. Παραμένει μιὰ παράδοξη φυσιογνωμία πὸ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομηθεῖ· ἓνας ἀντιδιανοούμενος πὸ πέρασε τὴ ζωὴ του παρὲν μὲ διανοούμενους, διαβάζοντας, γράφοντας καὶ διαμορφώνοντας θεωρίες· ἓνας ἄνθρωπος τῆς ἀριστερᾶς πὸ κατέληξε νὰ πλησιάζει

πολύ τή δεξιά ένας τεχνικός που απέριπτε τή δυνατότητα ακριβόλογης έπιστήμης. Ένας Άγγλος συγγραφέας, ο Ουίνταμ Λιούις, για τον οποίο ο Σορέλ παρουσίαζε κάποια ιδιαίτερη γοητεία, τον περιέγραφε ως εξής: «Ο Ζώρζ Σορέλ είναι το κλειδί για όλη τή σύγχρονη σκέψη. Ο Σορέλ είναι, ή ήταν, μια εξαιρετικά άσταθής και διαφορούμενη φυσιογνωμία. Φαίνεται πώς ήταν φτιαγμένος από πλήθος αλληλοσυγκρουόμενες προσωπικότητες μερικές φορές κυριαρχούσε ή μία, άλλες φορές κυριαρχούσε ή άλλη, προσωπικότητες που όπωσδήποτε δεν μπορούσε, ή δεν φρόντιζε, να ελέγξει. Είναι ο βασικός θεωρητικός τής άκρικής δράσης και τής έξαλλης επαναστατικής βίας αλλά εκθέτει αυτή τήν αίματηρή θεωρία με έγχειρίδια που πολύ συχνά, αλλάζοντας λίγες λέξεις, μπορούν εξίσου να εξυπηρετήσουν τις δυνάμεις τής παραδοσιακής εξουσίας και να τους προσφέρει ένα διπλό ευάγγελιο παρανοϊκού και αδιάλλακτου ταξικού πολέμου.» (36) Ένας άλλος από τους φίλους και όπαδούς του, ο Ντανιέλ Άλεβύ, έλεγε για αυτόν το 1940: «Έκείνοι που τον άκουσαν πριν από σαράντα χρόνια του όφείλουν το γεγονός ότι δεν έχουν έκπλαγει με τις αλλαγές του κόσμου.» (37) Ίσως θα πρέπει να τον θυμόμαστε μάλλον σαν αναλυτή και σχολιαστή των δυνάμεων που όδήγησαν στις κυβερνήσεις του Μουσσολίνι και του Χίτλερ, του Πεταίν και του Φράνκο, παρά σαν θεωρητικό του άναρχοσυνδικαλισμού.

3

Στήν άρχή του 20ού αιώνα δεν ήταν άναρχικοί όλοι οι συνδικαλιστές ήγέτες στη Γαλλία, και ακόμα λιγότεροι ήταν φίλοι του Σορέλ, όπως ο Πελλουτιέ, ο Ντελεσαύ ή ο Πουζέ. Όρισμένοι έξακολουθούσαν να έπιζητούν ένα συνδικαλισμό που θα συγκέντρωνε τήν προσοχή του στη συλλογική διαπραγμάτευση άμεσων αίτημάτων άλλοι, όπως ο Βικτόρ Γκριφυέλ, γενικός γραμματέας τής CGT από το 1902 μέχρι το 1909, ήταν σκληροτράχηλοι εργατοπατέρες που ή ιδεολογία τους είχε διαμορφωθεί από τους Μπλανκιστές, που πίστευαν στην άμεση δράση σαν αυτοσκοπό, πα-

ρά από εκείνους που πίστευαν στις κοινωνικές θεωρίες ή στα εκπαιδευτικά προγράμματα. («Διάδασα τον Ἀλέξανδρο Δουμά», λέγεται πως εἶπε ὁ Γκριφουέλ όταν τὸν ρώτησαν ἂν εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν Σορέλ.) (38) Παρόλα αὐτά, πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 τὸ γαλλικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἔκανε πολλές προσπάθειες γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση καὶ ἔγινε ὑπόδειγμα πὺ τὸ ἀκολούθησαν πολλοὶ μαχητικοὶ συνδικαλιστὲς ἄλλων χωρῶν, ἰδιαίτερα τῆς Ἰσπανίας.

Κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ἐμπειρία τῶν γαλλικῶν συνδικάτων ἀπέδειξε πως ὁ Σορέλ εἶχε δίκιο. Παρόλο που ἔγιναν ἀρκετὲς ἀποτελεσματικὲς ἀπεργίες σὲ μεμονωμένους διομηχανίες, ἡ γενικὴ ἀπεργία καὶ ἡ συντριβὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πὺ θὰ ἐπακολουθοῦσε παρέμεινε μύθος —ἐλπίδα καὶ ἐμπνευση γιὰ τὸ μέλλον παρά δυνατότητα τοῦ παρόντος. Ἀπὸ τίς μεγάλες ἀπεργίες αὐτῆς τῆς περιόδου —ἡ ἀπεργία τῶν ταχυδρομικῶν τοῦ 1909, ἡ ἀπεργία τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1910, οἱ ἀπεργίες τῶν ἐργατῶν μετάλλου καὶ ὀρυχείων τὸ 1913— καμιά δὲν κατάφερε μιὰ μερικὴ ἐπιτυχία μὲ τὴ μορφή ἄμεσων μεταρρυθμίσεων οὔτε καὶ ἔπαιξε τὸ ρόλο τῆς δημιουργίας τοῦ ρήγματος στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία —ρόλο πὺ τῆς ἀνέθεταν οἱ μαχητικοὶ ἀναρχικοὶ τῶν συνδικάτων. Ἡ διαρκὴς κινητοποίηση, ἡ βίαιη ἐπαναστατικὴ ἀτμόσφαιρα αὐτῶν τῶν χρόνων, δὲν ἔμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ δὲν ἦταν τὰ ἀποτελέσματα πὺ ἐπιθυμοῦσαν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Ὅπωςδήποτε στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα τὸ γαλλικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα αὔξησε τὴ δύναμή του· σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκτίμηση ἡ CGT αὔξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν της ἔξι φορές ἀπὸ τὸ 1902 μέχρι τὸ 1912 —ἀκόμα καὶ ἂν ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἦταν μόνον 600.000. (39) Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίησή της εἶχε δημιουργήσει ἀτμόσφαιρα ταξικῆς πάλης καὶ εἶχε ἀναμφίβολα τραβήξει τὴν προσοχὴ στὴν ὑπαρξὴ τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος στὴ Γαλλία καὶ τοῦ μαχητικοῦ καὶ χωρὶς προνόμια προλεταριάτου. Τὸ γεγονός δὲς ὅτι ἡ κυβέρνησις εἶχε λάβει ὑπόψη τῆς ὀρισμένης διαμαρτυρίας της καὶ εἶχε θεσπίσει νόμους γιὰ ἐργατικὲς συντάξεις καὶ γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, ἔξασθένησε τὴν ἐπιρροή τοῦ καθαρὰ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ. Ὅταν πλησίαζε κάποια ἀναμέτρηση, ἡ κυβέρνησις φαινόταν πάντοτε ἱκανὴ νὰ νικήσει. Μὲ τὸν πρῶτον ριζοσπάστη ρε-

πουμπλικάνο Κλεμανσώ ή με τόν Ἀριστείδη Μπριάν, τόν πρόην ὑποστηρικτὴ τῆς γενικῆς ἀπεργίας, πού εἶχε ἐγκαταλείψει τόν συνδικαλισμὸ γιὰ μιὰ μακρόχρονη καὶ πετυχημένη πολιτικὴ σταδιοδρομία, ἡ κυβέρνηση ἔσπαγε τίς ἀπεργίες, ἐπιστράτευε τοὺς ἀπεργοὺς καὶ ἔσπερνε τὴ διχόνοια ἀνάμεσα στοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Ταυτόχρονα οἱ προσωπικὲς ἀντιζηλιές καὶ οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἐμπόδιζαν τὴν CGT νὰ ἐμφανιστεῖ σὰν σταθερὸ ἐργατικὸ μέτωπο, πράγμα πού θὰ ἔπρεπε νὰ κάνει ἂν ἤθελε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸς ὁ μύθος τῆς γενικῆς ἀπεργίας. Ὁ Βικτόρ Γκριφυέλ ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ γενικοῦ γραμματέα τὸ 1909. Ἡ αὐταρχικὴ ἰδιοσυγκρασία του καὶ ἡ ἔλλειψη ἀνεκτικότητας ἀπέναντι στὴν κριτικὴ τὸν ἐκθέσανε σὲ ἐπιθέσεις («Αὐτοὺς πού δὲν μοῦ ἔχουν ἐμπιστοσύνη τοὺς ἔχω χεσμένους», εἶπε κάποτε), (40) καὶ παραιτήθηκε ὅταν ἀμφισβητήθηκε — λαθεμένα — ἡ οἰκονομικὴ του ἀκεραιότητα. Ὑστερα ἀπὸ σύντομο διάστημα ὁ Λεδὸν Ζουὼ ἔγινε γενικὸς γραμματέας, καὶ γιὰ πενήντα περίπου χρόνια ἦταν ὁ ὀργανωτὴς καὶ ἐμπνευστὴς τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος.

Ὁ Ζουὼ καὶ οἱ ἄλλοι σημαντικοὶ συνδικαλιστὲς ἡγέτες τῆς γενιᾶς του, ὁ Ἀλφρέ Μερρεῖ καὶ ὁ Πιέρ Μονάτ, εἶχαν ὅλοι τους ξεκινήσει σὰν ἀναρχικοί· ἡ πείρα τους ὅμως ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ ὀργάνωση σ' ἔνα δημοκρατικὸ κράτος τοὺς ὠθησε τελικὰ νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὴν ὑπάρχουσα κοινωνία καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ δαμάσουν τὰ ἐπαναστατικὰ ἰδανικά τους καὶ ν' ἀκολουθήσουν στὴν πράξη τὴν ἀποψη τῆς ρεφορμιστικῆς δράσης. Ὁ Προυντόν καὶ ὁ Πελλουτιέ ἦταν οἱ δάσκαλοι τοῦ Ζουὼ· καὶ σ' ὄλη τὴ σταδιοδρομία του δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ ἀπόλυτα τὴ διδασκαλία τους. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴ ζοφερὴ ἐμπειρία τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου, ἐξακολουθοῦσε νὰ μιλάει μὲ τὴ γλώσσα τους: «Πότε θὰ ξανασυγκεντρωθοῦν οἱ ἄνθρωποι σ' ἕναν κόσμον ἀναγεννημένο μὲ τὴν ἐργασία, ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε δουλεία, γιὰ νὰ ὑμνήσουν ὅλοι μαζί τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν εὐτυχία; Αὐτὴ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ καινούργιου χρόνου (1944) θέλω νὰ πιστεύω στὴν ἐλευση αὐτοῦ τοῦ νέου φωτός, μιὰ καὶ δὲν θέλω νὰ ἀμφισβητήσω τὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου.» (41)

Οἱ ὀπισθοχωρήσεις καὶ οἱ κρίσεις πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 ἔπεισαν

τὸν Ζουώ διὰ τὴν CGT χρειάζοταν περισσότερη ὀργάνωση — ἀκόμα
κι ἂν ἔτσι αὐξανόταν ὁ συγκεντρωτισμὸς — ἂν ἤθελε νὰ εἶναι
πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Ἡ πλήρης ἀποτυχία τῆς προσπάθειας γιὰ
γενικὴ ἀπεργία τὸ 1912 ἀπογοήτευσε πολλοὺς συνδικαλιστῆς, ἀλ-
λὰ ἦταν ἡ πείρα τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου ποὺ τοὺς
ἀνάγκασε νὰ ξανασκεφτοῦν τὴν ὄλη θέση τους καὶ τὶς βασικὲς
πεποιθήσεις τους κι' αὐτὸ τοὺς ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε στοι-
χεῖο ἀναρχισμοῦ ποὺ περιεῖχε ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς. Στὴν περι-
οδο πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἡ CGT συζητοῦσε τα-
κτικὰ τὴ δράση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναληφθεῖ γιὰ τὴν παρεμπό-
δισή του καὶ ψήφισε μὲ σημαντικὴ πλειοψηφία μιὰ ἀπόφαση ποὺ
καλοῦσε σὲ γενικὴ ἀπεργία σὰ μέσο γιὰ τὸ σταμάτημά του. Φι-
λικὲς ἐπισκέψεις ἀνταλλάχθηκαν μὲ τοὺς "Ἀγγλοὺς καὶ τοὺς
Γερμανοὺς συνδικαλιστῆς (μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Ζουώ εἶχε δυσारे-
στηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀστικὲς συνήθειες καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν "Ἀγγλῶν
καὶ Γερμανῶν συνδικαλιστῶν ἡγετῶν) μὲ σκοπὸ νὰ συγκαλύψουν
τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ κινήματα τῶν τριῶν χω-
ρῶν καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ οἱ Γάλλοι καλοῦσαν σὲ γενικὴ ἀ-
περγία ἐναντὶα στὸν πόλεμο, οἱ Γερμανοὶ συνδικαλιστῆς ἐξακο-
λουθοῦσαν νὰ ἐπαναλαμβάνουν μὲ τὴν ἴδια θερμότητα τὴν ἀποψη
«Ἡ γενικὴ ἀπεργία εἶναι γενικὴ ἀνοησία.»

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914 ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ CGT δὲν ἦταν σὲ
θέση νὰ κηρύξει γενικὴ ἀπεργία ἐναντὶα στὸν πόλεμο, καὶ ὅτι σχε-
δὸν ὅλα τὰ ἡγετικὰ μέλη τῆς δὲν εἶχαν τέτοια διάθεση. Γιὰ πολ-
λοὺς συνδικαλιστῆς φαίνεται πῶς ὁ φόβος τῶν συνεπειῶν τοὺς
ἔκανε νὰ ὑπακούσουν στὴ διαταγὴ ἐπιστράτευσης γιατί ἡ ἀνυπα-
κοὴ σήμαινε πῶς θὰ γίνονταν λιποτάκτες, καὶ ἡ ποινὴ γιὰ λι-
ποταξία σὲ περίοδο πολέμου ἦταν ὁ θάνατος. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς πε-
ρισσότερους κάποια αἴσθησις πατριωτισμοῦ καὶ ἕνας φόβος γιὰ
τοὺς Γερμανοὺς ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ τοὺς κάνουν νὰ πᾶνε στὸ μέ-
τωπο, ἐθελοντικὰ ἢ ὄχι, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ κα-
θενός. Καὶ τὸ μαχητικὸ, ἀντιμιλιταριστικὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα
ἄρχισε νὰ ἀναζωογονεῖται μόνο ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια. Στὴν
πραγματικότητα τὰ συνδικάτα στὴ Γαλλία καθὼς καὶ σ' ἄλλες ἐμ-
πόλεμες χῶρες ἐνίσχυσαν πολὺ τὴ θέση τους μὲ τὸν πόλεμο. Μιὰ
καὶ οἱ κυβερνήσεις ἀναγκάστηκαν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἦταν

αδύνατο γὰ διεξάγουν τὸν πόλεμο χωρὶς τῆ συνεργασία τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, τὰ συνδικάτα ἄρχισαν γὰ αἰσθάνονται κάποια ἀλληλεγγύη μὲ τὸ κράτος. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ζουὼ τὸ 1918: «Πρέπει γὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν πολιτικὴ τῆς σηκωμένης γραφειᾶς γιὰ γὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν πολιτικὴ τῆς συμμετοχῆς στὶς ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους... Θέλουμε γὰ θρῖσκώμαστε παντοῦ ὅπου συζητιοῦνται τὰ ἐργατικὰ συμφέροντα.»⁽⁴²⁾ Πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι μετὰ τὸ 1914 ἡ CGT ἐγκατέλειψε τελείως τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες ποὺ τὴν ἐπηρέαζαν σ' ὅλη τὴ δεκαετία μετὰ τὸ 1899, ἀλλὰ στὴν πράξη ἐγκατέλειψε τελείως τὴν ἰδέα μιᾶς ἄμεσης ἐπανάστασης καὶ ἀποδέχτηκε, τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικὰ, τὴν ὕπαρξη τοῦ κράτους. Ἡ CGT παρέμεινε σαφῶς ἀντιπολιτικὴ ἀρνιόταν συνεχῶς γὰ συνεργαστεῖ μόνιμα μὲ ἕνα μονάχα πολιτικὸ κόμμα. Ὅταν ἔριξε τὸ σύνθημα τῆς ἐθνικοποίησης τῆς βιομηχανίας, ὁ Ζουὼ φρόντισε γὰ ξεκαθαρίσει πῶς αὐτὸ δὲν σήμαινε κρατικὸ ἔλεγχο, ἀλλὰ ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ἐργάτες. Γιὰ λίγα χρόνια μετὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὀρισμένοι παλιοὶ ἀναρχικοὶ τῆς CGT εἶχαν στραφεῖ στὸν κομμουνισμό, πιστεύοντας ὅτι ἀντιπροσώπευε τὴν πιὸ ἄμεσα ἐπαναστατικὴ δύναμη τῆς χώρας· ἀλλὰ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ προσχώρησαν στοὺς κομμουνιστές, ὅπως ὁ Πιέρ Μονάτ, δὲν μπορούσαν γὰ ὑποστηρίξουν τὴν πειθαρχία ἢ γὰ ἐπιδοκιμάσουν τὸν συγκεντρωτισμὸ ποὺ εἶχε ἀποφασίσει γὰ ἐπιβάλλει ἡ Τρίτη Διεθνὴς· καὶ μόνον στὴ δεκαετία τοῦ 1930, σὲ πολὺ διαφορετικὲς συνθήκες καὶ μὲ μιὰ νέα γενιὰ συνδικαλιστῶν, ἔγινε ἰσχυρὴ δύναμη στὸν γαλλικὸ συνδικαλισμὸ ἢ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἔκανε ὁ Ζουὼ γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση θρῖσκόταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν κριτικὴ τῆς Ἐμμα Γκόλντμαν ἢ σ' αὐτὴν τοῦ Κροπότκιν. Εἶχε βασικὰ προσηλυτιστεῖ στὴν ἐξελικτικὴ ἀποψη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς, γιὰτι εἶχε γιώσει φρίκη ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ χάος τῆς Ρωσίας, καὶ σὰν τὸν Κροπότκιν, ποὺ εἶχε διακηρύξει πρὶν πολλὰ χρόνια, «Ψωμί, χρειάζομαστε ψωμί στὴν ἐπανάσταση!» ὁ Ζουὼ πίστευε πῶς ἡ πείνα ποὺ μάστιζε τὴ Ρωσία ἐξευτέλιζε τὴν ἐπανάσταση. «Εἴμαστε ἐναντίον τῆς Τρίτης Διεθνούς, γιὰτι εἶναι μιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση ποὺ θέλει γὰ συγκεντρώσει στοὺς κόλπους τῆς ὅλες τὶς πολιτικὲς

δυνάμεις και θέλει να συμπεριλάβει τα περισσότερα οικονομικά στοιχεία, χωρίς όμως να αποτελεί συγκεκριμένη οικονομική οργάνωση.» (43) Η ιστορία του γαλλικού συνδικαλισμού μετά το 1920 είναι ή ιστορία του αγώνα του να παραμείνει καθαρά οικονομική οργάνωση, αντιμετωπίζοντας διαρκώς τον αυξανόμενο πειρασμό να συνεργαστεί με πολιτικές οργανώσεις, κομμουνιστικές ή αντικομμουνιστικές και απ' αυτή την άποψη δεν λησμονήθηκαν ποτέ οι αναρχικές καταβολές του.

Οι αναρχικοί άφησαν βαθιά ίχνη στον γαλλικό συνδικαλισμό, αλλά τον επηρέασαν σοβαρά μόνο για δέκα ή δεκαπέντε χρόνια μετά το 1914 ή ιστορία της CGT είχε ελάχιστη σχέση με την ιστορία των αναρχικών. Κατά κάποιο τρόπο το γαλλικό κράτος αποδείχτηκε πολύ ισχυρό, μια και πάντοτε πριν από το 1914 (άλλα συχνά και μέχρι σήμερα) δεν έδειξε μόνο ότι μπορούσε να ξεπεράσει τις απόπειρες των συνδικαλιστών να το καταλύσουν με την άμεση εργατική δράση, αλλά και ότι διέθετε σημαντική δύναμη θετικής επιρροής. Η Γαλλία σαν κράτος, παρά τη συνεχή αντιμιλιταριστική προπαγάνδα, εξακολουθούσε να έχει τη δύναμη να διεγείρει τον πατριωτισμό και να επιβάλλει την υπακοή, ενώ οι πολιτικές μέθοδοι επίτευξης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων αποδείχτηκαν τόσο αποτελεσματικές και πλατιές όσο και οι ιδέες για άμεση βιομηχανική δράση. Παρόλο που το συνδικαλιστικό κίνημα δεν έχασε ποτέ τον επαναστατικό χαρακτήρα του και την ειρηνιστική και αντιμιλιταριστική πλευρά του (που ώθησε πολλά από τα μέλη του αρκετά παράδοξα, είναι αλήθεια, να συμβιβαστούν με το εξουσιαστικό «Γαλλικό Κράτος» του Βισού), στην πραγματικότητα ήταν στρατευμένο μάλλον στη μεταρύθμιση παρά στην επανάσταση, στις διαπραγματεύσεις με το κράτος παρά στην κατάργησή του. Οι αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες κατά το γαλλικό πρότυπο είχαν σημαντική επιρροή σε άλλα μέρη, αλλά δεν επέζησαν σε σχέση με τις κυβερνήσεις που ήταν έτοιμες να επιτρέψουν τη συνδικαλιστική δράση και να αναλάβουν την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων· τα συνδικάτα δεν ήταν αρκετά ισχυρά για να αντισταθούν στις εκκλήσεις αλληλεγγύης σε περίοδο πολέμου. Η μόνη χώρα στην οποία ο αναρχοσυνδικαλισμός έμελλε να παραμεί-

νει σοβαρή δύναμη ήταν η Ίσπανία — όπου η συνδικαλιστική δράση ήταν ελάχιστα ανεκτή, όπου η κυβέρνηση ήταν άπαρχαιωμένη και αντιδραστική, κι όπου δεν υπήρχε καμιά εμπειρία πολέμου για να πειστούν μερικοί τουλάχιστον από τους εργάτες ότι είχαν ορισμένα κοινά συμφέροντα με τα αφεντικά.

Οι ιδέες και η πρακτική του άναρχοσυνδικαλισμού πρωτοαναπτύχθηκαν στη Γαλλία στην Ίσπανία, όπου υπήρχε ήδη ισχυρό άναρχικό κίνημα, ήταν περισσότερο αποτελεσματικές. Άλλα σέ άλλες περιοχές, στη Λατινική Άμερική, λογουχάρη, όπου το εργατικό κίνημα ήταν αδύνατο και η πάλη των τάξεων φοβερά σκληρή, οι μαχητικοί ηγέτες μπορούσαν να κατευθύνουν τις εργατικές οργανώσεις σύμφωνα με τις συνδικαλιστικές απόψεις. Στην ουσία, όμως, οι άναρχικές ιδέες είχαν τη δυνατότητα να ακμάζουν όπουδήποτε υπήρχε μια άληθινή ταξική πάλη ανάμεσα στους εργοδότες και τους εργάτες και όπουδήποτε το κράτος μεταβίβαζε σκόπιμα την εξουσία του στους εργοδότες ή έμενε έξω από τη μάχη. Έτσι λοιπόν για δεκαπέντε περίπου χρόνια, ένα τμήμα του συνδικαλιστικού κινήματος στις ΗΠΑ άκολουθούσε άναρχική τακτική και έμπνεόταν από βασικά άναρχικές πεποιθήσεις, ταυτόχρονα, αν και βασικά ανεξάρτητα, με την άνάπτυξη των άναρχοσυνδικαλιστικών απόψεων στη Γαλλία.

Οι πολυάριθμοι μετανάστες από την Ίταλία, την Ίσπανία και τη Ρωσία ή εκείνοι οι Γερμανοί των ΗΠΑ που είχαν άκούσει τη διδασκαλία του Γιόχαν Μόστ, είχαν κάνει πλατιά γνωστές στις ΗΠΑ τις άναρχικές ιδέες, ενώ η ύπόθεση του Χαϊήμάρκετ, ή άδιάκοπη προπαγάνδα της Έμμα Γκόλντμαν, του Άλεξάντερ Μπέρκμαν και των άλλων, και ο συναγερμός που προκλήθηκε από τη δολοφονία του Προέδρου ΜακΚίνλεϋ είχαν θεμελιώσει στην κοινή γνώμη την αντίληψη του «άναρχικού κινδύνου.» Ο Γιόχαν Μόστ και πολλοί από τους όπαδούς του είχαν στραφεί, στη δεκαετία του 1890, ενάντια στην πρακτική της τρομοκρατίας και είχαν άρχισει να διαβλέπουν δυνατότητες δράσης στα εργοστάσια και στα όρυχεΐα, δράση που θα μπορούσε να είναι πιο αποτελεσματική: κι αυτές οι ιδέες, μια και συνεπάγονταν την άποδοχή μιας μικρού βαθμού όργάνωσης, είχαν κάνει τον Μόστ να διαχωρίσει τη θέση του από πολλούς άναρχικούς συντρόφους του. Όταν ο

μως μερικά αμερικανικά συνδικάτα άρχισαν να αποδέχονται την αναρχική πρακτική, δέν ήταν υπεύθυνοι οι θεωρητικοί. Ο αμερικάνικος αναρχοσυνδικαλισμός ήταν μάλλον μια τυφλή ένστικτώδης αντίδραση τών άμόρφωτων εργατών ενάντια στις άθλιες συνθήκες εργασίας, που οι περισσότεροι ήταν μετανάστες, θεωρούσαν πολύ απομακρυσμένους τούς πολιτικούς και έδλεπαν την άμεση, συχνά βίαιη, δράση σαν φυσική μέθοδο για την πραγματοποίηση τών στόχων τους. Στα όρυχεια και στις ύλοτομικές περιοχές τής Δύσης ή στα ύφαντουργικά και άλλα εργοστάσια τών άνατολικών ή μεσοδυτικών περιοχών που βασίζονταν στη φτηνή εργασία τών μεταναστών, λίγοι μαχητικοί οργανωτές μπορούσαν, τουλάχιστον για σύντομο διάστημα, να οίκοδομήσουν μια αποτελεσματική εργατική δύναμη κρούσης.

Η ιστορία του συνδικαλισμού στην Άμερική είναι σε μεγάλο βαθμό ή ιστορία τών συγκρούσεων ανάμεσα στα συνδικάτα καθώς και τής πάλης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Στη δεκαετία του 1890 υπήρχε ένα ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα, βασισμένο σε μια συντεχνιακή όργάνωση και οργανωμένο γύρω από την Άμερικανική Όμοσπονδία Έργασίας (AFL). Άλλα για την τεράστια μάζα τών άνειδίκευτων, οργανωμένων εργατών, ή AFL φαινόταν να είναι μια όργάνωση για τη διατήρηση τής θέσης μιας μειονότητας ειδικευμένων εργατών, με μια σειρά συμφωνιών με τούς εργοδότες, σε θάρος τών λιγότερα ειδικευμένων εργατών ή τών καινούργιων μεταναστών. Στη δεκαετία του 1890, μαζί με τις προσπάθειες για δημιουργία σοσιαλιστικού πολιτικού κόμματος, οι διάφοροι εργατικοί ήγέτες άρχισαν να διαβλέπουν τη δυναμική πολιτική δύναμη τών άνοργάνωτων εργατών. Σύμφωνα με έναν άπ' αυτους τούς ήγέτες, τον Ντανιέλ γτέ Λεόν: «Η όργάνωση του μέλλοντος πρέπει να οίκοδομηθεί από τούς ανθρώπους που είναι τώρα άνοργάνωτοι —δηλαδή, από την συντριπτική πλειοψηφία τής εργατικής τάξης όλου του έθνους.»⁽⁴⁴⁾ Η έπιθυμία να όργανωθούν οι άνοργάνωτοι και να συγκεντρωθούν όλοι όσοι εργάζονταν σε μια βιομηχανία σε «ένα μεγάλο συνδικάτο» καθώς και να συενωθούν όλα τα συνδικάτα σε μια πραγματικά ισχυρή δύναμη όδήγησε στην ίδρυση το 1905 τών «Βιομηχανικών Έργατών του Κόσμου» (IWW). Η βασική ύποστήριξη γι' αυτή

τήν ὀργάνωση προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ὅμοσπονδία Ἑργατῶν Ὀρυχείων, πού ὁ ἀρχηγός της, ὁ «Μπίγκ Μπίλλ» Χαίηγουντ, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντίληψης γιὰ ἄμεση βιομηχανικὴ δράση. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν ἦταν ἀριθμητικὰ ἰσχυροὶ στὸ ἰδρυτικὸ συνέδριο τῆς IWW, παρόλο πού ἡ συνέπεια καὶ ἡ εἰλικρίνειά τους τοὺς ἐξασφάλισε σημαντικὴ ἐπιρροή. Ἀμέσως ὁμοῦς ἄρχισε μιὰ διασπαστικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση συζήτηση πού ἀφοροῦσε τὰ βασικὰ προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα οἱ ἀναρχικοὶ: μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται στὴν πολιτικὴ ἓνα ἐργατικὸ κίνημα; Μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ πρέπει νὰ συνεργάζεται μ' ἓνα πολιτικὸ κόμμα; Ἡ ἐπανάσταση θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἄμεση δράση τῶν ἐργατῶν, πού θὰ καταλάβουν ἀπλῶς τὰ μέσα παραγωγῆς, ἢ θὰ πρέπει νὰ ἔχει σὰν στόχο τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους μὲ πολιτικὰ μέσα;

Ὁ διανοούμενος μαρξιστὴς γιὰ τὸν Λεὸν πίστευε πὼς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ τμήμα ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, καί, βασικὰ μὲ δική του ἐπιρροή, ἡ εἰσαγωγὴ στὸ καταστατικὸ τῆς IWW περιεῖχε μιὰ συγκεκριμένη, ἀν καὶ ἀντιφατικὴ, ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ δράση: «Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς δύο τάξεις (τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες) πρέπει νὰ διεξαχθεῖ ἓνας ἀγώνας μέχρι πού ὅλοι οἱ ἐργάτες νὰ συγκεντρωθοῦν τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν ἐργατικὸ τομέα, καὶ νὰ καρπωθοῦν αὐτὰ πού παράγουν μὲ τὴν ἐργασία τους μέσω μιᾶς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης χωρὶς συνεργασία μὲ κανένα πολιτικὸ κόμμα.»⁽⁴⁵⁾ Τοῦτο ἦταν μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδοχῆς τῆς πολιτικῆς δράσης γιὰ νὰ τὸ ἀνεχτοῦν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους —κι ἓνας ἀπ' αὐτοὺς δήλωσε: «Ἡ ἐκλογικὴ κάλπη εἶναι ἀπλῶς μιὰ καπιταλιστικὴ παραχώρηση. Μὲ τὸ νὰ ρίχνουμε κομματάκια χαρτί μέσα στὴν τρῦπα ἑνὸς κουτιοῦ δὲν καταφέραμε μέχρι τώρα τὴν χειραφέτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν θὰ τὸ καταφέρουμε ποτέ.»⁽⁴⁶⁾ Στὴν πραγματικότητά ἡ ἔλλειψη σαφήνειας πού ἐπικρατοῦσε στὶς συζητήσεις πού ἔγιναν κατὰ τὴν ἱδρυση τῆς IWW θὰ κατέληγαν ἀργότερα σὲ νέα προβλήματα καὶ διασπάσεις. Μέσα σ' ἓνα χρόνον ὁ Γιουτζήν Ντέμπερ, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους γνωστοὺς ἡγέτες στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικάνικου ἐργατικοῦ κινή-

ματος, παραιτήθηκε από την IWW, γιατί πίστευε πως έδινε ελάχιστη έμφαση στην πολιτική δράση, και το 1908 ο Ντανιέλ ντέ Λεόν, παρόλο που αρχικά είχε υποστηρίξει ότι «η πολιτική έκφραση της εργατικής πηγάζει μόνο από την οικονομική οργάνωση»,⁽⁴⁷⁾ διέκοψε τις σχέσεις του με τον Χαίηγουντ και τους άλλους ηγέτες της IWW στο Σικάγο, γιατί ήταν στρατευμένος στις ιδέες της πολιτικής δράσης μέσω του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, του οποίου ήταν ένα από τα ηγετικά μέλη.

Από το 1908 μέχρι το 1915 επικρατούσε κατάσταση σύγχυσης: υπήρχαν δύο ομάδες που αυτοαποκαλούνταν IWW —μία ομάδα με βάση το Σικάγο, γύρω από τον Χαίηγουντ και τον Βίνσεντ Σαίλν Τζών, που πίστευαν στην άμεση δράση και αποκτούσαν ολοένα και περισσότερο αναρχικές διαθέσεις, και η ομάδα του ντέ Λεόν με βάση το Ντητρόιτ, που τελικά πήρε το όνομα Διεθνής Βιομηχανική Ένωση Έργατών. Το αναρχικό στοιχείο της IWW είχε κάνει ήδη αισθητή την παρουσία του το 1906, όταν κατάφερε να περάσει μια απόφαση για την κατάργηση της θέσης του προέδρου της IWW: «Εφόσον πλησιάζει η μέρα που πρέπει να καταργήσουμε οτιδήποτε αναφέρεται στην εξουσία και την αντιδραστική πολιτική, η θέση του προέδρου μιας ταξικά συνειδητής οργάνωσης δεν είναι απαραίτητη. Τα μέλη της βάσης πρέπει να χειρίζονται άμεσα τις υποθέσεις της οργάνωσης με μια εκτελεστική επιτροπή βασισμένη σε μια κεντρική επιτροπή.»⁽⁴⁸⁾ Για την εφαρμογή αυτής της απόφασης κάλεσαν την αστυνομία να βοηθήσει την οργάνωση να πάρει στην κατοχή της τα γραφεία και τα αρχεία της, όταν ο πρόεδρος αρνήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του.

Σ' αυτή την περίοδο των σκληρών προσωπικών ανταγκλήσεων και των φραξιονιστικών διαμαχών παράλληλα με τις γνήσιες ιδεολογικές διαφορές, η IWW δεν κατάφερε και πολλά πράγματα. Παρόλο που ισχυρίστηκε πως είχε 60.000 μέλη το 1906, μόνο 14.000 μέλη πλήρωναν τη συνδρομή τους· η οργάνωση είχε εξασθενήσει πολύ από τις διάφορες αποχωρήσεις, ιδιαίτερα από την αποχώρηση της Δυτικής Όμοσπονδίας Έργατών Όρυχείων που εγκατέλειψε τον Χαίηγουντ το 1907. Παρόλα αυτά οι μαχητικοί συνδικαλιστές άρχισαν να παρουσιάζουν κάποια επιτυ-

χία, επειδή ή θιαιότητα και ή άμεσότητα τών μεθόδων τους και ή άπλότητα τών ιδεών τους έδρισκε άπήχηση στους καταπονημένους από τή δουλειά, κακοπληρωμένους και άμόρφωτους εργάτες τών όρυχείων, ξυλοκόπους και εργάτες τής γής. Το 1910 ένας παρατηρητής έγραφε για τους εργάτες γής του Νόρθ Γιάμχιλλ, στο "Όρεγκον, ότι «προπαγάνδιζαν μαζικά τις άρχές του έπαναστατικού συνδικαλισμού.» (49) 'Η IWW καθοδήγησε με έπιτυχία τις άπεργίες που έγιναν στην Πενσυλβάνια το 1909' και το 1912 είχε τεράστια έπιτυχία με μιá άπεργία στο Λώρενς τής Μασσαχουσέτης, όπου για τρεις μήνες οι άγωνιστές τής IWW, παρόλο που λέγεται πως άριθμούσαν μόνο 300 άτομα, διατηρούσαν σε άπεργία 23.000 εργάτες. Στο μεταξύ ο Χαίηγουντ είχε πάει στην Εύρώπη, όπου συνάντησε τον Πουζέ και άλλους ήγέτες του γαλλικού συνδικαλισμού, έτσι που οι μέθοδοι τής άμεσης δράσης και του σαμποτάζ που εφαρμόστηκαν στο Λώρενς χαρακτηρίστηκαν άμέσως σαν μη-άμερικανικές από πολλούς έχθρους τής IWW.

"Αν και άπαρνήθηκε την πολιτική και άποδέχτηκε την άμεση δράση, ή IWW δεν κατάφερε να γίνει άληθινά άναρχική όργάνωση. Το 1912 έγιναν άποτυχημένες προσπάθειες να εφαρμοστεί ή άποκέντρωση στην όργάνωση, και ο Άλεξάντερ Μπέρκμαν έγραφε με λύπη: «Τό θέμα τής τοπικής άυτονομίας, που είναι αυτό καθαυτό άξιωματική άναγκαιότητα ενός άληθινά έπαναστατικού κινήματος, έχει τόσο πολύ συσκοτιστεί στις συζητήσεις του συνεδρίου, ώστε άγνοήθηκε τελικά τό γεγονός ότι δεν είναι νοητή ή ύπαρξη καμιάς όργάνωσης από ανεξάρτητους και άυτάρχεις εργάτες χωρίς άπόλυτη τοπική άυτονομία.» (50) 'Ο Μπέρκμαν και ή Έμμα Γκόλντμαν βρήκαν πολλά στοιχεία για να συμπαθήσουν τή μαχητική IWW: ήταν οι πρώτοι που συνεργάστηκαν μαζί της, μιá και ύπεράσπιζε την έλευθερία του λόγου και τής κινητοποίησης, και οι πρώτοι που συμπαραστάθηκαν όταν δικάστηκαν και φυλακίστηκαν οι ήγέτες της, αλλά δεν συνδέθηκαν ποτέ πολύ στενά, μιá και οι διαμάχες του άμερικάνικου συνδικαλιστικού κινήματος άπείχαν πολύ από τα άναρχικά όνειρα για τό πως θα έπρεπε να είναι ή εργατική τάξη. 'Ο Μπέρκμαν όμως και ή Έμμα Γκόλντμαν έπεσαν θύματα τών ίδιων συνθηκών όπως και οι

ήγέτες της IWW όταν, μετά την είσοδο της 'Αμερικής στον πόλεμο το 1917, δέχτηκαν πλήγματα όλες οι «ανατρεπτικές» οργανώσεις. Μαζί με τους ήγέτες της IWW αγωνίστηκαν ενάντια στην κατάταξη στο στρατό· αγωνίστηκαν ενάντια στις καταδίκες που επιβλήθηκαν στον Μούνεϋ και τον Μπίλλινγκς στο Σάν Φραντσίσκο το 1917. 'Η ίδια καταστολή που έβαλε τέλος στην σταδιοδρομία τους σαν άγκιτάτορες στις ΗΠΑ, έβαλε τέλος στην ούσια και στη δράση της IWW, κι έστειλε τον Μπίγκ Μπίλλ Χαίηγουντ στην ίδια απογοητευτική έξορία στη Ρωσία, όπου πέθανε το 1925. Με το τέλος του πολέμου ο αναρχοσυνδικαλισμός είχε κυριολεκτικά εξαφανιστεί από τις ΗΠΑ και παρόλο που ο αντιπολιτικός βιομηχανικός συνδικαλισμός έμελλε να συνεχίσει να υπάρχει και μιá δόση βίας εξακολούθησε να κυριαρχεί στις βιομηχανικές διαμάχες της δεκαετίας του 1930, ο χαρακτήρας του δέν ήταν πραγματικά αναρχικός.

'Η πείρα της IWW άφησε πίσω της ένα θρύλο αγωνιστικότητας· για λίγο διάστημα έπηρέασε όρισμένα ξένα συνδικάτα —ιδιαίτερα στο Μεξικό, όπου οι Μεξικανοί εργάτες, που είχαν ζήσει τις μεθόδους της IWW στις ΗΠΑ, γύριζαν για να συνδεθούν με τους αναρχικούς, που στα χρόνια της μεξικάνικης επανάστασης άντλούσαν διδάγματα αναρχοσυνδικαλιστικής πρακτικής από την 'Ισπανία.⁽⁵¹⁾ 'Αλλά ή αυξανόμενη εϋημερία των ΗΠΑ, το τέλος της μετανάστευσης και ή συγχώνευση των ξένων στοιχείων, καθώς και ο βαθμιαίος μετριασμός της σκληρότητας της ανεξέλεγκτης καπιταλιστικής επέκτασης, όλα αυτά καταράκωσαν τή βάση του άμερικάνικου αναρχοσυνδικαλισμού. Στη δεκαετία του 1920 και του 1930 ο αναρχισμός σαν θεωρία διατηρήθηκε ζωντανός στις ΗΠΑ ανάμεσα στους 'Ιταλούς και 'Ισπανούς μετανάστες· και πράγματι έμελλε να γνωρίσει καινούργια δημοσιότητα με τή δίκη του Σάκκο και του Βαντζέτι και τήν εξάχρονη νομική μάχη που έπακολούθησε από τήν καταδίκη τους το 1921 μέχρι τήν εκτέλεσή τους το 1927. 'Ο Σάκκο και ο Βαντζέτι είχαν καταδικαστεί για τή διάπραξη φόγου στη διάρκεια μιās ξυνοπλης ληστείας κοντά στη Βοστώνη· παρόλο που τά σχετικά

στοιχεία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἐξακολουθοῦν νὰ ἀμφισβητοῦνται*, ἢ γνώση πῶς ἦταν δηλωμένοι ἀναρχικοὶ ἀναμφίβολα δημιουργή-
σε προκαταλήψεις ἐναντιὰ τους στὴ σκέψη τῶν πολιτῶν τῆς Μασ-
σαχουσέτης, ἐνῶ τὸ ἴδιο γεγονός μὲ τὴ σειρά του κινητοποίησε
πάρα πολλοὺς φιλελεύθερους καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῆς ἀρι-
στερᾶς ἀπ' ὅλες τὶς παρατάξεις. Κι ὁμοίως φαίνεται πῶς ἡ πρω-
ταβουλία γιὰ τὴν ἐκστρατεία συμπαραστάσεως τους ξέφυγε ἀπὸ τὰ
χέρια τῶν ἀναρχικῶν συντρόφων τους· οἱ κομμουνιστὲς ἦταν ἐ-
κείνοι ποὺ δραστηριοποιήθηκαν ὀλοένα καὶ περισσότερο σὲ συμ-
παραστάσῃ τους —παρόλο ποὺ κατὰ καιροὺς ἔμεναν ἐκπληκτοὶ ἀ-
πὸ ὀρισμένα ἀντισοβιετικὰ σχόλια ποὺ ἔκανε ὁ Βαντζέτι στὴ φυ-
λακῆ— ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἀρχικὰ τὴν ἐ-
πιτροπὴν συμπαραστάσεως ἔγιναν ἀντίστοιχα ἀνήσυχτοι καὶ καχύ-
ποπτοι. Ἦταν ἴσως ἡ τελευταία φορὰ ποὺ οἱ ξεπερασμένοι πιά
σομβισμοὶ τῶν ἀναρχικῶν —μιά θόμβια στὸ σπίτι τοῦ δικαστῆ καὶ
μιά στὸ σπίτι ἐνὸς ἐνόρκου— ἐξακολουθοῦσαν νὰ δίνουν τὴν ἐν-
τύπωση ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε ἰσχυρὴ δύναμη στὶς ΗΠΑ.
Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ἀναρχισμὸς στὶς ΗΠΑ ὑποχώρησε
καὶ κατέληξε νὰ εἶναι ἓνα ὄνειρο, ποὺ τὸ συζητοῦν οἱ διανοούμε-
νοι, ἢ ἓνα σύμβολο ἐξέγερσης ἐναντία στὴν κοινωνία τῆς ἀφθο-
νίας, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει ἰδεαλιστὲς σπουδαστὲς, ἀλλὰ
ποὺ ἔχει πᾶψει πιά νὰ ἀποτελεῖ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύ-
ναμη.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικα-
λισμοῦ εἶχαν πλατιὰ διάδοση. Ἡ Μπήατρις Γουέμπ ἔγραφε τὸ
1912: «Ὁ συνδικαλισμὸς πῆρε τὴ θέση τοῦ ξεπερασμένου πιά
μαρξισμοῦ. Ὁ ὀργανισμένος νεολαῖος, μὲ ταλαιπωρημένο πρόσωπο,
συνοφρυωμένος καὶ ξερακιανὸς εἶναι στὴν ἐποχὴ μας συνδικαλι-
στής· ὁ ἐτοιμόλογος νεαρὸς ἐργάτης ποὺ ἡ γλῶσσα του κόβει
καὶ ράβει, παπαγαλίζει σήμερα τὰ συνθήματα τοῦ γαλλικοῦ συν-
δικαλισμοῦ καὶ ὄχι τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας.» (52) Πα-
ρόλο ποὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες δὲν ἐπέζησαν οὔτε στὶς ἀναπτυγμένες κα-

* Σύμφωνα μὲ τὴν πρὸ πρόσφατη ἔρευνα τῶν σχετικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν
Φράνσις Ράσσελ, στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του «Τραγωδία στὸ Ντένταμ»
(Νέα Ἰόρκη 1962, Λονδίνο 1963), γίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σάκκο ἴσως
νὰ ἦταν ἐνοχός (παρόλο ποὺ ἔκανε τὴ ληστεία μᾶλλον γιὰ ἀναρχικοὺς
σκοποὺς), ἐνῶ ὁ Βαντζέτι εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι ἦταν ἀθῶος.

πιταλιστικές χώρες ούτε στη συγκεντρωτική Ρωσία, εξακολούθησαν να είναι ισχυρές σε χώρες όπου ή ταξική πάλη ήταν βίαιη και το κράτος ανίσχυρο ή απρόθυμο να επέμβει —στην Αργεντινή, όπου ή προπαγάνδα του Μαλατέστα δεν είχε λησμονηθεί από τους Ιταλούς μετανάστες στην Ούρουγουάη και τη Βολιβία στο Μεξικό και το Περού, όπου οι Ισπανοί και διάφοροι άλλοι αγωνιστές που είχαν ζήσει στις ΗΠΑ τή δράση τής IWW, διατήρησαν τήν παράδοση τής άμεσης εργατικής δράσης σε επαναστατική κατάσταση.⁽⁵³⁾ Οι αναρχοσυνδικαλιστικές ιδέες όμως που ξεκίνησαν από τή Γαλλία στο τέλος του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν με επιτυχία μόνο σε μία χώρα, έτσι που για σύντομο διάστημα, το καλοκαίρι του 1936, ή αναρχική επανάσταση έδειχνε πως λίγο απόμενε ακόμη για να πραγματοποιηθεί. Η χώρα αυτή είναι ή Ισπανία· εκεί μπορούμε να δούμε να δρά αποτελεσματικά ένα σοβαρό αναρχικό κίνημα και ή ήττα αυτού του κινήματος το 1937 επισφράγισε το τέλος του αναρχισμού σαν σοβαρής πολιτικής δύναμης, αν και εξακολουθεί να επικρατεί σαν κίνημα διανοουμένων.

Οί άναρχικοί σέ δράση: Ίσπανία

«Ειρήνη με τούς ανθρώπους, πόλεμος ένάντια στους θεσμούς.»

Ίσπανικό άναρχικό σύνθημα

«Δέν ήταν μόνο πρόβλημα ψωμιού αλλά και μίσους.»

Σαλβαντόρ Κορντόν

«Ο Ίσπανός ζεί πολύ με έπιθεβαιώσεις και με κατηγορηματικές άρνήσεις.»

Χοσέ Πεϊράτς

1

Για έβδομήντα περίπου χρόνια ο άναρχισμός δέν αποτελούσε έπανάστατική δύναμη στην Ίσπανία και όμως σ' αυτή τή χώρα τó κίνημα κατόρθωσε νά αποκτήσει μεγαλύτερη έπιρροή άπ' όπουδήποτε άλλου στον κόσμο. Στην Ίσπανία έμφανίστηκαν δλοκάθαρα οί έντάσεις και οί αντιφάσεις, ή άγριότητα και ή ευγένεια, τó αποκαλυπτικό δράμα και ή όρθολογική πίστη τών άναρχικών.

Ύπάρχει μιá πολύ άπλή εξήγηση του γεγονότος ότι ο άναρχισμός εξελίχθηκε σέ μαζικό κίνημα στην Ίσπανία, μαζικό κίνημα τεραστίων διαστάσεων μάλιστα. Η χώρα ήταν καθυστερημένη ή κυδέρνηση έντελώς άνίσχυρη ή υπήρχε ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στους φτωχούς και τούς πλούσιους' πάνω άπ' όλα ο πληθυσμός ήταν άγροτικός και ζούσε, σέ πολλές περιοχές, άπελπιστικά κοντά στα όρια τής λιμοκτονίας και παρακινιόταν άπό τó έντονο μίσος του ένάντια στους γαιοκτήμονες και τούς παπάδες — όλα αυτά ήταν χαρακτηριστικά πού μπορούσαν νά βρεθούν και άλλου στην Ευρώπη (στή Σικελία, λογουχάρη). Ένδέχεται, όπως πιστεύουν μερικοί, ή ιδιοσυγκρασία τών Ίσπανών νά ανταποκρινόταν στον έξτρεμισμό τών άναρχικών θεωριών και έπειδή ο πληθυσμός ήταν συνηθισμένος σέ αιώνες θρησκευτικού φανατισμού, προφανώς ανταποκρίθηκε πρόθυμα σ' έναν άλλου είδους φανατισμό. Ίσως, πάλι, ο άτομικισμός, ή ανεξάρτητη περηφάνεια

και ο αυτσοεδασμός, που ήταν κοινά χαρακτηριστικά του Ισπανού, να τον έκαναν να αποδεχτεί πρόθυμα μια θεωρία που, με πιο άκραία μορφή ακόμα κι από την προτεστάντικη θρησκεία, έναποθέτει στο κάθε άτομο την ευθύνη για τις πράξεις του. Οι μαρξιστές ιστορικοί προσπάθησαν να αποδώσουν την επιτυχία του αναρχισμού και όχι του μαρξισμού στην Ισπανία σε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο καταστράφηκαν τα δεσμά της φεουδαλικής τάξης πραγμάτων τον 19ο αιώνα, χωρίς να αντικατασταθούν από τις σχέσεις που πηγάζουν από τη σύγχρονη βιομηχανική και οικονομική οργάνωση· έτσι λοιπόν η Ισπανία δεν ήταν κατά κάποιο τρόπο συγχρονισμένη με το πρότυπο ιστορικής ανάπτυξης σε άλλες περιοχές. (1) "Άλλοι, πάλι, πιστεύουν ότι το ισπανικό αναρχικό κίνημα αποδειχνει την αλήθεια του ισχυρισμού του Μπακούνιν ότι μόνο εκείνοι που δεν έχουν να χάσουν τίποτα — το λούμπεν προλεταριάτο ή οι ακτήμονες εργάτες — μπορούν να γίνουν αληθινοί επαναστάτες.

"Ίσως όλες αυτές οι αιτίες να βοήθησαν τον Φανέλλι να διαδώσει τη διδασκαλία του Μπακούνιν στην Ισπανία και να έχει τόσο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Όπωςδήποτε, η στιγμή της άφιξης του Φανέλλι ήταν αρκετά ευνοϊκή για τη διάδοση οποιασδήποτε επαναστατικής θεωρίας. Το 1868 η αυξανόμενη δυσανεμία του ισπανικού λαού ενάντια στο καθεστώς της βασίλισσας Ισαβέλλας έφτασε στο αποκορύφωμά της, και η βασίλισσα αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Η αναζήτηση διαδόχου — εκτός από το ότι προκάλεσε την υποψηφιότητα κάποιου μέλους των Χοεντσόλερν, πράγμα που έδωσε αφορμή για το ξέσπασμα του Γαλλο-Πρωσικού Πολέμου το 1870 — είχε σαν αποτέλεσμα μια σύντομη περίοδο αδύναμης συνταγματικής μοναρχίας, ύστερα ακολούθησε μια βραχύβια φιλελεύθερη δημοκρατία, και τελικά, μετά από μια περίοδο σύγχυσης και αναταραχής, έγινε η παλινόρθωση των Βουρβόνων και ακολούθησε γενικευμένη αντίδραση που έκανε υπερβολικά δύσκολη οποιαδήποτε επαναστατική δράση. Παρόλα αυτά, στη διάρκεια της περιόδου 1868-74, όλα φαίνονταν πιθανά στην Ισπανία. Τα χρόνια αυτά παρατηρήθηκαν σποραδικά ξεσπάσματα εξέγερσεων σε διάφορα μέρη της χώρας, που ξεκίνησαν τόσο από την άκρα καρλιστική δεξιά όσο και από την ο-

μοσπονδιακή δημοκρατική άριστερά. Σ' αυτές τις συνθήκες ενός παραλίγο έμφυλίου πολέμου οί Ίσπανοί αναρχικοί είχαν την πρώτη τους έμπειρία δράσης. Πρόκειται επίσης για μιá περίοδο κατά την όποία πάρα πολλοί μεσοαστοί διανοούμενοι αποδέχτηκαν τις θεωρίες του Προυντόν. Ο Πί υ Μαργκάλ, ό ήγέτης του φεντεραλιστικού κόμματος και πρωθυπουργός για λίγο διάστημα την έποχή τής δημοκρατίας, είχε μεταφράσει τόν Προυντόν, και οί ιδέες του για μιá όμοσπονδιακή κοινωνία με βάση μικρές αυτόρκεις και αυτόδιοικούμενες κοινότητες πλησίαζαν τις ιδέες τών όπαδών του Μπακούνιν, ώστε να έχουν αρκετά κοινά σημεία. Σύμφωνα μ' έναν αναρχικό διανοούμενο: «Συνειδητά ή άσυνειδητά οί θεωρίες του Προυντόν αποτελούν τó πιστεύω τής πλειοψηφίας του ίσπανικού λαού, έτσι πού με τή μιá ή τήν άλλη μορφή θά βρήτε σε κάθε Ίσπανό κι έναν αυτόνομιστή.» (2) Ο Πί υ Μαργκάλ είχε συνδέσει σαφώς τήν ιδέα μιās όμοσπονδιακής διακυβέρνησης με τήν ιδέα τής κοινωνικής επανάστασης και είχε δώσει έμφαση στο γεγονός ότι «ή επανάστασή μας δέν είναι καθαρά πολιτική· είναι κοινωνική.» (3) Έτσι λοιπόν, στα ταραγμένα χρόνια 1868-74 οί νέες ιδέες για τήν κοινωνική όργάνωση ήταν στενά συνδεδεμένες με τις ιδέες τής όμοσπονδίας και τής έθνικης αυτόνομίας. Πράγματι, κάτι πού μπορεί να αίτιολογήσει τήν έπιτυχία του αναρχισμού στη Βαρκελώνη είναι τó γεγονός ότι αποτέλεσε κίνημα τής έργατικής τάξης πού αντίσταθμιζε τó καταλάνικο έθνικιστικό και αυτόνομιστικό κίνημα τών μεσοαστών.

Τήν έποχή αυτή δέν υπήρχε σχεδόν καθόλου γνήσιο σοσιαλιστικό κίνημα στην Ίσπανία. Λέσχες όπως ή «Καλλιέργεια τών Τεχνών» στη Μαδρίτη ή ή «Ateneo Catalán de la Clase Obrera» στη Βαρκελώνη, έδιναν τήν εύκαιρία σε μικρές ομάδες να' συζητούν τις ιδέες του Φουριέ και του Προυντόν και τις δυνατότητες πού υπήρχαν για τήν όργάνωση τής κοινωνίας με βάση τήν άμοιβαία συνεργασία. Στις ομάδες αυτές συμμετείχαν έπαγγελματίες, φοιτητές και τεχνίτες, από τούς τελευταίους ιδιαίτερα οί τυπογράφοι και οί τσαγκάρηδες. Δέν ήταν ακόμα επαναστάτες, και ένας από τούς πρώτους όπαδούς του Μπακούνιν στην Ίσπανία, ό Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ, ανέφερε στον Μπακούνιν

πώς ο ισπανικός σοσιαλισμός δεν «είναι ακόμα τόσο αναπτυγμένος όσο θα θέλαμε.» (4) Παρόλα αυτά, τούτες οι μικρές ομάδες είναι που έδωσαν στον Φανέλλι την ευκαιρία προπαγάνδας, κι ανάμεσά τους διάλεξε τα είκοσι περίπου άτομα που αποτέλεσαν τα πρώτα μέλη του αναρχικού κινήματος στην Ισπανία.

Οι πρώτοι όπαδοί του Φανέλλι βρίσκονταν στη Μαδρίτη· φαίνεται πως ο πιο σημαντικός ήταν ο Άνσέλμο Λορέντζο, ένας νεαρός τυπογράφος, που μετά από μερικά χρόνια θα πήγαινε στη Βαρκελώνη και θα γινόταν μια από τις ηγετικές φυσιογνωμίες των αναρχικών. Ύστερα από την ίδρυση μιας ομάδας στη Μαδρίτη ο Φανέλλι πήγε στη Βαρκελώνη. Ένας από τους νέους φίλους του στη Μαδρίτη, ο Χοσέ Ρουμπάου Ντοναγτέου, που στο σπίτι του είχε κάνει τις πρώτες συγκεντρώσεις του ο Φανέλλι, τον έφερε σε επαφή με έναν ζωγράφο, τον Χοσέ Λουίς Πελιθέρ, και τον ανιψιό του, Ραφαέλ Φάργκα Πελιθέρ. Στο εργαστήριο του Πελιθέρ ο Φανέλλι μίλησε σε μια ομάδα από είκοσι άτομα κι έτσι ξεκίνησε το κίνημα στη Βαρκελώνη. Ο Φάργκα Πελιθέρ, ο ανιψιός του ζωγράφου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κινήματος, γιατί με την προσωπική του μεσολάβηση δημιουργήθηκαν επαφές ανάμεσα στους άστοους διανοούμενους του κύκλου του θείου του και στο «Όμοσπονδιακό Κέντρο Εργατικών Σωματείων Βαρκελώνης», που συνένωσε αρκετά χαλαρά τις διάφορες εργατικές οργανώσεις που υπήρχαν στην πόλη —σε μια πόλη όπου η ύπαρξη της ύφαντουργικής βιομηχανίας είχε ώθησει στη δημιουργία του πιο προχωρημένου και καλύτερα οργανωμένου εργατικού κινήματος ολόκληρης της Ισπανίας. Με αυτές τις επαφές οι αναρχικοί άρχισαν να διαβλέπουν τη δυνατότητα γνήσιας προλεταριακής ανταπόκρισης στις απόψεις τους, μολονότι για πολύ διάστημα οι επαναστάτες δεν ήταν παρά μειονότητα μέσα στο εργατικό κίνημα της Βαρκελώνης.

Οι όπαδοί του Φανέλλι πήραν το όνομα Ισπανικό Τμήμα της Διεθνούς και, σαν τον Μπακούνιν, δεν πίστευαν ότι το πρόγραμμα της Μπακουνινικής Σοσιαλδημοκρατικής Συμμαχίας, που προπαγάνδιζε ο Φανέλλι, έρχόταν σε σύγκρουση με τους στόχους της Διεθνούς. Πολύ γρήγορα απογοητεύτηκαν και βρέθηκαν να συμμετέχουν σ' έναν αγώνα ενάντια στους μαρξιστές, που πολύ συ-

χνά τούς άφηγε άμήχανους και πού τελικά άφησε τó ισπανικό έργατικό κίνημα μόνημα και καταστροφικά διασπασμένο. Τó 1870 και τó 1871 άρχισαν σιγά-σιγά νά συνειδητοποιούν τή διαμάχη ανάμεσα στον Μάρξ και τον Μπακούνιν, και αναγκάστηκαν μέ δισταγμό νά διαλέξουν μέ ποιά πλευρά θά πάνε. Δύο μέλη τής άρχικής ομάδας, ó Φάργκα Πελιθέρ και ó Σεντινιόν, πήγαν στό συνέδριο τής Βασιλείας τó 1869 και συνάντησαν τον Μπακούνιν προσωπικά· παραβρέθηκαν επίσης άνίσχυροι παρατηρητές στην τελική κατάρευση τής Διεθνούς στη Χάγη τó 1872. Ό Άνσέλμο Λορέντζο πήγε στη συνδιάσκεψη τού Λονδίνου τó 1871 και έτυχε καλής ύποδοχής από τον Μάρξ και τον Έγκελς. Γρήγορα όμως απογοητεύθηκε από την άτμόσφαιρα πού επικρατούσε στη συνδιάσκεψη. Άνθρωπος μέ άνυποχώρητη ειλικρίνεια, τιμιότητα, και άπλότητα, περίμενε πάρα πολλά από τó συνέδριο ένός κινήματος πού φαινόταν νά προσφέρει στους Ίσπανούς τήν έλπίδα πραγματικής ύποστήριξης. Παρόλο πού έντυπωσιάστηκε από τή γνήσια θερμή ύποδοχή τού Μάρξ, κι ακόμα περισσότερο από τήν πολυμάθεια του, έγραψε άργότερα για τó συνέδριο γενικά: «Έχω λυπηρές άναμνήσεις από τή βδομάδα πού πέρασα σέ εκείνο τó συνέδριο. Μέ έπηρέασε πολύ άσχημα: είχα τήν έλπίδα ότι θά έβλεπα μεγάλους στοχαστές, ήρωϊκούς υπερασπιστές των έργαζόμενων, θερμούς προπαγανδιστές των νέων ιδεών, προάγγελους μιας κοινωνίας μεταμορφωμένης από τήν επανάσταση, όπου θά κυριαρχεί ή δικαιοσύνη και ή εύτυχία, κι αντίθετα, διαπίστωση σοβαρές διαμάχες και τρομακτική έχθρότητα ανάμεσα σέ εκείνους πού θά έπρεπε νά είναι ένωμένοι μέ μιá θέληση για τήν επίτευξη τού ίδιου σκοπού.» (5)

Στό τέλος τού 1871, όταν είχε διευρυνθεί ή διάσπαση τής Διεθνούς, ó γαμπρός τού Μάρξ, Πώλ Λαφάργκ, έφτασε στην Ίσπανία σαν εκπρόσωπος τού Γενικού Συμβουλίου τού Λονδίνου και προσπάθησε νά αποκτήσει τον έλεγχο τού Ίσπανικού Τμήματος τής Διεθνούς. Είχε έλάχιστη έπιτυχία και ίσως γι' αυτό τó λόγο κατάφερε νά διατηρήσει καλές προσωπικές σχέσεις μέ τον Άνσέλμο Λορέντζο και όρισμένους άλλους από τούς σημαντικούς οπαδούς τού Μπακούνιν. Όλα αυτά έγιναν δέκα περίπου χρόνια πριν καταφέρει τó μαρξιστικό σοσιαλιστικό κόμμα ν' αποκτήσει

κάποια έπιρροή και, με την ήγεσία του Πάμπλο Ίγκλεσίας, έ-
νός νεαρού τυπογράφου που ήταν ένα από τα πρώτα μέλη της
Διεθνούς που ακολούθησε τον Μάρξ και τον Λαφάργκ και όχι
τον Μπακούνιν και τους Ίσπανούς οπαδούς του, ν' αρχίσει να
έξελίσσεται σε σοσιαλιστικό συνδικαλιστικό κίνημα και σε σοσια-
λιστικό πολιτικό κόμμα.

Τελικά ή πρόοδος του έπαναστατικού κινήματος στην Ίσπανία,
όποιασδήποτε πολιτικής άποψης, ανασχέθηκε από τα σκληρά κυ-
βερνητικά μέτρα ενάντια στη Διεθνή, που τέθηκε επίσημα εκτός
νόμου τον Ίανουάριο του 1872. Παρόλα αυτά συνέχισε τη δράση
του μέχρι και την πτώση της δημοκρατίας το 1874. "Έγιναν συ-
νέδρια για να συζητηθούν οι θεμελιακές αρχές έπαναστατικής
δράσης: τα συνέδρια αυτά αντανακλούσαν τις διαμάχες που έπι-
κρατούσαν στη Διεθνή. (Σ' ένα συνέδριο στην Κόρντομπα την
Πρωτοχρονιά του 1873 το Ίσπανικό Τμήμα της Διεθνούς δήλωσε
επίσημα ότι υποστήριζε το Μπακούνιν και όχι τον Μάρξ.) Έ-
κείνη την εποχή το αναρχικό κίνημα βγήκε στην παραγομία μετά
την παλινόρθωση της μοναρχίας —και, όπως είναι φυσικό, ή βα-
σική αρχή του αντισυγκεντρωτισμού και της άωνυμίας στην ό-
ποία βασιζόταν το κίνημα. Έκανε εύκολη την παράνομη ύπαρξή
του—, κατέγραψε αρκετές έπιτυχίες στο ένεργητικό του και δη-
μιούργησε πολλούς από τους θρύλους του. Μια από τις βασικές
αρχές που τήρησαν με έπιμονή οι Ίσπανοί αναρχικοί ήταν ότι
«ή χειραφέτηση των έργατων πρέπει να είναι έργο των ίδιων
των έργατων», και κατά συνέπεια πρόσφεραν τη βοήθειά τους σε
αρκετές αϋθόρμητες άπεργίες στη Βαρκελώνη και άλλου. Μια
άπ' αυτές —ή γενική άπεργία για την έφαρμογή του όχτάωρου
που έγινε από τους εργάτες χάρτου στο Άλκού, ανάμεσα Βα-
λένθια και Άλικάντε— κατέληξε σε μια εξέγερση το 1873 που
έκανε το Άλκού όρόσημο στην ιστορία του αναρχικού κινήματος.
Οι αντιπρόσωποι από το Άλκού είχαν διαδραματίσει σημαντικό
ρόλο στο συνέδριο της Κόρντομπα, και πέντε άπ' αυτούς ήταν μέ-
λη του Όμοσπονδιακού Συμβουλίου της Διεθνούς στην Ίσπανία.
Κατά συνέπεια το Άλκού επιλέχτηκε σαν έδρα του Όμοσπονδια-
κού Συμβουλίου, για να μπορούν αρκετές από τις ήγετικές φυ-
σιογνωμίες του Ίσπανικού Τμήματος της Διεθνούς να βρίσκονται

έκει για να καθοδηγήσουν προσωπικά την εξέγερση. Οί εργάτες κατέλαβαν κι έκαψαν τὰ έργοστάσια, σκότωσαν τὸ δήμαρχο και τριγύριζαν στήν πόλη δείχνοντας τὰ κεφάλια τῶν αστυνομικῶν πὸ εἶχαν εκτελέσει. Ἦταν μιὰ τρομακτικὴ ἐνδειξη τόσο τῆς εκπληκτικῆς δυνάμεις τῶν εργατῶν, ὅσο και τῆς ἀνηλεότητάς τους ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη καταπίεση· τὸ Ἄλκου ἐγινε τὸ σύμβολο πὸ θύμιζε στοὺς εργάτες τὴν μαχητικὴ παράδοσή τους και στήν μπουρζουαζία τὴν ἀπειλὴ τῆς βίας και τῆς τρομοκρατίας⁽⁶⁾

Τὸ πραγματικὸ ἐπίτευγμα ὁμως τῶν ἀναρχικῶν στὰ λίγα χρόνια ἀνάμεσα στήν ἀφιξη τοῦ Φανέλλι και τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβῶνων δὲν ἦταν ἀπλῶς τὸ ὅτι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπηρεάζουν τοὺς εργάτες ἐνὸς βιομηχανικοῦ κέντρου ὅπως ἡ Βαρκελώνη και νὰ ἐφαρμόζουν τὴν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν θεωριῶν στὴ Γαλλία. Τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ ἦταν ἡ ἐπιρροή του στὸ περισσότερο καταπιεσμένο και ἀπελπισμένο τμήμα ὀλοκληρου τοῦ πληθυσμοῦ —στοὺς ἀκτῆμονες εργάτες γῆς και στοὺς μικρογεωργοὺς τοῦ νότου. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς τῶν τεχνιτῶν και εργατῶν τῶν πιδ ἀναπτυγμένων βιομηχανικῶν περιοχῶν μὲ τὶς ἀπελπιστικὰ φτωχὲς ἀγροτικὲς μάζες, πὸ εἶχαν θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπακούνιν τὸ καλύτερο ὕλικὸ για τὴν ἐπανάσταση, πρόσφερε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα τὴν πλατιὰ λαϊκὴ βάση του και τὴ βαθιὰ ἐπιρροή του.

Στὴν ἰσπανικὴ ἱστορία εἶχαν γίνει πάρα πολλές αὐθόρμητες, ἀνοργάνωτες και ἄγρια πνιγμένες στὸ αἷμα ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις στήν Καστίλλη, στήν Ἀραγωνία και τὴν Ἀνδαλουσία. Τὸν 19ο αἰῶνα ἡ μοίρα τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἴσως σκληρότερη ἀπὸ ποτέ· ἡ κοινοτικὴ γῆ εἶχε παραβιαστεῖ και εἶχε πουληθεῖ ἀπὸ κυβερνήσεις πὸ χρειάζονταν μετρητὰ για νὰ ἰσοσκελίσουν τὸν προϋπολογισμό τους· οἱ γαιοκτῆμονες ἀναγνώριζαν ὀλοένα και λιγότερες ὕποχρεώσεις ἀπέναντι στοὺς ἀγρότες. Ὅπως και στήν Ἰταλία, οἱ ἀπόντες γαιοκτῆμονες ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὰ κτήματά τους ἀποκλειστικὰ σὰ μέσο συγκέντρωσης εἰσοδημάτων πὸ τοὺς ἔδιναν τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν μὲ ἀνεση σὲ ἄλλα μέρη —ἢ δταν ζοῦσαν στὰ κτήματά τους ἢ κάπου ἐκεῖ κοντὰ, ὅπως στήν οἶνοπαραγωγικὴ περιοχή τοῦ Χερέζ, τὸ βιοτικὸ τους ἐπίπεδο τόνιζε

τὸ χάσμα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς πλούσιους. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς πρῶτους συνεργάτες τοῦ Φανέλλι στὴ Βαρκελώνη κατάγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνδαλουσία καὶ πολὺ πρὶν ὑπῆρχαν ομάδες στὰ λιμάνια τοῦ νότου —στὴ Μαλάγκα καὶ τὸ Κάδιξ— ποὺ ἤξεραν τὶς θεωρίες τοῦ Φουριέ καὶ τοῦ Καμπέ καθὼς καὶ τοῦ Προυντόν.* Στὸ Κάδιξ δημιουργήθηκε τὸ πρῶτο ἀναρχικὸ κέντρο τοῦ νότου, καὶ ἀρχικὰ ἦταν οἱ τεχνίτες, οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ φοιτητὲς αὐτοὶ ποὺ στὶς πόλεις ἀποδέχτηκαν τὶς νέες ιδέες ἢ τὶς ἔμαθαν ἀπὸ περιοδεύοντες ἀποστόλους, ὅπως ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ διέδωσε τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ στὴν Πορτογαλία. Οἱ πρῶτοι σημαντικοὶ ἀναρχικοὶ τῆς Ἀνδαλουσίας ἦταν ἄνθρωποι ὅσων τὸν Ναδάρο Πριέτο, γιὰ ἐνὸς δάσκαλου ποὺ, ἔχοντας πάει στὸ πανεπιστήμιον χωρὶς ὄμως καὶ νὰ περάσει τὶς ἐξετάσεις του, ἔγινε πετυχημένος ἀρθρογράφος ἀναρχικῶν ἡμερησίων ἢ ὅσων τὸν Ἀγκουστίν Θερβάντες, μελαγχολικὸ καὶ ὑποχονδριακὸ μελετητὴ τῶν νομικῶν καὶ κλασικῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἔχασε τὴν ἐπαγγελματικὴ του ιδιότητα λόγῳ τῶν ἀντικληρικῶν καὶ ριζοσπαστικῶν του ἀπόψεων.

Ἐπικρατοῦσε ἀρκετὰ ἐνδημικὴ ἀναταραχὴ στὴν ἐπαρχία καὶ ἐπομένως τὸ ἐπαναστατικὸ ὕλικὸ ἦταν ἄμεσα διαθέσιμο. Ὅπως καὶ στὴ Σικελία, οἱ ληστὲς εἶχαν παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Ἀνδαλουσίας καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γίνῃ θρυλικὲς φυσιογνωμίαι ποὺ εἶχαν ἀφηφήσει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ λήστευαν τοὺς πλούσιους, δίνοντας τὰ κλεμμένα στοὺς φτωχοὺς. Οἱ νέες ἀναρχικὲς θεωρίες φάνηκαν ἀπλῶς νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὅσα ἔκωθαν τόσον πολὺ καιρὸ οἱ ἀγρότες —ὅτι ὁ γαιοκτήμονας, τὸ κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχαν συνασπιστεῖ γιὰ νὰ τοὺς καταπιέσουν καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὰ φυσικὰ τους δικαιώματα. Τὸ 1844 ἡ κυβέρνησις εἶχε δημιουργήσει μιὰ νέα ἀστυνομικὴ δύναμη, τὴν Guardia Civil (Ἐθνοφυλακὴ), γιὰ νὰ καταστείλει τὶς ληστείες. Στὴ γεμάτη σύγχυση καὶ ἀπειθαρχία περίοδος μεταξὺ 1868 καὶ 1874 οἱ ἐθνοφύλακες ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν παρουσίαν

---

* Ἀκόμα καὶ μιὰ «καλλιεργημένη» Ἰσπανίδα κυρία ὅπως ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐγενία εἶχε διαβάσει τὸν Φουριέ ὅταν ἦταν 18 χρονῶν. Βλ. THEODOR ZELDIN, EMILE OLLIVIER AND THE LIBERAL EMPIRE OF NAPOLEON III, OXFORD 1963, σελ. 94.

τους· και προς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου δροῦσαν ἀποκλειστικὰ ἐγάντια στοὺς ἀναρχικούς. «Ἀπὸ τότε», γράφει ὁ Τζέραλντ Βρήγαν, «κάθε ἐθνοφύλακας εἶχε γίνει στρατολόγος τοῦ ἀναρχισμοῦ.» (7) Τὸ κράτος φαινόταν τώρα ταυτισμένο μὲ τὸν γαιοκτημονα, καὶ ἡ κατάργησις τοῦ πρώτου ἔπρεπε νὰ καταλήξει στὴν κατάργησις τοῦ δευτέρου.

Μὲ τὴν κατάρρευσις τῆς δημοκρατίας καὶ τὴ διάψευσις τῶν ἐλπίδων ποὺ ἔτρεφαν οἱ φιλελεύθεροι, ὀρισμένοι αὐτονομιστὲς δημοκράτες ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὸν ἀναρχισμὸν σὰν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ξέφευγαν ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν Ἰταλία παρόμοιοι ἄνθρωποι στράφηκαν στὸν ἀναρχισμὸν ὅταν ἀπογοητεύθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν ἀποτελεσματικότητος τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ τοῦ Ματσίγι. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Φερμίν Σαλβοτσέα, θὰ γινόταν χαρακτηριστικὸς ἀπόστολος τοῦ ἀνδαλουσιανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Στράφηκε στὸν ἀναρχισμὸν περίπου μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ποὺ ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Κροπότκιν εἶχαν γίνει κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες. Ἦτανε γιὸς ἐνὸς εὐποροῦ ἔμπορου τοῦ Κάδιξ καὶ θρυσκόταν στὰ 26 τοῦ χρόνιου τὴν ἐποχὴ τῆς παραίτησις τῆς βασίλισσας Ἰσαβέλλας (8) Εἶχε ζήσει στὴν Ἀγγλία ἕνα διάστημα, ὅπου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὸν μαχητικὸν ὀρθολογισμὸν τοῦ Μπράντλιν καὶ εἶχε γίνει θερμὸς ἀναγνώστης τοῦ Τὸμ Πάινγ. Μετὰ τὸ 1868 πῆρε μέρος πρῶτα σὲ μιὰ δημοκρατικὴν ἐξέγερσιν στὸ Κάδιξ καὶ μετὰ στὴν αὐτονομιστικὴν ἐξέγερσιν τῆς Καταλωνίας. Μετὰ τὸ 1871, ἀφοῦ εἶχε πάει ἀρκετὰς φορὰς φυλακὴν, ἔγινε δήμαρχος τοῦ Κάδιξ, ἀλλὰ πῆρε πάλιν μέρος σὲ μιὰ αὐτονομιστικὴν ἐξέγερσιν καὶ τούτῃ τῇ φορᾷ τὸν ἔστειλαν φυλακὴν σὲ μιὰ ἀποικίαν τῆς Ἀφρικῆς. Ἐκεῖ μελέτησε καὶ σκέφτηκε τὴ φύσιν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐπανάστασις καὶ ἔγινε παθιασμένος ἀναρχικός. Ἔβαλε ἀμέσως σὲ ἐφαρμογὴ τὰς ἀρχὰς του: ἀρνήθηκε τὴ χάριν ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀποσπάσει γιὰ λόγου του ἢ οἰκογένειά του, σκίζοντας τὴν διαταγὴν μπροστὰ στὸν διευθυντὴ τῶν φυλακῶν καὶ δήλωσε πῶς ὑπῆρχαν μόνο δύο τρόποι γιὰ ν' ἀποκτήσει τὴν ἐλευθερίαν του — μὲ τὴν βία ἢ μὲ μιὰ γενικὴ ἀμνηστία γιὰ ὅλους τοὺς πολιτικοὺς κρατούμενους. Τὸ 1886 κατόρθωσε νὰ δραπετεῦσει καὶ γύρισε στὸ Κάδιξ, ὅπου ἱδρυσε ἕνα ἀναρχικὸν περιφερειοδικόν. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀξιολογώ-

στους ηγέτες του ανδαλουσιάνικου αναρχισμού, εξασφαλίζοντας το θαυμασμό των αγροτών και των εργατών και την αποδοκιμασία της τάξης από την οποία καταγόταν. Την Πρωτομαγιά του 1890 και πάλι το 1891, οργάνωσε μεγάλες αναρχικές διαδηλώσεις σ' όλη την Ανδαλουσία, με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να ξαναφυλακιστεί.

Ενώ ήταν στη φυλακή, τον Ιανουάριο του 1892, κάπου 500 εργάτες και αγρότες ξεκίνησαν για το Χερέζ σε μια προσπάθεια να απελευθερώσουν 157 αναρχικούς που είχαν φυλακιστεί τον περασμένο χρόνο με την κατηγορία ότι ανήκαν στη μυστηριώδη «Μύρη Χείρα», ένα αναρχικό κίνημα που ενδέχεται να μην υπήρξε ποτέ έξω από τη φαντασία της αστυνομίας, που ήταν πάντοτε πρόθυμη να αποδώσει σε μια και μόνη οργάνωση μεμονωμένες, ασύνδετες πράξεις βίας. Παρόλο που ο Σαλβοτσέα ήταν στη φυλακή του Κάδιξ εκείνη την εποχή, κατηγορήθηκε ότι οργάνωσε την επίθεση και καταδικάστηκε σε ακόμα μεγαλύτερη ποινή φυλάκισης, μέρος της οποίας το πέρασε «υπό στρατιωτικών περιορισμών» σε τόσο άσχημες συνθήκες, που ακόμα και ο ανθεκτικός Σαλβοτσέα έσπασε και προσπάθησε να αυτοκτονήσει. Όταν απελευθερώθηκε το 1899 ήταν αδύνατος και άρρωστος, αλλά μέχρι το θάνατό του το 1907 απολάμβανε τον σεβασμό των αναρχικών σ' όλη την Ισπανία. Η σταδιοδρομία του είναι χαρακτηριστική των αναρχικών αγωνιστών της γενιάς του, άνθρωποι που έγιναν ήρωες και άγιοι του επαναστατικού κινήματος στην Ισπανία του 20ού αιώνα. Ο χαρακτήρας ανθρώπων όπως ο Σαλβοτσέα ή ο Άνσέλμο Λορέντζο, που ήταν άσκητικοί, απλοί, αφοσιωμένοι απόστολοι της αναρχικής υπόθεσης, ταίριαζε πολύ μ' ένα κίνημα που είχε καθαρά πουριτανικές πλευρές. Οί πραγματικά σοβαροί αναρχικοί, ιδιαίτερα στην Ανδαλουσία, δεν κάπνιζαν ούτε έπιναν, ενώ η σεξουαλική τους ήθικη ήταν συχνά εξαιρετικά σεμνότυφη. Φαίνεται πως οί άνθρωποι σαν τον Σαλβοτσέα, που παρέμεινε άγαμος, ή σαν τον Λορέντζο, που έζησε πιστά κι ευτυχισμένα όλη του τη ζωή με την ανύπαντρη «συντρόφισσά» του, βρίσκονταν πιο κοντά στο πνεύμα του κινήματος απ' ό,τι οί διαγοσούμενοι υποστηρικτές του ελεύθερου έρωτα, όπως ο Φρανσίσκο Φερρέρ, μολονότι

έγινε ένας από τους πιο γνωστούς μάρτυρες της Ισπανικής άριστεράς.

Στή δεκαετία του 1870 τó επαναστατικό κίνημα στην Ίσπανία δρούσε βασικά στην παρανομία, και είναι σχεδόν αδύνατο να ξέρουμε την πραγματική δύναμή του. Τó 1889 ή επιστροφή τών φιλελεύθερων στην έξουσία έκανε κατά κάποιο τρόπο δυνατή τή φανερή λειτουργία τών οργανώσεων· πράγμα που έδωσε τή δυνατότητα στους μαρξιστές σοσιαλιστές να δημιουργήσουν ένα σοσιαλιστικό πολιτικό κόμμα. Παρόλα αυτά, στή δεκαετία του 1880 ήταν οί άναρχικοί αυτοί που διατήρησαν ζωντανή τήν ιδέα τής επανάστασης. Είχαν συνδεθεί με τά περισσότερα βίαια ξεσηκώματα και με τις περισσότερες άπεργίες αυτής τής περιόδου. Τó δόγμα τής προπαγάνδας με τή δράση βρήκε πρόθυμο άκροατήριο στην Ίσπανία, έτσι που στή δεκαετία του 1890 οί άναρχικοί δρούσαν τόσο ύποστηρίζοντας οποιαδήποτε άπεργία ή εξέγερση γινόταν από τά κάτω, αυθόρμητα, όσο και εκτελώντας άτομικές πράξεις τρομοκρατίας και συμβολικής εκδίκησης, όπως ή επίθεση ενάντια στο στρατηγό Μαρτίνεζ Κάμπος ή ή δολοφονία του Κανόδας ντέλ Καστίλιο. Αυτό που έκανε τούτες τις πράξεις να φαίνονται σημαντικές, ήταν ή αυστηρότητα τής τιμωρίας τους. Τó Σεπτέμβριο του 1896 θεσπίστηκε ένας νόμος ενάντια στους άναρχικούς και εφαρμόστηκε με φοβερή άγριότητα. Τά επόμενα δέκα χρόνια, παρόλες τις διαμαρτυρίες που έκαναν σχεδόν όλοι οί φιλελεύθεροι τής Ευρώπης, οί άναρχικοί υπέστησαν, συχνά εντελώς άδικα, πάρα πολλές ποινές φυλάκισης και θανατικές εκτελέσεις, που άγριότερες γνώρισε ό κόσμος μόνο με τά ολοκληρωτικά καθεστώτα του 20ού αιώνα.

Ή πιο γνωστή άπ' αυτές τις περιπτώσεις είναι ή δίκη και ή εκτέλεση του Φρανσίσκο Φερρέρ τó 1909. Ο Φερρέρ ήταν γιός ενός εύπορου άγρότη από τά περίχωρα τής Βαρκελώνης και γεννήθηκε τó 1859.⁽⁹⁾ Ή οικογένειά του ήταν άφοσιωμένη στον καθολικισμό, ένας από τους θείους του ήταν «έλευθερόφρων» και ό πρώτος εργοδότης του, ένας έμπορος σιτηρών, ήταν άθεος. Όταν μεγάλωσε ό Φερρέρ απέκτησε βίαιες άντικληρικές άπόψεις και επαναστατικές τάσεις. Αυτές τις τάσεις μπόρεσε να τις εκφράσει στην πράξη, πιάνοντας δουλειά σαν έλεγκτής σ' ένα τραίνο που

περνούσε τὰ γαλλικά σύνορα μεταξύ Βαρκελώνης και Κερμπέρ, για να μπορεί να βοηθάει τούς πολιτικούς πρόσφυγες να διασχίσουν τὰ σύνορα. Ύστερα, τὸ 1886, πήρε μέρος σὲ μιὰ δημοκρατική ἐξέγερση και ἔφυγε γιὰ τὸ Παρίσι, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ 1901. Γιὰ λίγο καιρὸ διεύθυνε ἕνα ἐστιατόριο κι ὕστερα ἔγινε γραμματέας ἐνὸς Ἰσπανοῦ δημοκράτη πολιτικοῦ ποὺ ἦταν κι αὐτὸς ἐξόριστος. Ταυτόχρονα ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει λίγους μαθητὲς στοὺς ὁποίους δίδασκε Ἰσπανικά μὲ νέες και πειραματικές μεθόδους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Παρίσι ὁ Φερρέρ ἀνάπτυξε τὶς ιδέες του γιὰ τὴν κοινωνία και ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βαθὺ του μίσος γιὰ τὴν καθολική ἐκκλησία και γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς στῆ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἰσπανία, ὄνειρευόταν ἕνα Σύγχρονο Σχολεῖο, ὅπου ἡ καθοδήγηση θὰ βασίζεται στὶς ἀρχές τοῦ ὀρθολογισμοῦ και τὰ παιδιὰ ὄλων τῶν τάξεων και τῶν δύο φύλων θὰ μπορούν νὰ φοιτοῦν μαζί χρήματα θὰ δίνουν μόνο οἱ εὐπορες οἰκογένειες. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστροφή στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἰδανικὸ τοῦ «Ἐμίλ» τοῦ Ρουσσώ και γιὰ μιὰ προσπάθεια νὰ προσαρμοστοῦν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ιδέες τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμιστῶν τοῦ 18ου και τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν κατάσταση τῆς Ἰσπανίας. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν ιδεῶν τοῦ Φερρέρ ἦταν ὁ μαχητικὸς ἀθεϊσμός του, και τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἰσπανία ἦταν ἐξαιρετικὰ καθυστερημένη, ἔκανε τὶς προτάσεις του νὰ φαίνονται συγκλονιστικές. Ἡ ἀρχὴ στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζονται τὰ σχολεῖα ἦταν ὁ αὐθορμητισμός: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκπαίδευση, ἄξια τοῦ ὀνόματός τῆς, θὰ κατορθώσει τὰ πάντα μόνο μὲ τὸν αὐθορμητισμό.»⁽¹⁰⁾ Μόνο μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἐκπαίδευση μπορεί τὸ σχολεῖο νὰ «προετοιμάσει μιὰ καλύτερη ἀνθρωπότητα, πιὸ τέλεια, πιὸ δίκαιη ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἀνθρωπότητα.» «Σκοπεύω», ἔγραφε ὁ Φερρέρ τὸ 1900, νὰ δημιουργήσω ἕνα σχολεῖο χειραφέτησης, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἀποδιώξει ἀπὸ τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν ποτε τοὺς διχάζει, τὶς ψεύτικες ἐννοιες τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πατρίδας και τῆς οἰκογένειας, γιὰ νὰ κατακτηθεῖ ἡ ἐλευθερία και ἡ εὐημερία ποὺ ἐπιθυμοῦν ὄλοι, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πραγματώνει ὀλοκληρωμένα.»⁽¹¹⁾

Ὁ Φερρέρ ἀρνιόταν πὼς ἦταν ἀναρχικός καὶ δὲν ἤθελε νὰ εἶ-
ναι ἄμεσα συνδεμένος μὲ ὁποιοδήποτε ἐπαναστατικὸ κίνημα:
«Περισσότερο ἀπὸ ἐπαναστάτης εἶμαι ἐξεγερμένος», ἔλεγε. Ἦταν
συνεπῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταδίκη ἀπὸ μέρους τοῦ τῶν ἀναρχικῶν
πράξεων τρομοκρατίας. Παρόλα αὐτά, μὲ τὴν ἐπιμονή του γιὰ
τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀτόμου καὶ μὲ τὴν πίστη του στὴν ἀ-
ναγκαιότητα μιᾶς ὀρθολογικῆς, ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσης σὰ
μέσο κοινωνικῆς μεταρύθμισης, θρυσκόταν ὀλοφάνερα πολὺ κοντὰ
στοὺς ἀναρχικούς. Πράγματι, τὸ Ἰσπανικὸ Τμῆμα τῆς Διεθοῦς
εἶχε ἤδη περάσει μιὰ ἀπόφαση ποὺ κάλοῦσε γιὰ «ὀλοκληρωμένη
ἐκπαίδευση» στὸ συνέδριό του στὴ Σαραγκόσα τὸ 1872, καὶ οἱ
ιδέες τοῦ Φερρέρ φαίνονταν νὰ ταιριάζουν μὲ τὶς δικές τους· ὅταν
ὁ Φερρέρ γύρισε στὴν Ἰσπανία γιὰ νὰ ἰδρῦσει τὸ Σύγχρονο Σχο-
λεῖο του, ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ τὸν εἶχε πρωτογνωρίσει στὸ
Παρίσι, ἔγινε ἀπὸ τοὺς στενότερους συνεργάτες του.

Ὁ Φερρέρ, στὴ διάρκεια τῆς ἐξορίας του στὸ Παρίσι στὴν τα-
ραχώδη ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀποφάσισε νὰ συγκεντρώ-
σει χρήματα γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἰδρῦσει ἕνα σχολεῖο σύμφωνα μὲ
τὶς ἀπόψεις του. Σ' αὐτὸ στάθηκε τυχερός. Χώρισε ἀπὸ τὴ γυ-
ναίκα του, ποὺ προσπάθησε πραγματικὰ νὰ τὸν σκοτώσει σ' ἕνα
δρόμο τοῦ Παρισιοῦ, καὶ γνώρισε κι ἐρωτεύθηκε μιὰ κοπέλα,
ποὺ λεγόταν Λεοπολντίν Μπονάρ. Ἡ Λεοπολντίν ἔγινε συνοδὸς μι-
ᾶς πλούσιας ἡλικιωμένης κυρίας μὲ ἐξαιρετικὰ φανατικὲς καθο-
λικὲς ἀπόψεις. Παρόλα αὐτά, ἡ εὐφράδεια τοῦ Φερρέρ καὶ ἴσως
ἡ γρητεία του κατόρθωσαν νὰ τὴν προσηλυτίσουν στὶς ιδέες τους,
καὶ ὅταν πέθανε ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια ἄφησε στὸν Φερρέρ ὅλη
τὴν περιουσία της. Ἔτσι ὅταν γύρισε στὴ Βαρκελώνη τὸ 1901
εἶχε τὰ μέσα νὰ πραγματώσει τὸ ὄνειρό του, νὰ ἰδρῦσει τὸ Σύγ-
χρονο Σχολεῖο καὶ ἕναν ἐκδοτικὸ οἶκο ποὺ θὰ ἔβγαζε τὰ βιβλία
ποὺ χρειάζονταν γιὰ μιὰ ὀρθολογικὴ ἐκπαίδευση. Γύρισε στὴν
Ἰσπανία σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ, λόγω τῆς ἥττας στὸν πόλεμο μὲ τὶς
ΗΠΑ τὸ 1898 καὶ τῆς ἀπώλειας τοῦ ὑπόλοιπου μέρους τῆς Ἰ-
σπανικῆς Αὐτοκρατορίας, πολλοὶ διανοούμενοι συζητοῦσαν καὶ
κριτικὰ ριζοῦσαν τὶς θεμελιακὲς προϋποθέσεις τῆς ἰσπανικῆς ζωῆς.
Οἱ ιδέες τοῦ Φερρέρ προκάλεσαν σημαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ συζη-
τήθηκαν πλατιᾶ. Στὴν πραγματικότητα τὸ σχολεῖο του ἦταν φο-

θερά μικρό· είχε 33 μαθητές όταν άνοιξε και δέν ξεπέρασε ποτέ τους 50. Άλλά ή άμφισβήτηση τών άποδεκτών κοινωνικών και θρησκευτικών ιδεών τó έκανε πολύ γρήγορα πασίγνωστο. Ο Φερρέρ επιδείκνυε τόν μαχητικό άθεϊσμό του με πράξεις όπως τήν όργάνωση για τούς μαθητές του μιās έκδρομής τή Μεγάλη Παρασκευή, ένώ ή ιδιωτική του ζωή χειροτέρευε τήν κακή του φήμη μεταξύ τών «καλών ανθρώπων». Είχε χωρίσει, άν και με φιλικό τρόπο, άπό τήν Λεοπολντίν Μπονάρ, με τήν όποία είχε κάνει ένα γιό, και είχε έρωτευθει μιá όμορφη κοπέλα, τή Σολεντάδ Βιλλαφράνκα, πού συμπαθούσε τούς άναρχικούς και ήταν δασκάλα στο σχολείο του. Ήταν ένας δεσμός πού θα συνέβαλε στήν τραγωδία του Φερρέρ.

Στις 31 Μαΐου 1906 ρίχτηκε μιá βόμβα ένάντια στο βασιλικό ζεύγος άπό κάποιον Ματέο Μοράλ πού είχε δουλέψει σαν βιβλιοθηκάριος στο σχολείο του Φερρέρ και είχε προσπαθήσει χωρίς επιτυχία νά παρεμβληθει στήν έρωτική σχέση του Φερρέρ με τή Σολεντάδ Βιλλαφράνκα. Ο Φερρέρ συνελήφθηκε άμέσως και κατηγορήθηκε σαν συνεργός στήν άπόπειρα δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους. Ύστερα άπό καθυστέρηση ένός χρόνου πού τόν πέρασε στή φυλακή, άθώώθηκε, αλλά όταν γύρισε σπίτι του άνακάλυψε ότι τó σχολείο του είχε κλείσει. Ύστερα άπό τήν άπελευθέρωσή του επισκέφθηκε τά Παρίσι και τó Λονδίνο (όπου συνάντησε τόν Κροπότκιν), αλλά γύρισε στήν Ίσπανία για νά συνεχίσει τήν έκδοτική του δραστηριότητα και νά προπαγανδίσει τις εκπαιδευτικές του μεθόδους.

Τó καλοκαίρι του 1909 ή πολιτική κρίση στήν Ίσπανία γινόταν όλοένα και μεγαλύτερη. Η επανάσταση βρισκόταν στήν άτμόσφαιρα ιδιαίτερα στή Βαρκελώνη. Ο Άλεχάντρο Λερρού, ό νεαρός ήγέτης τών άριστερών ριζοσπαστών δημοκρατών τής Καταλωνίας, είχε έξαπολύσει μιá βίαιη άντικληρική έκστρατεία, έξωθώντας τούς όπαδούς του νά καΐνε τις εκκλησίες και νά λεηλατούν τά μοναστήρια, ένώ οι Καταλάνοι άναρχικοί ήταν έτοιμοι νά συμβάλουν κι αύτοι στή γενική άναταραχή με τις συνηθισμένες βόμβες και τις δολοφονίες τους. Τόν Ίούλιο, μετά τήν ήττα του Ισπανικού στρατού στο Μαρόκο, ή κυβέρνηση άποφάσισε νά επιστρατεύσει τούς έφένδρους τής Καταλωνίας και νά τούς στείλει

νά υπηρετήσουν στην 'Αφρική. 'Η απόφαση αυτή δέν μπορούσε νά γίνει άνεκτή από έναν πληθυσμό πού είχε μπουχτίσει πιά μέ τήν άνίκανη και καταπιεστική κυβέρνησή του, ένώ ήταν άρκετά πρόσφατες οί καταστροφές από τόν πόλεμο στην Κούβα. 'Η Βαρκελώνη ξεσηκώθηκε και για μιá εβδομάδα — τήν «Τραγική 'Εβδομάδα» — έδειχνε σαν νά είχε ξεσπάσει μιá αϋθόρμητη κοινωνική επανάσταση. 'Οπως έγραφε ό 'Ανσέλμο Λορέντζο σ' ένα γράμμα του στις 21 'Ιουλίου: «Είναι καταπληκτικό! 'Η κοινωνική επανάσταση ξεκίνησε στη Βαρκελώνη, και ξεκίνησε από κάτι τόσο άκαθόριστο, παρεξηγημένο και λαθεμένο έρμηνευμένο τή μιá φορά σαν «δχλος» και τήν άλλη σαν «ό υπέροχος λαός.» Κανέννας δέν τήν ξεκίνησε! Κανέννας δέν τήν καθοδήγησε! Ούτε οί φιλελεύθεροι, ούτε οί Καταλάνοι αϋτονομιστές, ούτε οί δημοκράτες, ούτε οί σοσιαλιστές, ούτε και οί άναρχικοί... Μιá εβδομάδα ένθουσιασμού και ίερής όργής: ή μανία τών μαζών ήταν δικαιολογημένη από εκατοντάδες αιώνες άθλιότητας, καταπίεσης και καρτερίας.» (12)

Μιá από τίς άναπόφευκτες συνέπειες τής άναρχικής θεωρίας, ό-τι οί άναρχικοί θά πρέπει νά συμμετέχουν άμέσως και νά προσπαθούν νά υποκινήσουν κάθε αϋθόρμητη λαϊκή εξέγερση, ήταν ότι πάντοτε θεωρούγταν υπεύθυνοι για τέτοια ξεσηκώματα άκόμα και στις περιπτώσεις πού ήταν σχεδόν άδύνατο νά ξέρει κανείς πώς ξεκίνησε μιá συγκεκριμένη εξέγερση. Μετά τήν «Τραγική 'Εβδομάδα», όμως, δέν ήταν μόνο οί άναρχικοί πού υπέστησαν πλήγματα από τήν καταστολή πού έπακολούθησε. Πιάστηκαν, έξορίστηκαν ή εκτελέστηκαν πάρα πολλοί άνθρωποι: τó πιό γνωστό θύμα ήταν ό Φερρέρ. Τήν εποχή τών ταραχών βρισκόταν στο σπίτι του στην έξοχή και επισκέφθηκε τή Βαρκελώνη μόνο μιá φορά για νά διαπιστώσει τί γινόταν πραγματικά. Είχε καλές σχέσεις μέ τόν Λερρού, συμπαθούσε τόν βίαιο αντικληρικαλισμό του, αλλά δέν ήταν ποτέ ίκανοποιημένος μέ τίς φλογισμένες ρητορείες του πού κι' αϋτές συνέβαλαν στη δημιουργία τής ατμόσφαιρας τής «Τραγικής 'Εβδομάδας.» Κι όμως, ένώ ό Λερρού επέζησε, για νά γίνει άργότερα ένας υπεύθυνος άστος πολιτικός, ό Φερρέρ πιάστηκε και όδηγήθηκε στο στρατοδικείο. Τό γεγονός ότι είχε άθωωθεί πριν από δύο χρόνια συνέβαλε στην απόφαση τών άρχών νά μήν τούς ξεφύγει εύκολα αϋτή τή φορά: τώρα είχε γίνει ένα

ἐπικίνδυνον τέρας στά μάρτια ὄλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς κατεστημένης τάξεως πραγμάτων. Τὸ δικαστήριον, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχαν στοιχεῖα ἐναντιὰ του, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατον· ἐκτελέστηκε στίς 13 Ὀκτωβρίου 1909. Ἀναφέρεται ὅτι τὰ τελευταῖα λόγια του πρὸς τὸ ἐκτελεστικὸν ἀπόσπασμα ἦταν: «Σκοπεύσατε καλά, φίλοι μου, δὲν εἶσατε ὑπεύθυνοι. Εἶμαι ἀθῶος. Ζήτω τὸ Σύγχρονον Σχολεῖο!»

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ὅπως καὶ ἐκεῖνη τῶν Σάκκο καὶ Βαντζέτι στίς ΗΠΑ 20 χρόνια ἀργότερα, προκάλεσε διεθνή κατακραυγή. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἔπεσε ἡ κυβέρνησις τοῦ συντηρητικοῦ Μάουρα λόγω τοῦ κακοῦ χειρισμοῦ τῶν γεγονότων τῆς Βαρκελώνης· ἡ νέα κυβέρνησις ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάσιν στὴν ἰσπανικὴ κρίσιν. Ἡ μοῖρα τοῦ Φερρέρ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὴ τῶν μὴ-βίαιων ἀναρχικῶν ποὺ οἱ ἀπόφεις τους καταλήγουσιν ἀναπόφευκτα στὸ νὰ ταυτιστοῦν μὲ πράξεις ποὺ ὀλοφάνερα ἀποδοκιμάζουσιν. Ὁ ἴδιος ὁ Φερρέρ εἶχε γράψει: «Ἄν μὲ ἀποκαλοῦν ἀναρχικὸν γιὰ τὴν φράσιν μου 'ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό', θὰ ἀπαντήσω ὅτι στὴ σειρά τῶν βιβλίων καὶ τῶν φυλλαδίων ποὺ ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸ Σύγχρονον Σχολεῖο μπορεῖτε σίγουρα νὰ εὑρεῖτε ἰδέες καταστροφῆς, ἀλλὰ, παρακαλῶ, σημειώσατε ὅτι πρόκειται γιὰ 'ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό' —δηλαδὴ ὀρθολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἰδέες ποὺ κατευθύνονται μόνον ἐναντία στὴν προκατάληψιν· εἶναι αὐτὸ 'ἀναρχισμός'; Ἄν ναί, δὲν τὸ ἤξερα, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶμαι ἀναρχικὸς στὸ βαθμὸν ποὺ ὁ ἀναρχισμὸς ἀποδέχεται τίς ἀπόφεις μου γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν εἰρήνην καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἐγὼ ἀποδέχομαι τίς μεθόδους του.»⁽¹³⁾ Πρόκειται γιὰ ἓνα δίλημμα ποὺ μπόρεσαν νὰ τὸ ξεπεράσουν οἱ διανοούμενοι ἀναρχικοὶ μόνον σὲ κοινωνίες, ὅπου τὰ ξεσπάσματα βίας ἦταν σπάνια καὶ ὄχι σὲ μιὰ χώρα σὰν τὴν Ἰσπανίαν ὅπου ἡ βία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητον συστατικὸν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔχουσιν ἐπαναστατικὰς ἰδέας θεωροῦνται ὑπεύθυνοι γιὰ τίς ἐπαναστατικὰς πράξεις, στίς συνθήκας ἐκεῖνες, ὅπου τὸ μόνον μέσον κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἡ βίαιη δράσις.

Ἡ «Τραγικὴ Ἑβδομάδα», παρόλο ποὺ δὲν τὴν ξεκίνησαν καὶ στὴν οὐσίαν δὲν τὴν προγραμματίσαν οἱ ἀναρχικοὶ, θεμελίωσε τὴν

ήγετική τους θέση στο επαναστατικό κίνημα της Βαρκελώνης. Με την επαναστατική εμπειρία του 1909 να συμπεριλαμβάνεται στον τεράστιο κατάλογο των ήρωϊκών, αίματηρών και άπελπισμένων έξεγέρσεών τους, και με τις νέες μορφές δράσης και οργάνωσης που διδάσκονταν από το παράδειγμα του επαναστατικού συνδικαλισμού στη Γαλλία, οι Ισπανοί άναρχικοί έμπαιναν το 1912 σε νέα φάση έντονης αγωνιστικότητας.

2

Το άναρχικό κίνημα στην Ισπανία είχε γνωρίσει πολύ έντονα τά άντιφατικά ρεύματα ιδεών που ένυπηρχαν στην άναρχική θεωρία και πρακτική σ' όλο τάν κόσμο και σ' αυτό είχε συμβάλει ό κάθε άναρχικός στοχαστής και ήγέτης του έξωτερικού. "Όπως διαπιστώσαμε, ό φεντεραλισμός του Προυντόν, στη δεκαετία του 1860, ήταν ήδη γνωστή θεωρία τόσο στους άναρχικούς όσο και σε πολλούς φιλελεύθερους δημοκράτες. Οί άναρχικοί θεωρούσαν δεδομένη τήν ιδέα της κομμούνας σαν βάση για τή νέα κοινωνική οργάνωση, και όταν είχαν τήν εύκαιρία, το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν ή ίδρυση μιās επαναστατικής κομμούνας. Η πίστη του Μπακούνιν στο επαναστατικό δυναμικό των άμόρφωτων και βασανισμένων μαζών, που περίμεναν άπλως τους κήρυκες τής βίαιης εξέγερσης για να άναλάβουν πραγματική δράση, φαίνεται πως έπιβεβαιώθηκε στην πράξη από τόν ένθουσιασμό με τόν όποιο άκολούθησαν οί μεροκαματιάρηδες τής Άνδαλουσίας τους κήρυκες τής «Ίδέας», όπως τήν άποκαλοῦσαν οί άναρχικοί αγωνιστές. Η πίστη του Κροπότκιν στην ανθρώπινη καλосύνη και τήν πρόοδο και ή έμπιστοσύνη του στις δυνατότητες εκπαίδευσης φαίνεται πως εκφράστηκαν στην πράξη με τά εκπαιδευτικά ιδανικά του Φρανσίσκο Φερρέρ και του Άνσέλμο Λορέντζο. Ταυτόχρονα αυτά τά ιδανικά και ή άφοσίωση που ένέπνεαν είχαν και τήν κακή τους πλευρά· σε κανένα άλλο μέρος δέν αποτέλεσε τόσο σημαντικό συστατικό τής άναρχικής θεωρίας ή βίαιη καταστροφή.

Η «Τραγική Έβδομάδα» τής Βαρκελώνης το 1909, με τις αυθόρμητες άνοργάνωτες πράξεις βίας, που δέν μπορούσαν να έ-

λεγχθῶν ἢ νὰ καθοδηγηθῶν ἀπὸ τὶς βιαστικὰ ἐκλεγμένες ἐπιτροπὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀναρχικὲς ἢ σοσιαλιστικὲς, καὶ τὰ ἀντίποινα ποὺ ἀκολούθησαν, ἀκόμα καὶ ἡ τραγικὴ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ἦταν ταυτόχρονα τὸ ἀποκορύφωμα τῆς σποραδικῆς βίας τῶν προηγούμενων 25 χρόνων καὶ τὸ ξεκίνημα μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1908 μιὰ νέα ομάδα στὴ Βαρκελώνη, ἡ Solidaridad Obrera (Ἐργατικὴ Ἀλληλεγγύη), προσπάθησε νὰ ὀργανώσῃ τοὺς ἐργάτες μὲ βάση τὸν ἀναρχισμό· καὶ μολονότι ἡ ὁδὸς τῆς ἀπαγορεύτηκε γιὰ ἓνα διάστημα ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 1909, ἡ ἰδέα ἐνὸς ἐλευθεριακοῦ, ἐπαναστατικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος εἶχε ἀποκτήσῃ ρίζες. Τὸ 1911 ἰδρύθηκε στὴ Βαρκελώνη ἡ «Γενικὴ Συνομοσπονδία Ἐργασίας» (CNT). Πρόκειται γιὰ ὀργάνωση παρόμοια μὲ τὴ γαλλικὴ CGT καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκοδομήθηκε σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο. Παρόλο ποὺ μέχρι τὸ 1914 δὲν μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ νόμιμα, ἄρχισε νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὴ δύναμη σὲ πολλὰ κέντρα —στὴν Καταλωνία, στὴν Ἀραγωνία, στὴν Ἀνδαλουσία καὶ ἀργότερα στὴ Γαλικία, ἐνῶ οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς δημιούργησαν ἐπαφὲς μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς στὴ νότιο Ἀμερικὴ καὶ πρόσφεραν στὸ ἐκεῖ κίνημα ἰδέες καὶ ἡγέτες. Παρόλο ποὺ μεγάλο μέρος τῆς θεωρίας καὶ τῆς τακτικῆς τῆς CNT προερχόταν ἀπὸ τὴ Γαλλία, (14) τὸ ἐπαναστατικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἰσπανία ἦταν μοναδικό, τόσο γιὰ τὸ οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες ἦταν πολὺ πλατιὰ διαδομένες, περισσότερο ἀπὸ ἄλλοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὸ εἶχε πραγματοποιηθεῖ μιὰ βασικὴ συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες. Στὴ Βαρκελώνη καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Καταλωνίας ἡ αὐτονομιστικὴ ἀναρχικὴ παράδοση δὲν παρουσίαζε κανένα χρονικὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Πρώτης Διεθνοῦς καὶ στὴ συνέχεια ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δυναμικῆς ἐργατικῆς ὀργάνωσης. Καὶ ὅπως στὰ προπύργια τῶν ἀναρχικῶν στὶς πόλεις ὑπῆρχε ἓνα ὑπόγειο ρεῦμα ἐξέγερσης ποὺ μπορούσε νὰ μετατρέψῃ μιὰ ἀπεργία σὲ ἀναταραχὴ ἢ μιὰ ἐργατικὴ διαμάχη σὲ ὁδομαχία, ἔτσι καὶ στὶς τεράστιες, ἀνυδρες, ὑπανάπτυκτες καὶ ἀδικημένες περιοχὲς τοῦ νότου τὸ ἀβοήθητο καὶ ἀπελπισμένο ἀγροτικὸ προλεταριάτο περιέμεγε κάποια ἐνδειξὴ πιθανῆς βελτίωσης τῶν συνθηκῶν του. Ἔτσι λοιπὸν, ὅπως γράφουν

ὁ Ντιάζ ντέλ Μοράλ καὶ ὁ Τζέραλντ Μπρήναν, ξέσπαγαν στὴν Ἰσπανία περιοδικὰ κύματα ἐνθουσιασμοῦ, κινητοποίησης καὶ προσδοκίας κάθε φορά πού προσηλυτίζονταν νέοι ὄπαδοὶ καὶ ἡ ἐπανάσταση ἔδειχνε νὰ θρῖσκειται πολὺ κοντά.

Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἰδικὰ εἶχαν διαδοθεῖ στὶς περιοχὲς τοῦ νότου ἀπὸ περιοδεύοντες προπαγανδιστὲς κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἀναρίθμητες μπροσοῦρες καὶ φυλλάδια· οἱ μπροσοῦρες αὐτὲς ἐκδίδονταν ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ κέντρα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ διαβάζονταν στὸ χλωμὸ φῶς τῶν παραπηγημάτων ὅπου ζοῦσαν ὄλοι μαζὶ οἱ μεροκαματιάρηδες ἢ τίς ἐξηγοῦσαν στοὺς ἀγράμματους ἐκεῖνοι οἱ σύντροφοὶ πού μπορούσαν νὰ διαβάσουν· ἔτσι δημιουργοῦνταν ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἄμεση ἀναγέννηση τῆς κοινωνίας. Γιὰ τοὺς ἀκτῆμονες μεροκαματιάρηδες ἢ γιὰ τοὺς μικρογεωργούς πού ἡ μικροϊδιοκτησία τους δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπίδωξη τῆς οἰκογένειάς τους, αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ γίνει μὲ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς γῆς—*el reparto*. Ἡ «ἀνακατανομή», γράφει ὁ ἱστορικὸς αὐτῶν τῶν κινήματων, «ἦταν πάντοτε ἡ μαγικὴ λέξη, σ' ὅλες τίς ἀγροτικὲς ταραχὲς, πού ἠλέκτριζε τίς μάζες.»⁽¹⁵⁾ Τὸ 1903 παρουσιάστηκε ἕνα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ κύματα ἐπαναστατικῆς κινητοποίησης στὴν Ἰσπανία· στὴν Κόρντομπα κηρύχθηκε γενικὴ ἀπεργία. Ἀλλά, ὅπως τόσες φορές, τὸ κίνημα ἐξασθένησε σιγά-σιγά, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα νὰ διατηρήσει τὸν ἐνθουσιασμό τῶν μαζῶν καὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση ἀνάμεσα στὶς καθυστερημένες, διασκορπισμένες καὶ ἀπομακρυσμένες κοινότητες. Μετὰ τίς κινητοποιήσεις τοῦ 1903, ἐπακολούθησε, τὸ 1904, μεγάλων διαστάσεων λιμὸς —καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ντιάζ ντέλ Μοράλ «ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ φτώχεια εἶναι οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τῆς προλεταριακῆς κινητοποίησης.»⁽¹⁶⁾ Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ νότιο Ἰσπανία κατάφερνε ἀπλῶς νὰ ἐπιζεῖ, μέχρι πού μιὰ ἄλλη ἀναπτέρωση τῶν ἐλπίδων καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐγκαινίασε μιὰ νέα περίοδο κινητοποιήσεων.

Στὶς σκοτεινὲς περιόδους τοῦ ἰσπανοῦ ἀναρχισμοῦ —

στη δεκαετία του 1870 ή στην περίοδο μετά το λιμό του 1904— ή «Ίδέα» διατηρήθηκε βασικά ζωντανή από άφοσιωμένους προπαγανδιστές και άρθρογράφους όπως τον Χοσέ Σάντσεζ Ρομάν. (17) Γιος ενός παπουτσή, είχε μεγαλώσει στη δεκαετία του 1870 και είχε μάθει να διαβάσει στα διαλείματα της εργασίας του στα χωράφια και τα βράδια που καθόταν και επιδιόρθωνε τα παπούτσια των συντρόφων του. Είχε πάρει μέρος στην κινητοποίηση που αποδόθηκε στη «Μαύρη Χείρα» και ήταν ένας από τους υποκινητές πίσω από την επίθεση ενάντια στο Χερές το 1892. Όταν δεν ήταν στη φυλακή, διάβαζε όλα τα αναρχικά φυλλάδια που έβρισκε στη φυλακή μπόρεσε να διδαχτεί από πρώτο χέρι, από τον Φερμίν Σαλβοτσεά και από έναν Γάλλο αναρχικό που ήταν φίλος και δαδός του Ρεκλύ. Από το 1901 έγινε ένας από τους πιο ενεργητικούς, τους πιο δυναμικούς και τους πιο πλατιά γνωστούς αναρχικούς άρθρογράφους του νότου. Το έργο όμως των προπαγανδιστών και των άρθρογράφων όπως του Σάντσεζ Ρομάν δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την υποστήριξη των αναρχικών εργατών που διατηρούσαν ζωντανή τη θεωρία στο κάθε χωριό —ό «συνειδητός εργάτης», άσκητικά άφοσιωμένος στο σκοπό, «που δεν δακίμαζε το αλκοόλ, δεν κάπνιζε, δεν έπαιζε τυχερά παιχνίδια, που δεν έλεγε ποτέ τη λέξη Θεός, ζούσε με τη «συντρόφισσά» του χωρίς θρησκευτικούς ή νομικούς δεσμούς, ή παντρευόταν με πολιτικό γάμο.» (18) Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που εξασφάλισαν στο κίνημα τη δύναμη και τη συνέχειά του κι ήταν αυτοί που υπέφεραν περισσότερο, συχνά ήρωϊκά, από την καταστολή που ακολουθούσε τις πράξεις τους. Ορισμένες φορές παρασύρονταν από ακόμα πιο άνυποχώρητες θεωρίες. Πολλοί σοβαροί αναρχικοί ήταν χορτοφάγοι ή απέιχαν έντελώς από τα οίνοπνευματώδη. Οι αγωνιστές αυτοί, ενώ βάσιζαν τις πεποιθήσεις τους σε όρθολογικά επιχειρήματα, είχαν την πίστη να ζήσουν με τόσο αυστηρή πειθαρχία, ώστε μπορούν να συγκριθούν μόνο με τους μοναχούς ή τους ιεραπόστολους της χριστιανικής εκκλησίας.

Το 1917-18 όταν άρχισαν να φτάνουν στην Ίσπανία πληροφορίες για επανάσταση στη μακρινή Ρωσία, παρατηρήθηκε άλλο ένα έντονο κίνημα προσηλυτισμού παρόμοιο με αυτό του 1903. Γι' άλλη μιὰ φορά κυκλοφόρησαν μπροσούρες κι όσοι δεν μπορού-

σαν να διαβάσουν μαζεύονταν γύρω από εκείνους που μπορούσαν, για να ακούσουν τις θεωρίες του Κροπότκιν ή των Γάλλων αναρχικών άρθρογράφων. Ο ενθουσιασμός για την ιδέα της Ρωσίας ήταν τόσο μεγάλος, που ένας από τους σημαντικούς αναρχικούς, ο Σαλβαντόρ Κορντόν, άλλαξε το όνομά του σε Κορντόνιεφ. Γι' άλλη μια φορά αναζωογονήθηκαν τα παλιά όνειρα για μια εποχή όπου οι ακτήμονες αγρότες θα είχαν ένα κομμάτι γης, το αρδευτικό σύστημα θα έφερνε την ευημερία στα άνυδρα, πετρωμένα χωράφια και οι γόνιμες πεδιάδες δεν θα άνηκαν πια στους πλούσιους. Η CNT είχε αυξήσει στα προηγούμενα χρόνια την επιρροή της στους ακτήμονες εργάτες της Ανδαλουσίας, και τα τοπικά αγροτικά συνδικάτα μπορούσαν να οργανώσουν δυναμικές απεργίες, να εκφράζουν τα βραχυπρόθεσμα αιτήματά τους καθώς και να διειρεύνονται έναν μελλοντικό παράδεισο.

Στην Ισπανία, μεταξύ 1917 και 1923, οι επαναστατικές απεργίες της CNT δημιουργούσαν τόσο μια κατάσταση πραγματικού έμφυλου πολέμου όσο και, αναπόφευκτα, ορισμένα προβλήματα στους αναρχικούς: για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να οργανωθεί το κίνημά τους και για τις σχέσεις των αναρχικών και της CNT με τους άλλους επαναστάτες αντιπάλους της υπάρχουσας κυβέρνησης. Η Ισπανία δεν είχε πάρει μέρος στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά συνέπεια ή κληρονομιά της πατριωτικής αλληλεγγύης, που δεν εξελείφθηκε ποτέ έντελως από το συνδικαλιστικό κίνημα των χωρών που πήραν μέρος στις έχθροπραξίες, δεν επηρέασε τη δράση της CNT. Επιπλέον, στη διάρκεια του πολέμου η Ισπανία γνώρισε μια σχετική άνθηση της οικονομικής δραστηριότητας· ή βιομηχανία βρισκόταν στην άκμή της και παρουσιάστηκε μάλιστα και έλλειψη από εργατικά χέρια, έτσι που η κυβέρνηση και οι εργοδότες αναγκάστηκαν να ανυχετούν κάποιο βαθμό συνδικαλιστικής δράσης. Το τέλος του πολέμου προκάλεσε οικονομική κρίση· το κόστος ζωής αυξήθηκε· υπήρχε μεγάλη ανεργία και τα συνδικάτα —τόσο η σοσιαλιστική UGT όσο και η αναρχοσυνδικαλιστική CNT— πέρασαν πάλι στην άμυνα. Με παρατεταμένες απεργίες προσπάθησαν να διαφυλάξουν τη νομιμότητα της ύπαρξής τους, να αποφύγουν τη μείωση των μισθών και να πετύχουν τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας,

καθώς και να εκφράσουν μερικούς πολιτικούς στόχους.

Για πέντε περίπου χρόνια, οι άπεργίες, οι ανταπεργίες και δι-
άφορες βίαιες ενέργειες απέιλησαν την κυβέρνηση και αύξησαν
την οικονομική δυσaréσκεια που είχε αρχικά προκαλέσει τις ά-
περγίες, ενώ κάθε πράξη βίας από τη μιá πλευρά προκαλούσε τå
αντίποινα της άλλης. Είχαν επηρεαστεί σχεδόν όλες οι περιοχές
της χώρας, αλλά στη Βαρκελώνη ο αγώνας ήταν σκληρότερος.
Ή Βαρκελώνη ήταν ένα από τå μεγάλα προπύργια της CNT, και
πολλοί από τούς πιο γνωστούς συνδικαλιστές ηγέτες δρούσαν στην
Καταλωνία. Δυό απ' αυτούς, ο "Αγγελ Πεστάνια και ο Σαλθαν-
τόρ Σεγκύ, ήταν επαναστάτες συνδικαλιστές σύμφωνα με τη γαλ-
λική παράδοση, που πίστευαν στην ανάγκη όργάνωσης και στη
βραχυπρόθεσμη συνδικαλιστική δράση, καθώς και στον τελικό έ-
παναστατικό σκοπό· όπως και σ' άλλες περιοχές, ή άποψη αυτή
δέν μπορούσε να εξασφαλίσει την ύποστήριξη τών αληθινών αναρ-
χικών. Όπωςδήποτε, οι ηγέτες της CNT είχαν κάποιες έπιτυχί-
ες στο ένεργητικό τους, βασικά τó αποτέλεσμα της περιθόησης
άπεργίας στις αρχές του 1919 στα έργοστάσια Canadiense, μιá
τεράστια ύδρο-ήλεκτρική έπιχείρηση της Βαρκελώνης. Ύστερα
από δυό μήνες άπεργία που κατέληξε σε γενική άπεργία σ' όλη
την Καταλωνία, ή κυβέρνηση ύποχώρησε. Με διατάγματα της
καθιέρωσε τó όχτώωρο και προσπάθησε να ίκανοποιήσει όρισμένα
από τå αίτήματα τών έργατών. Οι παραχωρήσεις αυτές όμως συν-
δυάστηκαν με μιá άγανευμένη έπίθεση ενάντια στα έπαναστατικά
συνδικάτα, και τå έπόμενα τέσσερα χρόνια έπικρατούσε άνοιχτός
πόλεμος ανάμεσα στην CNT και τούς έργοδότες. Ένα από τå μέ-
σα που χρησιμοποιήθηκαν ενάντια στους επαναστάτες συνδικαλι-
στές ήταν ή ίδρυση ανεξάρτητων συνδικάτων —των «έλεύθερων
συνδικάτων»— που είχαν σαν στόχο να προσελκύσουν τå μέλη
τών επαναστατικών συνδικάτων. Τελικά ή όλη ύπόθεση έξελίχθη-
κε σε πόλεμο συμμοριών ανάμεσα στα δύο κινήματα της Καταλω-
νίας με τούς έργοδότες να προσλαμβάνουν «πιστολέρος» για να
δολοφονήσουν τούς ηγέτες της CNT, και με τούς συνδικαλιστές
να ανταποδίδουν τå ίδια. Σε μιá απ' αυτές τις έπιθέσεις δολοφο-
νήθηκε ο Σαλθαντόρ Σεγκύ. Ήταν όργανωτής με σημαντικά χα-
ρίσματα, που είχε γίνει επαναστάτης διαγοούμενος με ιδέες ά-

ελημένες από το Νίτσε, καθώς και από τους αναρχικούς φίλους του, αλλά χρησιμοποιούσε πάντοτε την έπιρροή του ενάντια στην τρομοκρατία υπέρ μιας οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης.

Για πολλά χρόνια η CNT ήταν σοβαρά διχασμένη από τη θεωρητική διαμάχη ανάμεσα στον Πεστάνια και τον Σεγκύ, από τη μια μεριά, και από την άλλη, από εκείνους που ήθελαν άμεση επαναστατική δράση από καθαρά αναρχική άποψη. Η διαμάχη αυτή κατέληξε σε πολλές συζητήσεις για τις αναρχικές βασικές αρχές. Στα χρόνια της ανοιχτής σύγκρουσης με την κυβέρνηση και τους εργοδότες, η συζήτηση δεν ήταν τόσο έντονη, μολονότι όρισμένοι αγωνιστές αναρχικοί, ιδιαίτερα στην Ανδαλουσία, άρνήθηκαν να υποστηρίξουν την CNT. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου το γεγονός ότι το συνέδριο της CNT του 1922 ψήφισε μια απόφαση τόσο θολή και διφορούμενη, όσο κι αυτή με την οποία ξεκίνησε τη δράση της η IWW στις ΗΠΑ. Η CNT, διακήρυξε το συνέδριο, «δώντας απόλυτα επαναστατικός οργανισμός που με σαφήνεια και ειλικρίνεια αρνείται την κοινοβουλευτική δράση και τη συνεργασία με τα πολιτικά κόμματα, είναι ταυτόχρονα απόλυτα πολιτική, έφόσον έχει σαν άποστολή της να κατακτήσει το δικαίωμα να εξετάζει και να κριτικάρει όλους τους εξέλικτικούς παράγοντες της εθνικής ζωής, και γι' αυτό το λόγο έχει καθήκον να άσκει αποφασιστική πίεση, με μέσο την κοινή δράση που πηγάζει από τις προϋποθέσεις και τις έκδηλώσεις της CNT.» (10)

Οι αναρχικοί είχαν πάλι πολλές αντιρρήσεις για όσα συνέβαιναν στη Ρωσία. Ο αρχικός ένθουσιασμός για την επανάσταση υποχώρησε σιγά-σιγά καθώς γινόταν γνωστή ή πραγματική κατάσταση. Η CNT όμως με πολλούς δισταγμούς έγκατέλειψε την ιδέα της συμμετοχής της στην Τρίτη Διεθνή, και μόνο ύστερα από πολύ έντονες συζητήσεις, το 1922, αποχώρησε τελικά. Όπως ακριβώς εξήντα χρόνια πριν οι Ισπανοί αναρχικοί είχαν βαθμιαία ανακαλύψει ότι η συμμετοχή στην Πρώτη Διεθνή και η υποστήριξη στον Μπακούνιν δεν μπορούσαν να συμβιβάστούν, έτσι και τώρα ανακάλυψαν ότι δεν μπορούσαν να βασίζονται την πολιτική τους στην αίσιοδοξη απόφαση που ψήφισαν με ένθουσιασμό σ' ένα έθνικό τους συνέδριο το 1919· η απόφαση αυτή διακήρυττε

πρώτον ότι «ή CNT είναι σταθερός υπερασπιστής των αρχών της Πρώτης Διεθνούς, όπως διαμορφώθηκαν από τον Μπακούνιν και δεύτερον, δηλώνει ότι υποστηρίζει προσωρινά την Κομμουνιστική Διεθνή λόγω του επαναστατικού χαρακτήρα της· στο μεταξύ ή CNT συγκαλεί και οργανώνει ένα παγκόσμιο εργατικό συνέδριο, όπου θα τεθούν και θα συμφωνηθούν οι βασικές αρχές, στις οποίες θα βασιστεί μια πραγματική Έργατική Διεθνής.»⁽²⁰⁾ Το τελικό ρήγμα με την Τρίτη Διεθνή, το 1922, κόστισε στο αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα δρισμένους ικανούς και μαχητικούς υποστηρικτές, όπως ο Αντρές Νιν και ο Χοακίν Μαουρίν, που, αφού υπήρξαν για λίγο διάστημα πιστοί κομμουνιστές, ήγήθηκαν του αντιπολιτευτικού «Ένοποιημένου Μαρξιστικού Έργατικού Κόμματος» (POUM) και πήραν ενεργητικό μέρος στην άριστερή πολιτική σκηνή της Καταλωνίας πριν γίνουν θύματα της κομμουνιστικής θηριωδίας το 1937.

Η περίοδος 1917-1923 απέδειξε τόσο τη δύναμη όσο και τις αδυναμίες της CNT. Το 1919 είχε 700.000 μέλη οργανωμένα στα βιομηχανικά συνδικάτα (Sindicatos de Ramo). Οργάνωσαν παρατεταμένες, βίαιες και δυναμικές απεργίες και κινητοποιήσεις σε πολλά μέρη της χώρας. Αξαιναν την επιρροή τους σε περιοχές όπως τη Γαλικία, όπου δεν ήταν τόσο ισχυροί προηγουμένως και αριθμητικά λιγότεροι από τους σοσιαλιστές ανταγωνιστές τους της UGT. Και όμως, όπως τόσες άλλες φορές, δηλαδή ή δραστηριότητα δεν κατάφερε να δημιουργήσει την τελική επαναστατική κατάσταση που περίμεναν οι συνδικαλιστές ηγέτες και που απαιτούσαν οι θεωρίες τους, και πριν ακόμα από την επιβολή της δικτατορίας του Πρίμο γτε Ριβέρα το 1923, ή CNT είχε χάσει την πρωτοβουλία. Το κίνημα είχε εξασθενήσει από τις έσωτερικές διασπάσεις για το θέμα των μέσων και των σκοπών. Οι προσπάθειες που έκαναν ή CNT και ή UGT για συνεργασία δεν κράτησαν ποτέ πολύ διάστημα και ο ανταγωνισμός τους γινόταν ολοένα και πιο σκληρός. Όταν ο Πρίμο γτε Ριβέρα επέβαλε τη δικτατορία του το 1923, ή κήρυξη από την CNT μιας γενικής απεργίας δεν υποστηρίχθηκε από την UGT, και μέσα σε οκτώ μήνες ή CNT αναγκάστηκε να περάσει στην παρανομία για άλλη μια φορά. Τα περισσότερα αναρχικά περιοδικά απαγορεύτηκαν

τά γραφεία τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν κλείστηκαν καὶ συνελήφθησαν πάνω ἀπὸ 200 ἡγετικοὶ ἀγωνιστές. Στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο γτέ Ριβέρα, ὅπως τόσο συχνὰ στὸ παρελθόν, οἱ Ἴσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ θέμα τῆς τακτικῆς καὶ τῶν στόχων τους. Κατάφεραν νὰ συνεχίσουν τὴ λειτουργία ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ὀμοσπονδίες τῆς CNT· ἀλλὰ οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνιστές πῆραν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἰδρῦσουν μιὰ νέα ὀργάνωση ποὺ ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἔδινε νέα ζωὴ στὸ κίνημα καὶ θὰ τοῦ θύμιζε τοὺς ἀληθινοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀνοιχτὴ συνδικαλιστικὴ δράση δὲν ἦταν νόμιμη. Αὐτὴ ἡ νέα ὀμάδα ἦταν ἡ «Ἀναρχικὴ Ὀμοσπονδία Ἰθιρίας» (FAI), ποὺ ἰδρύθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1927 στὴ Βαλένθια σὲ μιὰ μυστικὴ συγκέντρωση. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ FAI ἔγινε ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἰσπανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀρχικὰ ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ μὲ μυστικότητα καὶ ἦταν μιὰ γνήσια Μπακουνινικὴ μυστικὴ ὀργάνωση νεαρῶν φανατικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἐπαναφέρουν τὸ ἀναρχικὸ κίνημα σὲ μιὰ πορεία ἀνυποχώρητης ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων καὶ νὰ θέσουν τέλος στὶς ἐρωτοτροπίες μὲ διάφορους δημοκράτες πολιτικούς, πράγμα ποὺ ὑποψιάζονταν γιὰ μερικοὺς ἡγέτες τῆς CNT. Ἡ FAI εἶχε οἰκοδομηθεῖ στὴν οὐσία κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούινιν, καὶ σκόπευε νὰ παίξει στὸ ἰσπανικὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα τὸ ρόλο ποὺ πίστευαν ὅτι ἔπαιξε ἡ Συμμαχία μέσα στὴ Διεθνή, δηλαδή, νὰ ἀποτελέσει πυρῆνα ἀφοσιωμένων καὶ ἀποφασισμένων ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐμπνεύσουν καὶ θὰ ἐλέγξουν δλόκληρο τὸ κίνημα.

Τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο γτέ Ριβέρα οἱ δυνατότητες ἀναρχικῆς δράσης ἦταν πολὺ περιορισμένες. Ἡ CNT μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὸ κύρος της σὰν γνήσια ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, ἀφοῦ μάλιστα ἡ UGT καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἔτειναν νὰ ἀποδεχτοῦν ὀρισμένους συμβιβασμοὺς μὲ τὸ καθεστῶς τοῦ Πρίμο γτέ Ριβέρα. Τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε ἡ CNT γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐπαναστατικῆς της θέσης ἦταν ἡ ἀδυναμία καὶ οἱ συνεχεῖς διώξεις. Παρόλα αὐτὰ μπόρεσε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας σχετικὰ ἰσχυρὴ, καὶ τὸ 1931 μποροῦσε ἀκόμα νὰ

παρουσιάζει πάνω από 500.000 μέλη. Η απόλυση, από μέρους του βασιλιά, του Πρίμο ντε Ριβέρα το 1930 ακολουθήθηκε από τη δική του παραίτηση το 1931. Και γι' άλλη μιὰ φορά, όπως μετά το 1868, ξαφνικά όλα φαίνονται πιθανά και η επανάσταση να πλησιάζει.

Αναπόφευκτα λοιπόν οι αναρχικοί έπρεπε να ξαναρχίσουν τη γνωστή πια συζήτηση για τη σχέση τους με τη νέα δημοκρατία και με τα άλλα επαναστατικά εργατικά κόμματα, την εποχή ακριβώς που μιὰ Συντακτική Συνέλευση προετοίμαζε ένα νέο σύνταγμα. Στο έσωτερικό της CNT η συζήτηση αυτή κράτησε για πολύ καιρό, με τον Άνχελ Πεστάνια να ήγείται της πτέρυγας εκείνης που πίστευε ότι θα πρέπει να τεθούν βραχυπρόθεσμοι στόχοι και όχι η πραγματοποίηση της τελικής επανάστασης, και τον Χουάν Πεϊρό να έναντιώνεται σε κάθε σχέση με τους πολιτικούς οποιασδήποτε παράταξης. Ύστερα από την ανακήρυξη της δημοκρατίας το 1931, η CNT δέν ήταν πια παράνομη οργάνωση και παρουσιάστηκε γι' άλλη μιὰ φορά σαν κίνημα σε έθνικη κλίμακα. Αντιμετωπίζοντας τις βίαιες καταγγελίες της «γερμανικής γραφειοκρατίας» και του «συγκεντρωτισμού», τα μεμονωμένα εργοστασιακά συνδικάτα αναδιοργανώνονταν σε έθνικες βιομηχανικές όμοσπονδίες και παρόλες τις διαμαρτυρίες από αναρχικούς, όπως τον Γκαρθία Όλιβέρ, ότι «οί Βιομηχανικές Όμοσπονδίες προέρχονται από τη Γερμανία και μοιάζουν να έχουνε βγει από βαρέλι μπύρας», η νέα οργάνωση έγινε αποδεκτή. Η στάση της CNT ήταν όπωςσδήποτε διφορούμενη πρώτα λόγω των θεωρητικών διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στον Πεστάνια και τον Πεϊρό, και δεύτερο γιατί όπως πάντα οι ήγέτες της παρασύρονταν από την έπιθυμία τους να μη μείνουν έξω από τη νέα δημοκρατική σκηνή και από τη βαθιά δυσπιστία τους για τους στόχους και τα κίνητρα της κυβέρνησης. Από τη μιὰ πλευρά, η «Συντακτική Συνέλευση είναι προϊόν μιās επαναστατικής πράξης, πράξης που έμμεσα ή άμεσα είχε την υποστήριξή μας.» Από την άλλη, «δέν ελπίζουμε ότι θα καταφέρει τίποτα η Συντακτική Συνέλευση, που δημιουργήθηκε μέσα στη μήτρα της καπιταλιστικής κοινωνίας και είναι έτοιμη να υπερασπίσει την ήγεμονία της από τριπλή άποψη, πολιτική, νομική και οικονομική.» (21)

Ἡ δημοκρατία πού γεννήθηκε μέσα στήν παγκόσμια οικονομική κρίση πολὺ γρήγορα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανη νὰ χειριστεῖ τὴν κατάσταση πού χειροτέρευε διαρκῶς. Ἡ αὐξανόμενη ἀνεργία καὶ δυσἀρέσκεια δημιούργησε προβλήματα καὶ γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς CNT. Ὁ Πεστάνια καὶ ὁ Πεϊρό, παρόλο πού εἶχαν συγκρουστεῖ προηγουμένως στὸ ζήτημα τῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ τῆς ὑποστήριξης πρὸς τὴν Συντακτικὴ Συνέλευση, ἦταν τώρα ἐνωμένοι ἐναντία στοὺς ἀναρχικοὺς τῆς FAI, καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1931 κυκλοφόρησαν ἓνα μανιφέστο μὲ τριάντα ὑπογραφές, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκάλυπταν ὀλοκάθαρα τὶς διαφορὲς πού ὑπῆρχαν κατὰ τὴ γνώμη τους ἀνάμεσα στὸν ἐπαναστατικὸ συνδικαλισμὸ καὶ τὸν ἀναρχισμὸ. Ἀφοῦ ἐπιτέθηκαν ἐναντία στὴν κυβέρνηση πού δὲν κατάφερε νὰ χειριστεῖ τὴν οικονομικὴ κατάσταση, ἐπιτέθηκαν μὲ τὴν ἴδια μανία καὶ ἐναντία στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ καὶ τώρα ἀπὸ διαστικὰ αὐτοσχεδιασμένη μειονοτικὴ δράση: «Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ὑπεραπλουστευμένη ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης —πού εἶναι κλασικὴ καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνη— πού πρὸς τὸ παρὸν θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸν ρεπουμπλικάνικο φασισμὸ... ἀντιπαραθέτουμε μιὰ ἄλλη ἀποψη, ἀληθινὴ, μοναδικὰ πρακτικὴ καὶ συνεκτικὴ, πού μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει χωρὶς λάθη στὴν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ μας ἀντικειμενικοῦ στόχου... Πράγμα πού ἀπαιτεῖ ὅτι ἡ προετοιμασία δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μόνον προετοιμασία τῶν ἐπιθετικῶν στοιχείων πάλης, ἀλλὰ ὅτι θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχει ἠθικὰ στοιχεῖα πού σήμερα εἶναι τὰ ἰσχυρότερα, τὰ πιὸ καταστροφικὰ, καὶ ἐκεῖνα πού εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ ἠττηθοῦν... Ἡ ἐπανάσταση δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ θάρρος τῶν λίγο-πολύ θαρραλέων μειονοτήτων, ἀλλὰ θέλει νὰ εἶναι ἓνα κίνημα πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸ λαὸ σὰν σύνολο, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη πού βαδίζει πρὸς τὴν τελικὴ τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀπὸ τὰ συνδικάτα καὶ ἀπὸ τὴν Συνομοσπονδία πού θὰ καθορίσουν τὴν πρακτικὴ, τὴ μέθοδο καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπανάστασης... Ναι, εἴμαστε ἐπαναστάτες· ἀλλὰ δὲν καλλιεργοῦμε τὸ μῦθο τῆς ἐπανάστασης.»⁽²²⁾

Ἡ καλλιέργεια τοῦ μύθου τῆς ἐπανάστασης ἦταν βέβαια αὐτὸ ἀκριβῶς πού πίστευε ἡ FAI, ἀλλὰ τώρα πιά ἡ ἐπιρροή τῆς ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ στὴν CNT γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξασφαλίσει τὴ δι-

αγραφή του Πεστάνια, του Πεϊρό και των άλλων που υπέγραψαν το μανιφέστο των τριάντα. Όλα τα μέλη της FAI έπρεπε να είναι και μέλη της CNT και κατόρθωσαν να εκλεγούν στις επιτροπές που αποφάσιζαν για την πολιτική της CNT σε έθνικό και τοπικό επίπεδο. Η CNT, σύμφωνα με τις καλύτερες αναρχικές παραδόσεις, δεν είχε μόνιμους υπαλλήλους και οι διοικητικές της λειτουργίες ήταν αυστηρά περιορισμένες, τα πιο μαχητικά και άφοσιωμένα στελέχη μπορούσαν να εξασφαλίσουν σημαντικό κύρος άπλως και μόνο με την προσωπικότητά τους και δεν υπήρχε καμιά γραφειοκρατική ιεραρχία από συντηρητικούς μόνιμους υπαλλήλους που μπορούσε να εμποδίσει την όργανωση να ακολουθήσει εξτρεμιστική πορεία. Γενικά, στη διάρκεια των βίαιων αγώνων των προπολεμικών χρόνων και στην περίοδο της παράνομης δράσης κατά τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα, υπήρχε η τάση να εμφανίζονται στο προσκήνιο τα πιο βίαια, σκληροτράχηλα και καταστροφικά στελέχη. Η νεότερη γενιά, τόσο από ιδιοσυγκρασία όσο και από πεποίθηση, ήταν στρατευμένη στην ανυποχώρητη άμεση δράση περισσότερο από άλλοτε. Χαρακτηριστικό μέλος αυτής της γενιάς των εξτρεμιστών ήταν ο Μπουεναβεντούρα Ντουρρούτι, που θα γινόταν ένας από τους μεγαλύτερους αναρχικούς ήρωες και μάρτυρες του έμφυλου πολέμου. Ήταν εργάτης σιδηροδρόμων από το Λεόν, γεννήθηκε το 1896, και στις ταραχές του 1917 όργανωσε σαμποτάζ στους σιδηροδρόμους. Έξορίστηκε στη Γαλλία και εκτός από μια σύντομη επιστροφή του στην Ισπανία, όπου πήρε μέρος σε μια άποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Άλφόνσου XIII και σε μια πετυχημένη δολοφονία του αρχιεπισκόπου της Σαραγκόσα, έζησε στη Γαλλία μέχρι το 1931. Ήταν άνθρωπος που τίποτα δεν μπορούσε να τον σταματήσει: είχε κάνει ληστείες και φόνους για να βοηθήσει την υπόθεση της αναρχίας, και η «άθωα έκφραση του προσώπου του», που παρατηρεί ο Τζέραλντ Μπρήναν⁽²³⁾ αντισταθμίζεται στις φωτογραφίες από ένα φοβερά σκληρό στόμα και όπωσδήποτε διαφεύδεται από τις πράξεις του. Με τον φίλο του Φρανσίσκο Άσκάσο έγινε το σύμβολο της αναρχικής σκληρότητας και άσπλαχνίας για τους αντιπάλους.

Στα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στην ανακήρυξη της δημο-

κρατίας τὸ 1931 καὶ στὸ ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τὸ 1936 ὑπάρχουν ἀρκετὲς περιπτώσεις πού οἱ ἀναρχικοὶ προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἐπαναστατικὲς κομμουνες σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἰσπανίας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ δράση τους θὰ ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση. Τὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἦταν σχεδὸν τὸ ἴδιο παντοῦ καὶ θυμίζει τὶς παρόμοιες προσπάθειες πού ἔκαναν οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ πρὶν πενήντα περίπου χρόνια. Ἡ CNT καταλάμβανε μιὰ πόλη· τὸ χρῆμα καταργόταν· τὰ δημόσια ἀρχεῖα καίγονταν· ἡ «Ἐθνοφυλακὴ» ἀφοπλιζόταν, διαλυόταν καὶ πολλὰ μέλη τῆς δολοφονοῦνταν. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932 ἔγινε μιὰ τέτοια προσπάθεια σὲ δύο περιοχὲς τῆς κοιλάδας τοῦ Λιομπρεγκάτ στὴν Καταλωνία. Ὑστερα ἀπὸ πέντε μέρες σκληρῶν μαχῶν καταστάλθηκε καὶ στὴ συνέχεια ὁ Ντουρρούτι καὶ ὁ Ἀσκάσο ἐκτοπίστηκαν σὲ μιὰ ἀφρικανικὴ ἀποικία. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἕνα γράμμα πού ἔγραψε ὁ Ἀσκάσο φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, γιατί εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ πάθους καὶ τῆς εὐγλωττίας πού φαίνονται φυσικὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιὸ σκληροτράχηλους καὶ ἀκαμπτοὺς ἀναρχικοὺς: «Φεύγουμε... Νὰ φεύγεις —σύμφωνα μ' ἕναν ποιητὴ— σημαίνει κάτι σὰ νὰ πεθαίνεις. Κι ὅμως γιὰ μᾶς πού δὲν εἴμαστε ποιητές, ἡ ἀναχώρηση ἦταν πάντοτε τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς. Συνέχεια σὲ πορεία, διαρκῶς μέσα στὸ δρόμο σὰν αἰώνιοι Ἑβραῖοι χωρὶς πατρίδα· ἔξω ἀπὸ τὸ περιθώριο μιᾶς κοινωνίας πού γιὰ μᾶς δὲν ἔχει κανένα χῶρο καλὸ γιὰ νὰ τὸν ζήσουμε· ἀνήκουμε στὴν τάξη τῶν καταπιεσμένων, δὲν ἔχουμε θέση σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, γιὰ μᾶς τὸ ταξίδι εἶναι πάντοτε ἐνδειξὴ ζωτικότητας.» (24)

Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια πού οἱ ἀναρχικοὶ ἐτοιμάζονταν κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τὶς μεγάλες μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1936, πού ἡ ἐπανάσταση φαινόταν πάρα πολὺ κοντά, παρατηρήθηκαν ἀρκετὰ παρόμοια ἐπεισόδια. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1932 ἔγινε προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίησιν γενικῆς ἀπεργίας στὴ Σεβίλλη ἐναντίον τῆς ἀπόπειρα τοῦ στρατηγοῦ Σανχούρχο νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία μὲ πραξικόπημα. «Ἡ μοναδικὴ ἀπάντηση», ἔγραψαν οἱ ἀναρχικοί, «σὲ μιὰ τέτοια ἄτιμη πρόκληση εἶναι μιὰ ἐπαναστατικὴ γενικὴ ἀπεργία, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀμέσως τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, στοὺς ὁδούς καὶ στὰ χωράφια. Ἄς γίνῃ φρούριο τὸ κά-

θε σπίτι, κάθε στέγη ως γίνει δχυρό πού δρθώνεται ήρωϊκά ενάν-
τια στον επιθετικό μιλιταρισμό και υπερασπίζεται τις πολιτικές
έλευθερίες.» (25) Σ' αυτή την περίπτωση ή δράση τής CNT ή-
ταν άρκετά άποτελεσματική και τó πραξικόπημα του Σανχούρχο
ήττήθηκε από την άπεργία σε συνδυασμό με τά μέτρα πού πή-
ρε ή κυβέρνηση. Οί άλλες άπόπειρες τών αναρχικών για επανά-
σταση είχαν λιγότερη έπιτυχία. Τόν Ίανουάριο του 1932, λογου-
χάρη, έγιναν ταραχές στη Βαρκελώνη και ό νότος φλεγόταν ο-
λόκληρος από αυθόρμητες έξεγέρσεις· δημιουργήθηκαν επαναστα-
τικές κομμούνες στη Λεβάντε, και στην Άνδαλουσία έγιναν μεγά-
λες άγροτικές έξεγέρσεις. Άπ' αυτές τις έξεγέρσεις ή πιο γνωστή
και εκείνη πού καταστάληκε άγριότερα ήταν ή εξέγερση στο
Κάσας Βιέχας.

Τό Κάσας Βιέχας ήταν ένα μικρό χωριό κοντά στο Χερέζ,
πού είχε όλα τά χαρακτηριστικά ενός μέρους όπου ό αναρχισμός
έδειχνε να προσφέρει τή μοναδική έλπίδα άλλαγής. Ήταν άπελ-
πιστικά φτωχό και τó μάστιζε ή έλονοσία. Ό Γενάρης, όπως
τονίζει ό Ε. Τζ. Χόμπσμπώουμ, (26) ήταν ή χειρότερη έποχή του
χρόνου για τούς άκτήμενες εργάτες, τά τρόφιμα ήταν λιγοστά
και δουλειά δέν υπήρχε. Τό χωριό είχε ήδη γνωρίσει τις ιδέες
και τά επιχειρήματα τών αναρχικών και φαίνεται πως υπήρχε
ένα είδος αναρχικής δυναστείας, γιατί οι νεαροί επαναστάτες παν-
τρεύονταν τις κόρες τών παλιών αναρχικών ήγετών. Όταν λοι-
πόν άρχισαν να φτάνουν πληροφορίες για έξεγέρσεις σε άλλες πε-
ριοχές τής Ίσπανίας και να διαδίδονται φήμες ότι θα μοιραζόταν
ή γή στους άγρότες (είχαν πράγματι γίνει όρισμένα σχέδια για
άγροτικές μεταρρυθμίσεις στα γειτονικά κτήματα) ό γηραιότερος
αναρχικός στο χωριό, ό Κούρρο Κρούζ, γνωστός σαν Σεϊσντέντος
(Έξαδάχτυλος), άποφάσισε ότι είχε έρθει ή πρò πολλού αναμενό-
μενη στιγμή για δράση. Δήλωσαν στο δήμαρχο ότι δημιουργήθη-
κε μιá αντιεξουσιαστική κομμούνα· οι τέσσερεις έθνοφύλακες του
χωριού άφοπλίστηκαν και εκτελέστηκαν· ξεδιπλώθηκε ή κοκκινό-
μαυρη σημαία τών Ίσπανών αναρχικών και έγιναν προετοιμασίες
για τήν άμυνα του χωριού και τó μοίρασμα τής γής. Μέχρι έ-
κείνη τή στιγμή είχαν γίνει όλα χωρίς θία· με τήν άφιξη τών
κυβερνητικών στρατευμάτων άρχισαν οι μάχες και πολύ γρήγορα

έγινε φανερό ότι οι επαναστάτες του Κάσας Βιέχας ήταν απομονωμένοι. Ο Σεϊσντέντος φαίνεται πως έκανε ότι μπορούσε για ν' αποφύγει το χωριό τις ταλαιπωρίες, κι αυτός με την οικογένειά του και τους φίλους του όχυρώθηκαν στο σπίτι του στο πάνω μέρος του χωριού. Ύστερα από δώδεκα ώρες σκληρής μάχης, που τέλειωσε με το κάψιμο του σπιτιού, σκοτώθηκαν 25 περίπου αναρχικοί. Το έπεισόδιο ήταν χαρακτηριστικό αυτών των αναρχικών εξεγέρσεων για το θάρρος, την αλτσοδοξία και την άπελπισία του ταυτόχρονα όμως ή άγριότητα της κυβερνητικής απάντησης —λέγεται ότι οι στρατιώτες είχαν πάρει διαταγή νά μην πιάνουν αιχμαλώτους— απέδειξε πόσο επισφαλείς θεωρούσαν τους θεσμούς της νέας δημοκρατίας οι ήγέτες της και πόσο δίκιο είχαν οι αναρχικοί που δέν περίμεναν καμιά αλλαγή στις σχέσεις τους με το κράτος κάτω από το νέο δημοκρατικό καθεστώς.

Αποτέλεσμα, ή FAI μπόρεσε νά αύξήσει την έπιρροή της σέ αντίθεση με τους ήγέτες της CNT που έλπιζαν σέ άμεσα όφέλη από τή δημοκρατία. Η διάσπαση ανάμεσα στην πλειοψηφία της CNT και τον Πεϊρό ξεπεράστηκε μόνο με την έκρηξη του έμφυλου πολέμου, ένω ό Πεστάνια διέκοψε τελείως τις σχέσεις του με το αναρχικό κίνημα κι έκανε δικό του πολιτικό κόμμα. Η επίσημη γραμμή της CNT για τά έπόμενα τρία χρόνια ήταν το μπουκοτάρισμα της δημοκρατίας και ή άποχή από τις εκλογές: «Κοινωνική επανάσταση και όχι εκλογικές κάλπες» ήταν το σύνθημά της. Σ' αυτή την άτιμόσφαιρα κοινωνικής έντασης και άναταραχής κι άπέναντι στην κυβερνητική άδυναμία ή έχθρότητα έγιναν άρκετές προσπάθειες για συνένωση των κινήματων της άριστερας. Το Φεβρουάριο του 1934 —παρόλους τους δισταγμούς πολλών δογματικών μελών της FAI— ή CNT και ή σοσιαλιστική UGT κατόρθωσαν νά κάνουν μιá συμφωνία για κοινή δράση σέ τοπική βάση. Η έχθρότητα των αναρχικών άπέναντι στους σοσιαλιστές είχε αύξηθει, γιατί οι σοσιαλιστές είχαν πάρει μέρος στις πρώτες κυβερνήσεις της δημοκρατίας. Όταν όμως το Νοέμβριο του 1933 ή άριστερά ήττήθηκε όλοκληρωτικά στις εκλογές και ή νέα δεξιά κυβέρνηση άρχισε νά αποσύρει μεγάλο μέρος της νομοθεσίας —όσο άνεπαρκής κι αν είχε φανεϊ στην έποχή της— με την όποία οι ρεπουμπλικάνοι είχαν προσπαθήσει νά περιορίσουν τή δύναμη

τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν γαιοκτημόνων καὶ νὰ προστατεύσουν τοὺς ἐργάτες, οἱ σοσιαλιστὲς καθὼς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἄρχισαν πιά νὰ σκέφτονται τὴν ἐπανάσταση. Στὴν πραγματικότητα ἡ πιὸ σημαντική ἐπαναστατική ἐκρηξὴ στὰ δυὸ σκοτεινὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἐλπιδοφόρας ἐποχῆς ὅταν ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία τὸ Λαϊκὸ Μέτωπο τὸ 1936, ἦταν ἡ ἐξέγερση τῶς ἐργατῶν ὀρυχείων στὶς Ἀστούριες τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1934—ἐξέγερση ποὺ ἦταν ἔργο τῶν σοσιαλιστῶν, μολονότι τὴν ὑποστήριξε καὶ ἡ CNT. Οἱ τοπικοὶ ἡγέτες τῆς CNT ἦταν ὑποστηρικτὲς τῶν «τριάντα ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὸ μανιφέστο» καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ γίνουν συμφωνίες σὲ τοπική κλίμακα ποὺ δὲν θὰ εἶχαν γίνει στὴν Καταλωνία, ὅπου ἡ ἡγεσία τῆς CNT ἦταν περισσότερο ἐξτρεμιστική.

Ἡ ἐξέγερση στὶς Ἀστούριες, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ἐπαναστατικὰ ξεσηκώματα, ἀπέτυχε, γιατί ἡ κυβέρνησις μπόρεσε νὰ τὴν ἀπομονώσῃ. Στὴν Καταλωνία εἶχε γίνει μιὰ ἐξέγερση τῶν αὐτονομιστῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου, στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ ἡ CNT, καὶ στὴν Μαδρίτη μιὰ ἀπόπειρα τῶν σοσιαλιστῶν γιὰ ἐπανάσταση εἶχε συντριβεῖ. Στὶς Ἀστούριες ἡ UGT, ἡ CNT καὶ οἱ ἐλάχιστοι κομμουνιστὲς ἦταν ἐπομένως ἐκτεθειμένοι στὴν μανία τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων. Τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὸ Μαρόκο καὶ ἡ λεγεὼνα τῶν ξένων προκάλεσαν 10.000 θύματα, νεκροὺς καὶ τραυματίες, ἀπὸ τοὺς 70.000 ἐργάτες ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐξέγερση. Τὰ γεγονότα στὶς Ἀστούριες ἔκαναν ἀκόμα πιὸ ἔντονη τὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἔνταση καὶ τὰ σκληρὰ ἀντίποινα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς συνέβαλαν ἀκόμα περισσότερο στὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης. Ἡ καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης ἀκολουθήθηκε ἀπὸ ἀκόμα μεγαλύτερες διώξεις τῆς ἀριστερᾶς. Στὴ διάρκεια τοῦ 1935, ὅπως καὶ στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχὴ, πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐργατικῆς βάσης ἄρχισαν νὰ ἀσκοῦν πίεση στοὺς ἡγέτες γιὰ νὰ ξεχάσουν τὶς διαφορὲς τους καὶ νὰ συνενωθοῦν σ' ἓνα Λαϊκὸ Μέτωπο γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν βασικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Ἀποτέλεσμα, οἱ σοσιαλιστὲς, οἱ κομμουνιστὲς (ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντο κόμμα στὴν Ἰσπανία) καὶ ὀρισμένες ομάδες δημοκρατικῶν συμφώνησαν νὰ κατεβοῦν στὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1936 σὲ κοινὸ μέτωπο· ἡ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου ἦταν σημαντική. Ἡ CNT καὶ οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν, ὅπως καὶ πρὶν,

ρίξει τὸ σύνθημα τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς ἐκλογές· ἀλλὰ ἡ προπαγάνδα τοὺς φάνηκε σὲ πολλοὺς ὅτι γινόταν χωρὶς μεγάλο ἐνθουσιασμό καὶ ὅπωςδήποτε πάρα πολλοὶ ψηφοφόροι τῆς CNT ὑποστήριξαν τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ἰδιαίτερα στὸ νότο, ὅπου τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ προβλεφθοῦν.

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν βοηθήσει πολὺ στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας ἐμφυλίου πολέμου.⁽²⁷⁾ Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίηση καὶ ἡ προπαγάνδα τοὺς γιὰ ἀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση, τὰ σποραδικὰ ξεσηκώματα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν ἐλευθεριακὲς κομμουνες καὶ ἡ συνεπὴς ἄρνησή τους νὰ ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς, εἶχαν αὐξήσει τὶς ἐλπίδες τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ ἐπανάσταση καὶ τὸν ἀντίστοιχο φόβο τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς δεξιᾶς. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1936 οἱ δύο πλευρὲς ἐτοιμάζονταν γιὰ τὴ σύγκρουση. Ὄταν ἔγινε ἡ συγκέντρωση τῆς CNT στὴ Σαραγκόσα — ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀναρχικὰ προπύργια — γιὰ τὸ ἐθνικὸ τῆς συνέδριο πὺ ἀντιπροσώπευε πάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο ἐργάτες, ἐπικρατοῦσαν μαχητικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις. Αὐτὸ πὺ ἦταν χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ὅμως, ἦταν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συζήτηση πρακτικῶν μέτρων πὺ θὰ λαμβάνονταν σὲ ζητήματα συνδικαλιστικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ψηφοφορία γιὰ ἕναν συνασπισμὸ μὲ τὴν UGT καθὼς καὶ τὴν ἐπανεγγράφη τοῦ Πειρὸ καὶ ὀρισμένων ἄλλων συνδικαλιστῶν πὺ εἶχαν διαγραφεῖ παλαιότερα, ἔγινε πλατιὰ συζήτηση γιὰ τὸ τί θὰ συνέβαινε μετὰ τὴν ἐπερχόμενη ἐπανάσταση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπανέλαβαν τὶς ἐλπίδες πὺ θὰ μπορούσαν πολὺ καλὰ νὰ εἶχαν ἐκφραστεῖ σὲ ὁποιαδήποτε ἀναρχικὴ συγκέντρωση τῶν προηγούμενων πενήντα χρόνων: «Ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ θὰ λήξει ἡ βίαιη περίοδος τῆς ἐπανάστασης, θὰ καταργηθοῦν τὰ ἐξῆς: ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία, τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία καὶ κατὰ συνέπεια οἱ τάξεις πὺ διχάζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλευμένους, σὲ καταπιεσμένους καὶ καταπιεστές.» Στὴ συνέχεια περιέγραψαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ λειτουργοῦσαν οἱ κομμουνες, μὲ βάση τὴν ἐλεύθερη συνένωση τῶν ἐργατῶν στὰ συνδικάτα τοὺς· θὰ παράγουν καὶ θὰ ἀνταλλάσσουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ θὰ συνδέονται σὲ «περιφερειακὲς καὶ ἐθνικὲς ὁμοσπονδίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν γενικῶν ἀντικειμενικῶν στόχων τοὺς»,

για να σχηματίσουν μια Ίβηρική Όμοσπονδία Αναρχικών Κοινοτήτων. Στις κομμούνες οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από εκλεγμένες επιτροπές που θα ασχολούνται με τη γεωργία, την υγείνη, την εκπαίδευση, την πειθαρχία, την παραγωγή και την στατιστική. «Όλες αυτές οι λειτουργίες δεν θα έχουν κανένα εκτελεστικό ή γραφειοκρατικό χαρακτήρα. Μερικοί αναλαμβάνουν τεχνικές υπηρεσίες... ενώ οι υπόλοιποι θα κάνουν το καθήκον τους σαν παραγωγοί, θα συγκεντρώνονται στο τέλος κάθε ημέρας για να συζητήσουν λεπτομέρειες για τις όποιες δεν απαιτείται ή επιδοκιμασία από τη συνέλευση της κομμούνας.» Τα ζητήματα που άφορουν περισσότερες κομμούνες τα χειρίζεται μια περιφερειακή ομοσπονδία —παρόλο που αναφέρονται ελάχιστα πράγματα για αυτό το κρίσιμο πρόβλημα, και η απόφαση επιστρέφει σε εύκολότερα θέματα, βεβαιώνοντας ότι «η επανάσταση δεν θα επιτεθεί βίαια ενάντια στην οίκογένεια», ακόμα κι αν «ο ελευθεριακός κομμουνισμός διακηρύχνει τον ελεύθερο έρωτα.» Κάθε δυσκολία που θα δημιουργηθεί, αντιμετωπίζεται κατά το πρότυπο του Γκόντουϊν: «Για πολλές ασθένειες είναι κατάλληλη ή αλλαγή κλίματος. Για την ασθένεια του έρωτα, όμως, που μπορεί να τυφλώσει κάποιον και να τον κάνει πεισματάρη, συνιστούμε την αλλαγή κομμούνας».

Όρισμένα όμως από τα μέτρα που προτάθηκαν ήταν περισσότερο πρακτικά: προγραμματίστηκε μια τεράστια έκστρατεία ενάντια στον αναλφαριθμητισμό, παρόμοια με εκείνη που εφαρμόστηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία και την Κούβα, ενώ και τα σχολεία έπρεπε να βασίζονται (σύμφωνα με τη διδασκαλία του Φερρέρ) στην αρχή εκείνη που υποστήριζε ότι πρέπει να βοηθούνται οι άνθρωποι για να διαμορφώσουν τη δική τους γνώμη. Δεν θα πρέπει να υπάρχει καμιά διάκριση ανάμεσα στους διανοούμενους και τους εργάτες. Όρισμένες διακρίσεις όμως θα γίνονται σεβαστές. Δηλώνεται καθαρά ότι εκείνες οι κομμούνες που «αντιτίθενται στην εκβιομηχάνιση» ή που αποτελούνται από φυσιολάτρες ή γυμνιστές θα είναι ελεύθερες να δημιουργούν ξεχωριστές κοινότητες.

Αυτή η μακροσκελής απόφαση (28) είναι ένα συγκινητικό γκουκουμέντο, με τη διακήρυξή της ότι ο άνθρωπος δεν είναι κακός

ἀπὸ τῆ φύση του, καὶ μὲ τὴν ἀρκετὰ μετριόφρονη κατάληξή της ὅτι δὲν καθορίζει συγκεκριμένους κανόνες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ «τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ ἀρχικοῦ προγράμματος ποὺ πρέπει νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν παραγωγῶν, τὴν ἀφετηρία τῆς ἀνθρωπότητας στὸ δρόμον γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀπελευθέρωσή της». Μὲ τὴν αἱματοχυσία καὶ τὴν τραμοκρατία τῶν ἐπόμενων μηνῶν εἶναι μερικὲς φορές δύσκολο νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἦταν αὐτὲς οἱ ἀθῶες καὶ ἀπλὲς πεποιθήσεις ποὺ ἐμπνεύσανε τοὺς Ἴσπανοὺς ἀναρχικοὺς· κι ὅμως οἱ πράξεις τους καὶ ὁ ρόλος τους στὸν ἐμφύλιον πόλεμον δὲν κατανοοῦνται εὐκόλα, ἀν ξεχαστεῖ ἡ ἀφετηρία τους.

3

Τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ στρατηγοῦ Φράνκο τὴν 18ῃ Ἰουλίου 1936 δὲν ἄρχισε μόνον τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ἀλλὰ καὶ προκάλεσε ἀμέσως ἐπανάσταση. Πράγματι, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φράνκο δὲν κατάφερε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸν ἔλεγχον ὅλης τῆς Ἰσπανίας μὲ ταυτόχρονη στρατιωτικὴ δράση στὰ βασικὰ ἀστικὰ κέντρα, ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλε ἡ ἐργατικὴ τάξη ποὺ ἦταν ὀργανωμένη στὴν CNT καὶ τὴν UGT. Σύμφωνα μ' ἕναν σημαντικὸ ἀναρχικὸ διανοούμενον, τὸ κίνημα τοῦ Φράνκο «ἐπέσπευσε τὴν ἐπανάσταση, πράγμα ποὺ τὸ θέλαμε ὅλοι μας, ἀλλὰ κανεὶς δὲν τὸ περίμενε τόσο γρήγορα.»⁽²⁹⁾ Τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ περιστατικὰ ἔγιναν στὴ Βαρκελώνη, ὅπου οἱ ἀναρχικοὶ πίστεψαν ὅτι εἶχε φτάσει ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ κάνουν τὴν ἐπανάστασή τους κι ὅπου γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες φαινόταν ὅτι πράγματι τὴν ἔκαναν. Στις 20 Ἰουλίου τὸ βράδυ οἱ ἀναρχικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ὁμάδες τῆς CNT εἶχαν τὸν ἔλεγχον τῆς πόλης. Εἶχαν κάνει ἐπιδρομὴ στοὺς στρατῶνες στὴ διάρκεια τῆς νύχτας· ὁ Φρανσίσκο Ἀσκάσο, ποὺ σκοτώθηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἄγριες ἐπιθέσεις, ἔγινε ὁ πρῶτος σημαντικὸς ἀναρχικὸς ἥρωας καὶ μάρτυρας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση ἦταν βίαιη καὶ αἱματηρὴ· λέγεται ὅτι σκοτώθηκαν 500 ἄτομα καὶ τραυματίστηκαν 3.000 στὴ διάρκεια τῆς μάχης. Τὴν ἐπιτυχία της ἀκολούθησε μιὰ περίοδος γνή-

σιας επαναστατικής αλλαγής. Οί πλούσιοι μπουρζουάδες της Βαρκελώνης φαίνεται πώς εξαφανίστηκαν μέσα σε μιὰ νύχτα· οί εκκλησίες κάηκαν· άνοιξαν οί πύλες τών φυλακών. Για λίγο διάστημα οί εργατικές οργανώσεις ξέχασαν τίς διαφωνίες τους· άκόμα και τὰ μέλη τής Έθνοφυλακής, πού στη Βαρκελώνη παρέμεινε πιστή στην κυβέρνηση, ήταν έτοιμα νά συναδελφωθούν με τούς παλιούς τους έχθρούς, τούς άριστερούς. Έφόσον ή πλειονότητα τής εργατικής τάξης στη Βαρκελώνη ήταν οργανωμένη στην CNT, ή επανάσταση φαινόταν αναπόφευκτα σαν θρίαμβος τών άναρχικών και σαν εύκαιρία νά δάλουν σέ εφαρμογή τὰ σχέδιά τους. Ήταν οί εργάτες, πίστευαν οί άναρχικοί ήγέτες, πού κατέστειλαν τó κίνημα τών στρατιωτικών· και ήταν αυτοί πού θα ανέλαμθαναν τόν έλεγχο τής πόλης και τής Καταλωνίας.

Πράγματι, τó γεγονός αυτό αναγνωρίστηκε από τίς καταλάινκες άρχές, και ό Κόμπανυς, ό Καταλανός έθνικιστής επικεφαλής τής τοπικής κυβέρνησης, τής «Γενικής Διοίκησης», δέχτηκε τούς ήγέτες τής CNT άμέσως μετά την λήξη τών έχθροπραξιών. Οί πιό επιφανείς ανάμεσά τους ήταν ό εκπληκτικός και περιβόητος Ντουρρουτί και ό Χοσέ Γκαρθία Όλιβέρ, πού, μολοντί ήταν κι αυτός αυτοδίδακτος εργάτης και άνθρωπος πού είχε μαθητεύσει από επαναστατική άποψη στη βιαιότητα του παράνομου άναρχικού κινήματος τής δεκαετίας του 1920, είχε σημαντική όξυδέρκεια και οργανωτική ικανότητα, καθώς και θάρρος και ανεξαρτησία. «Πήγαμε όπλισμένοι μέχρι τὰ δόντια», έγραψε άργότερα ό Γκαρθία Όλιβέρ, «με ντουφέκια, πολυβόλα και πιστόλια, με άνασχυωμένα μανίκια, θρώμικοι από τή μπαρούτη και τούς καπνούς... ό Κόμπανυς μ'άς ιδέχτηκε όρθιος, με όλοφάνερη συγκίνηση... Στην ουσία αυτά πού είπε είναι τὰ έξής: «Άρχικά πρέπει νά δηλώσω ότι ή CNT και ή FAI δέν είχαν ποτέ τή μεταχείριση πού αξίζει στην άληθινή τους σπουδαιότητα. Σ'άς καταδιώκανε πάντοτε άγρια και έγώ προσωπικά, με μεγάλη λύπη μου, αλλά άναγκασμένος από την πολιτική πραγματικότητα, παρόλο πού κάποτε ήμουν ένας από σ'άς*, ύποχρεώθηκα συχνά νά σ'άς έναντιωθώ και νά σ'άς καταδιώξω. Τώρα είσαστε κύριοι τής πόλης και τής Κα-

* Σαν δικηγόρος ό Κόμπανυς είχε συχνά υπερασπισθεί κατηγορούμενους άναρχικούς.

ταλωνίας... Νικήσατε και όλα βρίσκονται κάτω από τη δική σας εξουσία! Αν δεν με χρειάζεστε ή δεν με θέλετε σαν Πρόεδρο της Καταλωνίας, σας παρακαλώ να μου το πείτε άνοιχτά κι άμέσως παραιτούμαι για να ένταχθώ στις γραμμές, σαν ένας στρατιώτης ακόμα στον άγώνα ενάντια στο φασισμό. "Αν αντίθετα, πιστεύετε πως απ' αυτή τη θέση... εγώ, οι άνθρωποι του κόμματός μου, το όνομά μου και το κύρος μου, μπορούν να είναι χρήσιμα σ' αυτόν τον άγώνα, που έληξε σήμερα με τη νίκη στην πόλη μας, αλλά δεν ξέρουμε πότε θα λήξει στην υπόλοιπη Ίσπανία, μπορείτε να υπολογίζετε σε μένα και στην πίστη μου.» 'Η CNT και η FAI προτίμησαν τη συνεργασία και τη δημοκρατία κι άπαρνήθηκαν τον έπαναστατικό ολοκληρωτισμό που θα είχε καταλήξει στον στραγγαλισμό της έπανάστασης από μια συνδικαλιστική και άναρχική δικτατορία.» (30)

Ο Γκαρθία Όλιβέρ, γράφοντας τα παραπάνω ύστερα από καιρό, ίσως προσπάθησε να δικαιολογήσει τη δική του στάση στη διάρκεια αυτών των μηνών, αλλά στην πραγματικότητα διατύπωσε πολύ καθαρά το δίλημμα που βασάνιζε τους άναρχικούς το καλοκαίρι του 1936. Ολόκληρη η προηγούμενη άναρχική θεωρία ύποστηριζε ότι από τη στιγμή που θα ξεσπάσει η έπανάσταση, το κράτος θα καταρεύσει άμέσως, οι άναρχικοί θα έξολοθρεύσουν τους έχθρους τους με τη βία ή με την πειθώ κι έτσι θα ανοίξει ο δρόμος για την οίκοδομώηση της έλευθεριακής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, τον Ίούλιο του 1936, παρόλο που οι άναρχικοί ήταν κύριοι της κατάστασης σε όρισμένα μέρη, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη, σε άλλες περιοχές η έπανάσταση δεν είχε έδραιωθεί. Οι αντίπαλες εργατικές οργανώσεις, η UGT και οι σοσιαλιστές, παρόλο που άποτελοΰσαν μειοψηφία στη Βαρκελώνη, σ' άλλα μέρη είχαν σημαντική δύναμη κι ένας από τους στόχους τους, η δημιουργία μιās συγκεντρωτικής σοσιαλιστικής κοινωνίας με βάση την έθνικοποίηση της βιομηχανίας και τον έλεγχο της από το κράτος, ήταν θεμελιακά αντίθετος με τους στόχους των άναρχικών. Άκόμα και οι άστοι, παρόλο που είχαν μεταμφιεστεί σε εργάτες, δεν είχαν έξαφανιστεί τελείως. Τόσο στην κυβέρνηση της Καταλωνίας όσο και στην κεντρική κυβέρνηση της Μαδρίτης έξακαλουθοΰσαν να κατέχουν τις θέσεις τους τα μεσοαστικά δη-

μοκρατικά κόμματα και πολλά από τὰ ὄργανα τῆς κυβέρνησης ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπακούουν σ' αὐτά.

Πάνω ἀπ' ἄλλα ὅμως ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση, ὅπως και τόσες ἄλλες παρόμοιες προσπάθειες, στὴν ἴδια τὴν Ἰσπανία, στὴν Ἰταλία ἢ Ῥωσία, κινδύνευε ἐπειδὴ δὲν ἦταν παγκόσμια. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγινε φανερὸ ὅτι τὸ πραξικόπημα τοῦ Φράνκο δὲν εἶχε ἄμεσα πετύχει οὔτε ἀποτύχει, ἀλλὰ ἀπλῶς εἶχε ξεκινήσει ἕναν μακρόχρονο ἐμφύλιο πόλεμο, ἐγιναν ἀξεπέραστα τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες. Τὶς πρῶτες μέρες, μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰούλιο, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες μπορούσαν ἀκόμα νὰ διακηρύχουν, ὅπως ἔκανε ὁ Ντουρρούτι, ὅτι «θὰ κάνομε ταυτόχρονα τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἐπανάσταση.» Πολὺ γρήγορα ὅμως ἀποκαλύφθηκε ὅχι μόνον ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἦταν δυνατὸ, ἀλλὰ καί, ὅπως φαίνεται νὰ συνειδητοποίησε ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς συνάντησης μὲ τὸν Κόμπανυς, ὅτι ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου ἀπέκλειε τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐπανάστασης.

Ἀκόμα ὅμως κι ἂν ἡ CNT δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936, μπορούσε νὰ δάλει σὲ ἐφαρμογὴ πάρα πολλὰ μέτρα ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ τὰ θεωροῦσαν οὐσιαστικὰ γιὰ τὴ νέα κοινωνία, καὶ ἡ δύναμὴ τῆς σὲ πολλές περιοχὲς ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Φράνκο ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ κυβέρνηση χρειαζόταν ὀπωσδήποτε τὴ βοήθεια τῆς CNT ἂν ἤθελε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸν πόλεμο. Κατὰ συνέπεια, γιὰ ἄρκετους μῆνες οἱ ἀναρχικοὶ καὶ οἱ συνδικαλιστὲς ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι νὰ διευθύνουν τὶς περιοχὲς καὶ τὶς ὀργανώσεις ποὺ ἔλεγχαν μὲ τὶς δικές τους μεθόδους. Στὴ Βαρκελώνη ὅλοι οἱ παρατηρητὲς εἶχαν μείνει κατάπληκτοι μὲ τὶς διαστάσεις ποὺ εἶχε πάρει ἡ ἐπανάσταση: καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀκόμα τόσο πολὺ ὅταν ἔφτασε τὸ Δεκέμβριον ὁ Τζώρτζ Ὁργουελ καὶ περιέγραψε τὴν πόλιν μὲ τόσο ζωντανὰ χρώματα στὸ βιβλίον του «Προσκύνημα στὴν Καταλωνία». Τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀπλῶς ἀναλάβει τὰ ἐργοστάσια, ὀρισμένες φορές διατήρησαν τοὺς παλιούς διευθυντὲς σὰν τεχνικοὺς συμβούλους· οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες διευθύνονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζόμενους· οἱ μικροὶ καταστηματαρχεῖς, οἱ κουρεῖς καὶ οἱ ἄρτοποιοὶ ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συνδι-

κάτα κλείστηκαν τὰ πορνεία, κι ἔτσι ἐφαρμόστηκε ἡ ἀποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει ἓνα ἀναρχικὸ περιοδικὸ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ: «Αὐτὸς ποὺ ἀγοράζει ἓνα φιλί, βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴ γυναίκα ποὺ τὸ πουλάει. Ἐπομένως ἓνας ἀναρχικὸς δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζει φιλιά. Πρέπει νὰ τ' ἀξίζει γιὰ νὰ τὰ παίρνει.»⁽³¹⁾ Ἡ βασικὴ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς ἦταν ὅτι οἱ λειτουργί- ες ποὺ μέχρι τότε ἐκτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς ἐπιχειρη- ματίες ἢ ἀπὸ τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιτρο- πὲς τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι λοιπὸν ἡ τήρηση τῆς τάξης δὲν ἦταν δουλειὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀστυνομικῶν, ἀλλὰ διαφό- ρων περιπόλων ὀργανωμένων ἀπὸ μιὰ συνδικαλιστικὴ ἐπιτροπὴ.

Στὴ Βαρκελώνη καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Καταλωνίας τὰ μέ- τρα αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν πὶδ ἐκτεταμένα, τόσο γιὰτὶ ἐκεῖ ἡ δύναμη τῶν ἀναρχικῶν ἦταν τεράστια, ὅσο καὶ γιὰτὶ τὸ 1932 εἶχε παρα- χωρηθεῖ διοικητικὴ αὐτονομία στὴν Καταλωνία. Οἱ δυσκολίες ἐ- πικοινωνίας μὲ τὴ σύγχυση τῶν πρώτων ἐβδομάδων τοῦ πολέμου βοήθησαν ἐπίσης γιὰ νὰ γίνει ἡ Καταλωνία σχεδὸν ἀνεξάρτητο κράτος. Στὴν ὑπαιθρο ἔγιναν προσπάθειες νὰ δημιουργηθοῦν συλ- λογικὰ κτήματα, ἀν καὶ εἶναι ἀρκετὰ εὐνόητο ὅτι σὲ μιὰ περιοχὴ μικροῦδιοκτητῶν καὶ ἐνοικιαστῶν γεωργῶν⁽³²⁾ οἱ προσπάθειες αὐ- τὲς εἶχαν περιορισμένη ἐπιτυχία. Πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ προειδοποιοῦν συχνὰ τοὺς πὶδ βίαιους ἀ- γωνιστὲς γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποίη- σης. «Πιστεύει κανεὶς ...ὅτι μὲ τὶς πράξεις βίας θὰ ξυπνήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀγροτῶν γιὰ τὸν σοσιαλισμὸ;» ἀ- ναρωτιόταν ὁ Χουάν Πεϊρό, ποὺ ἦταν πάντοτε ἓνας ἀπὸ τοὺς πὶδ ρεαλιστὲς ἡγέτες τῆς CNT. «Ἡ μήπως μὲ τὴν τρομοκράτησή τους μποροῦν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπι- κρατεῖ στὶς πόλεις;»⁽³³⁾ Ὅπωςδὴποτε ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς συν- τρόφους τοῦ Πεϊρό, ἰδιαίτερα ὁ Ντουρρούτι, ἔδειχναν νὰ τὸ πι- στεῦουν. Ἀκόμα ὁμως κι ὅταν δὲν ἔγινε καμιὰ προσπάθεια γιὰ κολλεκτιβοποίηση, οἱ μεσάζοντες ποὺ διακινουῦσαν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα καταργήθηκαν καὶ οἱ ἐπιτροπὲς προμηθειῶν ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς διανομῆς.

Στὴν Ἀνδαλουσία, τὴν παραδοσιακὴν περιοχὴ τοῦ ἀγροτικοῦ ἀ- ναρχισμοῦ, οἱ χωρικοὶ ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας γιὰ τὴν πραγ-

ματοποίηση της επανάστασης με μεγαλύτερο ενθουσιασμό από τους αγρότες της Καταλωνίας. Δυστυχώς όμως οι αγροτικές κομμουνες δεν διάρκεσαν πολύ, γιατί μεγάλο μέρος της Ανδαλουσίας κατακτήθηκε από τα στρατεύματα του Φράνκο μέσα στους πρώτους μήνες του πολέμου. Πριν συμβεί αυτό, όμως, υπήρχαν πολλά χωριά, όπου όπως και στις προηγούμενες εξεγέρσεις, οι Έθνοφύλακες άφοπλίστηκαν, φυλακίστηκαν ή εκτελέστηκαν, τα αρχεία κάηκαν και πραγματοποιήθηκε το μοίρασμα της γης. Ο Φράντζ Μπορκενάου, ο εξαιρετικά καλλιεργημένος Αυστριακός πολιτικός συγγραφέας και δημοσιογράφος, επισκέφτηκε το χωριό Κάστρο ντέλ Ρίο, κοντά στην Κόρντομπα, τον Σεπτέμβριο του 1936. Διαπίστωσε ότι τα κτήματα τα δούλευαν πια οι ίδιοι οι εργάτες κάτω από τη διεύθυνση αναρχικών επιτροπών· το χρήμα είχε καταργηθεί και τα μέλη της αγροτικής κομμουνας προμηθεύονταν τα αγαθά που ήταν διαθέσιμα άπευθείας από το κατάστημα του χωριού. Έπικρατούσε κάποιο είδος έντονου πουριτανισμού, που είναι τόσο χαρακτηριστικός για μια πλευρά του αναρχισμού. «Προσπάθησα μάταια», έγραψε ο Μπορκενάου στο ημερολόγιό του, «να πιω κάτι, καφέ, κρασί ή λεμονάδα. Το καφενείο του χωριού είχε κλειστεί σαν φαύλο εμπόριο. Έριξα μια ματιά στα μαγαζιά. Ήταν τόσο άδεια λές και μ' αυτό τον τρόπο προφήτευαν την επερχόμενη λιμοκτονία. Άλλά οι κάτοικοι έδειχναν πολύ περήφανοι γι' αυτή την κατάσταση. Ήταν εύχαριστημένοι, όπως μάς είπαν, που είχαν σταματήσει να πίνουν καφέ· έδειχναν να θεωρούν την κατάργηση άχρηστων πραγμάτων σαν ήθικη βελτίωση. Τα ελάχιστα προϊόντα που χρειάζονταν από άλλες περιοχές, κυρίως τα ρούχα, έλπιζανε να τα προμηθευτούν με άμεση ανταλλαγή του πλεονάσματός τους σε έλιές (πλεόνασμα για το οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν κανονίσει τίποτα). Το μίσος τους για την κυρίαρχη τάξη ήταν περισσότερο ήθικό παρά οικονομικό. Δεν ήθελαν να αποκτήσουν την καλοπέραση εκείνων που είχαν απαλλοτριώσει, αλλά να απαλλαγούν από τις πολυτέλειές τους που τις θεωρούσαν διαστροφές.»⁽³⁴⁾ Το Κάστρο ντέλ Ρίο ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά χωριά όπου είχαν δημιουργηθεί αντιεξουσιαστικές κομμουνες, μολονότι ήταν από πολύ καιρό γνωστό σαν σημαντικό αναρχικό κέντρο. Οι περισσότερες δεν διάρκε-

σαν πολύ. Τὸ ἴδιο τὸ Κάστρο γτὲλ Ρίο καταλήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ μάχη λίγο μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Μπορκενάου. Ἄλλου, ἂν κατάφεραν νὰ ἀποφύγουν τὴν κατάληψη ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο, σπάνια μπορούσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχικὴ ἀγρότητα τῶν προθέσεών τους. Ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα τους γιὰ ἐπιβίωση ἦταν ὁ γενικὸς θρίαμβος τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, πράγμα πὸ ἡ ἱστορία τους τὸ ἀρνήθηκε γιὰ ἄλλή μιὰ φορά.

Οἱ δυσκολίες παρουσιάζονταν δταν ἡ δραστηριότητα πὸ κατευθυνόταν ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς εἶχε ἄμεση σχέση με τὸν πόλεμο. Ὁ ἐλευθεριακὸς κομμουνισμὸς μπορούσε νὰ λειτουργήσει προσωρινὰ σὲ μιὰ ἀπομακρυσμένη περιοχὴ ἐφόσον οἱ κάτοικοι ἦταν προετοιμασμένοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὸν σχετικὸ ἀσκητισμὸ, ἀλλὰ ἦταν πιὸ δύσκολο νὰ λειτουργήσει ἕνα ἐργοστάσιο σύμφωνα με τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις ἐφόσον χρειαζόταν πρῶτες ὕλες ἀπὸ πηγές πὸ δὲν ἐλέγχονταν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς, καὶ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν με τὰ τραῖνα ἢ με τὰ φορτηγὰ πὸ βρίσκονταν στὰ χέρια μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς ὀργάνωσης. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια πὸ εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν CNT ἔδειχναν νὰ λειτουργοῦν ἀρκετὰ καλὰ γιὰ ἕνα διάστημα, με ὁποιοδήποτε τμήμα. Ὁ Μπορκενάου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ, λογουχάρη, ἀπὸ ἕνα ἐργοστάσιο κατασκευῆς λεωφορείων στὴ Βαρκελώνη, παρόλο πὸ σημειώνει ὅτι ἦταν ἀπασχολημένο περισσότερο με τὴν ἐπισκευὴ παλιῶν ὀχημάτων παρὰ με τὴν παραγωγὴ καινούργιων. Καθὼς τὰ ἀποθέματα ὅμως ἄρχισαν νὰ σπανίζουν ἐνῶ ὁ πόλεμος συνεχιζόταν καὶ οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἐμπόδισαν τὴν κυβέρνηση νὰ ἀποκτήσει πηγές προμηθειῶν στὸ ἐξωτερικὸ, οἱ δυσκολίες μιᾶς οἰκονομίας πὸ διευθυνόταν ἀπὸ αὐτόνομες ἐπιτροπές ἔγιναν ὀλοφάνερες καὶ τὸ αἶτημα γιὰ συγκεντρωτισμὸ ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ὀρισμένους ἡγέτες τῆς CNT.

Ἄν οἱ δυσκολίες νὰ μποῦν σὲ ἐφαρμογὴ οἱ ἀναρχικὲς ἀπόψεις σὲ μιὰ κοινωνία πὸ ὄχι μόνο δὲν εἶχε ὀλοκληρώσει τὴν ἐπανάστασή της, ἀλλὰ ἔκανε κι ἕναν σκληρὸ πόλεμο, ἂν οἱ δυσκολίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἦταν ἀκόμα πιὸ φανερὲς στὸ θέμα τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὸ ἄρχισε ὁ πόλεμος, τὰ μέλη τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν ὀρ-

γανώσεων σχημάτισαν άμέσως ομάδες πολιτοφυλακής, κάθε μία ξεχωριστή από την άλλη, με την δική της σημαία, με τον δικό της όπλισμό, και πάνω απ' όλα με την δική της διοίκηση. Η θέση των αναρχικών ήταν αρκετά ξεκάθαρη: «Δέν μπορούμε να είμαστε στρατιώτες με στολή. Θέλουμε να είμαστε πολιτοφύλακες της έλευθερίας. Στο μέτωπο, ναι. Άλλά στα όδοφράγματα σαν στρατιώτες που δέν υπάγονται στις Λαϊκές Δυνάμεις, σοφώς όχι.» (35)

Με τον πρώτο ένθουσιασμό ή έλλειψη πειθαρχίας και όργάνωσης στους λόχους των αναρχικών άντισταθμίστηκε από τον επαναστατικό ζήλο· αλλά καθώς ό πόλεμος στο μέτωπο της Άραγωνίας άρχισε να τελματώνεται και να γίνεται μονότονος και άθλιος πόλεμος χαρακωμάτων (που περιγράφεται έκπληκτικά από τον Τζώρτζ Όργουελ, που άγωνίστηκε με τους αναρχικούς σαν μέλος της πολιτοφυλακής του κομμουνιστικού ΡΟUM), άρχισαν να αποκαλύπτονται τά μειοεκτήματα αυτής της στρατιωτικής αυτόνομίας. Όρισμένοι όμως από τους αναρχικούς στρατιωτικούς ήγέτες μπόρεσαν να αποκτήσουν σημαντική προσωπική φήμη. Ό Ντουρρούτι, λογουχάρη, δημιούργησε τον πιο γνωστό λόχο αναρχικών και ξεκίνησε από την Βαρκελώνη κάνοντας μια άποτυχημένη άπόπειρα να ανακαταλάβει την Σαραγκόσα. Στις περιοχές που κατέλαβαν οι δυνάμεις του προσπάθησε, όπως και ό Μάχνο στη Ρωσία πριν απ' αυτόν, να εφαρμόσει την άποψή του ότι ό πόλεμος και ή επανάσταση ήταν έννοιες άξεχώριστες (και κατά συνέπεια ένισχύθηκε ή φήμη του όσον άφορά την βία και την τρομοκρατία). Άν ή προέλαση των αναρχικών σήμαινε την έρείπωση και την καταστροφή στα χωριά που κατελάμβαναν, αυτό μπορούσε να έπισπεύσει την κοινωνική επανάσταση. «Δέν περιμένω βοήθεια από καμιά κυβέρνηση στον κόσμο», δήλωσε στον ανταποκριτή της έφημερίδας Montreal Star. Κι όσο για τά έρείπια: «Ζούσαμε πάντοτε μέσα σε παράγκες και σε τρύπες μέσα στους τοίχους... Μπορούμε ακόμα και να οίκοδομήσουμε. Έμεις χτίσαμε τά παλάτια και τις πόλεις έδω στην Ίσπανία, στην Άμερική και σ' όλο τον κόσμο. Έμεις, οι έργάτες, μπορούμε να χτίσουμε πόλεις στην θέση των έρειπίων. Και καλύτερες μάλιστα —δέν φοβούμαστε καθόλου τά έρείπια. Θα κληρονομήσουμε την γη. Η μπουρζουαζία μπορεί να καταστρέφει και να έρειπώνει τον κό-

αμο της πριν εγκαταλείψει τη σκηνή της ιστορίας. Έμεις όμως φέρνουμε έναν καινούργιο κόσμο μέσα στις καρδιές μας.»⁽³⁶⁾

Όταν έγινε κρίσιμη η κατάσταση στη Μαδρίτη το Νοέμβριο του 1936, ο Ντουρρούτι πείστηκε να μετακινήσει το λόχο του, που αριθμούσε 3.000 πολιτοφύλακες, από το μέτωπο της Άραγωνίας για να βοηθήσει την άμυνα της πρωτεύουσας. Δυσπιστούσε στη συνεργασία με τις άλλες δυνάμεις στη Μαδρίτη, όπου η έπιρροή των αναρχικών δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο στη Βαρκελώνη, και επέμενε να του ανατεθεί ένας ανεξάρτητος τομέας του μετώπου. Η ματαιοδοξία του δέχτηκε σύντομα σκληρά χτυπήματα, γιατί την πρώτη μέρα στη νέα τους θέση οι άντρες του αρνήθηκαν να αναλάβουν δράση μπροστά στα ντουφέκια του Φράνκο· και παρόλο που ο Ντουρρούτι ζητούσε θυμωμένα μια νέα ευκαιρία για να διαλύσει αυτή τη ντροπή, ήταν οι κομμουνιστικές Διεθνείς Ταξιαρχίες— που τις αντιμετώπιζαν με φοβερή δυσπιστία όλοι οι καλοί αναρχικοί— που δέχτηκαν τον έπαινο για τη σωτηρία της Μαδρίτης. Ο Ντουρρούτι δεν είχε στην ουσία άλλη ευκαιρία για να δείξει τα ήγετικά του χαρίσματα στο πεδίο της μάχης, γιατί στις 21 Νοεμβρίου σκοτώθηκε στη διάρκεια μιας μικρής ανάπαυλας από μια αδέσποτη σφαίρα που μπορεί να ρίχτηκε όχι από τους σκοπευτές του Φράνκο, αλλά, όπως πιστεύουν πολλοί, από κάποιον έχθρο του Ντουρρούτι— ίσως κομμουνιστή, ίσως αναρχικό εξτρεμιστή, δυσαρεστημένο με τη νέα πολιτική της CNT/FAI, που είχε αποφασίσει τη συνεργασία με την κυβέρνηση. Ο θάνατος του Ντουρρούτι στέρησε τους αναρχικούς από έναν θρυλικό ήρωα, και η κηδεία του στη Βαρκελώνη ήταν η αφορμή για να γίνει η τελευταία επίδειξη της αναρχικής δύναμης, με 200.000 αναρχικούς στους δρόμους— η περίπτωση αυτή θυμίζει ίσως μια ανάλογη στη Μόσχα πριν από 24 χρόνια, όταν η κηδεία του Κροπότκιν έδωσε μια τελευταία ευκαιρία στους Ρώσους αναρχικούς να παρουσιάσουν τη δύναμή τους πριν τελικά εξολοθρευτούν έντελως από τους κομμουνιστές. Ένα μήνα μετά το θάνατο του Ντουρρούτι η σοβιετική έφημερίδα «Πράβδα» μπορούσε να ισχυριστεί ότι: «Όσον αφορά την Καταλωνία, έχει αρχίσει το ξεκαθάρισμα των τροτσκιστών και των αναρχικών, και θα διεξαχθεί με την ενεργητικότητα που πραγματοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ.»⁽³⁷⁾

Ο Ισχυρισμός αυτός ήταν πραγματικά πρόωρος. Οι αναρχικοί δεν «ξεκαθαρίστηκαν» ποτέ έντελως και οι δυνάμεις τους συνέχισαν να δραματίζουν ρόλο μέχρι το τέλος του πολέμου. Ύστερα από το θάνατο του Ντουρρούτι εξακολούθησε να υπάρχει τουλάχιστον ένας αναρχικός διοικητής, ο Σιπριάνο Μέρα, που συνέχισε μια αποτελεσματική στρατιωτική σταδιοδρομία σε ανώτερη θέση, παρόλο που αναγκάστηκε να αποδεχτεί ένα βαθμό οργάνωσης και πειθαρχίας, πράγμα που για τον Ντουρρούτι θα ήταν αδιανόητο. Όπως δήλωσε ο ίδιος το Δεκέμβριο του 1937: «Το αίμα των συντρόφων μου που χύθηκε στον αγώνα με έκανε ν' αλλάξω γνώμη. Κατάλαβα τότε ότι αν δεν θέλαμε να ήττηθούμε ολοκληρωτικά, έπρεπε να φτιάξουμε τον δικό μας στρατό... Έναν πειθαρχημένο και ικανό στρατό, οργανωμένο για την άμυνα των εργατών. Δεν δίστασα λοιπόν να ώθήσω όλους τους αγωνιστές να αποδεχτούν τις νέες στρατιωτικές αρχές.»⁽³⁸⁾

Ο καθαρά αναρχικός χαρακτήρας των λόχων που είχαν οργανωθεί από την CNT και την FAI εξαφανιζόταν καθώς οι ανάγκες του πολέμου απαιτούσαν μεγαλύτερη πειθαρχία και περισσότερο κεντρικό έλεγχο. Ο αποκαλούμενος «Σιδερένιος Λόχος», που είχε σχηματιστεί στη Βαλένθια κυρίως από ανθρώπους που απελευθερώθηκαν από τη φυλακή με την επανάσταση του Ιουλίου και επομένως περιλάμβανε ορισμένους κοινούς εγκληματίες καθώς και ιδεαλιστές αναρχικούς, στάλθηκε στο μέτωπο της Τερουέλ, και μετά το Μάρτιο του 1937 αναγκάστηκε να γίνει συμβατικά οργανωμένη ταξιαρχία, απλώς και μόνο γιατί αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να προμηθεύεται πυρομαχικά. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα του εξοπλισμού και των πρώτων υλών οδήγησε πάνω απ' όλα στην παρακμή των αναρχικών. Η επαναστατική ιδέα μιας αναρχικής πολιτοφυλακής που παίρνει τις προμήθειές της από ελεγχόμενα από αναρχικούς εργοστάσια κατέρρευσε αναπόφευκτα όταν παρουσιάστηκε γενική έλλειψη βασικών αγαθών. Το γεγονός βέβαια ότι στη διάρκεια του έμφυλου πολέμου ή κυβέρνηση μπορούσε να εξασφαλίζει προμήθειες μόνο από τη Σοβιετική Ένωση, βοήθησε κατά πολύ ν' αυξηθεί ή επιρροή των κομμουνιστών και να εξολοθρευθούν οι αντίπαλοί τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η απαίτηση των κομμουνιστών για κεντρικό έλεγχο

και πειθαρχία ήταν δικαιολογημένη από την άποψη της στρατιωτικής αποτελεσματικότητας και μια κατάσταση, όπου ανταγωνιζόμενες ένοπλες ομάδες προσπαθούσαν να κλέψουν ή κάθε μια τον όπλισμό της άλλης — όπως όταν το Μάρτιο του 1937 οι κομμουνιστές κατάφεραν να κλέψουν 12 θωρακισμένα οχήματα από μια αποθήκη των αναρχικών στη Βαρκελώνη, παρουσιάζοντας μια πλαστή διαταγή ενός αναρχικού διοικητή⁽³⁹⁾ — ήταν απόλυτα αφόρητη.

Η τραγωδία των αναρχικών ηγέτων ήταν ότι όσο περισσότερες παραχωρήσεις έκαναν για να βοηθήσουν την ένοποιημένη πολεμική προσπάθεια της δημοκρατίας, τόσο λιγότερη επιρροή είχαν στην πορεία των γεγονότων που είχαν ελπίζει ότι θα έλεγξουν. Όταν ο Ντουρρούτι και ο Γκαρθία Όλιβερ είχαν συναντήσει τον Κόμπανους τον Ιούλιο του 1936, ο Κόμπανους είχε αναγνωρίσει το γεγονός ότι η συνεργασία της CNT ήταν απαραίτητη για το ξεπέρασμα της δύσκολης κατάστασης, που σε εκείνη τη φάση δεν περίμενε ότι θα εξελισσόταν σε κανονικό πόλεμο. Στην αρχή του πολέμου οι ηγέτες της CNT ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να τηρήσουν τις αρχές τους, αρνούμενοι να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ή να συμμετάσχουν στην πολιτική. «Ίσως πολλοί να άπορούν», έγραφε η έφημερίδα τους στη Μαδρίτη τον Σεπτέμβριο του 1936, «πώς γίνεται και η CNT, μια από τις σημαντικότερες δυνάμεις που προετοιμάζεται για τη νίκη του λαού στο μέτωπο και στα μετόπισθεν... δεν συμμετέχει στην κυβέρνηση. Αναμφίβολα, αν η CNT ακολουθούσε πολιτικές ιδέες ή συμμετοχή της στην κυβέρνηση θα ήταν τόσο πλατιά όσο και της UGT και των σοσιαλιστών. Η CNT όμως για άλλη μια φορά διακηρύχνει την αμετάκλητη προσήλωσή της στα αντιεξουσιαστικά ιδανικά και πιστεύει ότι η ελευθεριακή μεταμόρφωση της κοινωνίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την κατάργηση του κράτους και με τη διεύθυνση της οικονομίας από την ίδια την εργατική τάξη.»⁽⁴⁰⁾ Όπως και στη Γαλλία, όμως, όπου κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι συνδικαλιστές ηγέτες διαπίστωσαν ότι ήταν αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν την ύπαρξη του κράτους και να συνεργαστούν με την κυβέρνηση, έτσι και οι Ισπανοί αναρχικοί της CNT και της FAI δρέθηκαν στη

δυσάρεστη θέση γὰ παρακολουθήσουν τὴ μετατροπὴ τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς ἡγέτες τους σὲ ὑπουργοὺς τῆς περιφρονημένης δημοκρατίας. Στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἤδη ἕνα ἀντιπρόσωπο στὴν κυβέρνησις τῆς Καταλωνίας σὰν ὑπεύθυνο τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων. Καθὼς μεγάλωνε ἡ κρίσις τοῦ πολέμου, τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς προσπαθοῦσαν νὰ ξεχάσουν προσωρινὰ τὶς διαφορὰς τους καὶ νὰ συνενωθοῦν, ἐλπίζοντας νὰ νικήσουν τὸν Φράνκο. Πρὸς τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ Ὀκτωβρίου, καθὼς γινόταν πιὸ ἐπικίνδυνη ἡ ἀπειλὴ ἐνάντια στὴ Μαδρίτη, ἡ CNT στὴ Βαρκελώνη θυσίασε ἕνα μέρος τῆς θεωρητικῆς της καθαρότητος γιὰ νὰ συμφωνήσῃ σ' ἕνα κοινὸ πρόγραμμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξιν τόσο τῆς CNT ὅσο καὶ τῆς UGT. Τοῦτο σήμαινε τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἐνοποιημένης στρατιωτικῆς διοικήσεως καὶ τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας, καθὼς καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς κατάταξης στὸ στρατὸ σὰν ἀπαραίτητο μέτρο (ὅπως ἀνακάλυψε καὶ ὁ Μάγχο στὸν ρωσικὸ ἐμφύλιον πόλεμον), γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀριθμητικὴ δύναμις τοῦ στρατοῦ. Ἐπίσης σταμάτησε ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ τῶν μικροεπιχειρηματιῶν, πράγμα ποὺ ἀποκαλύπτει μέχρι ποῖο σημεῖο ἤθελαν νὰ προχωρήσουν οἱ ἡγέτες τῆς CNT ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπανάστασίν τους, ποὺ προσωρινὰ εἶχε ἀναβληθεῖ, ἀκόμα κι ἂν ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὰς τους —ἰδιαίτερα τὸ Κίνημα Ἀναρχικῆς Νεολαίας— ἐναντιώγονταν δυναμικὰ σὲ τέτοιους συμβιβασμούς.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ὀκτωβρίου 1936 ἡ κατάστασις ἦταν πολὺ ἄσχημη γιὰ τὴ δημοκρατία. Τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο πολιτορκοῦσαν τὴ Μαδρίτη καὶ φαινόταν νὰ πλησιάζει ἡ πτώσις τῆς πρωτεύουσας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα κινδύνου οἱ ἀναρχικοὶ ξεπέρασαν τοὺς τελευταίους δισταγμοὺς τους καὶ συμφώνησαν νὰ συμμετάσχουν στὴν κεντρικὴ κυβέρνησις. Στὴν Καταλωνία οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν καθησυχάσει τὴν συνείδησίν τους ὀνομάζοντας τὴ «Γενικὴ Διοίκησις» τοπικὸ συμβούλιον ἄμυνας, ἀλλὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν κεντρικὴ κυβέρνησις ἐγκαταλείφθηκαν πιά ὅλα τὰ προσχήματα. Ἡ ἴδια ἐφημερίδα ποὺ πρὶν ἀπὸ ἕξι μῆνες εἶχε διακηρύξει τὴν ἀμετάκλητην προσήλωσιν τῆς CNT στὰ ἰδανικά της ἔγραφε: «Γιὰ νὰ κερδίσουμε τὸν πόλεμον καὶ νὰ σώσουμε τοὺς

λαούς του κόσμου, (ή CNT) είναι έτοιμη να συνεργαστεί με τον καθένα μέσα σ' ένα διευθυντικό όργανο, είτε αυτό λέγεται συμβούλιο είτε κυβέρνηση.»⁽⁴¹⁾ Οί λόγοι που έκαναν τους αναρχικούς να πάρουν μέρος στην κυβέρνηση ήταν καθαρά πρακτικοί, και οί τέσσερεις ήγέτες της CNT που αποδέχτηκαν τή θέση του ύπουργού έδειξαν θάρρος και λογική, προσπαθώντας σ' αυτή τήν κρίσιμη στιγμή να συνενώσουν τò δημοκρατικό στρατόπεδο και να συμμετάσχουν στην πραγματική διεύθυνση του πολέμου. Ήταν από τους πιο σεβαστούς ανθρώπους του κινήματος. Ο Χουάν Πεϊρό, εργάτης ύαλοβιομηχανίας, με τεράστια πείρα στη συνδικαλιστική όργάνωση υποστήριξε αρχικά, όπως είδαμε, τή σταθερή απόριψη κάθε συνδικαλιστικής ανάμειξης με τήν πολιτική και είχε εναντιωθεί στην προθυμία του Πεστάνια να συνεργαστεί με τους πολιτικούς της άριστερας. Οί έμπειρίες όμως της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα και των πρώτων ήμερών της δημοκρατίας τον έκαναν να εγκαταλείψει τήν προηγούμενη άδιαλλαξία του και σαν ένας από τους πιο σημαντικούς συντάκτες του Μανιφέστου των Τριάντα, υποστήριξε ότι ήταν αναγκαία ή πειθαρχία και ή όργάνωση σε αντίθεση με τον άσυντόνιστο και αυθόρμητο έπαναστατικό ζήλο των γνήσιων αναρχικών. Παρόλο που ή ρήξη του με τήν CNT είχε αποκατασταθεί λίγο πριν αρχίσει ο έμφύλιος πόλεμος, εξακολουθούσε να εκπροσωπεί τὰ πιο μετριοπαθή στοιχεία της CNT και σαν Ύπουργός Βιομηχανίας εναντιώθηκε στη βίαιη κολλεκτιβοποίηση και πλησίαζε περισσότερο, όσον αφορά τις απόψεις του, τους ήγέτες του γαλλικού συνδικαλιστικού κινήματος παρά τους αναρχικούς συντρόφους του της FAI. Τò Ύπουργείο Έμπορίου και Βιομηχανίας είχε χωριστεί για να δημιουργηθούν δύο ύπουργικές θέσεις, και συνεργάτης του Πεϊρό σαν Ύπουργός Έμπορίου ήταν ένας άλλος μετριοπαθής συνδικαλιστής, ο Χουάν Λόπεζ Σάντσεζ, ήγέτης της σημαντικής όμοσπονδίας της CNT στη Βαλένθια. Οί άλλοι δύο αναρχικοί ύπουργοί εκπροσωπούσαν τήν πιο μαχητική πτέρυγα του κινήματος και ήταν ήγετικά μέλη της FAI. Ο ένας ήταν ο Γκαρθία Όλιβέρ, τριανταπέντε χρονών και, μετά τον Ντουρρούτι, ο αναγνωρισμένος ήγέτης των μαχητικών αναρχικών της Καταλωνίας, που ήταν επικεφαλής της ένοπλης εξέγερσης του Ίανουαρίου 1933. "Έγινε

Υπουργός Δικαιοσύνης και, αφού έκανε μιὰ πραγματική αναρχική χειρονομία και κατέστρεψε τούς φακέλλους τών καταδίκων που βρίσκονταν στὶ ισπανικὲς φυλακὲς, ἐξέπληξε πολλοὺς ἀπὸ τούς συντρόφους τοῦ σὰν δυναμικὸς και πρακτικὸς ὑπουργὸς ποὺ προσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει μεταρρυθμίσεις στὸ ὄλο νομικὸ και ποινικὸ σύστημα· κατάργησε τὰ παράδοξα ποὺ ἔκαναν πολὺ δύσκολο νὰ καταφεύγουν οἱ φτωχοὶ στὰ δικαστήρια, δημιούργησε εἰδικὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοὺν ἀδικήματα ἐνάντια στὴ δημοκρατία και ἔδωσε στρατόπεδα συγκέντρωσης, στὰ ὁποῖα οἱ καταδικασμένοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια μπορούσαν, στὴ θεωρία, νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ κάποια ἐπωφελεῖ ἔργασία.

Ὁ τέταρτος ὑπουργὸς τών αναρχικῶν ἦταν γυναίκα, ἐκπρόσωπος τοῦ καθαρὰ διανοουμένιστικου αναρχισμοῦ, ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ. Καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια αναρχικῶν διανοουμένων τῆς Βαρκελώνης, και ὁ πατέρας τῆς ἦταν ὁ πασίγνωστος προπαγανδιστὴς και συγγραφέας ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ψευδώνυμο Φεντερίκο Οὐράλες. Εἶχε εὐφράδεια και πάθος, και ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀκεραιότητα και ἡ πνευματικὴ τῆς σαφήνεια προκαλοῦσαν μεγάλο σεβασμὸ. Σὰν Ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς σὲ μιὰ πολεμικὴ κυβέρνηση ὄεν εἶχε και πολλὲς εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἐπιβάλλει στὸν τομέα τῆς καθαρὰ αναρχικὲς μεταρρυθμίσεις, παρόλο ποὺ μ' ἓνα διάταγμα τῆς νομιμοποίησε τὴν ἔκτρωση. Ὁ ρόλος τῆς —πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔδινε τὸ παράδειγμα, ἀνήκουστο γιὰ τὴν Ἰσπανία, μιᾶς γυναίκας σὲ ὑπουργικὸ ἀξίωμα— φαίνεται πὼς ἦταν νὰ καθησυχάσει τούς αναρχικοὺς ἀγωνιστὲς γιὰ τὴ συμμετοχὴ τών ἡγετῶν τους στὴν κυβέρνηση, μιὰ και ἡ γνωστὴ ἀφοσίωση τῆς Φεντερίκα Μοντσένυ στὶς αναρχικὲς πεποιθήσεις και ἡ προσωπικὴ τῆς ἐντιμότητα φαίνεται πὼς σήμαιναν ὅτι κάθε πορεία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, θὰ πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον ἐντιμὴ και λογικὴ.

Ὅπως ὅποτε ἡ ἀπόφαση νὰ ἀποδεχτοὺν τὴν ὑπουργοποίηση και ἐπομένως νὰ καταπατήσουν τὶς ἀρχὲς πάνω στὶς ὁποῖες εἶχαν βασίσει τὴ ζωὴ τους, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ σκληρὴ γιὰ ὄλους τούς ὑπουργοὺς τῆς CNT/FAI και ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φεντερίκα Μοντσένυ, ποὺ ἦταν πραγματικὴ διανοούμενη. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1937, μετὰ τὴν πτώση τῆς κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, περιέγραψε ἀρκετὰ συγκινητικὰ τὴν προσωπικὴ τῆς δοκιμα-

σία: «Κόρη μιᾶς οἰκογένειας παλιῶν ἀναρχικῶν, ἀπόγονος μιᾶς δυναστείας, θὰ λέγαμε, ἀντιεξουσιαστῶν, μὲ τὴν ἀγωνιστικὴ δράση μου καὶ τὴ ζωὴ μου σὲ διαρκῆ ὑπεράσπιση τῶν ἰδανικῶν ποὺ κληρονόμησα ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ εἴσοδος μου στὴν κυβέρνηση... ἀναπόφευκτα δὲν σήμαινε ἀπλῶς τὸν διορισμὸ μου στὴ θέση τῆς Ὑπουργοῦ. Γιὰ μᾶς ποὺ ἀγωνιστήκαμε συνέχεια ἐνάντια στὸ κράτος, ποὺ διακηρύχναμε πάντοτε ὅτι τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει τίποτα, ὅτι οἱ λέξεις Κυβέρνηση καὶ Ἐξουσία σήμαιναν τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἢ ἐνσωμάτωσή μας σὰν ὀργάνωση καὶ σὰν ἄτομα μέσα σ' ἓνα κυβερνητικὸ πρόγραμμα σήμαινε ἢ πράξη ἱστορικοῦ θάρρους μὲ θεμελιακὴ σημασία, ἢ θεωρητικὴ καὶ τακτικὴ διόρθωση ὁλόκληρης δομῆς καὶ ὁλόκληρου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας... Συνηθισμένοι σὲ ἄλλες δραστηριότητες, συνηθισμένοι νὰ δουλεύουμε στὰ συνδικάτα, στὴ δράση, στὴν προπαγάνδα, στὴ συνεχῆ σιωπηλὴ ἐργασία ἑνὸς κινήματος, ποὺ δημιουργήθηκε καὶ διαμορφώθηκε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση καὶ λειτούργησε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση, μὲ πολὺ καλὴ θέληση, ἐνθουσιασμὸ, σεβασμὸ καὶ γενναιότητα, ποὺ δὲν εἶχαν ἄλλα κινήματα, γιὰ μᾶς ἢ εἴσοδος στὴν κυβέρνηση ἀποτέλεσε ἓνα ὀδυνηρὸ βῆμα πρὸς μιὰ ἀρκετὰ διδακτικὴ ἐμπειρία. Πόσες ἐπιφυλάξεις, πόσες ἀμφισβολίες, τί ἐσωτερικὴ ἀγωνία ἔπρεπε ἐγὼ προσωπικὰ νὰ ξεπεράσω πρὶν ἀναλάβω αὐτὸ τὸ καθῆκον! Γιὰ ἄλλους μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ στόχος τους, μπορεῖ ἔτσι νὰ ἱκανοποιούσαν ὅλες τὶς φιλοδοξίες τους. Γιὰ μένα ἦταν σύγκρουση μὲ ὅλο μου τὸ ἔργο, μὲ ὅλη μου τὴ ζωὴ, μὲ ὅλο μου τὸ παρελθὸν ποὺ μὲ συνέδεε μὲ τὴ ζωὴ τῶν γονιῶν μου. Ἀντιπροσώπευε γιὰ μένα μιὰ τρομακτικὴ προσπάθεια ποὺ μοῦ κόστισε πικρὰ δάκρυα. Καὶ δέχτηκα. Δέχτηκα, κυριαρχώντας στὸν ἑαυτό μου... Ἔτσι μπήκα στὴν κυβέρνηση καὶ ἔτσι φύγαμε γιὰ τὴ Μαδρίτη.» (42) *

Ἡ ὀδυνητὴ ἀπόφαση ἦταν ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς στάσης ποὺ εἶχαν υἱοθετήσει οἱ ἀναρχικοὶ μετὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Βαρκελώνη στίς 19 καὶ 20 Ἰουλίου, ὅταν συμφώνησαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν Πρόεδρο Κόμπανγς καὶ τὴν καταλάνικη κυβέρνηση. Εἰ-

* Δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ στὴ Μαδρίτη, γιατί λίγο μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς νέας κυβέρνησης ἀποφασίστηκε παρὰ τὶς ἀντιρῆσεις τῶν ἀναρχικῶν νὰ μεταφερθεῖ ἡ κυβέρνηση στὴ Βαλένθια.

χαν συνειδητοποιήσει ότι στην ίδια τη Βαρκελώνη τίποτα δεν μπορούσε να τους εμποδίσει να αναλάβουν τα πάντα, πραγματοποιώντας την επανάστασή τους και επιβάλλοντας την αναρχική κοινωνία. Άλλα οι αναρχικοί ηγέτες ήταν αρκετά λογικοί για να καταλάβουν ότι αυτή η κατάσταση στις συνθήκες του έμφυλου πολέμου και με την επανάσταση να έχει θριαμβεύσει μόνο σε περιορισμένες περιοχές, δεν θα κρατούσε πολύ, και ότι προς το παρόν έπρεπε να συνεργαστούν με τα άλλα κινήματα —ιδιαίτερα με τους σοσιαλιστές και την UGT— αν ήθελαν να επιδιώσουν, πόσο μάλλον να πραγματώσουν τους επαναστατικούς στόχους τους. Ταυτόχρονα ήξεραν τι είχε συμβεί στους αναρχικούς στη Ρωσική Έπανάσταση και φοβόντουσαν ότι, αν παρέμεναν μακριά από τα πολιτικά κόμματα που εξακολουθούσαν να ελέγχουν την κυβέρνηση, η επιρροή τους θα υπονομευόταν από τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές ανταγωνιστές τους. Επιπλέον, στην κρίση που προκάλεσε η πολιορκία της Μαδρίτης, ήταν απαραίτητη κάποια συντονισμένη προσπάθεια, αν δεν ήθελαν να καταφέρει ο Φράνκο άμεση νίκη από την οποία οι αναρχικοί δεν θα έχαναν μόνο όλα όσα είχαν κατακτήσει, αλλά θα δέχονταν και κατηγορίες που μπορούσαν να διαλύσουν για πάντα το κίνημα. Οι αναρχικοί ύπουργοι έλπιζανε ότι η παρουσία τους στην κυβέρνηση θα διευκόλυνε τη συνεργασία με τα άλλα επαναστατικά και δημοκρατικά κινήματα· έλπιζανε επίσης, πράγμα αρκετά φυσικό, ότι με την τεράστια δύναμη της CNT, θα μπορούσαν να επηρεάσουν την πολιτική και τους θεσμούς της δημοκρατίας προς την κατεύθυνση που ήθελαν οι αναρχικοί.

Και οι δύο έλπίδες τους έμελλε να διαφουσθούν. Στους έξι μήνες που οι αναρχικοί ήταν στην κυβέρνηση, οι σχέσεις τους με τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές επιδεινώθηκαν σε σημείο έμφυλου πολέμου, ενώ η δλη δομή των επιτροπών, που φαινόταν στους αναρχικούς ο φυσικός τρόπος για τη διοργάνωση του πολέμου, αντικαταστάθηκε από τα όρθόδοξα σοσιαλιστικά μέτρα, τον συγκεντρωτισμό και τον κυβερνητικό ή δημοτικό έλεγχο. Η βασική αιτία για αυτή την ενέργεια ήταν η αύξανόμενη επιρροή των κομμουνιστών και η απόφασή τους να συντρίψουν όλους τους ανταγωνιστές τους. Η δύναμή τους αύξήθηκε εν μέρει γιατί η

Σοβιετική Ένωση ήταν η μοναδική χώρα που πρόσφερε βοήθεια στους δημοκρατικούς και κατά συνέπεια, οι κομμουνιστές, οι πράκτορες με τους οποίους εξασφαλιζόταν αυτή η βοήθεια, απέκτησαν σημασία έντελως δυσανάλογη με την αρχική λαϊκή τους βάση στην Ισπανία. Οι σοσιαλιστές ηγέτες εξακολούθησαν να ελπίζουν ότι παρουσιάζοντας μια αξιοσέβαστη και καθόλου επαναστατική εικόνα στον εξωτερικό κόσμο, θα μπορούσαν να πείσουν την Αγγλία και τη Γαλλία να εγκαταλείψουν την πολιτική της μη επέμβασης και να τους προσφέρουν τα υλικά που χρειάζονται. Όπως εξήγησε ο Λάργκο Καμπαλιέρο, ο σοσιαλιστής ηγέτης και Πρωθυπουργός, στους αναρχικούς συνεργάτες του, δεν έπρεπε να γίνει τίποτα που θα έθιγε τις αγγλικές και τις γαλλικές επενδύσεις στην Ισπανία. Επομένως τόσο η πίεση που ασκούσαν οι κομμουνιστές και οι σοσιαλιστές για να πραγματοποιήσουν την ένδοξη (και την ομοιομορφία) του Λαϊκού Μετώπου, όσο και η επιθυμία του Λάργκο Καμπαλιέρο και των άλλων ηγετικών μελών της κυβέρνησης να καταστείλουν την επαναστατική πλευρά της πολιτικής τους, είχαν σε συνέπεια το γεγονός ότι οι αναρχικοί ύπουργοι — που ήταν μειοψηφία στην κυβέρνηση — δεν είχαν άλλη δυνατότητα παρά να αποδεχτούν συμβιβασμούς που ήταν ενάντια στις αρχές τους ή να παραιτηθούν και να καλέσουν τους οπαδούς του σε διαδήλωση ενάντια στην κυβέρνηση σε μια εποχή που το να κερδηθεί ο πόλεμος φαινόταν το σημαντικότερο απ' όλα. Αποδέχτηκαν τους συμβιβασμούς κι έτσι αναγκάστηκαν να δουν να συντρίβονται τα επιτεύγματά τους στις πρώτες εβδομάδες του πολέμου. Οι λόχοι της πολιτοφυλακής μετατράπηκαν σε τακτικές ταξιαρχίες, με πειθαρχία, μόνιμους αξιωματικούς και συγκεντρωτική διοίκηση. Ο άκρατος αναρχισμός των ελευθεριακών κοινοτήτων παραχώρησε τη θέση του στις κρατικές επιτάξεις. Όταν τα χωριά δεν καταλαμβάνονταν, όπως το Κάστρο ντέλ Ρίο, από τα στρατεύματα του Φράνκο, ο άγνος αναρχισμός των πρώτων εξεγέρσεων δεν μπορούσε να επιδιώξει με την αντίσταση που πρόσβαλαν οι μικροϊδιοκτήτες και οι ένοικιαστές γεωργοί που ήταν πρόθυμοι να αυξήσουν την περιουσία τους σε βάρος των γαιοκτημόνων, αλλά δεν είχαν καμιά διάθεση να προσφέρουν στην κολλεκτίβα το μικρό κομμάτι γης που είχαν ήδη στην κατοχή τους.

Οί αναρχικοί τῆς FAI εἶχαν ἀνυποχώρητες ἀπόψεις σ' αὐτὸ τὸ θέμα: «Δὲν μποροῦμε νὰ συγκατατεθοῦμε στὴ μικρὴ ἰδιοκτησία», ἔγραφε μιὰ ἑφημερίδα τους, «γιατὶ ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία στὴ γῆ δημιουργεῖ πάντοτε ἀστικὴ νοοτροπία, ὑπολογιστικὴ καὶ ἐγωϊστικὴ, ποὺ θέλουμε νὰ τὴν ξεριζώσουμε μιὰ γιὰ πάντα.»⁽⁴³⁾ Κι ὅταν ἀναγκάζονταν νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἀποτυχία τους ἀναγνώριζαν τὴν αἰτία: «Ἀντιτεθήκαμε περισσότερο ἀπ' ὅλα ἐνάντια στὴν καθυστερημένη νοοτροπία τῆς πλειονότητος τῶν μικροῖδιοκτητῶν. Φανταστεῖτε τί σήμαινε γιὰ τὸν ἀγρότη ἰδιοκτήτη, συνηθισμένο νὰ ζεῖ μὲ τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς του, μὲ τὸ γαϊδούρι του, μὲ τὴ μισογκρεμισμένη καλύβα του, τὴν ἐλάχιστη σοδειά του ...νὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὸ τὸ φορτίο του ποὺ τὸ κουβαλάει ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια, καὶ νὰ πεῖ: Πάρτε τα σύντροφοι. Τὰ ταπεινά μου ὑπάρχοντα ἀνήκουν σὲ ὄλους. Εἴμαστε ὄλοι ἴσοι. Μιὰ νέα ζωὴ ἄρχισε γιὰ μᾶς.»⁽⁴⁴⁾ Δὲν ἦταν μόνο οἱ μικρογεωργοὶ καὶ οἱ καταστηματάρχες ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ κάνουν αὐτὴ τὴ θυσία, ἀλλὰ καὶ ἡ κυβέρνηση, ποὺ τὰ σοσιαλιστικὰ ἢ δημοκρατικὰ μέλη της βασίζονταν συχνὰ σ' αὐτὴν ἀκριδῶς τὴν τάξη, δίσταζε νὰ τοὺς τὸ ζητήσει.

Ὅπως τὸ στρατιωτικὸ καὶ οἰκονομικὸ πρόγραμμα τῶν ἀναρχικῶν εἶχε παραμεριστεῖ ἀπὸ τὶς θάρσαρες ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἢ ἀπὸ τὸ πείσμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἔτσι καὶ ἡ ἐπιμονὴ τους στὸν ἀντισυγκεντρωτισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἐπιτροπῶν ξεπεράστηκε. Ἐκεῖνο ποὺ ἐλπίζανε πιά οἱ μετριοπαθεῖς συνδικαλιστὲς ὅπως ὁ Πειρό ἢ ὁ Λόπεζ Σάντσεζ, ἦταν μιὰ ὁμοσπονδιακὴ δημοκρατία μὲ κάποιον ποσοστὸ ἐργατικὸ ἐλέγχου στὴ βιομηχανία· ἀλλὰ καθὼς συνεχιζόταν ὁ πόλεμος καὶ χειροτέρευε ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση καὶ αὐξανόταν ἡ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν στὴν κυβέρνηση, ἀκόμα κι αὐτὸ ἔγινε ἀδύνατο. Φάνηκαν λοιπὸν νὰ δικαιώνονται οἱ προβλέψεις τῶν περισσότερο ἐξτρεμιστικῶν μελῶν τῆς FAI ποὺ εἶχαν ἐναντιωθεῖ στὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνηση, καὶ οἱ προειδοποιήσεις τῶν ξένων ἀναρχικῶν ὅπως τοῦ ἑτεράνου Γάλλου ἀρθρογράφου Σεμπαστιέν Φώρ, ποὺ εἶχε ἐπιζήσει τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς τοῦ γαλλικοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ ἐπισκέφτηκε τὴν Ἰσπανία στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου. Πολλοὶ ἄλλοι συναδοιπόροι ἦταν ἐξίσου ἀδιάλλακτοι. Ὑπῆρχε μιὰ ἰταλικὴ

ομάδα, που αγωνιζόταν μαζί με το λόχο του Ντουρρούτι και έχασε σχεδόν όλα τα μέλη της σαν Ίταλικό Τάγμα των Διεθνών Ταξιαρχιών· τα έναπομείναντα μέλη ήταν ιδιαίτερα ανυπότακτα, αρνήθηκαν οποιαδήποτε συνεργασία με τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις και σε μια περίπτωση αποχώρησαν από τη μάχη, παρόλο που απαλλάχτηκαν από τις κατηγορίες δειλίας με το να πολεμήσουν αργότερα σύμφωνα με τη δική τους άποψη.⁽⁴⁵⁾ Υπήρχε επίσης μέσα στο Ισπανικό κίνημα μια μειονότητα που συμμεριζόταν αυτές τις απόψεις και ήταν έτοιμη να τις εκφράσει και με τη βία αν ήταν ανάγκη. Το επαναστατικό κύρος του Γκαρθία Όλιβερ και της Φεντερίκα Μοντσένυ ήταν αρκετό για να ξεπεραστεί αυτό το είδος ή αντιπολίτευση· αλλά οπωσδήποτε δεν ήταν ανεξάντλητο. Τους πρώτους μήνες του 1937 στην Καταλωνία οι σχέσεις ανάμεσα στους αναρχικούς και στο κομμουνιστικό PSUC («Ένοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα Καταλωνίας») χειροτέρευσαν: παρουσιάστηκαν διαφωνίες στη Βαρκελώνη σχετικά με το θέμα του έλέγχου των τροφίμων, όταν οι σοσιαλιστές κατάργησαν το σιτηρέσιο στην πόλη και διέλυσαν τις επιτροπές που είχαν αρχικά δημιουργήσει οι αναρχικοί. Υπήρχαν κι άλλου παρόμοιες διαμάχες· στη Βαλένθια οι διαφωνίες αφορούσαν το εμπόριο της σοδειάς πορτοκαλιού: ένα χωριό εξεγέρθηκε ενάντια στην κυβέρνηση, γιατί ισχυρίστηκε πως η τιμή που ξπαιρνε από τη συνδικαλιστική επιτροπή που πουλούσε τη σοδειά του δεν ήταν αρκετά καλή. Το Φεβρουάριο του 1937 οι αναρχικοί λόχοι στο μέτωπο της Αραγωνίας είχαν έλλειψη όπλισμού και η FAI απείλησε ότι θα δώσει οδηγίες στους ύπουργούς της να παραιτηθούν αν δεν σταματούσε άμέσως αυτή η διάκριση. Ένα μήνα αργότερα τα αναρχικά μέλη της Καταλανικής «Γενικής Διοίκησης» παραιτήθηκαν, αφού οι δημοκρατικοί και οι σοσιαλιστές επέμεναν να δημιουργήσουν μια ένοποιημένη αστυνομική δύναμη και να διαλύσουν τα επαναστατικά περίπολα. Οι αναρχικοί συμφώνησαν τελικά να ξαναμπούν στην κυβέρνηση, αφού τα μέλη της CNT που συμμετείχαν στην κεντρική κυβέρνηση τους ζήτησαν να διαφυλάξουν την αλληλεγγύη του Λαϊκού Μετώπου, αλλά τον Απρίλιο του 1937 η κατάσταση στη Βαρκελώνη έγινε ακόμα πιο κρίσιμη και οι εξτρεμιστές της FAI άρχισαν να κριτικά-

ρουν δλοένα και περισσότερο τόσο τους ήγέτες τους όσο και τους σοσιαλιστές και κομμουνιστές αντιπάλους τους. Στην Καταλωνία, πάλι, τὸ ἄλλο ἐπαναστατικὸ ἀντιπολιτευτικὸ κόμμα, τὸ POUM, βάδιζε πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ σύγκρουση μὲ τους κομμουνιστές, πὸ εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τὸν ἐξολοθρεύσουν. Καὶ στὸ τέλος τοῦ Ἀπριλίου ὅλη αὐτὴ ἡ ἐκδηλῆ ἐχθρότητα ξέσπασε σὲ ἀνοιχτὸ πόλεμο. Ἐνῶ ἡ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα Solidaridad Obrera δημοσίευε μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς κομμουνιστές, οἱ δολοφόνοι κι ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἄρχισαν τὸ ἔργο τους. Στὶς 25 Ἀπριλίου βρέθηκε δολοφονημένος ὁ ἡγέτης τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας: δυὸ μέρες ἀργότερα σκοτώθηκαν τρεῖς ἀναρχικοί, μαζί κι ὁ δήμαρχος τῆς μεθοριακῆς πόλης Πουῖχθέρντα, πὸ προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει ἀναρχικὸ ἔλεγχο στὴ μεθοριακὴ φρουρά. Ὁ σοσιαλιστικὸς τύπος ἀπάντησε μὲ μιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς «ἀνεξέλεγκτους» τῆς FAI —πὸ ἀντιπροσώπευαν πάντοτε μιὰ ἀπειλὴ πὸ μποροῦσε νὰ ξεσηκώσει τοὺς κατοίκους τῆς Βαρκελώνης πὸ δὲν θυμόντουσαν μόνον τὸν προηγούμενο Ἰούλιο, ἀλλὰ και τὸν αἱματηρὸ συμμοριτοπόλεμο πρὶν ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια. Ὅταν ἔφτασε ἡ Πρωτομαγιά —ἡ παραδοσιακὴ στιγμὴ γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ σύμπνοια τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐνάντια στοὺς καταπιεστές της— ἀποφασίστηκε νὰ μὴ γίνουν διαδηλώσεις ἀπὸ φόβο μήπως ἐξελιχθοῦν σὲ βίαιη σύγκρουση μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν παρατάξεων. Στὴ Βαλένθια οἱ ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν και τῶν σοσιαλιστῶν ἔκαναν ἐκκλήσεις γιὰ ἐνότητα· ἀλλὰ στὴ Βαρκελώνη ἡ κατάσταση ἦταν ἐκρηκτικὴ.

Στὶς 3 Μαΐου ἄρχισε ἡ μάχη. Τὸ πῶς ἢ γιατί ἄρχισε εἶναι κάτι πὸ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει σκοτεινὸ. Οἱ κομμουνιστές και οἱ σοσιαλιστές ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἄρχισε ἀπὸ τοὺς ἀμφισβητίες τῆς ἀριστερᾶς—ἀπὸ τὸ POUM και τοὺς ἀναρχικούς. Ὑπάρχουν ἐπίσης κάποιες στοιχεῖα πὸ δείχνουν ὅτι πράκτορες τοῦ Φράνκο στὴ Βαρκελώνη προσπάθησαν νὰ στρέψουν τὴ μιὰ ἐργατικὴ ὀργάνωση ἐνάντια στὴν ἄλλη. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὰ πνεύματα ἦταν ἀρκετὰ ἐρεθισμένα, ὥστε τὸ παραμικρὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιὸς τὸ προκάλεσε, μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐκτεταμένη σύγκρουση. Τελικὰ ἡ μάχη ἄρχισε στὴν Τηλεφωνικὴ —τὸ βασικὸ τηλεπικοινωνιακὸ κέντρο τῆς πόλης. Τὸ κτίριο τῆς Τηλεφωνικῆς ἐλεγ-

χόταν από μια κοινή επιτροπή της CNT, της UGT και ενός κυβερνητικού αντιπροσώπου, και οι φασαρίες άρχισαν με την άφιξη του σοσιαλιστή αρχηγού της αστυνομία για να έρευνήσει αν ήταν αληθινές οι υποψίες ότι η CNT χρησιμοποιούσε τηλεφωνικές γραμμές για λογαριασμό της. Οι πρώτες μάχες έγιναν στην ουσία από όροφο σε όροφο του κτιρίου. Πολύ γρήγορα όμως ολόκληρη η πόλη είχε διχαστεί, με τις παραδοσιακές αναρχικές συνοικίες έξω από το κέντρο της πόλης να συγκρούονται ανοιχτά με τις περιοχές που ελέγχονταν από τις κυβερνητικές δυνάμεις και τους όπαδους της UGT. Η καταλάνικη κυβέρνηση πείστηκε από την CNT να αποσύρει την αστυνομία από το κτίριο της Τηλεφωνικής, αλλά αρνήθηκε να ζητήσει την παραίτηση του αρχηγού της αστυνομίας και του Υπουργού Έσωτερικών, πους όποιους θεωρούσε υπεύθυνους ή CNT για τη δημιουργία της αναταραχής.* Την επόμενη μέρα, ο Γκαρθία Όλιβερ και η Φεντερίκα Μοντσένυ, δυο από τους πιο αξιοσέβαστους ηγέτες των αναρχικών, έφτασαν από τη Βαλένθια με αυτοκίνητο, και με μεγάλο θάρρος βγήκαν στους δρόμους της Βαρκελώνης, χρησιμοποιώντας την προσωπική τους επιρροή και το κύρος τους για να πείσουν τους όπαδους τους να σταματήσουν τη μάχη. Παρόλο που στις 5 Μαΐου έγινε μια προσωρινή ανακωχή, την επόμενη μέρα ξανάρχισαν οι μάχες και για δύο μέρες ο αδελφοκτόνος πόλεμος μαινόταν στην πόλη. Με τον λόχο Ντουρρούτι στη Λερίντα έτοιμο να ξεκινήσει για τη Βαρκελώνη, η σύγκρουση άπειλούσε να γενικευθεί. Η κυβέρνηση στη Βαλένθια, ύστερα από τους αρχικούς δισταγμούς της μήπως επιδεινώσει την κατάσταση, αποφάσισε να αποκαταστήσει την τάξη με τη βία κι έστειλε 4.000 άντρες. Γι' άλλη μια φορά οι αναρχικοί διαπίστωσαν ότι δεν ήταν αρκετή η τοπική τους δύναμη, εφόσον εξακολουθούσε να υπάρχει μια κεντρική κυβέρνηση, και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Στις 8 Μαΐου οι ηγέτες της CNT κάλεσαν τους όπαδους τους να διαλύσουν τα όδοφράγματα και να επαναφέρουν την τάξη, και τα μέλη της βάσης δεν είχαν άλλη έκλογη παρά να υπακούσουν.

Στις μάχες σκοτώθηκαν περίπου 400 άτομα και τραυματίστη-

* Και οι δυο ήταν πρώην αναρχικοί, επομένως θα πρέπει να επικρατούσαν αρκετά σκληρές διαθέσεις και στις δυο πλευρές.

καν 1.000. Ένα από τα θύματα που δολοφονήθηκε στο δρόμο ήταν ο Καμίλλο Μπερνέρι, ένας από τους σημαντικότερους Ιταλούς αναρχικούς διαγνοόμενους. Οι συνέπειες όμως για το αναρχικό κίνημα της Ισπανίας ήταν πολύ σοβαρότερες από την απώλεια πολλών μεμονωμένων αγωνιστών. Μετά τη μάχη της Βαρκελώνης έπακολούθησε άμεσα η πτώση της κυβέρνησης του Λάργκο Καμπαλιέρο και η αντικατάστασή της από μια άλλη, στην οποία η έπιρροή των κομμουνιστών ήταν πολύ μεγαλύτερη. Οι αναρχικοί ύπουργοί παρόλο που πολλές φορές είχαν άσκήσει έντονη κριτική ενάντια στον Λάργκο Καμπαλιέρο, αυτή τη φορά τον ύποστηριξαν, εφόσον μάλιστα ένα από τα αίτήματα των κομμουνιστών και εκείνων των σοσιαλιστών που ήταν αντίθετοι με τον Λάργκο Καμπαλιέρο, ήταν η καθυπόταξη των διαφωνούντων κομμάτων της άριστερας. Έτσι λοιπόν οι αναρχικοί ύπουργοί παραιτήθηκαν όταν έπεσε ο Λάργκο Καμπαλιέρο. Το κακότυχο αν και αναπόφευκτο πείραμα της συμμετοχής των αναρχικών στην κυβέρνηση είχε τελειώσει. Παρόλο που η νέα κυβέρνηση κήρυξε παράνομο το ΡΟUM και συνέλαβε παλλά από τα μέλη του, η CNT σαν σύνολο έξακολουθούσε να παραμένει ισχυρή και δεν ήταν εύκολο να διαλυθεί, αν και δεν ήταν τόσο ισχυρή πια για να έμποδίσει τη διάλυση της έπιτροπής που είχε δημιουργήσει για τον έλεγχο της έπαρχιακής κυβέρνησης της Άραγωνίας. Η γλώσσα του κυβερνητικού διατάγματος με το όποιο διορίστηκε ένας γενικός κυβερνήτης στη θέση του Συμβουλίου της Άραγωνίας δείχνει με τί πληρότητα, έστω και δικαιολογημένα είχε πραγματοποιηθεί η άνασκευή των αναρχικών άπόψεων: «Οι ήθικες και ύλικές άνάγκες του πολέμου άπαιτούν άπωςδήποτε την συγκέντρωση της έξουσίας του κράτους... Ο καταμερισμός της ισχύος και της έξουσίας, σε περισσότερες από μια περιπτώσεις, παρεμπόδισε την άποτελεσματικότητα στη δράση...» (46) Ήταν άλήθεια· γι' άλλη μια φορά, στη διάρκεια του πολέμου που έξακολουθούσαν να ύποστηρίζουν, οι αναρχικοί δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα άλλο από το να ύπακούσουν στην άπόφαση.

Άπό το Ίούνιο του 1937 μέχρι το τέλος του πολέμου ο ρόλος της CNT και της FAI ήταν λιγότερο σημαντικός άπ' ό,τι προηγούμενως· και, παρόλο που όρισμένοι από τους έξτρεμιστές αναρ-

χικούς διακήρυξαν πάλι την έχθρότητά τους για κάθε εξουσία, τὰ περισσότερα μέλη τῆς FAI καὶ τῆς CNT ἄρχισαν νὰ φαίνονται σὰν μέλη ὁποιοδήποτε συνηθισμένου πολιτικοῦ κόμματος ἢ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Ἡ FAI βρισκόταν πράγματι σὲ πολὺ δύσκολη θέση. Ἐπρεπε ἢ νὰ ξαναγυρίσει στὸν ἀρχικό της ρόλο σὰν ἐξτρεμιστικὴ ομάδα ποὺ ἀποτελοῦσε ἓνα συνωμοτικὸ δίκτυο ὑπεύθυνος γιὰ τὴν διατήρηση τῆς CNT στὸ δρόμο τῆς ἐπανάστασης, ἢ νὰ συγχωνευτεῖ μὲ τὴν CNT καὶ νὰ υἱοθετήσῃ, στὶς εἰδικὲς συνθήκες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀνοιχτὰ πολιτικὸς καὶ προπαγανδιστικὸς στόχους. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου ἡ FAI εἶχε τὴν ἐλπίδα νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ἀρχικό της ρόλο: «Καθῆκον μας εἶναι νὰ διατηρήσουμε μιὰ ὀργάνωση ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὰ ἰδανικὰ μιᾶς ὑπέροχης θεωρίας, ποὺ τὴ διαφυλάξαμε μὲ τόση ἀποφασιστικὴ καὶ τὴν ἐμπλουτίσαμε μὲ τὰ διδάγματα τῆς πράξης». Καὶ ἐφόσον τὰ συνδικάτα, λόγω τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολέμου, ἀναγκάστηκαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἡ FAI ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἀποτελέσει «τὴν πηγὴ γιὰ τὴ θρυλικὴ ἐνεργητικὴ ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κινηθοῦν τὰ συνδικάτα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ἐξυπηρετεῖ τοὺς πόθους τῆς ἀνθρωπότητος γιὰ ἀναγέννηση καὶ χειραφέτηση.»⁽⁴⁷⁾

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰδανικὸ ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν ἀπὸ τὸ 1938. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, ἡ ἀδυναμία τῶν ἀναρχικῶν ὑπουργῶν καὶ ἡ ἀπειλὴ καταστολῆς μετὰ τὴ μάχη τῆς Βαρκελώνης, ὅλα αὐτὰ ἀποκάλυψαν ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀπείχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῶν ὀνείρων τους. Ἡ CNT γινόταν ὀλοένα καὶ περισσότερο μιὰ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση ποὺ συμμετεῖχε στὴν διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου σὲ συνεργασία μὲ τὴν κυβέρνησι καὶ τὴν UGT. Ὅταν ἓνας σοσιαλιστὴς ἡγέτης ἐπιδοκίμασε τὴ συμφωνία ἀνάμεσα στὴν CNT καὶ τὴν UGT μὲ τὴ φράση, «Ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Μάρξ ἀγκαλιάστηκαν πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ γτοκουμέντο τῆς CNT»⁽⁴⁸⁾, ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ θυσιαστοῦν. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1938, ὅταν ἔδειχνε νὰ πλησιάζει ἡ νίκη τοῦ Φράνκο, ἓνας ἐκπρόσωπος τῆς CNT ξαναπῆρε μέρος στὴν κυβέρνησι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ CNT ἀναγκάστηκε νὰ δεχτεῖ ἓνα ὑπουργεῖο σὲ σύγκριση μὲ τὰ τέσσερα ποὺ

είχε προηγουμένως, αποτελεί ένδειξη του πόσο είχε εξασθενήσει ή επίρροή της· δέν υπάρχει κανένα στοιχείο που νά βεβαιώνει ότι ο εκπρόσωπός της, ο Σιεγκούντο Μπλάνκο, είχε σημαντική επίρροή στη διεξαγωγή του πολέμου.

Τόν Οκτώβριο του 1938, ένα έθνικό συνέδριο, στο οποίο παραβρέθηκαν αντιπρόσωποι της CNT, της FAI και του κινήματος αναρχικής νεολαίας (καθώς και η Έμμα Γκόλντμαν) συζήτησε γι' άλλη μιá φορά τις βασικές αρχές του αναρχισμού. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι οι άτυποχώρητοι αντιεξουσιαστές αποτελούσαν πιά μειοψηφία, ενώ η πλειοψηφία ήταν έτοιμη νά άναθεωρήσει τις πεποιθήσεις της και νά άποδεχτεί τά λυπηρά δεδομένα της ζωής στον 20ό αιώνα. Σύμφωνα μ' έναν όμιλητή: «Πρέπει ν' άπαλλαχτούμε από τις θεωρητικές και φιλοσοφικές άποσκευές μας για νά μπορούμε ν' άποκτήσουμε τήν αύριανή ήγεμονία. Η άρνηση από μέρος των συντρόφων μας νά άποδεχτούν από τήν αρχή τόν μιλιταρισμό, είναι ύπεύθυνη για τήν περιορισμένη θέση στην όποία βρισκόμαστε τώρα.» (48)* Όπως δήποτε όμως, παρόλο που διαμορφώθηκαν καινούργια προγράμματα για τήν όργάνωση του κινήματος και έπαναλήφθηκε ή πίστη στους παλιούς στόχους του αντισυγκεντρωτισμού και του εργατικού έλέγχου, οι αναρχικοί, σαν όλους τους άλλους από τó δημοκρατικό στρατόπεδο, ήταν άνίσχυροι και δέν μπόρεσαν νά άποφύγουν τήν ήττα. Τήν τελευταία στιγμή, τó Μάρτιο του 1939, ο Σιπριάνο Μέρα, ένας από τους ελάχιστους αναρχικούς διοικητές που διατήρησαν τή στρατιωτική τους θέση και τó κύρος τους, έκανε μιá άπελπισμένη προσπάθεια για νά άποτρέψει τήν όλοκληρωτική ήττα και έκμηδένιση, χρησιμοποιώντας τήν επίρροή του για νά ύποστηρίξει τήν άπόπειρα του συνταγματάρχη Κασάντο για τήν έξασφάλιση κάποιας ειρήνης με διαπραγματεύσεις, παρόλη τήν ήδη διατυπωμένη πρόθεση της κυβέρνησης νά πολεμήσει μέχρι και τόν τελευταίο άντρα. Άλλά και ή ένέργεια αύτή ήταν μάταιη· οι αναρχικοί ύποστήκανε πολύ βαριές ποινές με τά σκληρά αντίποινα που έφάρμοσε ο Φράνκο για νά γιορτάσει τή

* Ο όμιλητής, Μαριάνο Ρ. Βάσκεζ, Γενικός Γραμματέας της CNT, βρέθηκε δολοφονημένος στο Παρίσι τó 1939. Ίσως νά έπεσε θύμα των αναρχικών έξιτρεμιστών που δυσαρεστήθηκαν με τόν ρεαλισμό του.

νίκη του. Όρισμένοι σκοτώθηκαν κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία αντίστασης· άλλοι δραπέτευσαν κι έζησαν στην έξορία.* Πάρα πολλοί δέν στάθηκαν τόσο τυχεροί και, σαν τόν Χουάν Πειρό, παραδόθηκαν από τόν Πεταίν στο Φράγκο τò 1940. Οί περισσότεροι όμως, αν γλύτωναν τήν άμεση εκτέλεση, κλείνονταν στις φυλακές τής 'Ισπανίας· μερικοί άπ' αυτούς παραμένουν ακόμα και σήμερα στη φυλακή.

Ή άναρχική παράδοση στην 'Ισπανία όπωσδήποτε δέν είναι νεκρή· αλλά είναι άδύνατο νά πούμε πόσο σημαντικό ρόλο μπορεί νά παίξει σήμερα ή τί μορφή θά πάρει· κι ένδέχεται νά μη κατορθώσουν ποτέ οί άναρχικοί νά κατακτήσουν τò έδαφος πού έχασαν από τούς κομμουνιστές στη διάρκεια του έμφυλλου πολέμου. Ίσως όμως ό ιστορικός τους ρόλος νά έχει περιγραφεί καλύτερα από τόν σημαντικότερο ιστορικό του κινήματος, τόν Χοσέ Πεϊράτς: «Μπορεί νά υπάρχει κάποια δυσαναλογία ανάμεσα στη δύναμη πού ανάλωσε τò ισπανικό εργατικό κίνημα και στα άποτελέσματα πού έπιτεύχθηκαν... Αυτό πού είναι πέρα από κάθε κριτική και πέρα από κάθε επιφύλαξη είναι ή εύρύτητα του γενναιόψωρου ιδεαλισμού, τής έντιμότητας και τò πνεύμα αγωνιστικότητας και θυσίας των 'Ισπανών άντιεξουσιαστών.» (50)

---

* Ή Φεντερίκα Μοντσένυ βρίσκεται στη Γαλλία και εξακολουθεί νά οργανώνει θαρραλέα και άκαταπόνητα τούς έξόριστους 'Ισπανούς εργάτες· ό Γκαρθία Όλιβέρ βρίσκεται στο Μεξικό.

Συμπεράσματα

«Δώσε λουλούδια στους επαναστάτες που απέτυχαν». Αυτός είναι ο πρώτος στίχος ενός ιταλικού αναρχικού ποιήματος που μετέφραζε ο Βαντζέτι μέσα στο κελί της φυλακής του. Δελεάζεται κανείς να μιλήσει με έλεγειακό ύφος, όταν εξετάζει τις επαναλαμβανόμενες αποτυχίες του αναρχισμού σε δράση, που αποκορυφώνεται με την τραγωδία του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Οί αντιφάσεις και οί ασυνέπειες της αναρχικής θεωρίας, ή δυσκολία, αν όχι ή ανυπαρξία δυνατοτήτων, να εφαρμοστεί στην πράξη, όλα αυτά φαίνονται να επεξηγούνται από τις εμπειρίες των προηγούμενων 150 χρόνων. Παρόλα αυτά ο αναρχισμός είναι μια θεωρία που γοητεύει αρκετούς ανθρώπους σε κάθε γενιά, και οί ιδέες του εξακολουθούν να έχουν απήχηση, αν και περισσότερο σαν προσωπικό ήθικό πιστεύω παρά σαν κοινωνική επαναστατική δύναμη. Οί περισσότεροι από τους ανθρώπους που έγιναν αναρχικοί δεν ήταν αυτοθασανιζόμενοι νευρωτικοί —αν και μερικοί από τους τρομοκράτες θα πρέπει σίγουρα να ήταν— αλλά άνθρωποι που θεωρούσαν τον αναρχισμό πρακτικό και πραγματοποιήσιμο επαναστατικό ιδανικό. Οί αναρχικοί φιλόσοφοι —ο Γκόντουϊν, ακόμα και ο Προυντόν ή ο Κροπότκιν— ίσως να κατέληξαν στη σκέψη ότι ή κριτική τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνία ήταν περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική και ότι το σύστημα κοινωνικών αξιών που επιζήτησαν να επιβάλουν δεν ήταν άμεσα πραγματοποιήσιμο· όπωσδήποτε όμως πίστευαν ότι θα μπορούσε κάποτε να πραγματοποιηθεί. Οί μάζες των φτωχών ανθρώπων που, από την δεκαετία του 1880 και μετά, αποδέχτηκαν τον αναρχισμό σαν βάση για την ανάπτυξη δράσης, κινήθηκαν έτσι, γιατί ή απόλυτη επανάσταση, που υπόσχονταν οί αναρχικοί, φαινόταν να προσφέρει μια άμεση έλπιδα επιτυχίας, και πράγματι έδειχνε να είναι ή μοναδική δυνατότητα για να βελτιώσουν την απελπισμένη τους κατάσταση.

Ο αναρχισμός είναι αναγκαστικά ένα δόγμα για όλους ή για κανέναν, και κατά συνέπεια είχε λιγότερη επιτυχία στις χώρες

ἐκεῖνες ποὺ ὑπῆρχε κάποια ἐλπίδα νὰ πραγματοποιθοῦν ὀρισμένα πράγματα μὲ τὸ ὑπάρχον σύστημα. Ὅταν ἓνα συνδικάτο μπορεῖ νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ ἐπιτυχία τὴν αὐξηση τῶν μισθῶν ἢ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, κι ὅταν τὰ πολιτικὰ κόμματα μποροῦν νὰ ἐπιβάλουν μεταρρυθμίσεις καὶ νὰ ἰκανοποιήσουν τίς διαμαρτυρίες καὶ τὰ αἰτήματα, τότε ἡ ἐξτρεμιστικὴ λύση τῆς ἀπόλυτης ἐπανάστασης φαίνεται λιγότερο ἐπιθυμητή. Μέχρι κάποιο σημεῖο, λοιπόν, ἡ πεποίθηση τοῦ Μπακούγιν ὅτι οἱ ἀληθινοὶ ἐπαναστάτες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα, δικαιώθηκε. Ὁ ἀναρχισμὸς ὅμως στὴ δράση εἶχε πάντοτε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ γεγονός ὅτι ὅλες οἱ χῶρες τῆς δύσης — ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία ἢ ἡ Ἰσπανία, ὅπου ὁ ἀναρχισμὸς εἶδεινε νὰ ἔχει τίς καλύτερες προοπτικὲς ἐπιτυχίας — ἀποφάσισαν νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἀποψη τῆς πολιτικῆς δράσης καὶ τῆς συγκεντρωτικῆς κυβένησης σὰν τὸ μόνον μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμούμενης κοινωνίας. «Ἡ κυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ παραχωρήσει τὴ θέση τῆς στὴ διαχείριση τῶν πραγμάτων», αὐτὸ τὸ σύνθημα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν ποὺ πρωτορίχτηκε στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπεῖχε ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωσή του. Τὸ πολιτικὸ κόμμα, τόσο μισητὸ ἀπ' ὅλους τοὺς γνήσιους ἀναρχικοὺς, ἔχει γίνῃ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄργανο τῆς κυβένησης τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἔτσι ποὺ ἀκόμα καὶ οἱ δικτατορίες χρησιμοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς καὶ μόνου κόμματος σὰν μέσο γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τυραννία τους ἀντὶ νὰ ἀσκοῦν τὸν ἀπροκάλυπτο δεσποτισμὸ τους ὅπως παλιότερα. Στὴν πράξιν οἱ ἀναρχικοὶ ἀπομακρύνθηκαν σκόπιμα ἀπ' αὐτὸ ποὺ οἱ περισσότεροὶ ἀνθρωποὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα θεώρησαν οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόοδο. Ἐνῶ ἡ κριτικὴ τους ἐναντὶα στὶς παραδοσιακὰς ἰδέες τῆς κρατικῆς κυριαρχίας, τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς κυβένησης καὶ τῆς πολιτικῆς μεταρρύθμισης ὑπῆρξαν πολὺ συχνὰ καὶ ἔγκυρες καὶ ἀξιόλογες, καὶ οἱ συχνὲς προειδοποιήσεις τους γιὰ τὸν κίνδυνον ποὺ ὑπάρχει ὅταν θυσιάζεται ἡ ἐλευθερία ὑπὲρ τῶν ὑποτιθέμενων συμφερόντων τῆς ἐπανάστασης δικαιώθηκαν πολλὰς φορές, οἱ ἀναρχικοὶ δὲν κατάφεραν νὰ ἐξηγήσουν μὲ τί τρόπο θὰ λειτουργήσει τὸ ἐναλλακτικὸν σύστημα ποὺ προτείνουν. Ποτέ τους δὲν ὀραματίστηκαν τὴν ὑπαρξὴ κάποιας ἐνδιάμεσης φάσης ἀνάμεσα

στήν υπάρχουσα κοινωνία και στην απόλυτη επανάσταση τῶν δυνάμεων τους.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀποψη, πάλι, οἱ ἀναρχικοὶ ἐμφανίστηκαν νὰ ἐναντιώνονται στίς κυρίαρχες τάσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ὀργάνωσης. Ἡ μαζικὴ παραγωγή καὶ κατανάλωση καὶ ἡ μεγάλῃς κλίμακας βιομηχανία κάτω ἀπὸ συγκεντρωτικὴ διεύθυνση, καπιταλιστικὴ ἢ σοσιαλιστικὴ, ἔχουν γίνῃ, ἄσχετα μὲ τὸ τί μπορεῖ νὰ σκέφτεται κανεὶς, οἱ χαρακτηριστικὲς μορφές τῆς δυτικῆς κοινωνίας καὶ τῶν νέων βιομηχανικῶν χωρῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ κόσμου. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε πῶς μποροῦν ὅλα αὐτὰ νὰ προσαρμοστοῦν μὲ τίς ἀναρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ· γι' αὐτὸ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ δραματίστηκαν τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴ τῆς υπάρχουσας κοινωνίας σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν οἰκοδόμησις τῆς νέας τάξεως πραγμάτων, ἔχουν ἀναμφίβολα δίκιο. Ἡ ἀμφίροπη ὁμῶς στάσις τῶν ἀναρχικῶν ἀπέναντι στὴν τεχνολογικὴ πρόδοσις ἄφησε καὶ μιὰ ἀνάλογη ἀσάφεια ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀπόψεις τους γιὰ τὴν μελλοντικὴν κοινωνία. Παρόλο πού, ὅπως εἶδαμε, ὁ Γκόντουϊν καὶ ὁ Κροπότκιν δέχονταν μὲ χαρὰ τίς νέες ἐφευρέσεις ποὺ θὰ ἀνακούφιζαν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ δυσάρεστες καὶ σιχαμερὲς ἐργασίες — τὸ πέταμα τῶν σκουπιδιῶν ἀποτελοῦσε πάντοτε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ οὐτοπικοὶ στοχαστὲς — τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἀναρχισμοῦ στρέφονται ἐναντία στὴν ἀνάπτυξις μεγάλῃς κλίμακας βιομηχανίας καὶ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης. Ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ συμφωνοῦν ὅτι στὴν νέα κοινωνία ὁ ἀνθρώπος θὰ ζεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀπλότητα καὶ λιτότητα καὶ θὰ εἶναι εὐτυχισμένος ὅταν δὲν θὰ ἔχει καμιά σχέση μὲ τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μεγάλο μέρος τῆς ἀναρχικῆς σκέψεως δείχνει νὰ βασίζεται σὲ ἓνα ρομαντικὸν δράμα γιὰ μιὰ ἐξυδατικευμένην κοινωνία τεχνιτῶν καὶ χωρικῶν, ποὺ ὑπῆρξε κάποτε στὸ παρελθόν, καὶ στὴν καθολικὴν ἀπόριψιν τῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐνῶ ὀρισμένα συνδικαλιστικὰ ἰδανικά καὶ κάποιο ποσοστὸν ἐργατικῶν ἐλέγχου στὴν βιομηχανία ἐνδέχεται νὰ μετριάσουν κάπως τὴν ἀπανθρωπιὰ τῶν μεγάλων ἐργοστασί-

ων, ή ολοκληρωτική καταστροφή τής σύγχρονης βιομηχανικής δομής δέν γίνεται νοητή χωρίς τή βία. Σέ συγκεκριμένες όμως καταστάσεις κινδύνου, όπως στή Ρωσία τό 1917 και στήν Καταλωνία τό 1936, όταν είχε αποδιοργανωθεί ή καταστραφεί από τόν πόλεμο ο κυβερνητικός και οικονομικός μηχανισμός, ένδέχεται πράγματι νά υπήρχε κάποια ευκαιρία νά τεθούν σέ εφαρμογή οί αναρχικές απόψεις και νά ξεκινήσει από τό μηδέν ή ανοικοδόμηση τής κοινωνίας σύμφωνα μέ τīs αναρχικές πεποιθήσεις. Ίσως νά ήταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεί ή αναρχική επανάσταση μόνο μετά τήν ολοκληρωτική αποδιοργάνωση τών μέσων διακυβέρνησης, επικοινωνίας, παραγωγής και ανταλλαγής από έναν πυρηνικό πόλεμο, ως πούμε και ίσως τελικά νά είχαν δίκιο οί τρομοκράτες, και μόνο μιá βόμβα τεραστίων διαστάσεων, μεγαλύτερη απ' όλες όσες δραματίστηκαν, νά μπορεί νά ανοίξει τό δρόμο για τήν γνήσια κοινωνική επανάσταση.

Στίς χώρες όμως πού ή βιομηχανική ανάπτυξη δέν έχει ακόμα έπηρεάσει απόλυτα ολοκληρη τήν κοινωνική δομή όπως έχει γίνει στήν Ευρώπη και τή βόρειο Αμερική, τά ιδανικά τών αναρχικών έξακολουθούν, όπως φαίνεται, νά θεωρούνται πραγματοποιήσιμα. Στήν Ινδία, ο ίδιος ο Γκάντι και οί μεταγενέστεροι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές όπως ο Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν και ο Βινόμπα Μπχάβε δραματίστηκαν νά θασιστεί ή ινδική κοινωνία (σύμφωνα μέ τή φράση του Γκάντι) «σέ αυτόαρκεις, αυτόδιοικούμενες αγροτικές δημοκρατίες.» (1) Ίσως ακόμα στήν Ινδία ή ανάπτυξη μιáς συγκεντρωτικής βιομηχανικής κοινωνίας νά έχει προχωρήσει πολύ για νά είναι δυνατή ή ανάσχεσή της, και ο Τζαγιαπρακάς Ναραγιάν συνειδητοποίησε ότι οί μεταβολές πού προτείνει συνεπάγονται και τήν έγκατάλειψη του δυτικού τύπου κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πράγματι, ή επίθεσή του ενάντια στους φιλελεύθερους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τό αίτημά του για «αυτόδιοικούμενες, αυτόαρκεις, αγροβιομηχανικές κοινότητες» θυμίζει πάρα πολύ τά λόγια του Προυντόν και ο Ναραγιάν είναι ίσως πολύ αισιόδοξος όταν ισχυρίζεται ότι ή απόριψη τών φιλελεύθερων θεσμών θα οδηγήσει σέ μιá καλύτερη μορφή διακυβέρνησης. Γράφει ότι «Τά σχετικά στοιχεία από τό Κάιρο μέχρι τή Τζακάρτα δείχνουν ότι οί άσιατικοί λαοί έχουν και κάποιον άλλ-

λο στόχο· φάχουν να βρουν καλύτερες μορφές από την κοινοβουλευτική δημοκρατία για να εκφράσουν και να ενσαρκώσουν τις δημοκρατικές βλέψεις τους.»⁽²⁾ Τò λυπηρό είναι ότι τα σχετικά στοιχεία αποδείχνουν ότι αυτές οι νέες μορφές έχουν ελάχιστη σχέση με τα θαυμαστά Πруντονικά υδρώδη του Ναραγιάν. Πράγματι, εφόσον οι Ίνδοι, με την μακρόχρονη παράδοσή τους στον άφορμα τις αγροτικές κοινότητες και με τò παράδειγμα και τή διδασκαλία του Γκάντι, του μοναδικού πολιτικού στον 20ό αιώνα που είχε τò ήθικό ανάστημα να πραγματοποιήσει μιá επανάσταση που ήταν ταυτόχρονα ήθική, κοινωνική και πολιτική, δεν κατάφεραν να ξεκινήσουν μιá κοινωνική επανάσταση σύμφωνα με τις απόψεις που υποστηρίζει ó Ναραγιάν, δεν μπορούμε να καταλάβουμε ποιοί άλλοι θά τò καταφέρουν.

Αν οι αναρχικοί δεν κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν τήν επανάστασή τους και σήμερα φαίνονται να απέχουν από αυτόν τò στόχο τους περισσότερο από άλλοτε, μπόρεσαν όμως να ασκήσουν συνεχή κριτική ενάντια στις απόψεις που επικρατούν και όρισμένες φορές μάς έκαναν να ξανασκεφτούμε τò όλο θέμα των πολιτικών και κοινωνικών μας προϋποθέσεων. Με αφάνταστη συνέπεια αποκάλυψαν τούς κινδύνους που υπάρχουν όταν πραγματοποιείται μιá λαθεμένη επανάσταση, και οι προειδοποιήσεις τους, στα τελευταία εκατό χρόνια, ότι ó μαρξισμός θά καταλήξει στη δικτατορία και στην αντικατάσταση των παλιών τυραννιών με μιá νέα, αποδείχτηκαν απόλυτα σωστές. Ό,τιδήποτε κι αν πίστευαν ότι έκαναν, οι αναρχικοί δημιούργησαν στην ουσία ένα επαναστατικό υδανικό που αντιστοιχεί με φοβερή ακρίβεια στο μύθο του Σορέλ — «όχι μιá περιγραφή πραγμάτων, αλλά έκφραση θέλησης». Με τήν ανελέητη και εξτρεμιστική προβολή των άγυποχώρητων πεποιθήσεών τους, οι αναρχικοί πρόσφεραν ένα παράδειγμα κι ένα πρότυπο άμφισβήτησης. Σάν όλους τούς πουριτανούς, κατόρθωσαν να μάς κάνουν να νιώσουμε δυσάρεστα για τήν ποιότητα τής ζωής μας.

Ό Κλεμανσώ είπε κάποτε: «Λυπᾶμαι για όλους όσους δεν υπήρξαν αναρχικοί στα είκοσι χρόνια τους» και είναι όλοφάνερο ότι ή φλογερή και άπεριόριστη αισιοδοξία των αναρχικών θεωριών θά έχει πάντοτε απήχηση στους νέους που εξεγείρονται έ-

νάντια στις κοινωνικές και ήθικες αντιλήψεις των μεγαλύτερων τους. Κι όμως δεν είναι τόσο πολύ ο ένθουσιασμός της νεολαίας που έκανε τόσο έντυπωσιακούς τους αναρχικούς ηγέτες, αλλά μάλλον, στην περίπτωση ανθρώπων όπως του Κροπότκιν ή του Μαλατέστα, ή συνέπεια και η άφοσίωση με την οποία, παρόλες τις απογοητεύσεις και ενάντια σε συντριπτικά αντίθετα στοιχεία, διατήρησαν τις πεποιθήσεις τους αμετάβλητες και τις ελπίδες τους ανθηρές. Η δύναμη του αναρχισμού έγκειται στο χαρακτήρα των ανθρώπων που τον έκαναν πράξη και έτσι ακριβώς, σαν ασκητικός, προσωπικός ήθικος και κοινωνικός κώδικας θα εξακολουθήσει να γοητεύει τους ανθρώπους που αναζητούν μια καθολική εναλλακτική λύση απέναντι στη σύγχρονη κοινωνία και πολιτική ανθρώπους που η ιδιοσυγκρασία τους ανταποκρίνεται στην απήχηση ιδεών που ώθούνται μέχρι την έσχατη λογική τους κατάληξη, ανεξάρτητα από τις πρακτικές δυσκολίες που συνεπάγεται κάτι τέτοιο.

Υπάρχει κι ένα άλλο χαρακτηριστικό, χάρη στο οποίο ο αναρχισμός, ανεξάρτητα από την επιτυχία ή την αποτυχία του σαν κοινωνικό επαναστατικό κίνημα, θα βρίσκει πάντοτε νέους οπαδούς. Ορισμένοι τύποι αναρχικών προσφέρουν άκρατα παραδείγματα εξτρεμιστικής ατομικιστικής αυτο-έκφρασης, που απορρίπτει όλες τις συμβάσεις κι όλους τους περιορισμούς. Οί αναρχικοί αυτοί εφαρμόζουν στην καθημερινή τους ζωή τη Νιτσεϊκή άποψη *Umwertung aller Werte*, την ανατροπή όλων των αποδεκτών αξιών. Οί μποέμ της δεκαετίας του 1890 άπηχοϋνται από τη γενιά των μπήτνικς της δεκαετίας του 1950 που διαμαρτύρονται ενάντια στην πνιγηρότητα και τον κομφορμισμό της αστικής κοινωνίας στην οποία ανατράφηκαν. Κι ενώ αυτό το είδος εξέγερσης καταλήγει συχνά στην ματαιότητα και μερικές φορές στην προσωπική καταστροφή, δημιουργεί μια επαναστατική τέχνη που άμφισβητεί δυναμικά τη συμβατικότητα και την παράδοση και είναι άληθινά αναρχική όσον αφορά τα άποδιοργανωτικά της άποτελέσματα. Οί ντανταϊστές ζωγράφοι και συγγραφείς, λογουχάρη, δημιούργησαν μια τέχνη που, επιτιθέμενη ενάντια στην ίδια την ιδέα της τέχνης, τους έδωσε τη δυνατότητα, όπως πίστευαν, να γλυτώσουν από κάθε είδους αξίες. Οί διάδοχοί τους, οί σουρρε-

αλιστές, διεκδίκησαν γι' άλλη μιὰ φορά τὸ δικαίωμά τους στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία. Σύμφωνα μ' ἔγαν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τους: «Ὁ σουρρεαλισμὸς δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μ' ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα. Κι ὅμως εἶναι ὁ μόνος πὺ μπορεῖ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ πὺ τοῦ ὑποσχέθηκαν ὅλες οἱ θρησκείες: τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος μέσα σ' ἓνα ἀπελευθερωμένο κόσμο.»⁽³⁾ Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ διεκδίκηση τῆς ἀπόλυτης ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς συμβάσεις ἔχει καὶ τοὺς κινδύνους της: μπορεῖ νὰ γίνεῖ τόσο κοινότοπη ὅσο καὶ ἀνόητη. Ὅπως παρατήρησε ἓνας σημαντικὸς σουρρεαλιστής, ὁ Ἄντρέ Μπρετόν: «Δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺ ἐπικίνδυνο ἀπὸ τὸ νὰ παίρνεις ἐλευθερίες μὲ τὴν ἐλευθερία.»⁽⁴⁾ Μιὰ κατάσταση διαρκoῦς ἀπόριψης ὅλων τῶν κανόνων εἶναι ὁ ἀπαιτητικότερος τρόπος γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ ζωὴ, καὶ ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς, ὅπως καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀναρχισμὸς, ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση καὶ ἀσκητισμὸ πὺ ἐλάχιστοι ὁπαδοὶ τοῦ κατορθώνουν νὰ τηρήσουν. (Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σουρρεαλιστὲς προτίμησαν τὴν ἐτοιματζίδικη πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ τὴν αὐτο-ἐπιβεδλημένη ἐλευθερία τῶν ἀρχικῶν τους πεποιθήσεων). Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαναστάτες ἀναρχικοὶ στοχαστὲς πρόσφεραν ἓνα ὄραμα γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων καὶ ἀμφισβήτησαν ὅλες τὶς ἀποδεκτὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συμβάσεις μας, ἔτσι καὶ οἱ ἀτομικιστὲς ἀναρχικοὶ καθὼς καὶ οἱ καλλιτέχνες πὺ τὸ ἔργο τους ἀντανακλοῦσε τὶς πεποιθήσεις τους, κλόγισαν εὐεργετικὰ τὶς ἠθικὲς καὶ αἰσθητικὲς πεποιθήσεις μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» εἶναι τόσο ἐλκυστικὴ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα μιᾶς κοινωνίας χωρὶς κυβέρνηση ἢ κυβερνώμενους· καὶ μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες θὰ ἔχει τοὺς ὁπαδούς της σὲ κάθε γενιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

- 1 NORMAN COHN, «PURSUIT OF THE MILLENNIUM», LONDON 1957.
- 2 Αναφέρεται από τον GEORG ADLER, «GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND KOMMUNISMUS VON PLATO BIS ZUR GEGENWART», Μέρος Ι, LEIPZIG 1899, σελ. 98.
- 3 COHN, στο ίδιο, σελ. 36.
- 4 Στο ίδιο.
- 5 COHN, στο ίδιο, σελ. 89.
- 6 Στο ίδιο.
- 7 EMMANUEL AEGERTER, «LE HERESIES DU MOYEN AGE», PARIS 1939, σελ. 42.
- 8 ARNO BEUST, «DIE KATHARER», STUTTGART 1953.
- 9 COHN, στο ίδιο, σελ. 267.
- 11 Αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ Ι, DE MONTESQUIEU A ROBESPIERRE, PARIS 1946, σελ. 239.
- 12 Αναφέρεται από τον ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 35.
- 13 MORELLE, CODE DE LA NATURE OU LE VERITABLE ESPRIT DE SES LOIS, 1755, ED. E. DOLLEANS, PARIS 1910, σελ. 48.
- 14 J.J. ROUSSEAU, EMILE (νέα έκδοση) Παρίσι 1951.
- 15 H. N. BRAILSFORD, SHELLEY, GODWIN AND THEIR CIRCLE, LONDON 1913. Για τη ζωή του Γκόντουϊν βλ. GEORGE WOODCOCK, WILLIAM GODWIN, LONDON 1946.
- 16 Στο ίδιο, σελ. 88.
- 17 WILLIAM GODWIN, AN ENQUIRY CONCERNING POLITICAL JUSTICE, πρώτη έκδοση, Λονδίνο 1793, τόμ. Ι, σελ. 233-234.
- 18 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 11.
- 19 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 31.
- 20 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 866.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 9.
- 22 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 788.
- 23 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 845.
- 24 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 858.
- 25 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 844.
- 26 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 846-47.
- 27 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 842.
- 28 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 852.
- 29 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853-54.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 851.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 269.
- 33 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 558.
- 34 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564.
- 35 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564-65.
- 36 Στο ίδιο, τόμ. Ι, σελ. 215.
- 37 Στο ίδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 734.
- 38 H. S. SALT, Είσαγωγή στο GODWIN'S POLITICAL JUSTI-

- CE (ανάπτυξη του Μέρους VIII της «Πραγματείας»), Λονδίνο 1890, σελ. 29.
 39 H. N. BRAILSFORD, στο ίδιο, σελ. 91-92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

- 1 Βλ. Κεφάλαιο V και VI.
- 2 P. A. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 581-82.
- 3 Ροβεσπιέρος, 2 Ιουνίου 1793, αναφέρεται από τον ALBERT SOBOUL, LES SANS - CULOTTES PARISIENS EN L' AN II, PARIS 1958, σελ. 419.
- 4 Στο ίδιο, σελ. 461.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 411.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 459.
- 7 Αναφέρεται από τους A. SERGENT και C. HARMEL, στο ίδιο, σελ. 59.
- 8 Στο ίδιο, σελ. 82.
- 9 A. SOBOUL, στο ίδιο, σελ. 211.
- 10 L' AMI DU PEUPLE, Νο. 647, αναφέρεται από τον P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, σελ. 265-66.
- 11 CHRONIQUE DE PARIS, 3 Οκτωβρίου 1792, αναφέρεται από τον A. SOBOUL, στο ίδιο, σελ. 655.
- 12 Αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. I, PARIS 1946, σελ. 282.
- 13 ADVIELLE, HISTOIRE DE GRACCHUS BABEUF ET DU BABOUVISME I. 30, αναφέρεται από τον MAXIME LEROY, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 57. Η καλύτερη έκθεση στα Άγγλικά είναι του DAVID THOMSON, THE BABEUF PLOT, LONDON 1947.
- 14 MAXIME LEROY, στο ίδιο, σελ. 69-70.
- 15 Στο ίδιο, σελ. 73.
- 16 Στο ίδιο, σελ. 76.
- 17 ABBE DE BARMEL, MEMOIRES POUR SERVIR A L' HISTOIRE DU JACOBINISME, DE L' IMPIETE ET L' ANARCHIE, LONDON 1897, αναφέρεται από τον M. LEROY, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 346.
- 18 Για τον Μπουοναρρότι βλέπε κυρίως A. GALANTE GARRONI, BUONARROTI E BABEUF, TORINO 1948, και FILIPPO BUONARROTI E I RIVOLUZIONARI DELL' OTTOCENTO, TORINO 1954. Επίσης στα Άγγλικά ELIZABETH L EISENSTEIN, FILIPPO MICHELE BUONARROTI, CAMBRIDGE, MASS. 1959.
- 19 E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 69.
- 20 ARMANDO SAITTA, FILIPPO BUONARROTI, ROMA 1951 αναφέρεται από την E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 10.
- 21 Αναφέρεται από την E. L. EISENSTEIN, στο ίδιο, σελ. 149.
- 22 Αναφέρεται από τον M. LEROY, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 47.
- 23 F. ENGELS, DIE ENTWICKLUNG DES SOZIALISMUS VON DER UTOPIE ZUR WISSENSCHAFT, αναφέρεται από το KARL MANNHEIM, IDEOLOGY AND UTOPIA, LONDON 1960, σελ. 220.
- 24 CHARLES GIDE, SELECTIONS FROM THE WORKS OF FOURIER, αγγλική μετάφραση, LONDON 1901, σελ. 22.

- 25 GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956, σελ. 13.
- 26 J. A. LANGLOIS, NOTICE SUR PROUDHON, στο PROUDHON, CORRESPONDENCE, τόμ. I, PARIS 1874, σελ. XXII. Βλέπε επίσης A. CUVILLIER INTRODUCTION TO P. J. PROUDHON, DE LA CREATION DE L' ORDRE DANS L' HUMANITE ("Απαντα, νέα έκδοση), PARIS 1927, σελ. 21 κ.έ.
- 27 H. DE SAINT - SIMON, ON SOCIAL ORGANIZATION, στο HENRI DE SAINT - SIMON: SELECTED WRITINGS, OXFORD 1952, σελ. 78. Βλ. επίσης μια εξαιρετική περιγραφή της ζωής και του έργου του SAINT - SIMON από τον FRANK E. MANUEL, THE NEW WORLD OF HENRI SAINT - SIMON, CAMBRIDGE, MASS. 1956.
- 28 E. DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948, σελ. 41.
- 29 E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 62.
- 30 WILHELM WEITLING, EVANGELIUM EINES ARMEN SUNDERS, BERN 1845, σελ. 17.
- 31 Αναφέρεται από τον CARL WITTKE, THE UTOPIAN COMMUNIST, BATON ROUGE 1950, σελ. 39.
- 32 WILHELM WEITLING, GARANTIEN DER HARMONIE UND FREIHEIT, BERLIN 1908, σελ. 247.
- 33 Στο ίδιο.
- 34 Γι' αυτό το αρκετά σκοτεινό έπεισόδιο βλ. DIE KOMMUNISTEN IN DER SCHWEIZ NACH DEN BEI WEITLING VORGEFUNDENEN PAPIEREN, ZÜRICH 1843. Πρόκειται για άναφορά γραμμένη με έντολή των αρχών της Ζυρίχης από τον BLUNTCHLI, τον διάσημο καθηγητή του Δικαίου, την εποχή της σύλληψης του WEITLING. Βλ. επίσης WITTKE, στο ίδιο, σελ. 35 - 44.
- 35 WEITLING, GARANTIEN, σελ. 236.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

- 1 P. J. PROUDHON, LA REVOLUTION SOCIALE DEMONSTRÉE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE, "Απαντα, (νέα έκδοση), Παρίση 1938, σελ. 126.
- 2 P. J. PROUDHON, MÉMOIRES SUR MA VIE (γραμμένα το 1841), σελ. 5, περιέχονται στο CARNETS DE P. J. PROUDHON, τόμ. I, Παρίση 1960. Για τη ζωή του PROUDHON βλ. GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956. EDOUARD DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948. DANIEL HALEVY, LA JEUNESSE DE PROUDHON, PARIS 1948. Μια εξαιρετική έκθεση μερικῶν απόψεων της σκέψης του Πroudhon είναι του H. DE LUBAC, PROUDHON ET LE CHRISTIANISME, PARIS 1945, αγγλική έκδοση ως THE UNMARRIED SOCIALIST, LONDON 1948.
- 3 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 3.
- 4 SYSTEME DE CONTRADICTIONS ECONOMIQUES, (νέα έκδοση, Παρίση 1923), τόμ. ΙΙ, σελ. 310.
- 5 Στο ίδιο, ΙΙ, σελ. 361.
- 6 P. J. PROUDHON, QU'EST - CE QUE LA PROPRIETE; (PARIS 1840), σελ. 87.
- 7 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 173.

- 8 PIERRE HAUBTMANN, MARX ET PROUDHON, PARIS 1947, σελ. 27.
- 9 P. HAUBTMANN, στο ίδιο, σελ. 63-64. Βλ. επίσης G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 92-93.
- 10 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 99.
- 11 P. J. PROUDHON, SYSTEME... τόμ. I, σελ. 356.
- 12 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 372.
- 13 Στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 252.
- 14 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 169.
- 15 Έπιστολή του Προυντόν στον Μάρξ, 17 Μαΐου 1840, περιέχεται στα Άπαντα του Προυντόν: PROGRAMME REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1938, σελ. 292.
- 16 CARNETS, τόμ. II, σελ. 26, 173.
- 17 Έπιστολή του Προυντόν στον Ρολλάν, 3 Ιουνίου 1861, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 384-85.
- 18 G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 106-7.
- 19 CARNETS, 15 Ιουνίου 1858, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 318.
- 20 CORNETS, τόμ. I, σελ. 226.
- 21 QU' EST - CE QUE LA PROPRIETE; σελ. 169-70.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 242-43.
- 23 Έπιστολή του Προυντόν στον Άλφρε Νταριμόν, 14 Φεβρουαρίου 1850, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 207.
- 24 E. H. CARR, MICHAEL, BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 130.
- 25 LES CONFESSIONS D' UN REVOLUTIONNAIRE PUR SERVIR A L' HISTOIRE DE LA REVOLUTION DE FEVRIER (1849), (νέα έκδοση Παρίσι 1929), σελ. 65.
- 26 LA REVOLUTION SOCIALE DEMONTREE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE (νέα έκδοση, Παρίσι 1938), σελ. 288.
- 27 Στο ίδιο, σελ. 290.
- 28 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίσι 1924), σελ. 302.
- 29 DE LA JUSTICE DANS LA REVOLUTION ET DANS L' EG-LISE (πρώτη έκδοση, Παρίσι 1858), 3 τόμοι.
- 30 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 151.
- 31 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 423.
- 32 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 486.
- 33 Έπιστολή του Προυντόν στον Πιέρ Λερού, 13 Δεκεμβρίου 1849, αναφέρεται από τον E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 221.
- 34 DE LA JUSTICE, τόμ. I, σελ. 575.
- 35 P. J. PROUDHON, CONTRADICTIONS... σελ. 235.
- 36 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα έκδοση, Παρίσι 1929), σελ. 344.
- 37 ALAIN SERGENT και CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 301.
- 38 DE LA CAPACITE POLITIQUE DES CLASSES OUVRIERES (δεύτερη έκδοση, Παρίσι 1865).
- 39 Στο ίδιο, σελ. 80.
- 40 Βλ. GEORGES DUVEAU, LA VIE OUVRIERE EN FRANCE SOUS LE SECOND EMPIRE, PARIS 1946.
- 41 Στο ίδιο, σελ. 230.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

- 1 Για τή ζωή του Μπακούνιν βλ. E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 38.
- 3 Στο ίδιο, σελ. 8-9.
- 4 Στο ίδιο, σελ. 12.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 130.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 173.
- 7 Στο ίδιο.
- 8 Στο ίδιο, σελ. 378.
- 9 Στο ίδιο, σελ. 242.
- 10 Για τις σχέσεις του Μπακούνιν με τον Ματσίνι βλ. N. ROSSELLI, MAZZINI E BAKUNIN, TORINO 1927. Βλ. επίσης RICHARD HOSTETTER, THE ITALIAN SOCIALIST MOVEMENT I. ORIGINS (1860-1882), PRINCETON, N. J., 1958, και ARTHUR LEHNIN, MICHAEL BAKUNIN ET L' ITALIE, LEIDEN 1961.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 413.
- 12 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 180.
- 13 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, IL POPULISMO RUSSO, 2 τόμοι, Τουρίνο 1952, τόμ. II, σελ. 710.
- 14 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. 32.
- 15 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. VI, σελ. 399.
- 16 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, αναφέρεται από τον F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 708.
- 17 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 107.
- 18 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 252.
- 19 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Τζέημς Γκυγιώμ, 13 'Απριλίου 1869, αναφέρεται από τον Βεντούρι, στο ίδιο, σελ. 595.
- 20 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 592.
- 21 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 601.
- 22 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 379 - 80.
- 23 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 605 - 606.
- 24 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 393.
- 25 M. BAKUNIN, Διάλεξη στο Βάλ ντέ Σαίν - 'Ιμιέ, 1871, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 325 - 26.
- 26 VYRUBOV, αναφέρεται από τον E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 329.
- 27 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 338.
- 28 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 344.
- 29 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. VIII.
- 30 Έπιστολή του Μάρξ στον Φ. Μπολτέ, 23 Νοεμβρίου 1871, KARL MARX AND FRIEDRICH ENGELS, SELECTED WORKS, LONDON 1950, τόμ. II, σελ. 422.
- 31 M. BAKUNIN, AUX FRERES DE L' ALLIANCE EN ESPAGNE (1872), αναφέρεται από τον MAX NETTLAU: BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN BIS ZUR HERBST 1872, ARCHIV FÜR DIE GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND DER ARBEITERBEWEGUNG, τόμ. II (1911 - 12), σελ. 283 - 84.
- 32 Έπιστολή του Μάρξ στον Κούγκελμαν, 23 Αύγουστου 1866, αναφέρεται από τον J. L. RUECH, LE PROUDHONISME DANS

- L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DES TRAVAILLEURS, PARIS 1907, σελ. 112.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 135-36.
- 34 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Μάρξ, 22 Δεκεμβρίου 1868, NEUE ZEIT, 1900-1, σελ. 6-7.
- 35 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 352.
- 36 FRANZ MEHRING, KARL MARX, LEIPZIG 1918, σελ. 424.
- 37 M. BAKUNIN, άρθρο στο L' EGALITE 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 151.
- 38 E. H. CARR, στο ίδιο, σελ. 366.
- 39 Έπιστολή του Μάρξ στη Λάουρα Λαφάργκ, αναφέρεται από τον MEHRING, στο ίδιο, σελ. 427.
- 40 F. MEHRING, στο ίδιο, σελ. 497.
- 41 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. XLX-L.
- 42 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Χέρτσεν, 28 Οκτωβρίου 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 233-34.
- 43 Απόφαση IX της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου. Για τη σημασία της συνδιάσκεψης και την παρακμή της Διεθνούς Θλ. την εξαιρετική εργασία του MIKLOS MOLNAR, LE DECLIN DE LA PREMIERE INTERNATIONALE: LA CONFERENCE DE LONDRES DE 1871, GENEVA 1963.
- 44 LES PRETENDUES SCISSIONSDANS L' INTERNATIONALE, CIRCULAIRE PRIVEE DU CONSEIL GENERAL DE L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DE TRAVAILLEURS (GENEVA 1872), σελ. 37. Αυτό και άλλα ντουκουμέντα περιέχονται στην έκδοση του JACQUES FREYMOND, LA PREMIERE INTERNATIONALE, RECUEIL DE DOCUMENTS, GENEVA 1962, 2 τόμοι.
- 45 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. L.
- 46 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE: DOCUMENTS SOUVENIRS 1864-1878 (4 τόμοι, Παρίσι 1905-10), τόμ. I, σελ. 74-75.
- 47 MAX NETTLAU, BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN, σελ. 283-84.
- 48 M. BAKUNIN, AI MIEI AMICI D' ITALIA.. αναφέρεται από τον M. NETTLAU, BAKUNIN E L' INTERNATIONALE IN ITALIA, GENEVA 1928, σελ. 253.
- 49 Στο ίδιο, σελ. 320.
- 50 J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. II, 160-61.
- 51 M. BAKUNIN, L' EMPIRE KNOUTO - GERMANIQUE ET LA REVOLUTION SOCIALE (1871), OEUVRES, τόμ. II, σελ. 297.
- 52 F. ENGELS (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1873) στο ALMENACCO REPUBBLICANO 1874, περιέχεται στο KARL MARX AND FREDERICK ENGELS, SELECTED WORKS, τόμ. I, Λονδίνο 1950.
- 53 MAX NETTLAU, MIGUEL BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA 1868-1873, BUENOS AIRES 1925, σελ. 20.
- 54 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE, MEXICO CITY, σελ. 19.
- 55 MAX NETTLAU, M. BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA, σελ. 53.
- 56 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. 272.
- 57 Έπιστολή του Μπακούνιν στον Έλιζέ Ρεκλύ, 15 Φεβρουαρίου

- 1875, αναφέρεται από τον J. GUILLAUME, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 284.
- 58 LE PERE DUCHEME, No 8 DU 30 VENTOSE AN 79, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHISTE DANS LES MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX-DE-FONDS 1947, σελ. 52.
- 59 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 699.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

- 1 Για τον Λαζαρέτι βλ. E. J. HOBBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, MANCHESTER 1959.
- 2 CARLO MONTICELLI, A. COSTA E L' INTERNATIONALE, αναφέρεται από τον ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 48.
- 3 GEORGE WOODCOCK, ANARCHISM, NEW YORK 1961, σελ. 344.
- 4 A. COSTA, BAGLIORI DI SOCIALISMO (FIRENZE 1900) αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 146.
- 5 βλ. HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 252 - 53.
- 6 Έπιστολή του CESSARELLI στον CIPRIANI, Άπρίλιος 1881, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 377.
- 7 Η περιγραφή αυτή βασίζεται κυρίως στις έρευνες του HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 381.
- 8 A. COSTA, OPEN LETTER FROM A GROUP OF INTERNATIONALISTS TO G. NICOTERA, Άννουάριος 1877, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 9 A. BORGHI, MALATESTA, σελ. 63.
- 10 EMILIO COVELLI στη LA PLEBE, 27 Άουλίου 1879, αναφέρεται από τον HOSTETTER, στο ίδιο, σελ. 409.
- 11 SERGENT και HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 443.
- 12 Για τη ζωή του Κροπότκιν βλ. GEORGE WOODCOCK και IVAN AVAKUMOVIC, THE ANARCHIST PRINCE, LONDON 1950, καθώς και τα Άπομνημονεύματα του Κροπότκιν, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST.
- 13 F. VENTURI, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 790.
- 14 Ό Κροπότκιν δίνει μιά δραματική περιγραφή στα Άπομνημονεύματά του' επίσης οι G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, που συγκέντρωσαν πολλές πρόσθετες λεπτομέρειες, στο ίδιο, σελ. 140 - 44.
- 15 LE REVOLTE, Δεκέμβριος 1880, αναφέρεται από τον JEAN MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE EN FRANCE (1880 - 1914), PARIS 1951, σελ. 70.
- 16 G. WOODCOCK και I. AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 343.
- 17 Οι σχετικές γνώσεις του Τζέημς βασίζονται σε δημοσιεύσεις τών έφημερίδων. βλ. LIONEL TRILLING, THE LIBERAL IMAGINATION, NEW YORK 1953, σελ. 65 - 96.
- 18 GAETANO NATALE, GIOLITTI E GLI ITALIANI, MILANO 1949, σελ. 467 - 70.
- 19 LE DROIT SOCIAL, 12 Μαρτίου 1888, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο σελ. 150.
- 20 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 194.
- 21 Στο ίδιο.

- 22 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 213.
- 23 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 169.
- 24 ANDRE SALMON, LA TERREUR NOIRE, PARIS 1959, σελ. 141 - 256. Βλ. επίσης MAITRON, στο ίδιο, σελ. 195 - 212.
- 25 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 205, σημ. 4.
- 26 EUGENIA W. HERBERT, THE ARTIST AND SOCIAL REFORM: FRANCE AND BELGIUM 1885 - 1900, NEW HAVEN 1961, σελ. 119.
- 27 THE LETTERS OF OSCAR WILDE, έκδοση RUPERT HART-DAVIS, LONDON 1962, σελ. 768.
- 28 A. SALMON, στο ίδιο, σελ. 343.
- 29 'Ο MAITRON, στο ίδιο, σελ. 529 - 34, παραθέτει ολόκληρη την άπολογία του Έμιλ Άνρϋ.
- 30 Για τη ζωή του Μόστ βλ. RUDOLF ROCKER, JOHANN MOST, BERLIN 1924.
- 31 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 209.
- 32 HENRY DAVID, HISTORY OF THE HAYMARKET AFFAIR, NEW YORK 1936, σελ. 292.
- 33 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 121 - 22. LOUIS ADAMIC, DYNAMITE, LONDON 1931, σελ. 47.
- 34 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 194.
- 35 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 208.
- 36 L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
- 37 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 339. L. ADAMIC, στο ίδιο, σελ. 79.
- 38 H. DAVID, στο ίδιο, σελ. 463.
- 39 Για τη ζωή της Έμμα Γκόλντμαν βλ. το δικό της LIVING MY LIFE, 2 τόμοι, NEW YORK 1932, και RICHARD DRINNON, REBEL IN PARADISE, CHICAGO 1961.
- 40 LE JOURNAL, 19 Φεβρουαρίου 1894, αναφέρεται από τον MAITRON, στο ίδιο, σελ. 227.
- 41 R. ROCKER, στο ίδιο, σελ. 301.
- 42 MAX NETTLAU, ELISEE RECLUS; ANARCHIST UND GELEHRTER, BERLIN 1928, σελ. 248.
- 43 MAX NETTLAU, στο ίδιο, σελ. 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

- 1 Αναφέρεται από L. LEYY, COMMENT ILS SONT DEVENUS SOCIALISTS, PARIS 1932, σελ. 21.
- 2 G. BRANDES, πρόλογος στο P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, LONDON 1889, τόμ. I, σελ. XIII - XIV.
- 3 P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, σελ. 139.
- 4 WOODCOCK και AVARUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 381.
- 5 Στο ίδιο, σελ. 380.
- 6 Στο ίδιο, σελ. 360.
- 7 Εισαγωγή στο L. TOLSTOY, LA GUERRE ET LE SERVICE OBLIGATOIRE, BRUSSELS 1896.
- 8 Έπιστολή του Κροπότκιν στην κυρία DRYHURST, 1893, αναφέρεται από τους WOODCOCK και AVARUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 248.
- 9 P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 535.

- 10 WOODCOCK και ΑΒΑΚΙΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 351.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 353.
- 12 P. KROPOTKIN, LAW AND AUTHORITY, ανατυπωμένο στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, έκδοση G. ROGER N. BALDWIN, NEW YORK 1927, σελ. 205-6.
- 13 P. KROPOTKIN, MUTUAL AID: A FACTOR OF EVOLUTION, LONDON 1902, σελ. 34.
- 14 P. KROPOTKIN, ETHICS: ORIGIN AND DEVELOPMENT, NEW YORK 1924, σελ. 22.
- 15 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM (1887) στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 47.
- 16 M. GUIYAU, ESQUISSE D'UN MORALE ANS OBLIGATION, PARIS 1885, σελ. 29.
- 17 Στο ίδιο, σελ. 252.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 246.
- 19 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, PARIS 1892, σελ. 60.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 20 - 21.
- 21 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 60.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 59.
- 23 THE TIMES, 21 Ιουλίου 1960.
- 24 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 81.
- 25 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 71.
- 26 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 159.
- 27 P. KROPOTKIN, MODERN SCIENCE AND ANARCHISM στο KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 157.
- 28 P. KROPOTKIN, FIELDS, FACTORIES AND WORKSHOPS LONDON 1899, σελ. 272.
- 29 WOODCOCK και ΑΒΑΚΙΜΟΒΙC, στο ίδιο, σελ. 302.
- 30 OSCAR WILDE, DE PROFUNDIS, LONDON 1950, σελ. 112.
- 31 SAVERIO MERLINO, NECESSITA E BASI DI UNA INTE-SA, BRUSSELS 1892, ανατυπωμένο στο SAVERIO MERLINO, CONCEZIONE CRITICA DEL SOCIALISMO LIBERTORIO, έκδοση ALDO VENTURINI και PIER CARLO MASINI, FIRENZE 1957, σελ. 99.
- 32 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L'ART ET DE SA DESTINATION SOCIALE, PARIS 1865, σελ. 43.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 34 Στο ίδιο, σελ. 367 - 68.
- 35 Έπιστολή του COURBET στον WEY, 26 Νοεμβρίου 1849. αναφέρεται από τον GERSTLE MACK, GUSTAVE COURBET, LONDON 1951, σελ. 69 - 70.
- 36 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L'ART, σελ. 236 - 67, αναφέρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 70.
- 37 MACK, στο ίδιο, σελ. 71.
- 38 J. GUILLAUME, L'INTERNATIONALE, τόμ. III, σελ. 295.
- 39 L'AVANT-GARDE, 12 Ιανουαρίου 1878, αναφέρεται από τον CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHIST DANS LE MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX - DE - FONDS 1947, σελ. 123.
- 40 LE COURIER DU DIMANCHE, 29 Δεκεμβρίου 1861, αναφέρεται από τον MACK, στο ίδιο, σελ. 102.
- 41 1861, MACK, στο ίδιο, σελ. 89.

- 42 BENEDICT NICOLSON, THE ANARCHISME OF CAMILLE PISSARRO, στο THE ARTS, τεύχος 2, LONDON 1947, σελ. 43'- 51.
- 43 EUGENIA W. HERBERT, στο ίδιο, 189.
- 44 JOHN REWALD, POST - IMPRESSIONISM FROM VAN GOGH TO GAUGUIN, NEW YORK 1956, σελ. 155.
- 45 ROBERT L. και EUGENIA W. HERBERT, ARTIST AND ANARCHISM: UNPUBLISHED LETTERS OF PISSARRO, SIGNAC AND OTHERS. I. (THE BURLINGTON MAGAZINE, τόμ. CII, τεύχος 692, Νοέμβριος 1960, σελ. 479).
- 46 JOHN REWALD, FELIX FENEON (GAZETTE DES BEAUX-ARTS, 6η σειρά, τόμοι XXXI - XXXII, 1947 - 48, τόμ. II, σελ. 110.
- 47 MAURICE BARRES, L' ENNEMI DES LOIS, νέα έκδοση, Παρίσι 1910, σελ. 302.
- 48 LES TEMPS NOUVEAUX, Μάρτιος 1896, αναφέρεται από την EUGENIA W. HERBERT, στο ίδιο, σελ. 83.
- 49 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, 2 τόμοι, τόμ. I, σελ. 194.
- 50 MAX STIRNER, DER EINZIGE UND SEIN EIGENTUM, τρίτη έκδοση, Λειψία 1901, σελ. 8.
- 51 MAX STIRNER, στο ίδιο, σελ. 379.
- 52 LAURA FERMI, MUSSOLINI, CHICAGO 1961, σελ. 70.
- 53 MAITRON, στο ίδιο, σελ. 379.
- 54 VIKTOR SERGE, MEMOIRS D' UN REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1951, σελ. 20 - 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

- 1 LEONARD SCHAPIRO, THE ORIGIN OF THE COMMUNIST AUTOCRACY, LONDON 1955, σελ. 182.
- 2 ERRICO MALATESTA, στο STUDI SOCIALI, 15 'Απριλίου 1931, ανατυπωμένο στο E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, έκδοση C. ZACCARIA και G. BERNERI, NAPOLI 1947, σελ. 326.
- 3 ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 95.
- 4 ENZO SANTARELLI, L' AZIONE DI ERRICO MALATESTA E I MOTI DI 1898 AD ANCONA, στο MOVIMENTO OPERAIO, 1954, σελ. 248 - 72.
- 5 QUESTIONE SOCIALE, 14 'Ιουνίου 1899, αναφέρεται από τον BORGHI, MALATESTA, σελ. 26 - 27.
- 6 RUDOLF ROCKER, THE LONDON YEARS, LONDON 1956, σελ. 208.
- 7 GAUDENS MEGARO, MUSSOLINI DAL MITO AL REALTA, MILANO 1947, σελ. 245.
- 8 MAX NETTLAU, ERRICO MALATESTA: LA VIDA DE UN ANARQUISTA, BUENOS AIRES 1923, σελ. 193.
- 9 E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, σελ. 170.
- 10 WOODCOCK και AVAKUMOVIC, στο ίδιο, σελ. 391.
- 11 Στο ίδιο, σελ. 425-26.
- 12 Στο ίδιο, σελ. 430.
- 13 VOLINE (V. M. EICHENBAUM), NINETEEN - SEVENTE-

- EN: THE RUSSIAN REVOLUTION BETRAYED, ἀγγλική με-
τάφραση, Λονδίνο 1954, σελ. 76.
- 14 ALEXANDER BERKMAN, THE BOLSHEVIK MYTH, LONDON
1925, σελ. 90—91.
- 15 Για τή ζωή τοῦ Μάχνο βλ. τή θασιζόμενη σέ ἀξιόπιστες ρωσι-
κές πηγές ἐξαίρετη ἐργασία τοῦ DAVID FOOTMAN, CIVIL
WAR IN RUSSIA, LONDON 1961, σελ. 245—303.
- 16 D. FOOTMAN, στό ἴδιο, σελ. 253—54.
- 17 Στό ἴδιο, σελ. 271.
- 18 Στό ἴδιο, σελ. 280.
- 19 Στό ἴδιο, σελ. 284.
- 20 Στό ἴδιο, σελ. 289.
- 21 Στό ἴδιο, σελ. 289.
- 22 EMMA GOLDMAN, MY DISILLUSIONMENT IN RUSSIA,
LONDON, 1925, σελ. 69.
- 23 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, τόμ.
II, σελ. 577.
- 24 G. KATKOV, THE KRONSTADT RISING, στό ST ANTO-
NY'S PAPERS, τεύχος 6, LONDON 1959.
- 25 VOLINE, στό ἴδιο, σελ. 154.
- 26 ALEXANDER BERKMAN, στό ἴδιο, σελ. 319.
- 27 JAMES JOLL, THE SECOND INTERNATIONAL, LONDON
1955, κεφ. III.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

- 1 LA REVOLTE, Μάρτιος 1891, ἀναφέρεται ἀπό τόν MAITRON,
στό ἴδιο, σελ. 240.
- 2 LES TEMPS NOUVEAUX, Αὐγουστος 1900, ἀναφέρεται στό
ἴδιο, σελ. 385.
- 3 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 182.
- 4 BULLETIN DE LA FEDERATION JURASSIENNE, 1 Νοεμ-
βρίου 1774, ἀναφέρεται στό ἴδιο, σελ. 261.
- 5 Στό ἴδιο, σελ. 261.
- 6 MAURICE PELLUTIER, FERNAND PELLUTIER: SA VIE
SON OEUVRE (1867—1901), PARIS 1911, σελ. 5.
- 7 Στό ἴδιο, σελ. 62.
- 8 F. PELLUTIER, L' ANARCHISME ET LES SYNDICATS
OUVRIERS, στό LES TEMPS NOUVEAUX, Νοέμβριος 1895, ἀ-
ναφέρεται ἀπό τόν MAITRON, στό ἴδιο, σελ. 251.
- 9 J. MAITRON, LE SYNDICALISME REVOLUTIONNAIRE :
PAUL DELESALLE, PARIS 1952, σελ. 24.
- 10 J. MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE,
σελ. 252.
- 11 Τά στοιχεῖα προέρχονται ἀπό τήν ἀπογραφή τοῦ 1906 καί τά
παραθέτουν οἱ BERNARD GEORGES καί DENISE TINTANT,
LEON JOUHAUX: CINGUANTE ANS DE SYNDICALISME,
τόμ. I, PARIS 1952, σελ. 11.
- 12 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 81.
- 13 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ.
II, δεύτερη ἔκδοση, Παρίσι 1964, σελ. 117.
- 14 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 111.
- 15 G. D. H. COLE, THE SECOND INTERNATIONAL, τόμ. III
τῆς A HISTORY OF SOCIALIST THOUGHT, LONDON 1956,
Μέρος I, σελ. 371.

- 16 AMEDEE DUNOIS στο CONGRES ANARCHISTE TENU A AMSTERDAM 24—31 AOÛT 1907. COMPTE RENDU ANALYTIQUE... PARIS 1908, σελ. 14.
- 17 COMPTE RENDU, σελ. 36—38.
- 18 Στο ίδιο, σελ. 62.
- 19 Στο ίδιο, σελ. 70.
- 20 Στο ίδιο, σελ. 46.
- 21 Στο ίδιο, σελ. 85.
- 22 Στο ίδιο, σελ. 83.
- 23 JEAN VARIOT, PROPOS DE GEORGES SOREL, PARIS 1935, σελ. 54—57.
- 24 J. VARIOT, στο ίδιο, σελ. 65.
- 25 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, PARIS 1918, σελ. 58.
- 26 G. SORER, REFLEXIONS SUR LA VIOLENCE, τρίτη έκδοση, Παρίσι 1912, σελ. 205.
- 27 G. SOREL, εισαγωγή στο F. PELLUTIER, HISTOIRE DE BOURSES DU TRAVAIL, PARIS 1902.
- 28 G. SOREL, LA DECOMPOSITION DU MARXISME, PARIS 1907, σελ. 53—54.
- 29 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, σελ. 268. Βλ. επίσης RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL: PROPHET WITHOUT HONOR, CAMBRIDGE, MASS. 1951, σελ. 18.
- 30 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 120.
- 31 G. SOREL, DE EGLISE ET DE L' ETAT, σελ. 31—32.
- 32 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 46.
- 33 Στο ίδιο, σελ. 180.
- 34 G. SOREL, MATERIAUX, σελ. 199.
- 35 Για γενική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων της σκέψης του SOREL βλ. RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL : PROPHET WITHOUT HONOR, H. STUART HUGHES, CONSCIOUSNESS AND SOCIETY, LONDON 1969.
- 36 WYNDHAM LEWIS, THE ART OF BEING RULED, LONDON 1926, σελ. 128.
- 37 DANIEL HALEVY, PEGUY ET LE CAHIERS DE LA QUINZAINE, PARIS 1941, σελ. 108.
- 38 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, σελ. 127.
- 39 Ο L. JOUHAUX ανάφερε αυτούς τους αριθμούς σε μια διάλεξη του στις Βρυξέλλες τον Δεκέμβριο του 1911. Βλ. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 189, σημ. 1.
- 40 E. DOLLEANS, στο ίδιο, σελ. 155.
- 41 BERNARD GEORGES και DENISE TINTANT, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 3.
- 42 Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 320.
- 43 Στο ίδιο, σελ. 388—89.
- 44 P. E. BRISSENDEN, THE IWW: A STUDY OF AMERICAN SYNDICALISM, δεύτερη έκδοση, Νέα Υόρκη 1920, σελ. 66.
- 45 Στο ίδιο, σελ. 92.
- 46 THOMAS HAGERTY, στο IRA KIPNIS, THE AMERICAN SOCIALIST MOVEMENT 1897—1912. NEW YORK 1952, σελ. 192.
- 47 Στο ίδιο.
- 48 BRISSENDEN, στο ίδιο, σελ. 138—39.

- 49 THE INDUSTRIAL WORKER, 23 Ἀπριλίου 1910, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 271.
- 50 MOTHER EARTH, Ὀκτώβριος 1913, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 318.
- 51 MARJORIE RUTH CLARK, ORGANIZED LABOUR IN MEXICO, CHAPEL HILL, NC 1934.
- 52 BEATRICE WEBB'S DIARIES, 1912—1924, ἔκδοση MARGARET COLE, LONDON 1952, σελ. 7.
- 53 FANNY F. SIMON, ANARCHISME AND AMARCHO—SYNDICALISM IN SOUTH AMERICA, στὸ THE HISPANIC AMERICAN HISTORICAL REVIEW, τόμ. XXVI, 1946, σελ. 38—59.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

- 1 JOAQUIN MAURIN, HACIA LA SEGUNDA REVOLUTION, BARCELONA 1935.
- 2 R. MELLA, στὸ J. DIAZ DEL MORAL, HISTORIA DE LAS AGITACIONES CAMPESINAS ANDAÚZAS — CORDOBA, MADRID 1929, σελ. 90.
- 3 Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἰδέες τοῦ PI Y MARGALL βλ. ALASTAIR HENNESSY, THE FEDERAL REPUBLIC IN SPAIN, LONDON 1962.
- 4 CASIMIRO MARTI, ORIGENES DEL ANARQUISMO EN BARCELONA, BARCELONA 1959, σελ. 37.
- 5 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE MEXICO, σελ. 164.
- 6 RAFAEL COLONA, LA REVOLUTION INTERNATIONALISTA ALCOYANA DE 1873, ALICANTE 1959.
- 7 GERALD BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, LONDON, 1960, σελ. 156.
- 8 RUDOLF ROCKER, FERMIN SALVOCHEA, EDICIONES TIERRA Y LIBERTAD, 1945.
- 9 SOL FERRER, LA VIE ET L' OEUVRE DE FRANCISCO FERRER, PARIS 1962.
- 10 YVONNE TURIN, L' EDUCATION ET L' ECOLE EN ESPAGNE DE 1874 A 1902, PARIS 1959, σελ. 315.
- 11 YVONNE TURIN, στὸ ἴδιο, σελ. 37.
- 12 FEDERICA MONTSENY, ANSELMO LORENZO: EL HOMBRE Y LA OBRA, TOULOUSE, σελ. 36.
- 13 S. FERRER, στὸ ἴδιο, σελ. 231.
- 14 PALMIRO MARBO, ORIGEN, DESARROLLO, Y TRANCENDENCIA DEL SINDICALISMO, MEXICO 1919.
- 15 J. DIAZ DEL MORAL, στὸ ἴδιο, σελ. 61.
- 16 Στὸ ἴδιο, σελ. 305.
- 17 Στὸ ἴδιο, σελ. 264 κ.έ.
- 18 Στὸ ἴδιο.
- 19 MANUEL BUENACASA, EL MOVIMIENTO OBRERO ESPANOL: 1886—1926, BARCELONA 1928, σελ. 133—37.
- 20 J. PEIRATS, LA CNT EN LA REVOLUTION ESPANOLA, 3 τόμοι Τουλούζη 1951, τόμ. I, σελ. 7.
- 21 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 42—43.
- 22 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 46—47.
- 23 G. BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, σελ. 250.
- 24 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 51.
- 25 Στὸ ἴδιο, σελ. 53.
- 26 E. J. HOBBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, σελ. 84 κ.έ. βλ. ἐπίσης PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 55 κ.έ.

- 27 EDWARD CONZE, SPAIN TODAY, LONDON 1936.
- 28 Οι σημαντικότερες όμιλίες και αποφάσεις αυτού του συνεδρίου παρατίθενται από τον PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 109 κ.έ.
- 29 FEDERICA MONTSENY, στο SOLIDARIDAD OBRERA, 22 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον BURNETT BOLLOTEN, THE GRAND CAMOUFLAGE, LONDON 1961, σελ. 20.
- 30 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ I, σελ. 162—63.
- 31 REVISTA BLANCA, 8 Ιουνίου 1934, αναφέρεται από τον BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 65, σημ. 21.
- 32 Για την ιδιαίτερη θέση των RABASSAIRES, σαν εκπρόσωπος των όποιων διακρίθηκε ο Κόμπανυς, βλ. BRENNAN, στο ίδιο, σελ. 276 κ.έ.
- 33 B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 74.
- 34 FRANZ BORKENAU, THE SPANISH COCKPIT, Λονδίνο 1937, σελ. 167. Μια παρόμοια περιγραφή για την κομμούνα της Άλκóρα στην έπαρχία Καστελιόν θρίσκειται στο H.E. KAMINSKI, CEUX DE BARCELONA, PARIS 1947, σελ. 113 κ.έ.
- 35 HUGH THOMAS, THE SPANISH CIVIL WAR, LONDON 1961, σελ. 189.
- 36 MONTREAL STAR, 30 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 289.
- 37 Πράτδα, 17 Δεκεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον H. THOMAS, στο ίδιο, σελ. 363.
- 38 CNT, 20 Σεπτεμβρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 251.
- 39 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 172 κ.έ.
- 40 CNT, 5 Σεπτεμβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 155—56.
- 41 CNT, 23 Οκτωβρίου 1936, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 158.
- 42 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 270—72.
- 43 TIERRA Y LIBERTAD, 16 Ιανουαρίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 57.
- 44 Ο γενικός γραμματέας της CNT προς την Ένωση των Άγροτών της Καστίλλης, στο JUVENTUD LIBRE, 10 Ιουλίου 1937, αναφέρεται από τον B. BOLLOTEN, στο ίδιο, σελ. 70.
- 45 Για τους Ιταλούς αναρχικούς στην Ισπανία βλ. UN TRENTENNIO DI ATTIVITA ANARCHICA, FORLI, σελ. 192—201.
- 46 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 360.
- 47 Έγκύκλιος της FAI άριθ. 3, Οκτώβριος 1936, αναφέρεται από τον J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. II, σελ. 319.
- 48 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 53.
- 49 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. III, σελ. 304.
- 50 J. PEIRATS, στο ίδιο, τόμ. I, σελ. X.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

- 1 JAYAPRAKASH NARAYAN, A PLEA FOR RECONSTRUCTION OF INDIAN POLITY, WARDHA 1959, σελ. 63.
- 2 Στο ίδιο, σελ. 36.
- 3 MAURICE NADEAU, HISTOIRE DU SURREALISME, PARIS 1945, σελ. 268.
- 4 PETER HEINTZ, ANARCHISMUS UND GEGENWART, ZURICH 1951.

Ὁ Τζέημς Τζὸλ γεννήθηκε τὸ 1918 καὶ σπούδασε στὴν Ὁξφόρδη. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀντιστασιακὰ κινήματα, γεγονός που κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων καὶ γιὰ τὴν νεότερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης γενικά. Μετὰ τὸν πόλεμο γύρισε στὴν Ἀγγλία καὶ δίδαξε στὴν Ὁξφόρδη. Σὰν προσκεκλημένος καθηγητὴς δίδαξε ἐπίσης στὰ Πανεπιστήμια Στάνφορντ καὶ Χάρβαρντ. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα του εἶναι : «Ἡ Δεύτερη Διεθνὴς» (1955) καὶ «Οἱ διανοούμενοι στὴν πολιτικὴ» (1960).

Στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ὁ ἀναρχισμὸς ἀνακίνησε μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη του μιὰ σειρά ἀποφασιστικὰ πολιτικά, κοινωνικά καὶ οἰκονομικά ζητήματα καὶ ἀναζήτησε λύσεις ποὺ ἀποτελέσαν πρόκληση γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνικὴ τάξη, καὶ γι' αὐτὸ καταδιώχτηκαν καὶ καταπιέστηκαν ἀπ' αὐτὴ μὲ ὅλα τὰ μέσα. Ὁ Τζέημς Τζὸλ ἀσχολεῖται στὸ βιβλίο του αὐτὸ λεπτομερειακὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὴν ἱστορία του, παρουσιάζει τοὺς θεωρητικούς του καὶ σκιαγραφεῖ τὰ πορτραῖτα τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων του κλείνει τὴν περιγραφή του μὲ ἓνα δραματικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ στὴν Ἰσπανία, ὅπου τὸ 1936 ἡ «ὀλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση» πλησίασε χειροπιαστὰ στὴν ἐμπρακτὴ ἐδραίωσή της. Αὐτὴ ἡ θεμελιακὴ καὶ περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ συμβάλλει ὅσο λίγα ἄλλα ἔργα τοῦ τομέα αὐτοῦ στὴ δικαίωση ἐνὸς πολιτικοῦ κινήματος, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἔχει βλαφτεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ πλατιοῦ κοινοῦ καὶ τὴν παραμέληση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν.